



PÁRHUZAM
OK VONZÁ
SÁBAN

PÁRHUZAMOK VONZÁSÁBAN

A Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiuma
2015. évi PhD-konferenciájának tanulmányaiból

Pécs, 2015. március 7.

PÁRHUZAMOK VONZÁSÁBAN

A Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiuma
2015. évi PhD-konferenciájának tanulmányaiból

Pécs, 2015. március 7.

Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium
Budapest, 2015

A kötet az Emberi Erőforrások Minisztériuma által támogatott konferencia előadásainak válogatását tartalmazza



A kötet szerzői:

Bese László, Habodász Andrea, Illés Attila, Jávor Rebeka, Kovács Sárkány Hajnalka, Kovács Vilmos, Major Imre, Máté Orsolya, Morauszki András, Murényi Sztella, Nagy Ákos, Ondrejcsák Eszter, Paszmár Lívia, Sikó Beáta, Simon Levente, Szabó Tünde, Száz Pál, Széman E. Rózsa, Sztítás Péter, Szügyi Éva, Tóth Katalin, Tóth Lilla, Tömösközi Ferenc, Turóci Jolán, Vass Dorottea, Vrábel Tünde

A kötet tanulmányait lektorálták:

Berger Viktor, dr. Böhm Gábor, dr. Farkas Judit, dr. Fedeles Tamás, dr. Hornyák Árpád, dr. Laczkó József, dr. Mekis János, dr. Révész György

Felelős kiadó:

Hammerstein Judit, a Balassi Intézet főigazgatója

Szerkesztő és tördelő:

Novák Anikó

Angol nyelvi lektor:

Lázár Szűcs Anikó

Borítóterv:

Kincses Endre

Együttműködő intézmény:



PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
UNIVERSITY OF PÉCS

Együttműködő partnerek:

A Magyar Doktorandusz Közösség tagszervezetei:
TéKa Szlovákiai Magyar Fiatalok Tudományos és Kulturális Társulása
Momentum Doctorandus
Romániai Magyar Doktorandusok és Fiatal Kutatók Szövetsége
Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete



ISBN 978-615-5389-56-6

TARTALOM

<i>Előszó</i>	7
<i>A PhD-konferencia 2015 programja</i>	9
 <i>Irodalom- és nyelvtudomány</i>	
VRÁBEL TÜNDE: A személyiségek útvesztője	17
SIKÓ BEÁTA: Az Amerika-kép változatai Bölöni Farkas Sándor úti írásaiban	39
HABODÁSZ ANDREA: Közélet és magánélet szépirodalmi összefonódása Komárom Múzsájának, Fábián Juliannának az életművében	52
SZITÁS PÉTER: Recitáló halál	67
MAJOR IMRE: A Szindbád-történetek szövegsorrendjének kérdéséről	81
ONDREJCSÁK ESZTER: Anton Straka Halas-fordításai I.	91
MÁTÉ ORSOLYA: „Creusát keresem Ilionból!”	106
PASZMÁR LÍVIA: Intertextualitás-értelmezések Esterházy Péter munkásságának szlovák recepciójában	117
SZÁZ PÁL: „A messiás, mint egy madár éppen ott járhatott”	128
TÓTH LILLA: A kortárs közéleti költészet nyelvi és poétikai aspektusai	147
ILLÉS ATTILA: Kettős keresztnevék vizsgálata a Dunaszerdahelyi járásban	155
 <i>Vallás-, kultúra-, művelődéstörténet, néprajz- és történelemtudomány</i>	
TÖMÖSKÖZI FERENC: Belmissziós mozgalmak a Komáromi Református Egyházmegyében 1918–1938 között	173
SZÉMAN E. RÓZSA: Egy elfeledett élet – kicsoda Adorjánné Weress Margit?	189
NAGY ÁKOS: Gazdasági és társadalmi változások egy nem kollektivizált marosszéki faluban	204

SZABÓ TÜNDE: Szádalmás helyneveinek vizsgálata	226
BESE LÁSZLÓ: 1919. május elseje Komáromban	245
<i>Társadalomtudományok</i>	
JÁVOR REBEKA: Valóban kezdődik-e egy új világ minden újonnan megtanult nyelv küszöbén?	269
TÓTH KATALIN: Oktatni vagy kioktatni?	288
VASS DOROTTEA: Egy kísérleti ábécés olvasókönyv diagnosztikai nyomában	304
MORAUSZKI ANDRÁS: Kisebbségi civil szervezetek Közép-Európában	318
SZÜGYI ÉVA: Szerbia régiói számokban	339
<i>Komplex természettudományok</i>	
MURÉNYI SZTELLA: A szedimentben előforduló szerves vegyületek anaerób degradálás	363
TURÓCI JOLÁN: A barionok spin-spin kölcsönhatásai	379
SIMON LEVENTE: Erdős–Rényi hipergráfok fokszámfüggvényeinek fraktálvizsgálata	397
KOVÁCS SÁRKÁNY HAJNALKA – KOVÁCS VILMOS: Kockázatkommunikáció a szerbiai élelmiszer-biztonság területén	412
<i>A kötet szerzői</i>	421

Párhuzamok vonzásában

Előszó

A párhuzam(os)ok nem csupán a végtelenben találkoznak, hanem a Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiuma éves PhD-konferenciáján is, ahol a témák, beszédmodok, szempontok és módszerek ugyan különfélék, mégis kirajzolódnak térségünk legfontosabb kutatási irányai. Az egy-egy régióban született kutatási eredmények hatnak egymásra, új párhuzamokat villantanak fel.

Jelen kötet válogatás a 2015. március 7-én Pécsen megrendezett konferencia előadásából. A tanulmányok az irodalom-, a nyelvtudomány, a vallás-, kultúra- és művelődéstörténet, néprajz- és történelemtudomány, a társadalomtudományok, valamint a komplex természettudományok tárgyköréből kerültek ki. A kutatási irányok gazdagsága, a szerzők tájékozottsága és választékossága egyaránt jellemzi e gyűjteményt.

Az irodalomtudományi dolgozatok témái a 17. századtól napjainkig terjednek. Vrábel Tünde *A személyiségek útvesztője* című írásában Szenci Molnár Albert legutolsó, a legfőbb jóról szóló fordítását vizsgálja, elemzését új szempontokkal gazdagítja, nem titkolt célja, hogy a ma olvasója is vegye kezébe ezt az időtálló alkotást. Sikó Beáta az Amerika-kép változataival foglalkozik Bölöni Farkas Sándor úti írásaiban. Nagyon szemléletesen mutatja be, miképpen és miért különböznek az író naplóbejegyzéseitől a később publikált, az Új Világ demokráciája és demokratikus intézményei mellett állást foglaló politikai tankönyvvé és hitvallássá váló *Utazás Észak-Amerikában* című könyv vonatkozó szöveghelyei. A magánszféra és a nyilvánosság kérdései kerülnek előtérbe Habodász Andrea tanulmányában is, aki egy kevésbé ismert író, Fábíán Julianna életművét helyezi előtérbe a 18–19. századi női sors bemutatásával együtt. Sztás Péter Samuel Beckett *A játszma vége* című drámáját az antik pásztorköltészet alkotta paradigmában értelmezi. Major Imre a Szinbád-történetek sorrendjéről értekezik, Ondrejcsák Eszter írása Anton Straka műfordításainak kulisszatitkaiba nyújt betekintést, Máté Orsolya pedig Szabó Magda *A pillanat* című művének műfaji kérdéseit elemzi. Paszmár Livia az intertextualitás-értelmezéseket vizsgálja Esterházy Péter műveinek szlovák recepciójában. Száz Pál tanulmánya Borbély Szilárd költészetében a kulturális hibriditás és transztextualitás eseteit mutatja be. Tóth Lilla a kortárs közéleti költészetéről értekezik, az elméleti megállapításokat Térey János, Kemény István és Szálinger Balázs verseivel szemlélteti. Illés Attila arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen arányban jelennek meg a kettős és hármas utónevek a Dunaszerdahelyi járásban.

A következő fejezet igen heterogén, helyet kaptak benne vallás- és művelődéstörténeti, valamint néprajzi és történelmi írások is. Tömösközi Ferenc a Komáromi Református Egyházmegye belmissziós mozgalmait mutatja be, míg Széman E. Rózsa Adorjáné Weress Margit életét és munkásságát ismerteti. A méltatlanul elfeledett hölgy a két világháború közötti Erdély elismert versmondója volt, aki élvezte Reményik Sándor és Áprily Lajos barátságát is. Nagy Ákos egy marosszéki falu, Jobbágytelke különleges helyzetét és az abból fakadó különbségeket veszi sorra. E települést elkerülte a romániai kollektivizálás, így a környező falvakhoz képest ott más gazdasági stratégiák alakultak ki, melyek jobb anyagi helyzetet is eredményeztek Jobbágytelke számára. Szabó Tünde a kelet-szlovákiai Szádalmás történeti és élőnyelvi, bel- és külterületi helynévanyagát ismerteti, hogy rávilágítson arra, miképpen befolyásolta a toponímák alkalmazását a társadalmi és gazdasági átalakulás, az életmódváltás, valamint a lokális térhasználat, határhasznosítás. Bese László értekezése azt vizsgálja, hogy a Magyar Tanácsköztársaság és a Csehszlovák állam közti feszültségből született, 1919. május 1-jén lezajlott véres komáromi csata milyen szerepet játszott a város akkori, majd pedig annak későbbi történetében.

A társadalomtudományi rész pszichológiai, neveléstudományi, szociológiai és regionalista írásokat tartalmaz. Jávor Rebeka a kétnyelvűség kérdéseit boncolgatja, Tóth Katalin a nyelvtanítást, pontosabban pedig az idegnyelvű oktatásának jobbítására fogalmazza meg módszertani javaslatát. Vass Dorottea munkája ugyancsak módszertani témájú, egy kísérleti olvasókönyv diagnózisát tárja az olvasók elé. Morauszki András Kassa, Pécs és Temesvár kisebbségi civil szervezeteit vizsgálja, veti össze, Szügyi Éva pedig Szerbia regionális különbségeire világít rá.

A komplex természettudományok fejezetben a kémia, a fizika, a matematika és az élelmiszer-tudományok kapott helyet. Murényi Sztella és kollégái az indogén mikroorganizmusok szerves szennyeződésekre gyakorolt hatásait vizsgálták anaerób degradációs feltételek mellett. Turóci Jolán a kvarkok, mezonok, barionok, gluonok, alapvető tulajdonságaival ismerteti meg az olvasót. Simon Levente az Erdős-Rényi hipergráfok foksámfüggvényeinek fraktálvizsgálatát végzi el. Kovács Sárkány Hajnalka és Kovács Vilmos a kockázatkommunikációval foglalkozik az élelmiszer-biztonság területén, ütköztetve egymással a szabályozásokat és a gyakorlatot.

Gazdag, tartalmas kötet névelte ki magát a válogatás, melyben reményeink szerint az olvasó sok-sok párhuzamra bukkan, s a párhuzamok vonzásában újabb ötletek születnek.

A szerkesztő

A PhD-konferencia 2015 programja
Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiuma
Pécsi Tudományegyetem
2014. március 7.

8.00–9.00 **Regisztráció** (PTE BTK, I. emelet)
9.00–9.30 **Megnyitó** (PTE BTK, I. emelet, Szépe György terem)
 Vázsonyi Ottó kollégiumvezető, BI MÁSZ Pécs
 Dr. Müller Péter tudományos dékánhelyettes, PTE BTK
 Harsányi Zoltánné okt. és pályázati igazgatóhelyettes, BI MÁSZ
 Kohus Zolt koordinátor, Magyar Doktorandusz Közösség

9.30–12:30 **Szekcióülések**

Irodalomtudomány szekció (D/539. terem)

Szekcióvezető: Dr. Böhm Gábor adjunktus

Bugár Gergely: Emlékiratok modelljei

Fazeka Andrea: Mese és valóság – Berniczky Éva és Kovács Magda mesevilága

Habodász Andrea: Közélet és magánélet szépirodalmi összefonódása Komárom Múzsájának, Fábián Juliannának az életművében

Hegedűs Norbert: Az urban fantasy stratégiái

Herédi Károly: „Szörnyeké a világ” – Diktatúra- és hatalomkritika a magyar meseregényekben

Horváth Attila: Kisebbségi irodalommal kapcsolatos fogalomhasználat: nyitrai és ungvári diákok fogalomhasználatának

Kelemen Emese: Tárgypoétikai jelenségek Tóth Krisztina novelláiban

Kiss Tímea: Párhuzamok térben és időben

Major Imre: A Szindbád-történetek szövegsorrendjének kérdése

Irodalom- és nyelvtudomány szekció (D/105. terem)

Szekcióvezető: Dr. Mekis János egyetemi docens

Derján Szabó Tünde: Az I. Csehszlovák Köztársaság nyelvpolitikája, A kisebbségi nyelvhasználat törvényi szabályozása az I. Csehszlovák Köztársaságban

Fábián Beáta: Szövegértési kompetencia-vizsgálat kárpátaljai magyar és ukrán tannyelven tanuló iskolások körében

Görög Nikolett: A név mint identitásjelölő faktor kisebbségi közösségekben

Illés Attila: Kettős utónevek vizsgálata a Dunaszerdahelyi járásban

Bús Natália: Csillagok, Varjú és doboz – Pilinszky János, Ted Hughes és Vasko Popa mitologikus költészetéről

Máté Orsolya: „Creusát keresem Ilionból!” – Diskurzus *A pillanat* műfaji kérdéseiről

Méry János: Kossuth Lajos hatása Jankovics Marcell pályakezdésére

Németh Csilla: Marina Abramović munkássága – Az „elgyötört test és megtépett ruha” esztétikája

Ősz Brigita: Traumaelmélet és kisebbségértelmezés Grendel Lajos *Mátyás király New Hontban* című regényében

Pasz Már Livia: Intertextualitás-értelmezések Esterházy Péter munkásságának szlovák recepciójában

Seres Kristóf: Tipikus hősök Rejtő Jenő regényeiben

Szitás Péter: Pásztoroköltészet és metadramatika Samuel Beckett *A játszma vége* című művében

Tóth Lilla: A kortárs közéleti költészet nyelvi és poétikai aspektusai

Vrábel Tünde: A személyiségek útvesztője – *A Discursus de summo bono*ban szereplő személyek funkciója és jelentősége

Történelemtudomány szekció (D/540. terem)

Szekcióvezető: Dr. Hornyák Árpád egyetemi docens

Bajcsi Ildikó: A két világháború közötti csehszlovákiai magyar ifjúsági mozgalmak generációs konfliktusai – A Sarló mint baloldali kisebbségi alternatíva

Bálint Angelika: Látható szegénység – A főváros társadalmi problémáinak ábrázolása a Vasárnapi Újságban

Bese László: 1919. május elseje Komáromban

Bóna László: Dualizmus kori felvidéki városok kisebbsége, párhuzamok és véletlenek – A szlovák lakosság arányszámának változása az 1880. évi és az 1910. évi népszámlálási adatok tükrében

Hajdú András: Felvidéki szabadsapatok az 1848–49-es magyar szabadságharcban

Hajdú Anikó: A kivándorlás és a pánszlávizmus kapcsolata a közigazgatási bizottságok

Hevő Péter: A Slánský-per a magyar források tükrében
Szopó András: A cenzúra működése Kárpátalján 1944–1950-ben mint a szovjet típusú pártállami diktatúra tapasztalattörténete

Politikatudomány szekció (D/545. terem)

Szekcióvezető: Dr. Kákai László egyetemi docens

Bajtalan Hunor: A „jó kormányzás” vagy a régiók Romániája? A regionalizáció folyamata Romániában

Fikó László: A fejlesztő állam fennmaradása a globalizációban – Egy olsoni megközelítés

Pap Tibor: A McAllister-jelentés kisebbségpolitikai vonzata

Komplex természettudományok szekció (D/549. terem)

Szekcióvezető: Dr. Laczkó József tudományos főmunkatárs

Csáky Veronika: A nyitra-sindolkai temetőből származó középkori populáció kiválasztott egyedeinek mtDNS vizsgálata

Heczeli Anita: Nagy entrópiájú ötvözet TiZrHfNbTa röntgen diffrakciós vizsgálata

Kiss Gellért Zsolt: Intenzív, ultrarövid lézertér és anyag közötti kölcsönhatás során fellépő kvantumos jelenségek tanulmányozása

Kovács Sárkány Hajnalka: Kockázatkommunikáció a szerbiai élelmiszer-biztonság területén

Kovács Vilmos: Fejlesztés a szabványok tükrében a szerbiai élelmiszer-gyártásban

Marton Anikó: A kalkogenid üvegek Raman spektrumának gerjesztő energiafüggése: fotoindukált szerkezeti átalakulások

Murényi Sztella: A szedimentben előforduló szerves vegyületek anaerób degradálása

Simon Levente: Erdős-Rényi hipergráfok fokszámfüggvényeinek fraktálvizsgálata

Szennyes Eszter: C-glikozil pirimidinek előállítása a glikogén foszforiláz enzim gátlása céljából

Turóci Jolán: A barionok spin-spin kölcsönhatásai

Társadalomtudomány / Oktatás szekció (D 550. terem)**Szekcióvezető:** Dr. habil Révész György PhD egyetemi docens**Esztelecki Péter:** Az E-learning lehetőségei, egy saját fejlesztésű rendszer bemutatása**Gazdag Emma:** A közösségi iskolák szerepe az angolszász országokban és Magyarországon**Horváth Zoltán:** Informatikaoktatás Ukrajnában**Jávor Rebeka:** Valóban kezdődik-e egy új szociális világ minden újonnan megtanult nyelv küszöbén?**Kőrösi Gábor:** A tanulók és őket tanító pedagógusok m-learningről alkotott képe, a vajdasági magyarság tükrében**Szalai Bernadett:** Oktatáspolitikai és történelemtankönyv relációi Közép-Kelet-Európa országaiban**Tóth Katalin:** Oktatni vagy kioktatni? Módszertani javaslatok az igekötős igék oktatásához**Vass Dorottea:** Egy kísérleti ábécés- és olvasókönyv diagnosztikai nyomában**Szociológiai tudomány szekció (D/239. terem)****Szekcióvezető:** Berger Viktor tanársegéd**Csíkos Tímea:** A gasztrális neofóbia egy multikulturális közegben**Kovály Katalin:** Ukrajna és Csehország társadalmi-gazdasági kapcsolatainak bemutatása az ukrán munkaerő-migráció tükrében**Morauszki András:** Kisebbségi civil szervezetek Közép-Európában. Kassa és Pécs kisebbségi szervezetei**Pelle Veronika:** Az újmédia-tudatosság problematikájának humán evolúciós háttere**Szügyi Éva:** Szerbia régiói számokban**Turányi Tatjana:** A „kettős állampolgárság” a Kárpátalja és a Kárpáti Igaz Szó hasábjain**Vallás-, kultúra- és művelődéstörténet szekció (4. em. Dékáni tárgyaló)****Szekcióvezető:** Dr. Fedeles Tamás egyetemi docens**Crnkovity Gábor:** Meseszerű történelem a vajdasági magyar novellák világában**Paládi Viktória:** A pravoszlávia és görög katolikusság mint a vallási

identitás megjelenési formái a mai Kárpátalja területén. Történelmi kitekintés

Ondrejcsák Eszter: Anton Straka Halas-fordításai

Sikó Beáta: Az Amerika-kép változatai Bölöni Farkas Sándor úti írásaiban

Szabó Eszter: „Ember tervez, miniszteri rendelet végez” – Az állam és a kolozsvári színház közötti konfliktusok a 19. század végén

Száz Pál: „A messiás, mint egy madár éppen ott járhatott” – A Szól a kakas már dalszövege, és a dal megszerzéséről szóló történetmotívum felhasználásai a kulturális hibriditás és a transztextualitás eseteiként
Borbély Szilárd *Halotti Pompa, Míg alszik szívünk Jézuskája* és a *Szól a kakas már* című műveiben

Széman Emese Rózsa: Egy elfeledett élet – kicsoda Adorjánné Weress Margit?

Tömösközi Ferenc: Belmissziós mozgalmak a Komáromi Református Egyházmegyében 1918–1938 között

Néprajztudomány szekció (D/004. terem)

Szekcióvezető: Dr. Farkas Judit PhD adjunktus

Mathédesz Ludovít: A Cohors V Lucensium csapattest a régészeti emlékek fényében

Nagy Ákos: Gazdasági és társadalmi változások egy nem kollektivizált marosszéki faluban

Szabó Tünde: Szádalmás helyneveinek vizsgálata

Szász István Szilárd: Facebook-csoportból mikrotörténet?

12:30–13.30 Ebédszünet (Pacsirta Étterem)

13.30–17.30 Szekcióülések folytatása

17.30–18.00 Plenáris ülés – záró értékelések (PTE BTK, I. emelet, Szépe György terem)

18.00–20.00 Vacsora (Pacsirta Étterem)

IRODALOM- ÉS NYELVTUDOMÁNY

VRÁBEL TÜNDE

A személyiségek útvesztője

A Discursus de summo bonóban szereplő személyek funkciója és jelentősége

E tanulmány Szenci Molnár Albert utolsó fordításával, az 1630-ban megjelent *Discursus de summo bono*val foglalkozik. A mű a Justus Lipsius nevével fémjelzett neosztoicizmus filozófiáján alapszik, amelynek elsődleges célja, hogy megmutassa az embereknek a kiutat a 17. századi létbizonytalanság útvesztőjéből. Ezt a mű szerzője – Georg Ziegler – etikai síkon próbálta megvalósítani, hogy megtalálja az ember számára a legfőbb jót, azt, amit követni kell, követni érdemes, hogy a tökéletes boldogságban részesülhessünk. A tanulmányban a mű kvalitatív jellemzői mellett a kvantitatív tulajdonságokra is odafigyelek. Gondolok itt a benne található történetekre és személyekre. Ezeken keresztül vizsgálom azt, milyen típusú példázatok szerepelnek a könyv hasábjain. Majd megfigyelem, hogy a személyek közül ki az, akiről pozitívan és negatívan nyilatkozik a szerző, illetve ki az, aki követendő vagy elmarasztaló példaként szerepel. Mindezekon kívül még sok olyan kérdésre is igyekszem válaszolni, amelyre eddig még nem volt példa a mű vizsgálata során. Nem titkolt célom, hogy újfajta megközelítésből láttassam a művet, és segítséget nyújtsak a benne való minél egyszerűbb tájékozódáshoz.

Kulcsszavak: Szenci Molnár Albert, legfőbb jó, neosztoicizmus, *Discursus de summo bono*, Georg Ziegler

Bevezetés

Tanulmányom témájaként az 1630-ban megjelent *Discursus de summo bono*t, magyarul *Értekezés a legfőbb jóról*¹ című művet választottam. E mű Szenci Molnár Albert utolsó fordítása, melynek eredetije, Georg Ziegler műve, amely *De incertitudine rerum humanorum Discursus* címmel 1598-ban jelent meg Rigában, a 17. században igencsak közkedvelt olvasmányoknak számított. Úgy is mondhatnánk, hogy Justus Lipsius *De Constantia*² című műve után ez volt az az alkotás, amely az újsztoicizmus szellemiségével akart segítséget nyújtani a 17. századi létbizonytalanságban élő lakosságnak.

Jelen tanulmányban P. Vásárhelyi Judit javaslatára egy újfajta szemszögből igyekszem megközelíteni Szenci Molnár – többi művéhez képest – kevésbé ismert fordítását. A dolgozat elején röviden ismertetem a *Discursus de summo bono* főbb jellemzőit, kitérek a mű előzményeire, szerkezetére, forrásaira és mondanivalójára. Ezt követően rátérek kutatásom valódi céljára: megfigyelem a műben szereplő egyes személyek számszerű előfordulását, funkcióját és jelentőségét; megvizsgálom, kik azok, akik a legtöbbször

1 Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono*, 1975, i. m., 540.

2 Justus Lipsius: *Az állhatatosságról*, 1970, i. m., 505.

szerepelnek a könyv hasábjain, és ezek alapján arra is megpróbálom megtalálni a választ, hogy kiket tartottak abban az időben követendő, illetve elmarasztaló példának.

Dolgozatom alapvető célja, hogy újszerű megközelítésben láttassam Szenci Molnár Albert utolsó fordítását, valamint megkönnyítsem általa a könyvben való eligazodást. Ezenkívül azt is fontosnak tartom, hogy a tágabb olvasóközönség is megismerje e nagyszerű alkotást. Tudniillik maga a mű és a mondanivalója időtálló, melyet az élet alapvető kérdései iránt érdeklődő olvasó is könnyűszerrel elolvashat és hasznosíthat.

A Discursus de summo bono bemutatása

A mű keletkezésének előzményei

Európa a 16. század végén és a 17. század elején az elkeseredés, a panasz és a létbizonytalanság hazája. Okozza mindezt a sok háború (vallásháborúk, török elleni hadjáratok, különféle szabadságharcok), illetve a háborúskodás következtében kialakult gazdasági-, társadalmi-, politikai- és ideológiai válság. Sorra elbuknak a régi korok eszméi, az élvezet, a szépségkultusz, a nagyszerű építményekben való gyönyörködés, a fejedelemkultusz, valamint az emberi élet és a kultúra megbecsülése. Az emberek Mars és Fortuna játékszerévé válnak; Mercurius, Minerva, Apollón édeni világa pedig háttérbe szorul.

Vége szakadt az addig megszokott boldog és derűs világnak. Az emberek hozzáállásából árad a melankólia és a reménytelenség; nem vágnak már másra, csak békére és harmóniára, az „álhatatlan, tétovázó, vadult világ”-ból³ való szabadulásra. Ahogy a következő idézetből kitűnik, Rimay Jánost is megihlette a korra oly jellemző pesszimista hangulat:

„Hazádnak szép vége mindenütt csonkán áll,
Sereged szép száma fogy, romol s szállton száll,
Ínséged nő s árad, veled egy ágyban hál,
Bév étkeid helyett rakódik apró tál.

Ki szánhat? bánd magad nyomorúságidot,
Mert nézi s nem érzi az csak romlásodot,
Aki építhetné te szép országodot,
Könnyen múlatja el csak zálaglásidot.”⁴

Miközben az emberek keresik a kor kusza labirintusából a kiutat, sorra veszik, mi minden okozhatta a vesztüket. Végül arra a megállapításra jutottak, hogy minden gondjukat az okozza, hogy Isten megharagudott rájuk, majd elhidegült tőlük. Ez pedig valószínűleg azért történhetett meg, mert nem megfelelő életvitelt folytattak.

³ Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono*, 1975, i. m., 210.

⁴ Rimay János: *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán*, i. m.

A mű szerekezete és mondanivalója

A *Discursus de summo bono* szerzőjének, Georg Zieglernek nem titkolt célja a nép etikai sikon való kivezetése ebből a zűrzavaros szituációból. Művével kikaput szeretne mutatni a lakoságnak, méghozzá oly módon, hogy megkeresi számukra a legfőbb jót, amely „...olyan Kincs és Ióság, az mely nem csak méltósággal, tekintettel, becsülettel, jószággal, haszonnal, szépséggel halad felül minden egyéb jókat: Hanem az mellyel minden egyéb jók-is véle és benne vadnak, és annál sehol semmi fogyatkozás nem eresztethetik.”⁵

Erkölcstilozófiái értekezésének⁶ központi témája a summum bonum⁷ kérdése. Ennek megtalálásához 12 fejezetben vizsgálja meg az egyes földi javakat. A szerző ezeket a javakat három nagyobb csoportra osztja: a legkisebb értékűnek a test javait tartja, ezt követik a szerencse adta javak, majd végül a legbecsesebb jóknak tartott elme javai.

Részletesebb szétbontásban ez így néz ki:

- Test javai (bona corporis): szépség, erősség, egészség, hosszú élet, gyorsaság.
- Szerencse javai (fortunae bona): gazdagság, pénz, fényes öltözet, épületek, nép- és tartomány feletti hatalom, tiszték és rangok, dicsőség, jó kedv, nemesség.
- Elme javai (animi bona): bölcsesség, értelem, mesterség, tudomány, igazság, tökéletesség, tisztaság, jó cselekedet, szeretet, barátság, emberség, szelídség, alázatosság, munkaszeretet, állhatatosság.

A *Discursus de summo bono* egyes fejezetei:

- Első rész: Ez Vilagnak sokfele javairól és azoknak külömbsegéről
- Második rész: Hogyha az Summum Bonum, avagy az Legföb Ió ... in bonis corporis, azaz testnek javaiban találtassaké?
- Harmadik rész: Hogyha az Legföb Ió ... az Szerencsében találtassaké?
- Negyedik rész: Hogyha igaz, tellyes és állandó öröm ... találtassaké az nagy jószágban és gazdagságban?
- Ötödik rész: Hogyha az nagy tisztesség és ez világi dicsőség hozzoné és szerzené nyugalmas bódog életet.
- Hatodik rész: Hogyha az szep ekes öltözet, ruhazat, hozzone valami hasznot az csendesz bodog életre?
- Hetedik rész: Hogyha az szepseg, ekes termet hozzone igaz, tellyes es allando örömet, es boldog életet?
- Nyolcadik rész: Hogyha az nagy kedves epületek igaz, tellyes es allando örömet s-boldog életet hozhatnake... ?

5 Molnár Albert: *Discursus...*, 1975. i. m., 97.

6 P. Vásárhelyi Judit protestáns színezetű vulgársztoikus erkölcsfilozófiái értekezésékként említi, I. P. Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, 1985, i. m., 118.

7 Vö. Vrábel Tünde: *Diskurzus a Legföb Jóról*, 2014, i. m.; Vrábel Tünde: *A jók királynője, avagy értekezés a legföb jóról*, 2014, i. m.

- Kilencedik rész: Az Nemessegről és Vitezlő Urasagrol
- Tizedik rész: Az nagy Urak gratiaiarol, kedveröl, kegyelmeröl
- Tizenegyedik rész: Hogyha az Summum Bonum ... az Kiralysagban es nagy Urasagban talaltassake?
- Tizenkettedik rész: Az elmének javairól

Az Első részben Ziegler megfogalmazza a legfőbb jó definícióját és kritériumait. A Második és Harmadik részben általánosan beszél a testi és a szerencse által adott javakról. A következő fejezetekben aztán sorra veszi az emberek által oly nagyra tartott értékeket. Először a gazdagságot jellemzi, ezt követik a dicsőség és a tisztségek, majd szépen sorban szól a szép ruhákról, az emberi test szépségéről, a hatalmas építményekről (az ókori világ hét csodáját is bemutatja), a nemességről, az urak kegyelméről, az uralkodásról, valamint az utolsó részben az elme javairól. Itt, vagyis a Tizenkettedik részben fogalmazza meg tömör végkövetkeztetését a legfőbb jóra vonatkozóan: miszerint az evilági javak a hamar hervadó tavaszi virágnál is mulandóbbak, hamis jók (*falsum bonum*), vagyis nem elegendők a legfőbb boldogsághoz. Miért nem elegendők? Mert, ahogy az író leszögezi, a legfőbb jó csak az lehet, ami három kritériumnak is megfelel: legyen önmagában tökéletes igazságú, emellett teljes (minden fogyatkozás nélküli), illetve állhatatos (nem ingadozó természetű). De akkor mégis mi lehet a *summum bonum*? A megoldást Ziegler nem másban, mint a vallásban találja meg. Véleménye szerint ugyanis a földi életben az ember nem lehet igazán boldog, csak a túlvilági életben Isten oldalán. Ehhez pedig egyedül a hit tud segítséget nyújtani.

Minderre jó magyarázatot ad az a Lactantius-idézet⁸ is, amely a mű 345. oldalán olvasható:

„Sokkal jobb nekünk az eget szemlélnünk,
Tündöklő csillagival együtt nézünk:
Hogy nem ez földi czifrás szép miveket,
Mesterséggel formált, irott képeket;
Mivel minket úgy teremtett az Isten,
Hogy az égre nézhessünk egyenesen;
Oda fel tekintünk hát szüntelen,
Es dicsérjük az Istent sziveinkben.”

Az idézet főleg arról szól, hogy miért úgy teremtette meg Isten az embert, ahogyan azt tette. Dióhéjban: az emberi test földi jelleggel bír, míg a lélek és az értelem égi eredetű. Ha megnézzük az emberi test felépítését, akkor jól látjuk, hogy a törzs azon részei vannak a földhöz közelebb, melyek a földi- és a szerencse által adott javakat igénylik, míg a fej – amiben a lélek és az értelem lakozik – az éghez van közelebb. Úgy

8 Szeñci Molnár Albert: *Discursus...*, 1975, i. m., 345.

is mondhatnánk, hogy a szemeink mindig az égre néznek. Ez pedig azért van így, mert mindig is érezzük égi származásunkat⁹ (5., 6. és 7. versszak). A másik lényeges üzenete a szövegrésznek, hogy a földi cifra dolgokat meg kell vetnünk (3. és 4. verssor), egyedül az eget kell szemlélnünk (1. és a 2. verssor), és Istent kell dicsőítenünk (8. verssor).

A mű stílusa a kései reneszánszra jellemző protestáns humanista stílus, melyet a letisztultság, az egyszerűség és a racionális írásmód jellemez. Persze tagadhatatlan, hogy a korra jellemző manierista stílus is fellelhető benne (jelzők használata, felháborodott hangnem, halmazások és concettók alkalmazása stb.), de ezek a stílusjegyek nem érvényesülnek végig a műben. Sőt, azt is mondhatnánk ez a fordító „kézjegye”, hiszen sem Ziegler, sem Betuleius nem használt manierista jegyeket.

A mű szépirodalmi jellegű, azon belül közepes hangnemben íródott. Tudniillik egyaránt vannak a szövegben magasztos hangvételű kifejezések és alacsonyabb stílusértéket mutató szavak. Erre azért volt szükség, hogy a mű a tágabb olvasóközönséghez is szóljon, ne csak a művelt elitet célozza meg mondanivalójával. Ennek érdekében kifejezésmódja többnyire világos; történetei egyszerűek és változatosak, a példázatok közlendője rendszerint nyomon követhető és könnyen megjegyezhető bárki számára.

A mű forrásai

Műfaját tekintve a *Discursus* erkölcsfilozófiai értekezés, következőképpen sok gondolkodó és filozófiai irányzat hatott rá. A keresztény elképzelések mellett bizonyíthatóan megtalálhatóak a műben az ókori sztoicizmus gondolatai, de a Justus Lipsius nevével fémjelzett neosztoicizmus is erősen rányomja bélyegét a mondanivalójára.

Georg Ziegler írásából kiérezhető a sztoikus koncepció. A sztoikusok is hirdették az élvezetek mellőzését (Első rész), a szerencse megvetését (Második rész), a gazdagság és fényűzés elutasítását (Negyedik, Hatodik, Nyolcadik rész), az erkölcsi törvények követését és a bölcsességre való törekvést (Tizenkettedik rész), továbbá, hogy a hatalommal és a hírnévvel nem szabad visszaélni (Ötödik, Kilencedik, Tizedik, Tizenegyedik rész). Ugyanakkor felfedezhető más sztoikus eszme is, a mértékletesség, a megtörtént dolgokba és a halálba való belenyugvás, az önuralom, az állhatatosság, és az emberek testvériségének a gondolata: „Mind szegény s' gazdag Istentől származik, / Egyenlő eredetük innen láttzik.”¹⁰

Ezek az eszmék mondhatni már a kereszténység előhírnökei. Tudnunk kell ugyanis, hogy a kereszténység nagyon sok pontban megegyezik az antik kultúrával, ezért nem szabadna őket szembeállítani egymással. Úgy is mondhatnánk, hogy a kereszténység

9 Vö. Lactantius: *Az isteni gondviselésről*, 1985, i. m.

10 Szenci Molnár Albert: *Discursus...*, 1975, i. m., 354.

egyenesen ráépült az antikra, és magába szívta az ókori kultúrát és gondolatvilágot.¹¹ Ahogyan *A keresztény humanizmus* című könyvben is olvasható: „a kereszténység nemcsak időrend szerint, de szubsztanciájában is az antik világ örököse.”¹²

Ziegler művén – ahogyan elődei (Szent Ágoston, Boëthius, Lipsius) munkáin is – szintén nyomon követhető ez a tendencia, hiszen írása összeállítása közben egyaránt odafigyelt a keresztény tanításokra és az antik auktorok véleményére.¹³ A keresztény szerzők közül a legtöbbet Szent Ágostontól, Lactantiustól és Bernardustól idéz, valamint a kereszténység szent könyvéből, a Bibliából is sok példázatot, idézetet felhasznál. Az antik filozófusok és auktorok esetében – hogy csak a legnagyobbakat említsem – gyakran idéz Ovidust, Cicerót, Senecát, Horatiust, Arisztotelészt stb., a történetírók közül pedig sokszor említi Hérodotoszt, Plutarkhoszt és Valerius Maximust.

A későbbi korok eszméi szintén nyomot hagytak Ziegler gondolkodásán. Saját korának legelterjedtebb nézete, a Lipsiusnál már említett neosztoicizmus is hatással volt a szerzőre. Justus Lipsius fő műve, az 1584-es *De Constantia* bizonyos elemei itt is, ha nem is nagymértékben, de fellelhetőek. A kutatók szerint Ziegler ismerhette a művet, de koncepcióját nem sokban befolyásolhatta az állhatatosságról írt szöveg. A hasonló válaszok és értelmezések leginkább annak tudhatók be, hogy a szerzők azonos korban éltek, és azonos problémákat tapasztalhattak meg.¹⁴

1. táblázat: Ziegler és Lipsius művének összevetése saját vélemény alapján

Georg Ziegler <i>Discursusa</i>	Justus Lipsius <i>De Constantiája</i>
Célja: a legfőbb jó megtalálása	Célja: az élet elviselhetőségének megtalálása
a földi életben nem található meg	a földi életben elérhető
Legfőbb Jó: az Isten és a benne való hit	Garantálja: az Állhatatosság
Isten létének elismerése	Isten létének elismerése
Isteni Gondviselésnek fontos a szerepe	Isteni Gondviselésnek fontos a szerepe
Az állhatatosság nem önálló szubsztancia	Az állhatatosság önálló szubsztancia
Fontos a tudás, a bölcsesség és az erény	Fontos a tudás, a bölcsesség és az erény
Formája: értekezés példákkal, idézetekkel	Formája: párbeszéd elbeszélés
Szerkezet: 12 fejezet	Szerkezet: 2 könyv (22 és 27 részre bontva)

11 Az ókori filozófiákból sajátították el: aszkézis, közösségi érdek, rabszolgák erkölcs, erényesség, monoteizmus, transzcendencia, a túlvilágban és a lélek halhatatlanságában való hit, szeretet és megbocsátás stb.

12 Rüssel Herbert Werner: *Keresztény humanizmus: kultúra, eszmény, hitvallás*, 1997, i. m. 16.

13 Ebben az esetben akár azt is mondhatjuk, hogy a műben megtörténik az antikvitás egyfajta módosítása, újfajta értelmezése. Mégpedig úgy, hogy Ziegler – és általa a fordítók is – a felhasznált idézeteket, a mitológiai és történelmi elbeszéléseket úgy módosítja, hogy az még jobban megfeleljen a keresztény ideológiának.

14 Szenci Molnár Albert: *Discursus...*, 1975, i. m., 37.

Lipsius mellett Boëthius *A filozófia vigasztalása*¹⁵ című írása is mély benyomást tett a szerzőre.¹⁶ Akár azt is mondhatnánk, hogy a ziegleri mű szerkezete és gondolatmenete azonos Boëthius művével, hiszen Ziegler a legfőbb jóra vonatkozó Boëthius-fejtegetéseket példákkal és idézetekkel önálló fejezetekké bővítette, ilyesformán az egész gondolatmenetet feszes és logikus szerkezetbe helyezte.

Boëthius műve öt könyvből tevődik össze, ebből a 2. és a 3. könyv foglalkozik a legfőbb jó kérdésével. Ő is sorra veszi a földi javakat, a Szerencsét, majd az elemzése végén ő is azt a konklúziót vonja le, miszerint a jók királynőjének csakis Isten¹⁷ lehet a hordozója.

További azonosságok a két műben:

- Műfajiság kérdése: *A filozófia vigasztalása* consolatio, önvallomás és erkölcsfilozófiai értekezés, a *Discursus* pedig erkölcsfilozófiai értekezés, melyben szintén megfigyelhető a vigasztaló hangnem.
- Filozófiai háttér: mindkét mű odafigyel az antik filozófusok tanításaira, de a keresztény szellemet sem hanyagolják el (Boëthius rejtve, Ziegler tudatosan utal a kereszténységre).
- A szerzők saját véleménye: a szerzők humanista módon leginkább másoktól veszik az ideákat. Önálló véleményük kevés esetben mutatható ki.
- Saját korról alkotott vélemény: mindkét szerző erősen bírálja saját korát, és kiemeli a neki nem tetsző, nem rendjén való dolgokat. Kortársakat is alig-alig említenek.
- Szerkezetük hasonló: mindkét esetben prózai és lírai részek váltják egymást.
- Mindkét mű népszerű volt – megjelenéskor és később is –, ezt bizonyítja a sok fordítás.
- Azonosak a végkövetkeztetések:
Minden ember célja a boldogság elérése.
A földi életben nem lehetünk boldogok, csak a halál után.
A földi dolgok csak látszatra boldogítanak, mert árnyképei csak az igazi jónak.
Nem a testre, hanem a szellemre ~ lélekre kell hallgatni.
A legfőbb jó maga Isten.
Az ember mezítelen jött a világra, és akként is távozik belőle (tehát semmi sem a miénk igazából).
Elégedjünk meg azzal, amink van, és ne akarjuk többet!
Gazdagok a szegények, és szegények a gazdagok.

15 Boëthius: *A filozófia vigasztalása*, 1979, i. m.

16 L. Vrabel Tünde: *A Discursus de summo bono és A filozófia vigasztalása című művek kapcsolata*, 2014, megjelenés alatt.

17 Boëthius mindezt logikusan le is vezette: 1. A boldogság elnyerésével lesznek boldogok az emberek. 2. A boldogság maga Isten. Következtetés: Az Istenség elnyerése teszi az embert boldoggá.

Szenci Molnár fordítása és a mű utóélete

A *Discursus de summo bono* esetében egyértelműen fordításról beszélhetünk, mert Szenci Molnár ragaszkodott a ziegleri mű eredeti koncepciójához és tartalmához. Végig követte a mű felépítését, történeteit, példázatait, és könyve címlapján feltüntette a német forrást¹⁸ is, amiből dolgozott. Persze tagadhatatlan, hogy fordítóként „rányomta bélyegét”¹⁹ az általa átültetett műre, de mindezt annak érdekében cselekedte, hogy Magyarországon is megismerjék és élvezhessék Ziegler művét.

Szenci Molnár Albert bevallása szerint²⁰ a nyelvet mindig művelni, fejleszteni kell, és nem melleleg, folytonosan és megfelelően használni.²¹ Szerette volna, ha a magyarság megismeri a külföldi hagyományokat és látásmódokat, illetve nagyon a szíven viselte azt is, hogy a szülőföldjén élők minél nagyobb jártasságokra tegyenek szert a tudományokban és az irodalomban.²² Ezen okokból vágott bele hajdanán a kézikönyvek írásába, valamint a fordításokba. Szintén emiatt tartotta oly nagyra Bethlen Gábor kulturális tevékenységét. Akár úgy is mondhatnánk, hogy egyfajta sajátos „nyelvi programként” fogta fel a fordításokat, a lexikonok és a kézikönyvek kiadását.²³

Szenci Molnár *Discursus*-fordítása a legelső alkalommal, 1630-ban Lőcsén jelent meg Brewer Lőrincz nyomdájában.²⁴ A második (1701) és a harmadik (1777) kiadás viszont már Kolozsvárott látott napvilágot. A könyvet leginkább patrónusának, Darholcz Ferencnek²⁵ ajánlotta; de az ajánlásból az is kitűnik, hogy Bethlen Gábor fejedelmet²⁶ szintén a címzettek közé sorolta. Fordításáról érdemes elmondanunk, hogy viszonylag

18 Szenci Molnár Albert fordításához nem a közvetlen latin forrást használta, hanem annak német fordítását választotta. Ez Josquinus Betuleius írása, a *Discurs vom höchsten Gut*. Az első Betuleius-fordítás 1609-ben jelent meg Hanauban, de Szenci Molnár az 1618-as kiadást vette alapul, amely Lőcsén jelent meg.

19 Adaptáció az alábbi esetekben figyelhető meg: magyar szólásokat, magyar helyszíneket, magyar személyeket írt bele a műbe, vagy felcserélte azokat latin/német eredetijével: Duna, Tisza, pesti, budai mérték stb. Mindezt azért cselekedte, hogy a magyar olvasók jobban átérzhessék és élvezhessék a művet.

20 P. Vásárhelyi Judit: *Szenci Molnár Albert nyelvszemlélete és nyelve*, 2007, i. m., 26–27.

21 A felvilágosodás előfutáraként kiállt a magyar nyelv és kultúra fejlesztése és egyenjogúsítása mellett, miközben a nyugati és keleti kultúra összehangolására törekedett. Követendő példaként a görög és a latin nyelvet hozta fel, mivel ezt a két nyelvet nagyon kimunkálták és örökké létezőnek fogta fel. Vö. Tolnai Gábor: *Molnár Albert személyisége*, 1978, i. m., 20–21.

22 Mélységesen fájalta, hogy alig van magyar nyelvű könyv és kódex. I. Tolnai Gábor: *Molnár Albert személyisége*, 1978, i. m., 21.

23 Ebben a munkájában mindvégig az utilitas (szolgálni) és necessitas (használni) alapelveket követte.

24 A művet valószínűleg 1629 nyarán fordította le Kassán, még mielőtt Kolozsvárra költözött.

25 Sáros megyei földbirtokos, Fintának és Hyllyónak etc. örökös ura. Darholcz Kristófnak a fia, aki kiadatta Balassi Bálint epitaphium-gyűjteményét, és támogatta Rimay Jánost.

26 Bethlen Gábort Mátyás királlyal hasonlítja össze. Mindkettőt nagyszerű uralkodónak tartotta, mert az országot is és a kultúra is virágkorát élte az ő idejünkben.

kevés alkalommal nézte meg az eredeti latin kiadást, többnyire a német verzió alapján fordított. Továbbá kiemelendő, hogy Szenci Molnár sok idézet, sententia első magyar fordítását tudhatja a magáénak. Gondolok itt a műben szereplő verses betétekre, amelyek többnyire az ókori kiválóságoktól – Seneca, Cicero, Ovidius, Horatio, Boëthius – származnak.

Georg Ziegler művét Szenci Molnár nagy szeretettel fordította, szövegváltozatához hozzáadta saját költői tehetségét, stílusát. Igazán törekedett arra, hogy a gondolati magot hűen adja vissza, ugyanakkor saját írói tehetségét sem szorította háttérbe. Szövegeit jellemzik a változatos stíluselemek (egyaránt használta a manierista és protestáns humanista stíluselemeket), nyelvhasználata egyszerű (a németre jellemző sallangok elkerülte), mesterkéletlen és költői (hangsúlyos verselésben szabadon választotta meg a versformákat). Szenci Molnár fordítása a retorikai elveket szintén nagyszerűen érvényesíti, ugyanis egyszerre hat az éthoszra (erkölcs), a logoszra (értelem) és a páthoszra (érzelem).

Miért is fogott hozzá Szenci Molnár e könyv lefordításához? Elsősorban azért, mert a ziegleri mű nagy népszerűségét látva, három magyar könyvkiadótól kapott megbízást. Másodsor azért, mert hasonlóképpen gondolkodott a legfőbb jó kérdéséről, mint a szerző. Harmadsor, mert szimpatizált magával az íróval, és végül azért, mert fontosnak tartotta az aktuális és hasznos művek tolmácsolását a magyar olvasókörzéség felé. Szívesen vállalta el tehát a könyv magyar nyelvre való átültetését. Ez volt élete utolsó fordítása, de minden kétséget kizáróan megérte a fáradságot. Főleg azért, mert az olvasótársadalomnak igen megtetszett a mű közlendője, és mert Szenci Molnár Albert e művével a magyarokat is bekapcsolta azon európai nemzeteknek a sorába, amelyek körében a neosztoicizmus elterjedt, és hatást gyakorolt.²⁷

A műben szereplő személyek funkciója és jelentősége

A műben levő históriák

Ziegler a könyv egyes fejezeteiben sorra veszi az egyes javakat. Ezeket megfelelő példákkal, anekdotákkal és történetekkel mutatja be, így támasztva alá mondanivalóját. E történetek és példázatok nagy része közismerten elterjedt toposz, amelyeket leginkább három forrásból merít. A legtöbb szentenciát a régi bölcspektől – filozófusoktól

27 Ennek hatására megindult más ilyen témájú könyvek fordítása is: Epiktétosz Kézikönyvecskéjét Thordai János fordította le 1630 körül, Justus Lipsius műveit pedig Laskai János tolmácsolta 1641-ben.

és költőktől egyaránt – kölcsönözte, szám szerint 65-öt.²⁸ Fontos megemlíteni azt is, hogy ezek mindegyike verses formában olvasható a Szenci Molnár-féle fordításban.²⁹

Emellett sokat merített a kereszténység bibliotékájából: a Bibliából, a különféle szakrális szövegekből, valamint az egyes keresztény írók munkáiból. De ezeken kívül a történelem és a mitológia³⁰ is fontos forrásnak számít Zieglernél; a legtöbb történetet az antikvitásból merítette, sok históriát vett a „középkorból”; sőt saját korát, vele együtt személyes élettapasztalatait, tudását is belevegyítette a műbe.

A *Discursus* fejezeteiben az alábbi struktúra figyelhető meg:

Cím – a tétel bemutatása, egyes fejezeteknél az eddigi summája – a három kritérium (teljes, igaz, állandó) felőli vizsgálat, történetek és idézetek beiktatásával – konklúzió, melyben összegzi, hogy az adott jó miért nem felel meg a legfőbb jó kritériumainak.

Ziegler mondandóját tehát nemcsak okfejtéssel írta le, hanem könyvébe szervesen beillesztette a különféle történeteket, anekdotákat és idézeteket. A történetek elsősorban intő és oktató célzatúak. De emellett a meggyőzés, a példamutatás és az illusztráció is nagy hangsúlyt kap. Ahogyan azt már említettem, a históriák nagy része elterjedt toposz; és vannak, amelyek egynél többször is szerepelnek benne, csak másfajta megvilágításban, más részeknél. Ennek ellenére a szerző igyekezett változatos lenni mind műfajilag, mind előadásmódban. A *Discursus*ban megtalálható a Hérodotoszra oly jellemző novellisztikus írásmód, a Plutarkhosznál megfigyelhető anekdotázás, a Iosephus Flavius írásaira jellemző regényszerűség és Diogenész Laërtios sajátóságos adomázó hangneme is.³¹

A műben található történetek típusai³² gyakoriságuk szerint:

1. Pár mondatos említés egy-egy király, hős sorsfordulásáról – például Holofernész és Judit esete a 119. oldalon, illetve Tantalus története a 194. oldalon.
2. Egy személy életútját bemutató rövidebb rész, úgy is mondhatnánk, summázása a történeteknek – példának okáért Caligula császár élete és cselekedetei a 119–200. oldalon, illetve Augustus császár története a 150. oldalról.
3. Anekdoták – nagyon jó példa a 109. oldalon olvasható történet Kleopátra gyöngy fülbevalójáról, illetve Polycrates gyűrűjéről a 134. és 135. oldalon.
4. Egy-egy történet/ eset során felsorol egyes személyeket – akiknek az esete

28 A fordításában megfigyelhető, hogy Szenci Molnár nemcsak a magyar verziókat teszi közzé, hanem előtte mindig feltünteti annak eredeti latin nyelvű szövegváltoztatás is.

29 Ziegler művében ezek prózai szövegrészként vannak jelen. A verses formába való beillesztés Betuleius változtatása. Az ő eljárását követte később Szenci Molnár Albert is.

30 A 17. század embere – köztük Ziegler, és ezek szerint Szenci Molnár is – történelmi valóságnak fogadta el a mitológiát. Jó példa erre az, hogy az egyes istenek úgy szerepelnek a *Discursus*ban, mint a valóságban is létező királyok.

31 Szenci Molnár Albert: *Discursus* ..., 1975, i. m., 37.

32 P. Vásárhelyi Judit 6 főbb típust említ, én ezt kiegészítettem az általános történetek típusával. Vö: Szenci Molnár Albert: *Discursus*..., 1975, i. m., 37–38.

- kapcsolódik az adott témához –, kiválaszt közülük párat, majd az ő történetükön keresztül a többi személy sorsát is megvilágítja – ilyen a könyv 149., 237., 348. és 418. oldalán van.
5. Novellaszerű történet, amikor egy-egy személy egyetlen cselekedetét, sorsfordulását kerek egészként mondja el – Artaxerxész és fiainak története a 418–420. oldalról, vagy akár Mátyás király históriája a 371–372. oldalról.
 6. Általános történetek, amikor az író nem nevezi nevén a szereplőt: ilyen a könyv 393. oldalán olvasható történet Nagy úrról és a királyi süvegről, vagy akár a 455. oldalon található történetecske Egy Grammaticusról.
 7. Hosszabb szemelvények – több oldalon futó elbeszélések: ilyen a dán Sven király története, mely a 161. oldaltól a 165-ig tart, vagy akár Hercules próbáiról is hosszabban olvashatunk a 322–326. oldalakon.

A műben egyaránt szerepelnek pozitív és negatív töltetű történetek, illetve szereplők. De mégis melyik van túlsúlyban? Előfeltevésem szerint több lesz a pozitív példa, hiszen a mű legfőbb célja a példamutatás, és ezt az optimista precedensek szolgálják a legjobban. Másik hipotézisem, hogy a *Discursus*ban több lesz a vallás által megismert személyiség, mint a történelmi, mitológiai vagy irodalmi alak. Ezt főleg azért gondolom így, mert Ziegler és Szenci Molnár is az egyház szolgálatában álltak. Harmadik elképzelésem az, hogy a történeteket és magukat a szereplőket is inkább az antikvitás idejéből merítette a szerző, mint saját korából. Hiszem mindezt azért, mert a reneszánsz idején a szerzők, illetve a művészek is előszeretettel nyúltak vissza az antik mintákhoz. Végezetül pedig úgy vélem, hogy a műben több férfiakról szóló példa szerepel, mint női; köszönhetően annak, hogy egészen a 19. századig a férfiak minden téren való elsőbbsége volt a jellemző.

2.2. Kutatásom eredményei

Jelen kutatás célja, hogy újfajta megközelítésben láttassa a művet: a kvalitatív jellemzők mellett a kvantitatív szemléletmódra is különös figyelmet fordítok. Keresem a válaszokat a korábban megfogalmazott kérdésekre, illetve hipotézisekre, továbbá megfigyelem a műben szereplő egyes személyek előfordulását és jelentőségét; megvizsgálom, kik azok az emberek, akik a legtöbbször jelentek meg a könyv lapjain, illetve ezek alapján arra is igyekszem rávilágítani, kiket tartottak a 16. és 17. században követendő, illetve elmarasztaló példaképnek.

Első lépésben a műben szereplő személyeket négy csoportra osztom: történelmi személyek, mitológiai alakok, egyházi és bibliai szereplők valamint a kultúra képviselői (írók, filozófusok, művészek). A történelmi személyeknél vizsgálom azt is, hogy melyik korból származnak (antikvitás, középkor, kortársak), illetve azt a kérdéskört sem hanyagolom el, hogy az illetők a világtörténelem vagy a magyar történelem jeles

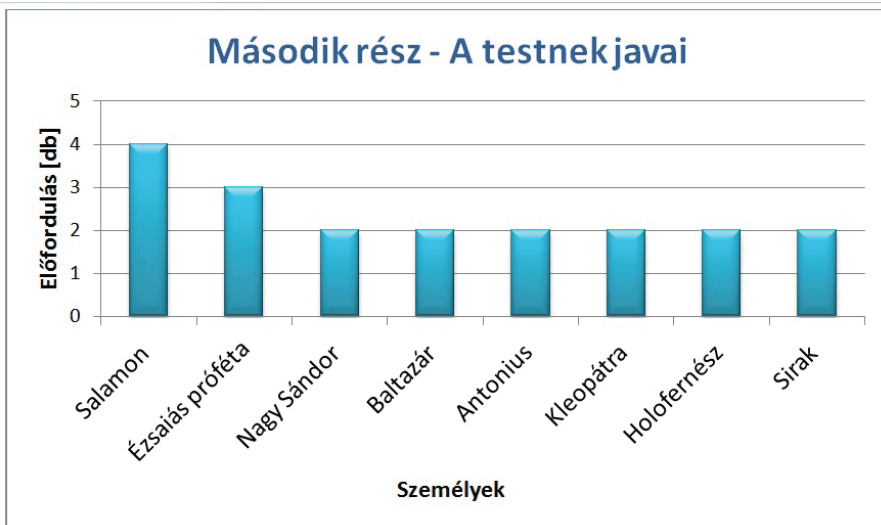
szereplői-e. Továbbá odafigyelek arra is, hogy mennyi a férfi-, illetve a női karakter a mű egyes részeiben.

Ezt követően sorra veszem a könyv egyes fejezeteit³³ és a bennük szereplő személyeket. Először is beillesztem őket a megfelelő csoportba, majd megszámlálom, hány-szor is szerepelnek az adott részben. Továbbá megnézem a történetük pozitív-e, vagy inkább az elrettentést/félelemkeltést szolgálják példájukkal.

1. ábra: A Dedicatióban legtöbbet szereplő személyek (3 db)

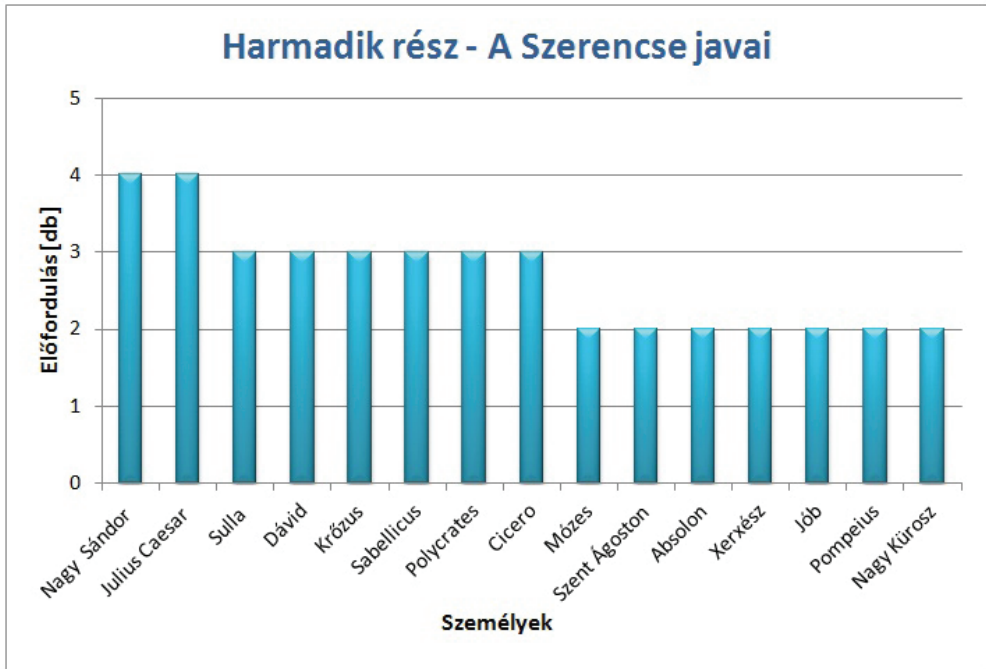


2. ábra: A Második részben legtöbbet szereplő személyek (8 db)



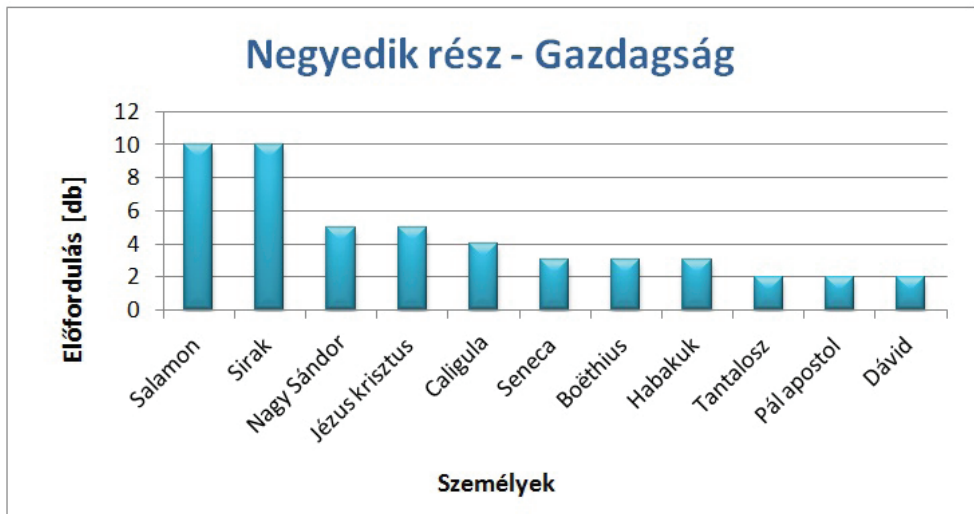
³³ Beleveszem a Dedicatiót is, de az Első részt nem számolom bele, mert itt csak általánosítások olvashatóak.

3. ábra: A Harmadik részben legtöbbet szereplő személyek (15 db)



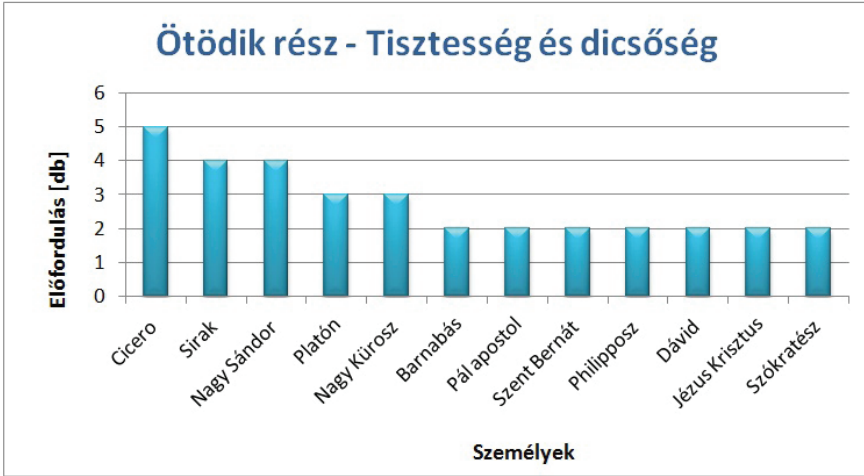
4.

4. ábra: A Negyedik részben legtöbbet szereplő személyek (11 db)



5.

5. ábra: Az Ötödik részben legtöbb szereplő személyek (12 db)



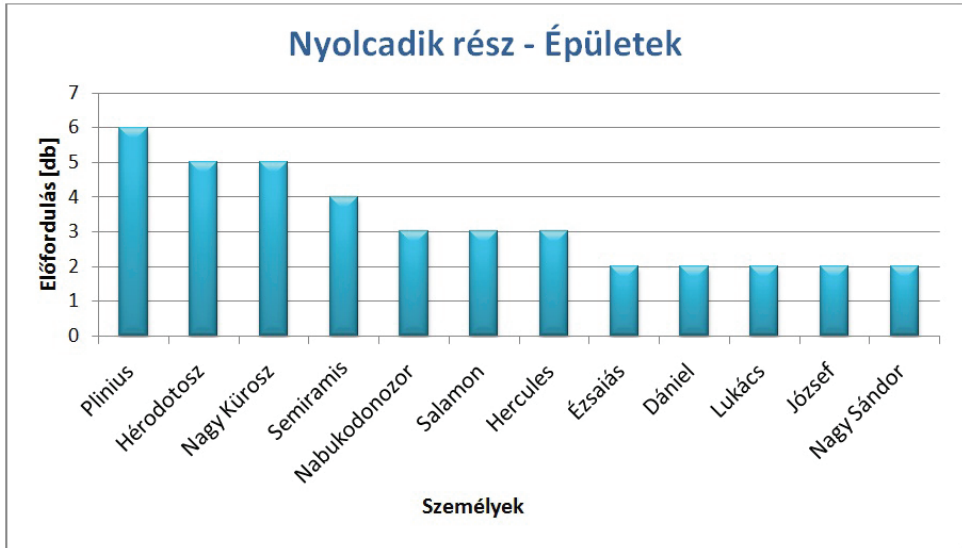
6. ábra: A Hatodik részben legtöbb említett személyek (5 db)



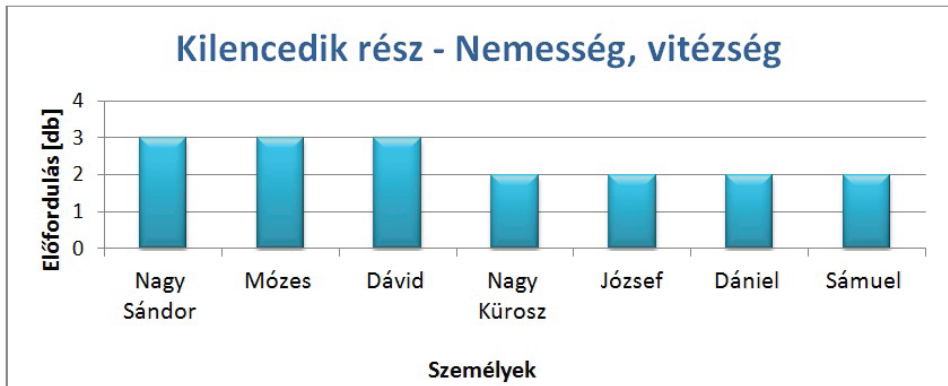
7. ábra: A Hetedik részben szereplő legtöbb szereplő személyek (2 db)



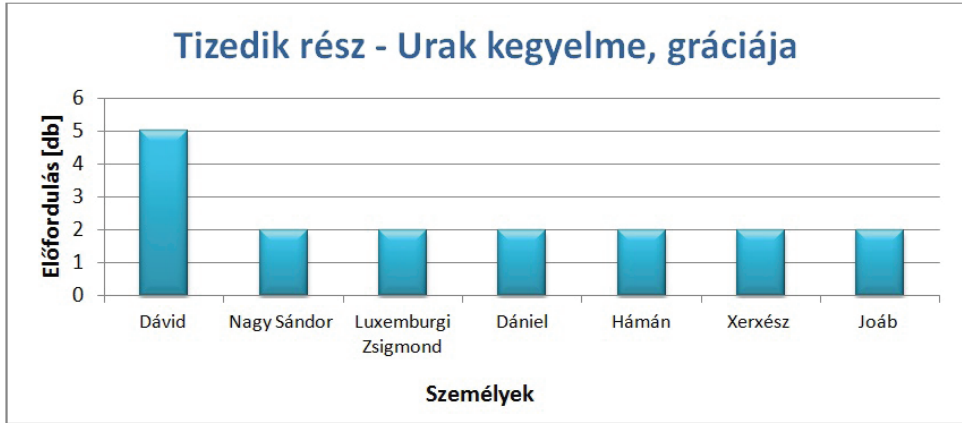
8. ábra: A Nyolcadik részben legtöbbet szereplő személyek (12 db)



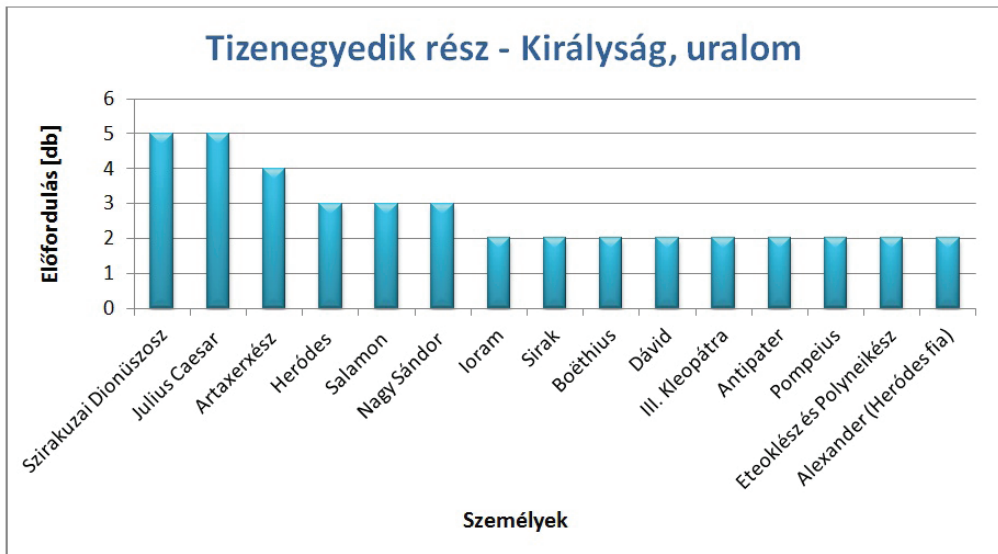
9. ábra: A Kilencedik részben legtöbbet szereplő személyek (7 db)



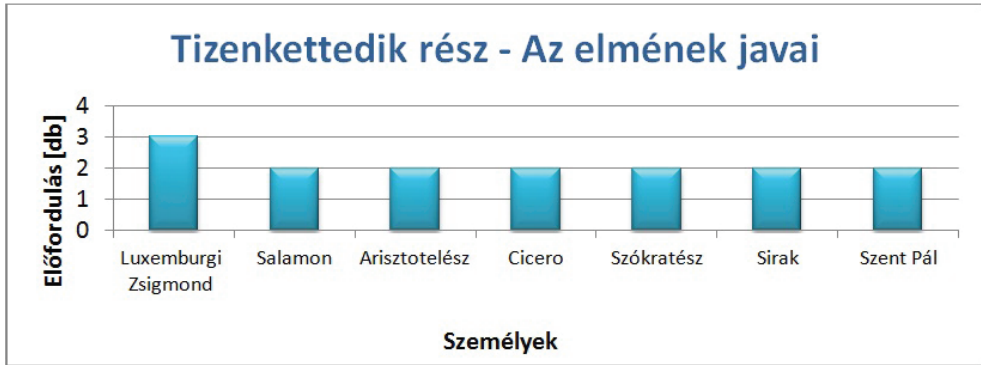
10. ábra: A Tizedik részben legtöbbet szereplő személyek (7db)



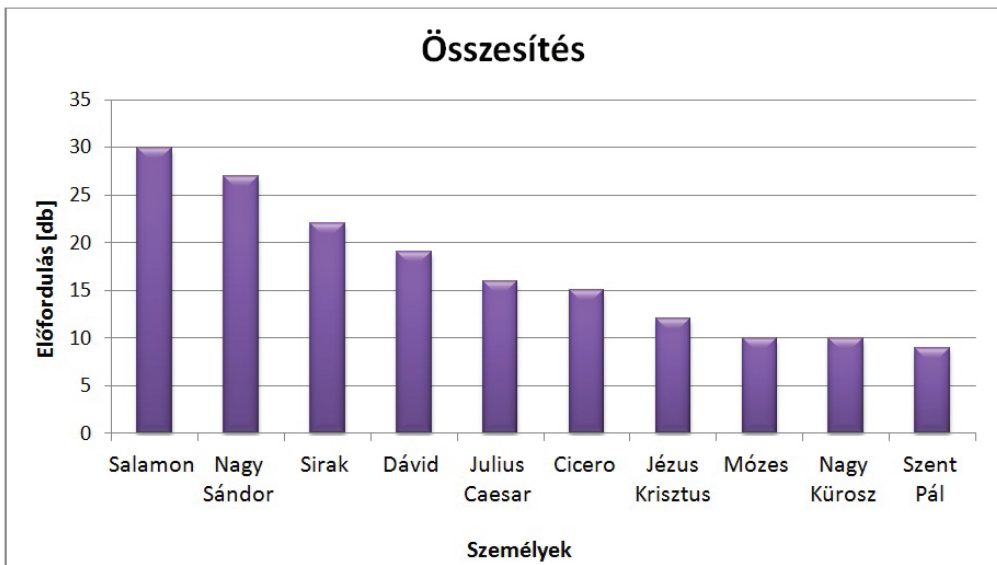
11. ábra: A Tizenegyedik részben legtöbbet szereplő személyek (15 db)



12. ábra: A Tizenkettedik részben legtöbbet szereplő személy (7 db)



13. ábra: Összesítés (a 10 legtöbbet szereplő személy a Discursusban)



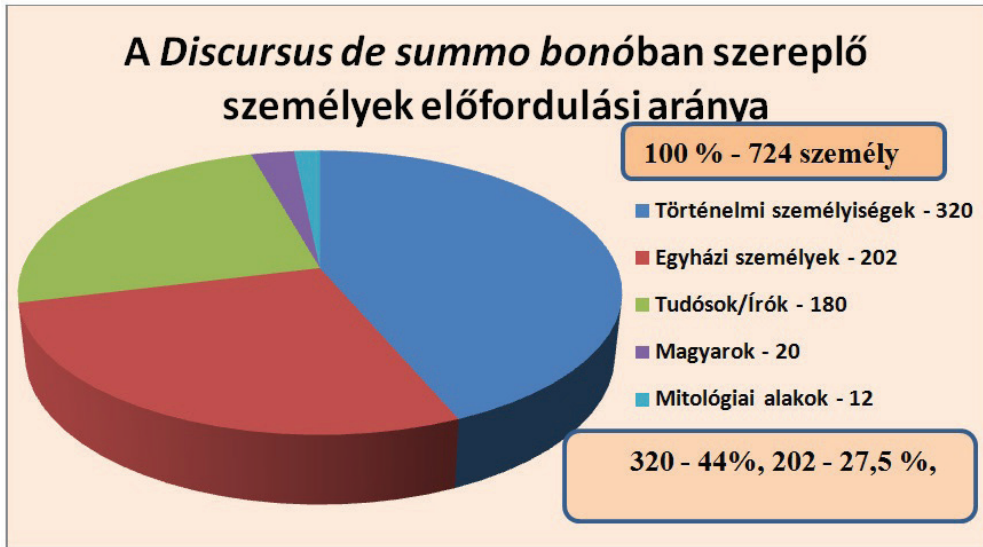
A tizenkét fejezet alapján megállapítható:

- 376 oldalon összesen 724 személyt számláltam meg.
- A történetek számát viszont nehéz meghatározni, hiszen megesik, hogy egy-egy történet kétszer, sőt háromszor is előfordul a könyv hasábjain.
- Az első hipotézisem az volt, hogy több pozitív személy szerepel a szövegben, mint negatív. Ez nem igazolódott be, mert a pozitív és a negatív szereplők

aránya szinte megegyezik. Hat részben a negatív példák többsége figyelhető meg (Második, Harmadik, Negyedik, Hetedik, Tizedik és Tizenegyedik rész), a másik hatban pedig a pozitív példák vannak túlsúlyban (Dedicatio, Ötödik, Hatodik, Nyolcadik, Kilencedik és Tizenkettedik rész).

- Az összesítésben (a tíz legtöbbet szereplő személy) hét pozitív személy szerepel, két negatív és egy semleges. Pozitívak: Salamon, Sirak, Dávid, Cicero, Jézus Krisztus, Mózes és Szent Pál. Negatívak: Nagy Sándor és Nagy Kürosz. Julius Caesar pedig semleges, mert egyaránt vannak becsülendő és megvetendő tulajdonságai. Mindebből jól kirajzolódik, hogy kik azok a személyek, akiket a 17. század elején nagyra tartottak, illetve akiket elrettentő példának. A leginkább követendő példának Salamont tartják, akit az alábbi jelzőkkel ruház fel a mű: bölcs, okos, állhatatos, hűséges, igazságos, boldog, alázatos és szerény. A „legrosszabb” példát pedig Nagy Sándorban látták, hisz amellet, hogy okos, sikeres és szorgalmas ember volt, nagyon hiú, laza életvitelű és kapzsi is volt, nagyravágásában pedig sok rossz cselekedetet követett el.
- Az összesítés alapján tízből hat személyiség az egyház képviselője, három történelmi alak, Cicero pedig mint filozófus és író a kultúra legfőbb képviselőjeként szerepel.
- Második hipotézisem szerint az egyházban és a Bibliában szereplő személyek csoportja győzedelmeskedik. Ez a gondolatom sem igazolódott be, mert a történelmi személyek csoportja van túlsúlyban (tíz részben ők vannak többségben, kivételt képez a Hetedik és a Kilencedik Rész, itt az egyházi személyek kerültek fölénybe.)
- Harmadik feltevés az volt, hogy a szerző inkább az antik világból vette példázatait. Ez az előfeltevés igaznak bizonyult, ugyanis az alábbi módon oszlanak meg az egyes szereplők korukat tekintve: a 724 személy közül 652 az antikvitásból származik (47,5%), 39 személy a középkorból (28,5%), 33 alak pedig a 16. és a 17. századból (24%).
- Negyedik feltételezésem szerint több férfi szereplője/példázata lesz a *Discursus*nak, mint nő. Ez a hipotézis beigazolódott. Az arány a következő: a 724 személy közül 29 női szereplőt számláltam (4%), a többi 695 személy férfi volt (96%).
- A magyar személyekre vonatkozó eredmény pedig a következő: a 724 személy közül 20 magyar, ebből is a legtöbbször Luxemburgi Zsigmondot említi a szerző, majd őt követi Mátyás király.

14. ábra: A személyek előfordulása csoportosítás alapján



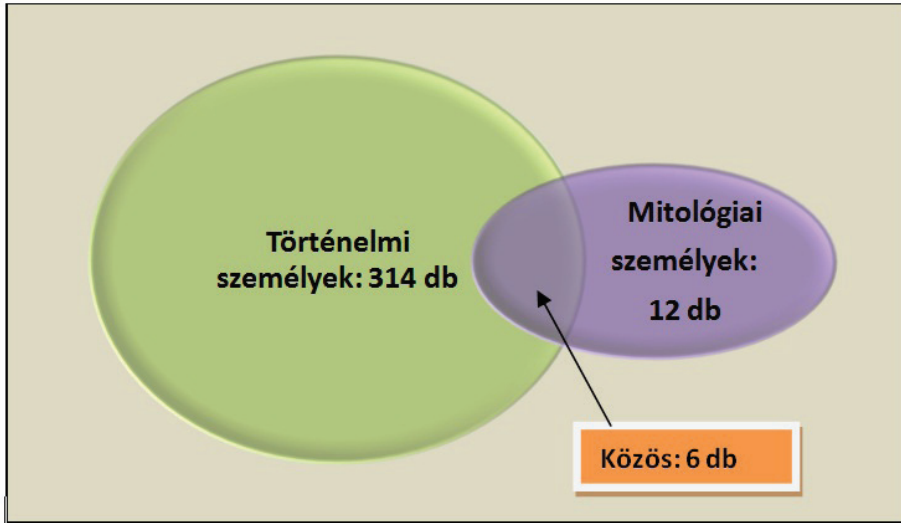
- A 14. ábrán látható, hogyan oszlanak meg az egyes személyek az általam felállított csoportbeosztásban – 320 személy (44%) történelmi alak, 202 egyházi személy (27,5%), a kultúrát 180 személyiség képviseli (25%), a magyarok aránya 20 (2,5%), végül 12 mitológiai alak (1%) is feltűnik a *Discursus* lapjain.
- A 15. ábra pedig azt mutatja, hogy nem könnyű meghúzni a határvonalat a történelmi és mitológiai alakok között. Ahogyan azt már korábban említettem, a 17. század embere még történelmi valóságnak fogta fel a mitológiát. Ez a felfogás *Discursus*ban is megfigyelhető, hisz sok olyan szereplő jelenik meg a könyv hasábjain, akik ide és oda is tartoznak, illetve nehéz róluk utólag megállapítani, hogy valóban éltek-e vagy sem. 12 egyértelműen mitológia alakot számoltam meg, de a 320 történelmi személyiség között 6 olyat is találtam, akik mindkét helyen megállták volna a helyüket (pl. Daidalosz, Heléna, Midasz király).

Összegzés

Tanulmányom elsősorban abból az apropóból íródott, hogy újfajta szempontból mutassa be Szenci Molnár Albert utolsó fordítását. Az eddig megvizsgált kvalitatív jellemzők – a szerkezet, a mondanivaló, a stílus és a forrásvizsgálat – mellett egyes kvantitatív tényezőket vettem górcső alá: megvizsgáltam a műben szereplő históriákat

és személyeket, majd néhány általam felállított hipotézis mentén haladva bebizonyítottam, vagy megcáfoltam azokat, miközben diagramok segítségével is ábrázoltam a kutatásom eredményeit.

15. ábra: A történelmi- és mitológiai személyek kapcsolata



Emellett még sok fontos információt, konklúziót is levontam a műről, amelyekre eddig annak recepciótörténetében még nem volt példa. Megvizsgáltam többek között, hogy mennyi a férfi- és a női szereplők aránya, kik azok a személyek, akiket követendő és elmarasztaló példának tartottak a 17. században, illetve rámutattam, hogy a „modern” 17. századi ember is készpénzként fogta fel a mítoszokat.

Mindezt azért tettem, hogy megkönnyítsem a könyvben való eligazodást, hogy gazdagítsam a *Discursus de summo bonó*ról szóló szakirodalmat, és nem utolsósorban, hogy felhívjam a figyelmet erre az időtálló mondanivalójú könyvre. E könyv eszméi ugyanis a reneszánszban gyökereznek, mélyen áthatja azokat a humanizmus szellemisége, de közlendője előremutat a következő századok emberei felé. Egy olyan műről van szó, amely méltán kiállta az idő próbáját, és sok, ma is aktuális problémakört ölel fel, mint például: a szerencse kérdése, az emberi értékek fontossága, a halál és élet alapkérdései, valamint a mértékletesség és állhatatosság dilemmája.

Irodalom

- Boëthius: *A filozófia vigasztalása*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1970. 179.
- Csanda Sándor – Keserű Bálint: *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, Szeged, 1978, (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4.) 330.
- Lactantius: *Az isteni gondviselésről*. Gyula, Helikon Kiadó, 1985.
- Justus Lipsius: *Az állhatatosságról*. In: Tolnai Gábor (szerk.): Laskai János válogatott művei, Magyar Iustus Lipsius (Régi Magyar Prózai Emlékek, 2) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. 505. (RMK I 714)
- Rimay János: *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán*. Rimay János összes költeménye, a Gyűjteményeken kívül fennmaradt Rimay-énekek. <<http://mek.oszk.hu/01000/01060/01060.htm>> (2015-03-24).
- Szabó György: *Mitológia kislexikon*. Budapest, Könyvkuckó Kiadó, 1998. 445.
- Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono*. (Régi Magyar Prózai Emlékek, 4) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 540. (RMK I 594)
- Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 143.
- P. Vásárhelyi Judit: *Szenci Molnár Albert nyelvszemlélete és nyelve*. In: Magyar Református Nevelés, 2007, 5. (VIII). 25–30.
- Rüssel Herbert Werner: *Keresztény humanizmus: kultúra, eszmény, hitvallás*. Budapest, Ecclesia Szövetkezet–Kairosz Kiadó, 1997. 222.
- Vrábel Tünde: *Discursus a Legfőbb Jóról*. In: A komáromi Selye János Egyetem 2014-es „Oktatás és tudomány a XXI. század elején” Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete, Teológiai és Humán-szekciók, Komárom, Selye János Egyetem, 2014.
- Vrábel Tünde: *A jók királynője, avagy értekezés a legfőbb jóról*. 2014, megjelenés alatt.
- Vrábel Tünde: *A Discursus de summo bono és A filozófia vigasztalása című művek kapcsolata*. 2014, megjelenés alatt.

The maze of personalities

The function and importance of people in the Discursus de summo bono

This study deals with the last translation of the *Discursus de Summo Bono* by Albert Szenci Molnár published in 1630. This work is based on the philosophy of neo-stoicism founded by Justus Lipsius. Its primary goal is to show the individual how to get out of the maze of the existential crisis of the 17th century. Georg Ziegler, the writer, tried to work this out on the basis of moral philosophy. He wanted to find The Supreme Good which is worth following and has to be followed to reach exquisite happiness. In my essay I pay attention not just to the qualitative features but also to the quantitative ones. It involves the stories and characters we can find in the work. Through this, I examine the types of the parables in the book. I also observe the characters of the book, focusing on how the writer classifies them. Who are the

positive and the negative ones? Respectively, who is the one that could be followed and who could not? Aside from these, I try to find the answers to those questions which have not been examined before in previous studies. I invoke several charts and diagrams. My unconcealed goal is to present this work from a new approach and to help the reader to a simple orientation in the writing.

Keywords: Albert Szenci Molnár, The Supreme Good, neostoicism, Discursus de summo bono, Georg Ziegler

SIKÓ BEÁTA

Az Amerika-kép változatai Bölöni Farkas Sándor úti írásaiban

Jelen tanulmány tárgya az Amerika-kép vizsgálata Bölöni Farkas Sándor úti prózájában: a kéziratban fennmaradt útinaplóban és az *Utazás Észak-Amerikában* című könyvben. A tanulmány elsősorban azt a kérdést feszegeti, hogy miként reprezentálódnak az erdélyi utazó élményei az útinaplóban, illetve ezzel párhuzamosan a publikált műben, amely a Kolozsvárra való visszatérés után utólagos szerkesztői tevékenység révén, a szelekció és kombináció síkján jött létre. Mivel különös hangsúlyt fektet a tanulmány annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy mennyiben tér el a napló Amerika-képe az útikönyv Amerika-reprezentációjától, azok a történetek, leírások és utólagos reflexiók kerülnek rendszerezésre, amelyek kimaradtak a didaktikus szándékkal megírt könyvből, és csupán a közvetlen utazási élményeket és benyomásokat rögzítő útinapló tartalmazza azokat. Ugyanakkor az is elemzésre kerül, hogy melyek azok az utazói élmények és következtetések, amelyek a naplóhoz képest jelentősen módosulnak, „átesztétizálódnak” a publikált műben, mivel eredeti formában megtörnének az Egyesült Államokról közvetített idealisztikus és csaknem utópisztikus képet.

Kulcsszavak: útleírás(ok), Amerika-kép, idealisztikus reprezentáció, autentikusság

Egy többrétű, amerikai hírekről rendszeresen tudósító anyanyelvű sajtóorgánom hiányában¹ a 19. század első évtizedeiben magyar kontextusban még nem beszélhetünk arról, hogy az olvasóközönség naprakész információval és hírekkel rendelkezett az Új Világot, az észak-amerikai kontinensen újonnan létrejött államot illetően. Ebben az időszakban az Egyesült Államokról alkotott kép modellálásához elsősorban a Státusokról szóló úti írások, utazástörténetek (útleírások, útirajzok, úti beszámolók, útinaplók, riportok stb.) járultak hozzá. Mivel egészen a két világháború közti időszakra e dokumentumok képezték az elsődleges információforrást az Amerikai Egyesült Államokat illetően, értelemszerűen kulcsfontosságú szerepet töltek be az információközvetítés folyamatában.²

Magyar nyelven először a *Közhasznú Esmeretek Tára* negyedik kötetének terjedelmes szócikke tárgyalta az Egyesült Státusok fogalmát elsősorban korabeli útleírásokra, illetve statisztikai adatokra hagyatkozva. A *Conversations-lexikon* magyar nyelvű változata hat fő szempont szerint (gyarmatosítás időszaka, függetlenségi háború kora, az

1 A Kultsár István által alapított *Hazai s Külföldi Tudósítások* volt az a hírlap a 19. század első felében, amely rendszeresen tudósított külföldi hírekről is. A hetenként kétszer megjelenő lap alkalmanként amerikai tárgyú híreket is feldolgozott, de ezek nagyrészt az Egyesült Államok külkapcsolatairól szóltak, a köztársaság Angliával és Franciaországgal fenntartott kereskedelmi viszonyait ismertették (embargótörvényt), illetve a dél-amerikai függetlenségi törekvések részletezésére fektették a hangsúlyt.

2 Glant Tibor: *Travel Writing...*, 2010, i. m., 171–177.

amerikai alkotmány megfogalmazása, az Egyesült Államok függetlenségét követő időszak, korabeli statisztikai adatok, irodalom) rendszerezi a szócikk tartalmát, forrásként pedig egyaránt felhasznál történelmi, földrajzi munkákat, statisztikai összeírásokat, sőt szubjektivitástól nem mentes utazástörténeteket is (Liancourt útleírását, Napóleon unokaöccsének, Achille Murat-nak amerikai tárgyú leveleit, Karl-Bernhard herceg elmarasztaló úti beszámolóját stb.).³ Az ország politikai és gazdasági jellegéről értekezve egyszerre hangsúlyozza az Egyesült Államok tökéletességét és elérhetetlenségét, mivel egy olyan polgári egyesületként értelmezte, amely „olgy politikai életet nyilatkoztat ki, a' milliyent eddig sem a' régi, sem az ujjab világ történeteiben (még Angolországot sem vévén ki) nem találunk.”⁴

Két évvel az enciklopédia megjelenése után Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* című műve hozta meg az áttörést. Farkas Sándor könyve akkoriban sokkal több volt, mint egy úti beszámoló, az Új Világ demokráciája és demokratikus intézményei mellett foglalva állást politikai tankönyvvé és hitvallássá vált.⁵ Magyar kontextusban az 1830-as évek elején még kevésbé volt ismeretes a demokrácia és ezen belül az amerikai demokrácia fogalma. A *Közhasznu Esmeretek Tára* 1832-ben megfogalmazott szócikke szerint egy sebezhető, instabil, sőt veszélyes politikai rendszer, amely „mint országási forma nem annyira azért leghibásabb, mivel hosszabb időre nem állíthat fel erős országást, hanem inkább azért, mivel legkevesebb eszközt nyújt a' nép indulatin ,s előitéletein való felülemelkedésre.”⁶ Eszerint csupán kisebb államokban célirányos, mivel jellegénél fogva „gyakran fel nem tartóztathatva vész el a' democratia aristocratiában ,s despotiában, a' mint a' képviselők lassanként aristocratákká lesznek, vagy valamelly egyes jeles eszü ember a' kormányt magához ragadja.”⁷ Figyelembe véve a vállalkozás üzleti vetületét, illetve az elkerülhetetlen és mindent átjáró cenzúrát, a szerkesztők alig értekezhetek volna másként, például elismerő vagy méltató hangnemben a demokráciáról.⁸

Az *Utazás Észak-Amerikában* szerzőjének mégis sikerült megtalálnia azt a műfajt, formát és hangnemet 1834-ben, amely révén épp az ellenkezőt bizonyította be. A könyv szerzője élő példán, az Egyesült Államok példáján, illetve személyes tapasztalatain keresztül láttatta, hogy a demokrácia működőképes, fenntartható és stabil rendszer. Így vált a könyv a reformkorban a demokrácia tankönyvévé, szerzője pedig a demokrácia Kolumbuszává.⁹ A szöveg tanúsága szerint az utazó Bölöni Farkas a felvilágosodás

3 *Közhasznu Esmeretek Tára...*, 1832, i. m., 183–216.

4 Uo. 183.

5 Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*, 1975, i. m.

6 *Közhasznu Esmeretek Tára...*, 1832, i. m., 50.

7 Uo. 48.

8 Lukinich Imre: *American Democracy...*, 1948, i. m., 270–271.

9 Závodszy Géza: *Az Egyesült Államok...*, 1992, i. m., 102.

természetjogi érvelésére vállalkozott könyvében, és amerikai útja során ennek alátámasztásához keresett hatásos bizonyítóanyagot. Ezt már a legelső napokban megtalálja az Egyesült Államok alkotmányában kinyilatkoztatva: „Az Amerika törvénye azt állítja, hogy minden ember egyforma jussokkal s egyformán becsületosnak születik.”¹⁰ Sőt későbbi utazási tapasztalatai is azt támasztják alá, hogy az újonnan létrejött állam fellendüléséhez e tézisrendszer gyakorlatba ültetése járult hozzá: „Amerika virágzásban áll... És ez megint egy igen egyszerű eszköz által történik: hol a törvények mindennek egyforma jussat adnak, a természet eredeti szent törvényeinek jussát adják; hol az igazgatás a társasági élet elvein alapul, s semmi misztériumra nincs szüksége; hol minden ember szabadon gondolhat és szólhat, s Istenét elméje meggyőződése s lelkiismerete sugallati szerint szabadon tisztelhet; és hol a születés s gazdaságnak semmi juss nem adatik a törvények előtt a szegény felett.”¹¹

Ha az utazó elsődleges célja szerint kategorizáljuk Bölöni Farkas tengerentúli útját, akkor Irina V. Popova Nowak terminológiáját alkalmazva¹² megállapítható, hogy utazása a társadalmi, gazdasági és politikai reformok kiérlelése céljából gyakorolt utazások sorába illeszkedik. A közjó érdekeit tartva szem előtt, az útikönyv tanúsága szerint utazói érzékenysége elsősorban a köztársaság (jog)intézményeire terjed ki, ennél fogva a törvényhozó testületet alkotó Kongresszus működésének részletezésére, a végrehajtó hatalmat képviselő elnök személyének és hatáskörének az ismertetésére oldalakat szentel. Noha nem feledkezik meg az Egyesült Státusok olyan árnyoldalainak a bemutatásáról sem, mint a rabszolgaság, a felszabadított rabszolgák és az egyre fogyatkozó indián őslakosság kérdése, de kritikátlanul lelkesedik az ország államformája iránt.

A 20. század második felében több olyan kutatás zajlott, amely Bölöni Farkas Sándor útikönyvét egyéb korabeli amerikai útleírásokkal és elmélkedésekkel egybevetve az útikönyv Amerika-reprezentációját vizsgálta, és arra a kérdésre kereste a választ, hogy ezen útleírások esetében mennyire beszélhetünk egy autentikus Amerika-kép közvetítéséről. Antall József már az 1960-as években az *Utazás Észak-Amerikában* művelődéspolitikai gondolatait, közművelődési, illetve iskolaügyi felfedezéseit elemezve megfogalmazta azt, hogy „Bölöni Farkas szinte a divatos utópista államregények irodalmi eszközeivel élve, egy valóságos, meglévő országot mutatott kiútként a politikai reakció kalodájában sínylő magyarságnak.”¹³ Majd ezt a gondolatmenetet tovább folytatva Mikó Imre, Bölöni Farkas regényes életrajzának írója, kiemelte azt, hogy „az *Utazás Észak-Amerikában* kétségtelenül elfogult írás, helyenként rózsásabbnak mutatja be az amerikai viszonyokat a való helyzetnél.”¹⁴ Az 1990-es években Závodszky Géza

10 Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*, 1975, i. m., 53.

11 Uo. 78–79.

12 Irina V. Popova-Nowak: *A nemzet felfedezésének Odüsszeiája...*, 2006, i. m., 128–129.

13 Antall József: *Közművelődés és iskolaügy...*, 2001, i. m., 57.

14 Mikó Imre: *Az egykönyvű író*, 1975, i. m., 14.

Alexis de Tocqueville *A demokrácia Amerikában* című írásából kiindulva elemezte az erdélyi utazó Amerika-képét, és noha megfogalmazta azt, hogy a két mű műfajának, terjedelmének és célkitűzésének összevetése nem célravezető,¹⁵ arra a megállapításra jutott, hogy Bölöni Farkas „Amerikának, a hatás kedvéért megtisztított ideálképét, sok szállal szövi össze kora legégetőbb magyarsorskérdéseivel.”¹⁶

Jelen kutatás e vizsgálatok sorába illeszkedik, de a viszonyítási pontot nem egy olyan amerikai narratíva képezi, amely az erdélyi utazó publikált művétől függetlenül keletkezett, hanem az *Utazás Észak-Amerikában* saját paratextusa, az útinapló. Így értelemszerűen bekerül az elemzési és értelmezési keretbe a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárában MsU 959-es jelzettel ellátott útinapló amerikai része,¹⁷ amely különböző bejegyzései és feljegyzései lehetőséget kínálnak arra, hogy ezeket Bölöni Farkas publikált munkájával egybevegyük, ütköztessük. A kutatás hipotézise az, hogy Farkas Sándor útinaplójának amerikai része sokkal autentikusabb és kevésbé idealisztikus képet fest az Egyesült Státusokról, mint az *Utazás Észak-Amerikában*, mivel a naplóban az útleíró közvetlen élményeit és tapasztalatait fogalmazza meg, míg a könyv elsődleges célja az, hogy a korabeli magyar olvasóközönségnek a politikai, társadalmi és gazdasági átalakuláshoz nyújtson követendő példát és mintát. E vizsgálódás során elsősorban azon kérdésekre keresem a választ, hogy mennyiben tér el az útinapló Amerika-képe a publikált mű Amerika-reprezentációjától, tartalmaz-e az útinapló olyan eseménytörténeteket, leírásokat, utólagos reflexiókat, amelyek kimaradtak a didaktikus szándékkal megírt könyvből, illetve módosulnak-e az útleíró elsődleges élményei a megjelent könyvben.

Bölöni Farkas útinaplója utazás- és kultúrtörténeti szempontból kétségkívül forrásértékű dokumentum, hiszen az útleíró minden nap eseményeiről feljegyzést készített, és ez alapján az utókor hűen tudja rekonstruálni utazásának főbb állomásait. Az útinapló jellegénél fogva a közvetlen élmények, tapasztalatok, megjegyzések és következtetések tárhelye, a naplóírónak nem kell cenzúrát gyakorolnia saját szövege felett. A naplóval ellentétben az útikönyv már egy témák szerint rendszerezett, utólag átformált, módosított és kiegészített szövegegyüttes, amely a publikált mű előszavának tanúsága szerint egy jól meghatározott cél érdekében – a felvilágosítás, okítás és tudástranszfer céljából – látott napvilágot: „Ha jegyzeteimmel e boldog haza helyzetéről némű felvilágosítást terjeszthetek, sokszorozva lesznek utazásom örömei.”¹⁸

Míg az útikönyv lapjait forgató olvasó számos információval gazdagodik az új államalakulat történetével kapcsolatban, alkotmányrészteket és magyarázatokat

15 Závodszy Géza: *Az Egyesült Államok...*, 1992, i. m., 103.

16 Uo. 109.

17 A következőkben a kéziraatra annak jelzetszámával hivatkozik a tanulmány – MsU 959–, feltüntetve az oldalszámot.

18 Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*, 1975, i. m., 26.

böngészhet, statisztikai táblázatokat elemezhet, az útleíró eszmefuttatásait és fejtegetéseit értelmezheti, addig az útinaplóban nem találkozik hosszas politikatörténeti dokumentumokkal, csak elvétve van benne egy-egy statisztikai összeírás, illetve az állam rendszere kapcsán egy-egy személyes megjegyzés, értelmezés.

Az útinapló szeptember 3-ai bejegyzésében, az amerikai partraszállást követően az útleíró kifejti, hogy „[k]ét tárgy vonzta magára figyelmemet mindjárt a partra szálláskor, elsöben a Harminczadon ily könnyen által esés, és másodsor az, hogy se tölünk se egy utazotol is kiszálláskor senki tölünk nem csak hogy Passust nem kért, hanem senki még csak a nevünk se kérdezte, s oda meneschünk senkinek figyelmét magára nem vonta. És ezen meg jegyzés sokkal fontosabb előttem, mint azon temérdek Bibliothekák, Galleriak és Cabinetek, melyeket Európában végig láttam. A Politia itt nem elegyiti magát mindenbe. Itt sok hiedelem van az emberekben, s azt teszik fel, hogy az Utazok nagyobb része becsületes emberekből áll, s épen azért nem vetik őket azon megalázo rendszabások alá, melyek egy néhány Gazemberert találtattak fel. Amerikába minden ember jöhet szabadon, ott járhat a hol tetszik, s ott lakhatik a hol tetszik, a nélkül hogy valaki nevét is kérdezné.”¹⁹ Terjedelmét tekintve a fentebb idézett részlet a leghosszabb azon megjegyzések és fejtegetések közül, amelyek az állami hatóságok működésével kapcsolatosak; a naplóíró a washingtoni Capitolium részletes leírása közben is csak annak építészeti jellegzetességeit emeli ki, nem részleteződik az útinaplóban a Kongresszus működésének alapelvei.

A publikált műben az Egyesült Államok társadalma egy virágzó, prosperáló (csaknem tökéletes) társadalomként reprezentálódik, ahol, noha vannak olyan intézmények, amelyek a „szenvedő emberiség felsegíllésére állottak egybe”,²⁰ nem jellemzik mélyreható társadalmi problémák. Így például nem küzdenek mentális betegségben szenvedő emberek sokaságával, vagy akkor is hatékony a börtönök működése, ha a felügyelet során nem folyamodnak a testi agresszió legenyhébb formájához sem. Ennélfogva kimarad a könyvből a New York-i elmeógyógyintézetben tett látogatás tapasztalatának az összefoglalása, amelyet az útinaplóban Farkas Sándor hosszasán részletez: „Nev. Utunkban a Bolondok Házát néztük meg. A Director Ur legelőbb is az Epület tetejéről lévő szép kinézést mutatta meg; azután több Szobaikott, és a Bolondok lakhelyüket. Kötözöttet csak egy Ifjut találtunk, ki mezítelen az alatta lévő szalmát is már mind egyberontotta. Egy más Ifjunak is megvoltak kötözve kezei ki Baptista Papnak szánván magát a Cursusára készüléshben megtébolyodott; most is szüntelen papírosból hangosan olvas; de legnevezetesebb volt egy öreg rendű ember, két uja elvágva, ki mérész lépésekkel előnkbe jött s azt kérdezte, ha tudjuk e, hogy ő az Egyesült Statusok Napoleonja?”²¹

19 MsU 959. 119r–120v.

20 Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*, 1975, i. m., 56.

21 MsU 959. 121r–121v.

Az *Utazás Észak-Amerikában* tizedik fejezetében az olvasó az auburni rendszert követő, humanitárius bánásmódjáról híres charlestowni börtönről kap átfogó képet, amelyről elismerőleg és teljes bámulattal nyilatkozik az erdélyi útleíró. Többször kiemeli a publikált könyvben azt a tény, hogy „[a] magános elzárás egyik főbb fenyték; vas egyen sincs, testi büntetés bírói ítéletnél fogva soha nem határoztatik. A szorgalmatlanság és a szabályok elleni hibákról jegyzőkönyv vitetik, valamint arról is, ki különös szorgalommal folytatja munkáját. A feljegyzett hibák sokasága hosszítja a rabságot, a jó magaviseletek rövidítik.”²² Ezzel ellentétben az útinaplóban az olvasó azzal szembesül, hogy a börtönben testi fenytést is alkalmaznak a szigorú szabályok és előírások maradéktalan betartása végett, amely esetenként korbács általi büntetést is vonhat maga után: „Ha nem benn a Disciplina forma tartásáért, avagy kezeiket felkötik, vagy napokig elzárva kenyeren és vizen van, vagy némely esetben, kivált ha szol egymáshoz, korbáccsal büntetik, mely tíz ötésnél több nem lehet. A Korbács nyolcz águ spárga, mindenik szálnak a végén két bog. Mind erről Protocollumot visznek.”²³

Ha az alábbi észrevétel bekerült volna a könyv gondolatmenetébe, akkor hitelét veszttette volna az a megállapítás, amely az amerikai fegyházak fölényét hangsúlyozta az európai börtönökkel szemben. Így a publikált műben, a kontraszthatás elérése végett az útleíró csak az európai börtönök esetében említi a testi agressziót és fenytést, ahol „a fogoly a botozások közt megutálva a bosszúálló törvényeket és az őtet megalázó s kebeléből kirekesztett emberiséget, új elkeseredéssel tér meg az életbe.”²⁴ Ezzel ellentétben az Egyesült Államokban a cél az, hogy a „hibázott emberen a törvény ne bosszút álljon, hanem eleit vegye a hibáztatásnak.”²⁵

A publikált mű a korlátlan vallás- és lelkiismereti szabadság kérdését többször érinti, és olyan államként reprezentálja az Egyesült Státusokat, amelynek alkotmánya minden felekezet létjogosultságát garantálja. New Hampshire alkotmányát idézve, az útleíró így nem hagyhatja ki azt, hogy a vallásszabadságra vonatkozó cikkelyt teljes egészében ne közölje, amely szerint: „Minden embernek természeti és elidegeníthetlen jussa van az Istent lelkiesmérete sugallása s elméje meggyőződése szerint tisztelni. Mire nézve senki se személyében, se szabadságában, se vagyónában ne kényszeríttessék, ne háborgattassék, s ne akadályoztassák vallásos hitéért, érzelméért és gondolkozásáért; vagyis isteni tisztelgetések belső meggyőződése s neki legalkalmasabb mód szerint tetstő véghezviteléért.”²⁶

A vallási megkülönböztetés elől Amerikában talál menedéket az erdélyi unitárius utazó, egy olyan országban, ahol nincs státusvallás. Ennélfogva figyelemmel kíséri, hogy

22 Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*, 1975, i. m., 120.

23 MsU 959. 127r.

24 Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*, 1975, i. m., 122.

25 Uo. 121.

26 Uo. 140.

a különböző felekezetek miként élnek egymás mellett, hogyan szervezik meg életüket. Az útinapló és a megjelent könyv tanúsága szerint Bölöni Farkas figyelmét elsősorban az utópista vallási közösségek és csoportok keltik fel a számos felekezetnek otthont adó Egyesült Államokban. Így részt vesz a shakerek szertartásán, és erről terjedelmes beszámolót készít. De ha összevetjük az útinaplóban papírra vetett beszámolót az úti-könyvben közölttel, akkor egyből figyelmesek lehetünk arra, hogy a publikált műben kimarad egy olyan incidens ismertetése, ami a shakereknél New Lebanonban történt. Eszerint a shakerek rituális szertartásának befejezése után az idegenek közül felszólt egy kvéker „s akarta a vallások külömségét megmutatni, de kiverették. Ez vagy a Charlatánság legnagyobb neme, vagy a religioi fanatizmus legfelsőbb Bolandsága.”²⁷ Nemcsak hogy kimarad ez az esemény az útikönyvből, de tartalma szerint is kétértelmű az állítás. A napló kontextusa sem segít abban, hogy el lehessen dönteni azt, hogy kire, a kvékerre vagy a shakerre vonatkozik az elmarasztaló megjegyzés. A szeptember 11-ei naplóbejegyzésben nemcsak a shakerek körében szerzett tapasztalatait és benyomásait összegzi az utazó, hanem a metodisták körében szerzett észrevételeit is összefoglalja. Ebbe a gondolatmenetbe újból a fanatizmus terminust iktatja be, mivel kijelenti, hogy a „vallásos fanatizmusnak ily bolondságait képzelné nem lehet.”²⁸ A publikált mű érdekessége az, hogy ebben a kontextusban ismét kimarad a fanatizmus bármely formájára való utalás, csupán az Óvilág, Európa tekintetében jelenhet meg a terminus. Például a hetedik fejezetben felvázolva az első amerikai telepesek történetét, az útleíró kiemeli azt, hogy „Erzsébet, első Jakab és első Károly uralkodásaik Angliában a vallásbeli üldözés, türelmetlenség s fanatizmus históriája is egyszersmind.”²⁹

Ahogy a Charlestown Börtönben szerzett élményei, úgy a New Lebanon-i shakerek közösségében és a metodisták gyülekezetében szerzett tapasztalatai is átesztétizált élményként jelennek meg a publikált műben. Noha csupán egy-egy negatív vonatkozást hagy el az útleíró a könyvben, mégis ennek kulcsfontosságú szerepe van, mivel így erőteljesebb lesz a kontraszt az Újvilág és az Óvilág közt, az Egyesült Államok javára.

Az utazó figyelemmel kíséri az amerikai művelődéspolitikai törekvéseket is, és megállapítja azt, hogy az iskoláztatás a társadalom központi feladata kell legyen, mivel meglátása szerint ezen intézmények a legfontosabb és legelső eszközök a szabadságelvek és a köztársasági államforma fenntartásában.³⁰ Az útikönyv harmadik fejezete kiemeli, hogy „A republicának legnagyobb ereje abban áll, hogy az egész nép a lehetőleg egyaránt mívelve legyen, s mindenik ismerje és tudja a törvényeket. Az amerikaiak igen jól tudják, hogy valamint az egyes emberből a nevelés által lehet minden, éppen úgy a népnél is a neveléstől függ minden, s valamint az egyes ember nevelés és

27 MsU 959. 123v.

28 MsU 959. 124r.

29 Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*, 1975, i. m., 92.

30 Antall József: *Közművelődés és iskolaügy...*, 2001, i. m., 60–66.

tudomány által nyerhet mások közt felsőséget, úgy a nép is lelki művelődés s tudományosság által emelkedhetik a más felébe, s állhat fenn állandóul.”³¹ A megjelent műben nincs példa vagy eset arra vonatkozóan, hogy az amerikai társadalom tagjai közt műveletlen, udvariatlan egyének vagy kiscsoportok lennének, de az útinaplót forgatva arra a következtetésre jut az olvasó, hogy Bölöni Farkas Sándor meglátása szerint az oktatásra és művelődésre fektetett hangsúly a társadalom nem minden rétegében jár együtt paléozotttsággal és udvarias viselkedésformákkal.

Az útinapló november 1-jei bejegyzésében a philadelphiai Chestnut Street-i színház nézőközönségének viselkedésén ütközik meg az útleíró. Noha elismerőleg nyilatkozik a színházteremről, kiemelve azt, hogy női nézők alacsony száma a „Quakeri szoros erkölcsökre mutat”, de hozzáteszi azt az észrevételét is, hogy „[a] Publicum lármas, türethetetlen, gyakran fütyöl csupa időtöltésből is, nevezetesen ha későre huzzák a Kurtainát.”³² A könyvből értelemszerűen kimarad e tapasztalat részletezése, mivel megtörné azt az idealisztikus képet, amit a közerkölcsök előmozdításában jeleskedő Philadelphia lakosságáról közvetít.

Ehhez hasonlóan az erdélyi utazó Bostonban megütközik azon, hogy mily csekély ismerettel rendelkeznek az európai diplomata, Alexander Everett köré szerveződött művelt és tudós társaság tagjai a magyarok nyelve és eredete kapcsán, illetve mily előítéletekkel viszonyulnak hazájához. A naplóban erről így fogalmaz: „De különös az ott, hogy Hazánk dolgairól a Tudományos emberek is, mint Everett Úr, is szörnyű homályos vélekedéssel vannak. Egyik része azt hiszi, hogy német faj és Colonia vagyunk, a más Slav eredetűnek vél. Nyelvünket egy része Német dialectusnak tartja, a más és a legnagyobb rész azt hiszi, hogy Deákol beszélünk és a köz nép nyelve is Deák. Azt szörnyű nevetségesnek találják, hogy magyarul beszélve még is deákul irunk.”³³ A publikált műben az utazó e tapasztalata ismét módosul. Nem a társaság tagjainak tájékozatlanságára és tudatlanságára mutat rá, hanem azt emeli ki, hogy mennyire szégyelli a honi – amerikai szempontból hátramaradott – viszonyokat. E tapasztalat hatására a könyvben elmélkedni kezd, és heves érzelmekkel átszőtt lírai eszmefuttatásban igyekszik a hátramaradottság okait felderíteni: „Feltűnt előttem hazánk állapota, literatúránk, tudományink, művelődésünk állása, minden előítéletek s hazánknak ily ismeretlensége a külföldön, s szívem elfogódott. Ha vajon maga a magyar-e oka e hátramaradotának a művelt világtól? Miért, hogy e nemzet csak örökös, messzerémlő vágyás közt eped? Mi az a fátyolozott, homályos bánat, mely íróink nagy részében fő karaktervonás? Mi az, mit oly sok jobbjézésű magyar ezerképpen és ezer formákban ki akar fejteni előmenetelünkre, s mégis senki az igazi nyelvet még el nem találta?”³⁴

31 Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*, 1975, i. m., 57–58.

32 MsU 959. 152v.

33 MsU 959. 127v.

34 Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*, 1975, i. m., 124.

Farkas Sándor előzetes utazói tapasztalattal és viszonyítási alappal érkezik az Egyesült Államokba, mivel franciaországi és angliai tartózkodása során számos aspektusát megismerte e két ország politikájának, gazdaságának és társadalmának. Annak ellenére, hogy számára az ideális államközösséget az Egyesült Államok testesíti meg, a napló tanúsága szerint az útleíró elsődlegesen úgy érzelki, hogy néhány vonatkozásban a tengerentúli állam nem nőtt fel a nyugat-európai megfelelőihez. Az szövegek párhuzamos olvasásakor szembetűnik az, hogy míg a publikált műben elismeréssel nyilatkozik az amerikai nemzetőrsegről, közli azon törvénycikkelyeket is, amelyek ennek működését szabályozzák, addig az útinaplóban az amerikai nemzetőrsegről alulmarad a francia nemzeti gárdához viszonyítva: „Messze áll a Francia Nemzeti Gárdától. Öltözete csak Frakk, puska [kiolvashatatlan szó]. Mozgásaik rendetlenek. A Glédába beszélgetnek, sok cigarot szívnak. A militiával nem lehet igen nagy ideákat csinálni, de még is ennyi embernek legalább puskája lévén, szükség idején használhatja.”³⁵ Ám utólag mégis finomít megfigyeléseiben, így az útikönyvben ez az élménye is átesztétizált an jelenik meg.

Ahogy Angliában, úgy Amerikában is felkeltik Farkas érdeklődését a nemzeti sportok. Londonban és New Yorkban egyaránt bokszeccseken vesz részt, sőt az angliai fővárosban e küzdősport annyira leköti a figyelmét, hogy elkezd meg tanulni az alpmozgásokat is. Az Egyesült Államokban utazva így nem hagyhatja ki azt a lehetőséget, hogy összevesse az angliai bokszeccsek nézőközönségét és menetét az amerikaival. A naplóban arra a következtetésre jut, hogy „[a] Publicumot épen olyannak találtam, mint Angliában. Inkább a nép alsobb rétege tette. Gentlemanek kevesek, Asszony egy sem... Hamar tűzbe jönnek ’s animose verik egymást. Szüntelen körbe kell járni a Mesternek, hogy elválassza őket.”³⁶ A könyvből viszont teljesen kimarad ennek az élményvilágnak a részletezése, még említést se tesz arról az útleíró, hogy bokszeccseket tartanak az Egyesült Államokban. Az Egyesült Államok a nemes erkölcsök országaként van reprezentálva a publikált műben, amely idealisztikus képet Farkas megtörné azzal, ha durva küzdősportok menetét részletezné, és az ezt kedvelő nézőközönség jellegét taglalná.

A könyv esetében nemcsak átesztétizált élményekről beszélhetünk, hanem arról is, hogy az utazó egyes naplóbéli következtetései is módosulnak, az útleíró a megjelent műben utólag sarkítja elsődleges megállapításait. Az útinapló hű bizonyítéka annak, hogy az erdélyi utazót mélyrehatóan foglalkoztatja az a kérdés, hogy a republikánus egyszerűség elve kizárja-e a fényűző életmódot, vagy miként egyeztethető össze a kettő egymással. Szeptember 11-ei bejegyzésében Albany városában Van Rensselaer államférfi és földbirtokos lakásában járva megjegyzi, hogy „R. Úr a Republicanus Aristocraták köze tartozik. Lakása európai Aristokratiai pompás.”³⁷ Ugyanerre a következtetésre jut Alexander Everettnél vendégeskedve, mivel megjegyzi a naplóban, hogy „[a]z Everett

35 MsU 959. 155v.

36 MsU 959. 156r–156v.

37 MsU 959. 122v.

Úr lakása és Theája is sokkal pompásabb volt, mint Respublicai polgártól vártuk”,³⁸ illetve a baltimore-i gazdag kereskedő ebédjén, ahol „[e]bédünk négy órát tartott. Az asztal oly luxussal volt, mint Európában lehet akármelyik fényűző Aristocratánál.”³⁹ A Jockey Club bálján sem találja a respublicai simplicitást, és e tapasztalat hatására elmélkedni kezd arról, hogy vajon ennek hosszú távú hiánya nem vezet-e a polgári ethosz és a polgári életforma fokozatos megszűnéséhez: „Szinte fájt nekem, hogy ezen bálban oly nagy fényűzést látok, ’s egészen az Európai pompát, czeremoniákat ’s feszeséget utánozva. Valyon ezen nép is gazdagodásával olyan lesze mint az Európai? Valyon a gazdagság valóban eszköze e a polgári virtusok megromlásának?”⁴⁰

A 19. században a republikánus beszédmódok egyik központi tárgyát képezte, hogy mi az oka egyes nemzetek és államok nagyságának, illetve hanyatlásának. A válaszkérés során több okot azonosítottak a korabeli diskurzusok, ezek között első helyet foglal el a fényűző életforma, amely a korabeli érvrendszer szerint új szokások megjelenéséhez és egyben az erkölcsök elfajulásához is vezethet.⁴¹ Bölöni Farkas republikánus érzelmű utazóként e diskurzusokhoz kapcsolódik, naplójában ugyan megfogalmazza a kérdést, de kielégítő választ két év távlatából se tud adni, csupán sarkítja gondolatait: „A republikánusi egyszerűséggel alig egyeztetettem e pompát. De később ennek több példáit is látván, azon tapasztalásra jöttem: hogy a vagyon és észnek mindenütt arisztokráciája van, ha arisztokráciának nevezhetni azt, hogy vagyonos és eszes ember mindenütt e világon kényelmesen kíván élni, s körületének mentől több kedvességet szerezni.”⁴²

A korabeli amerikai diskurzusok másik legvitatottabb témája a rabszolgaság kérdése. Farkas Sándor sem viszonyul érdektelenül az amerikai rabszolgatartás jelenségéhez: átveszi Levasseur, Lafayette titkárának megállapításait,⁴³ és a francia útleíró gondolatmenetét úgy iktatja be könyvébe, hogy mindazon kísérleteket is részletezi, amelyeket a közelmúltban a rabszolgatartás megszüntetése érdekében tettek. A „felséges teória” és a „gyalázatos praxis” közti ellentmondásra keresi a választ, de nem sikerül kielégítő magyarázatot találnia. Mindazonáltal a publikált műbe sarkítva kerülnek be észrevételei a rabszolgaság kapcsán. Így értelemszerűen elhallgatja azt a tényt, hogy a függetlenségi háború hőséinek, George Washingtonnak birtokán rabszolgák vannak. Csupán az úti-napló őrizi annak nyomait, hogy ezzel a ténnyel való szembesülés az utazóból negatív reakciót vált ki: „Most John Washington Ur lakja e helyet, nem mehettünk bé hozzája, mert estvéltt már az idő; de elszomorított itt a sok Rabszolga lakása.”⁴⁴

38 MsU 959. 125r.

39 MsU 959. 151r.

40 MsU 959. 151v–152r.

41 Takáts József: *Politikai beszédmódok a...*, 1998, i. m., 668–669.

42 Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*, 1975, i. m., 76.

43 Vö. Auguste Levasseur: *Lafayette in America...*, 2006, i. m., 222–229.

44 MsU 959. 150v.

A publikált műhöz viszonyítva az útinaplóban még élesebben kirajzolódik az utazó Bölöni Farkas Sándor nemzeti azonossága és hovatartozása. Metternich szigorú rezsimje alatt, az erőteljes központosító törekvések korszakában, az útleíró Farkas Sándornak öncenzúrát kell alkalmaznia annak érdekében, hogy könyve megjelenhessen. Ennélfogva sarkítani kényszerül könyvében azon megállapításait, amelyek a magyarság sorskérdéseit érintik, sőt gyakran ki is iktatja ezen észrevételeit a megjelent műből. Az útinaplóban nyíltan vall arról, hogy az amerikai partraszállás előtt pár nappal pohárköszöntő keretében fejezik ki az utazók azon óhajukat, „hogy az Amerikai Constitutio a Magyar Hazájé is legyen”,⁴⁵ de a publikált mű második fejezetében csupán ennyit közöl: „Ebédünk rendkívül víg volt, s mindenkinek előtte valamely kedves tárgyért, poharat kellett köszönteni.”⁴⁶ Ugyanakkor a napló szeptember 16-ai bejegyzésében olvasható egy olyan megjegyzés, ami semmilyen körülmények között nem kerülhetett be az útinaplóba. Eszerint az Everett úr házában az amerikai politikusokból álló társaság egy (magyar) forradalom kitörésének az esélyét latolgatja, akik „ugy tartják, hogy a Magyarok közt Revolutionnak kell kitörni mentől elébb.”⁴⁷

Összegzésképpen megállapítható, hogy a naplóhoz képest a publikált mű több vonatkozásban is egy idealizált Amerika-képet közvetít. Az utazó egyes élményei és benyomásai átesztétizált formában jelennek meg a nagyközönségnek szánt könyvben; például Farkas Sándornak a New Lebanon-i shakerek körében szerzett tapasztalatai vagy a charlestowni állami fegyvertárban tett megfigyelései módosulnak a publikált műben. Esetenként az útleíró több olyan vonatkozást is elhallgat a könyvben, amely az utazás során felkeltette figyelmét, sőt több olyan eseménytörténetet is kiiktat, amelyek megtörnék az Egyesült Államokról – főként annak társadalmáról – közvetített idealisztikus, néhol csaknem utópisztikus képet. Így nem taglalja azt az útleíró, hogy mily udvariatlanul és türelmetlenül viselkedik a szigorú erkölcséről híres Philadelphiában a színházi nézőközönség, vagy éppenséggel Washington birtokán mily sok rabszolgát lát, és értelemszerűen nem említi azt sem, hogy a New York-i elmeogyintézetben tett látogatást.

A kutatás eredményei azt a hipotézist támasztják alá, miszerint Bölöni Farkas Sándor útinaplójának amerikai része sokkal autentikusabb és kevésbé idealisztikus képet fest az Egyesült Státusokról, mint az *Utazás Észak-Amerikában* című könyv. Ez az eltérés a két narratíva létrejöttének eltérő kontextusával, körülményeivel magyarázható. Míg a publikált műben az útleíró-narrátor elsődleges célja az, hogy az Egyesült Államok példáján keresztül a korabeli magyar olvasóközönségnek a társadalmi, gazdasági és politikai átalakulásához nyújtson követendő mintát, addig az útinaplóban minden megszorítás és cenzúra nélkül hitelesen közvetítheti az észak-amerikai körút során

45 MsU 959. 118v.

46 Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*, 1975, i. m., 49.

47 MsU 959. 127v.

szerzett személyes tapasztalatait és élményeit. Így értelemszerűen csupán kéziratos formában maradt fenn az alábbi megállapítás, amelyet a kontinensről való távozás pillanatában vet papírra, és megfogalmazza benne végső következtetéseit az észak-amerikai körút kapcsán: „A Tapasztalás különbözőleg fejtett ki sok tárgyakot, mint a hogy képzeltem volt, de tiszteletem ezen Haza törvényei ’s politikai állapotja iránt, nem hogy szűnt volna, hanem nevededett.”⁴⁸

Irodalom

- Antall József: *Közművelődés és iskolaügy Bölöni Farkas Sándor úti jegyzeteiben*. In: Kapronczay Károly (szerk.): Antall József (Tudós tanárok – tanár tudósok). Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2001. 53–78.
- Auguste Levasseur: *Lafayette in America in 1824 and 1825 – Journal of a Voyage to the United States*. Manchester, New Hampshire, Lafayette Press, 2006.
- Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Kolozsvár, Dacia, 1975.
- Glant Tibor: *Travel Writing as a Substitute for American Studies in Hungary*. In: Hungarian Journal of English and American Studies. 2010, 1–2 (16). 171–184. (http://ieas.unideb.hu/admin/file_3447.pdf: 2014-03-05)
- Irina V. Popova-Nowak: *A nemzet felfedezésének Odüsszeiája – Magyarok Magyarországon és külföldön, 1750–1850*. In: Korall. 2006, 26 (7). 128–152.
- Lukinich Imre: *American Democracy as Seen by the Hungarians of the Age of Reform (1830–1848)*. In: Journal of Central European Affairs. 1948, 3 (8). 270–281.
- Közhasznú Esmeretek Tára – A Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva, IV*. Pest, Könyvtáros Wigand Otto sajátja, 1832. 48–50, 183–216.
- Nemzeti Ujság vagy Hazai ’s Külföldi Tudósítások a’ Magyar Nemzetnek Köz. Jovára*, kiad. Kultsár István. Pest, Trattner Mátyás nyomdája, 1809, 1810, 1811.
- Takáts József: *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején (A keret)*. In: ItK. 1998, 5–6 (102). 668–686.
- Závodszy Géza: *Az Egyesült Államok mint a polgárosodás modellje a magyar liberalizmus kialakulása és térhódítása időszakában*. In: Závodszy Géza (szerk.): Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Budapest, ELTE TFK, 1992. 89–145.
- Kézirat: Az útinapló a kolozsvári Akadémiai Könyvtár (Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca) kézirattárában található MsU 959 jelzetszám alatt.

48 MsU 959. 157r.

The Versions of North America's Representation in the Travel Writings of Sándor Bölöni Farkas

This study examines the representation of the United States in the travel writings of Sándor Bölöni Farkas. In this respect, it analyses two texts - namely, the travel journal (manuscript) and the published travel narrative titled *Journey in North America*. The study revolves around this main question: how are the experiences and impressions of the traveller represented in the travel journal and in the published travelogue? During the examination, it systematizes those episodes, descriptions and conclusions which the traveller-editor Bölöni Farkas omitted from the published narrative, and consequently great emphasis is laid on answering this particular question: to what extent does the representation of the United States of the travel journal differ from the published travelogue? Moreover, those travel experiences and conclusions are also analysed which were altered and sugar-coated in the published narrative, since in their original form they would have shattered the idealistic and almost utopian image of the United States.

Keywords: travelogue(s), America's image, idealistic representation, authenticity

HABODÁSZ ANDREA

Közélet és magánélet szépirodalmi összefonódása Komárom Múzsájának, Fábián Juliannának az életművében

Jelen tanulmány közélet és magánélet szépirodalmi összefonódását hivatott bemutatni Fábián Julianna életművében. A 18–19. század prominens egyénisége a komáromi költőnő, ki bár polgári foglalkozását – varrónő – tekintve nem predestináltatott efféle szerepre, irodalmi szalonjával és alkotásaival méltán tekinthető a magyar női irodalom kialakulása egyik fő előmozdítójának. E szalon komoly vendégkörnek adott teret, többek között a méltán híres költőnek, Csokonai Vitéz Mihálynak. Kutatásom célja kettős: egyrészt görcső alá kívánom venni Fábián Julianna poétikai munkásságát, másrészt a női szubjektum létrejöttének mikéntjét kívánom meghatározni a választott szövegek elemzésével. Tanulmányomban bemutatom, miképpen viszonyul a költőnő verseiben a szubjektumot megteremtő műfaj a kánonhoz.

Kulcsszavak: múzsza, mecénás, kézirat, közélet, magánélet

Bevezetés

A 18–19. század méltatott és kevésbé elismert írónőit, költőnőit bizonyos önálló életkör jellemezte. A legismertebbek közülük a bábaként dolgozó Vályi Klára, a társalkodónő szerepében tetszelgő és sanyarú sorsú, írásaival sokakra ható Molnár Borbála, az úrnő Újfalvy Krisztina és végül, de nem utolsó sorban Komárom Múzsája, Fábián Julianna voltak. Műveikben, kiváltképpen leveleikben nyomon követhetjük a csalódottság érzésének kifejezését, hiszen valamennyien keveselltek a nekik kijutott helyet, megegyesülést. Személyes életkörülményeikről, az őket ért csalódásokról, a meg nem értettség fájdalmáról őszintén vallottak nyájas hangvételű költői leveleikben.¹

Valamennyi felsorolt írónő, költőnő portréja jelentős a magyar felvilágosodás időszakában, ám céloom közülük egy, a révkomáromi női poéta, Fábián Julianna munkásságának kiemelése. Mielőtt kísérletet tennék a költőnő profiljának illusztrálására, továbbá annak bemutatására, miként konstruálódik közélet és magánélet szépirodalmi összefonódása a nemesi családból származó, varrónőként tevékenykedő Fábián Julianna poétikai munkásságában, néhány gondolat erejéig kitérek a nők helyzetére és társadalmi megítélésére a 18. századi Magyarországon.

Fábri Anna „*A szép tiltott táj fele*” című művében bemutatja a magyar felvilágosodás korában a női alkotók életét és munkásságát. A 18. századi magyar irodalmi élet színpadán jelentős szerephez jutnak a nők. Megítélésük, az irodalmi életben betöltött helyük

1 Vö. Fábri Anna: „*A szép tiltott táj fele*”..., 1996, i.m., 13.

a tárgyalt időszakban polémia tárgyát képezi. Szinte elengedhetetlen volt egy mecénás, egy patrónus – általában a korszakban elismert férfi – hozzájárulása a számukra megteremtett, kiérdemelt elismerés megvalósításához. Éppen ezért nagyon szemléletes Fábri állítása, miszerint a magyar női irodalom történetének döntően a férfiak a főszereplői.²

A régi Magyarország társadalmi életében a nő még nem tölthette be azt a szerepkört, mint Franciaországban; hazánkban a falusi asszonyok nevelését elhanyagolták, helyzetük a magyar társadalomban alárendeltnek bizonyult. A nők kizárólag epekedhettek a korabeli Franciaország szalonjai után, ahol az asszony uralkodik szellemével, finom tapintatával, illetve eleganciájával.³ A 18. században a nő sem a társas életben, sem a közfelfogásban nem kapja meg az áhított helyet. A külföldi „módi” beszívárgása, majd meghonosodása Magyarországon ebben az esetben is késik.

A század második felére az asszonyok a társadalmi elismerés mélypontjára kerülnek. Bobula Ida *A nő a XVIII. század magyar társadalmában* című munkájában a következőképpen vázolja a helyzetet: „A régi magyar nőtisztelő hagyomány megkopott maradványa épp úgy alszik, mint a nemzeti lélek minden más nemesebb megnyilatkozása, – az új franciás nőtisztelet pedig még ismeretlen nálunk.”⁴

A középkorban uralkodó szigorú szabályok után a nők fellélegezhettek, mikor egy új korszak köszöntött be hazánkban, „(...) a renaissance kivételes hősnői után pedig haladás volt az, hogy a XVIII. század egész társadalmi osztályok asszonyképét kihozta a konyhából és a szalonba ültette.”⁵ Ez nyilvánvalóan korántsem jelentette azt, hogy a „gyengébb” nem élen járt volna megbecsülés terén.

Az első lépések – férfikisérettel...⁶

Bobula Ida szerint az irodalom pótlékot, vigaszt jelentett úgy alkotóknak, mint befogadóknak egyaránt; a 18. században a női tollforgatók gyakran a csalódások, a hétköznapi problémák elől menekülve fordították figyelmüket a költészet, az írás felé. Az irodalom leginkább az asszonyok azon részét vonzotta, akik kedvelték a rímeket és maguk is próbálkoztak saját versek írásával. Az áhított világba lépni nem csupán társaságot, hanem együttérzést is jelentett a női alkotóknak, ezáltal válhatott számukra a hétköznapi élet színesebbé és könnyebbé.⁷

2 Uo. 5.

3 Vö. Bobula Ida: *A nő a XVIII. század magyar társadalmában*, 1933, i.m., 51.

4 Uo. 55. (Bobula idézi Grünwald Bélát: G.B.: *A régi Magyarország*, Bp., 1888, Franklin, 111.)

5 Uo. 72.

6 Vö. Fábri Anna: *„A szép tiltott táj felé”...*, 1996, i.m., 7.

7 Uo. 14.

A realitás talaján maradva az első lépések mégiscsak férfikísérettel⁸ voltak lehetségesek. A „társaságigény” megjelenése a századvégi, illetve a századfordulós magyar irodalmi életben kulcsfontosságúnak bizonyult. Számos, általunk ismert és elismert költőnő mecénásaként lépett fel Mária Terézia nyugalmazott lovastábornoka, a korszak ünnepeelt költője, Gvadányi József. A gróf nagylelkűsége többek között abban is megmutatkozott, hogy hozzájárult pártfogoltja leveleinek kiadásához. Távól állt tőle az új írói szerephez való ragaszkodás, az úgynevezett professzionalizmus, ugyanakkor a női költők támogatásának tükrében Gvadányi hozzáállása ellentétben állt a 19. század jelentős kritikusának, Gyulai Pálnak a költőnők iránt táplált negatív megítélésével.⁹

A nők gyakran hiába vágytak társaságra, majd próbálkoztak írásaikkal hangot adni tehetségüknek; a hétköznapiokból a közsférába való kilépésük egyáltalán nem bizonyult könnyű feladatnak. Horváth Györgyi *Nőidő* című tanulmánykötetében erről a problémáról a következőképpen fogalmaz: „A nők autentikus helyül az otthont kijelölő társadalmi normák jelentősen befolyásolták a nők irodalmi teljesítményét, annak (mind kortárs, mind visszatekintő) megítélését is. Ezen a ponton elég, ha csak arra gondolunk, hogy a publikálás már önmagában is a közsférába kilépés gesztusaként tud működni (azaz szemben áll a nőt a magánszférában lokalizáló szemlélettel), vagy arra, hogy hosszú évtizedeken keresztül a nőíróknak és nőköltőknek juttatta a »családi témákat« egy nemek közti (hol kimondott, hol kimondatlan) munkamegosztás, amely gyakran az irodalmi műfajok társadalmi nemek közti elosztásával és a köztük felállított hierarchiával is párosult.”¹⁰

Visszatérve Gvadányi Józsefhez, az írónők mecénásához, joggal merül fel bennünk a kérdés, vajon mi motiválhatta a költőt, amikor a költőnők pártfogásába kezdett. Fábri Anna véleménye szerint Gvadányit hazafias célok is irányították, amikor az írással próbálkozó asszonyok támasza lett, ezáltal hazánk jobb külföldi megítélés alá kerülhetett.¹¹ Gvadányi *Elő-beszédében* erre a következőképpen reflektál: „(...) a külső nemzetek nem lesznek ezentúl oly balvélekedésben, hogy a magyar szépnem elégtelen volna, jó nevelésének fogyatkozása miatt a szép tudományokra, mert már most munkáikból látni fogják, hogy ha fel (ül) nem múlják talán is őket, de legalább egy körömfeketényit sem fognak nékiek engedni.”¹² A költő tehát a „Magyar Múzsák Mecénásává”¹³ vált, akit megérintett a költőnő-teremtés varázsa, amikor Molnár Borbálával levélváltásokba

8 Uo. 7.

9 Vö. Fábri Anna: *„A szép tiltott táj felé”...*, 1996, i. m., 14–15.

10 Horváth Györgyi: *Nőidő...*, 2007, i. m., 25.

11 Vö. Fábri Anna: *„A szép tiltott táj felé”...*, 1996, i. m., 15.

12 Gvadányi József: *Elő-beszéd*. In: *Verses levelezés...*, 1798. i. m.

13 Vö. Fábri Anna: *„A szép tiltott táj felé”...*, 1996, i. m., 15.

kezdet;¹⁴ de a grófot leginkább az töltötte el örömmel, amikor az ifjú komáromi feleség, az ekkor még kiforratlan Fábián Julianna megtisztelte első levelével. A magyar generális a fiatal költőnő irodalmi mentorává vált. Ahogyan azt Fábri Anna is megfogalmazza, a gróf élvezettel helyezkedett a Pygmalion-szerepbe, Juliánából pedig néhány röpke év alatt széles körben elismert költőnőt faragott, majd a közös munkát a közönység elé tárta. Elengedhetetlen megemlíteni, hogy Fábián Julianna nem az új irodalmi törekvések elkötelezettje volt, hanem a hagyományosnak tekintett Gyöngyösi-iskola követője, így a magyaros költészet reprezentánsában kereste és találta meg mecénását. Annak ellenére, hogy grófi család sarjaként Gvadányi tekintélynek számított a maga korában, inkább tartozott a köznemességhez, mint az arisztokráciához. Mestere volt a köznapiasság irodalmi megszólaltatásának, a pátosz helyett a humoros vagy travesztikus hangnemet jelölte meg követendőként a költőnőkkel folytatott levelezéseiben, így alapozva meg számukra a mindennapi élet témaköreit.¹⁵

Balog Edit Otilia a mecénás és a költőnő verses levelezésének elemzésével foglalkozó tanulmányában arra is kitér, milyen jelentős indokok – pl. a verseléssel foglalkozó nők beemelése az irodalmi életbe – motiválhatták a grófot, hogy segítse az írónőket műveik publikálásában. A magyar nyelvű művek alkotása, a befogadás gesztusa fontosabb volt a költő és köre számára, mint az, hogy az alkotások esztétikai szempontból hibátlanok legyenek. A nők így lehetőséget kaphattak írásaik megjelentetésére.¹⁶

Komárom Műzsája, Fábián Julianna a „Helikonra vezető úton”¹⁷

Míg Nyugat-Európa legfejlettebb országaiban, Angliában, Franciaországban és Németországban a legelőkelőbb hölgyek, illetve irodalmárok feleségei fordultak érdeklődéssel az irodalom felé, addig Magyarországon egyszerű iparosasszonyok lelték kedvüket a rímfaragásban. Valamennyiük közül kiemelkedik Bédi János csizmadia hites felesége, Fábián Julianna, aki főköltők készítésével kereste kenyerét.¹⁸ A révkomáromi költőnő 1765-ben született,¹⁹ első férje halála után feleségül ment Balog Istvánhoz, akivel boldog házasságban élt élete végéig. Nemcsak az említett urak játszottak fontos szerepet Fábián életében, hanem a már sokat emlegetett Gvadányi József is.²⁰

14 *Unalmas órákban, vagy is a téli hosszú estvéken való időtöltés. A melyet a versekben gyönyörködőknek kedvéért kiadott*, Pozsony, 1795.

15 Vö. Fábri Anna: *„A szép tiltott táj felé”...*, 1996, i. m., 15–17.

16 Vö. Balog Edit Otilia: *Az önkonstruálás, az (ön)reprezentáció...*, 2013, i. m., 208.

17 Fábri Anna: *„A szép tiltott táj felé”...*, 1996, i. m., 17.

18 Vö. Bobula Ida: *A nő a XVIII. század magyar társadalmában*, 1933, i. m., 171.

19 Bizonyos források szerint 1766-ban.

20 Elképzelhető, hogy Gvadányira Fábián Julianna nemcsak költőtársként, hanem lehetséges férjelöltként is tekintett.

Talán némi túlzással, ám mégis állítható, hogy a költőnő otthona irodalmi szalonként működött, vendégül látva olyan híres költőket, mint Csokonai Vitéz Mihály. A magyar felvilágosodás korának egyik legkiemeltebb és későn méltatott poétája itt ismerte meg élete szerelmét, Vajda Júliát, verseinek Lilláját. Fábián Juliannát versírásra Molnár Borbála 1793-ban Kassán megjelent könyve ösztönözte. Komárom Múzsája első költői levelét 1795. október 24-én írta Gvadányi Józsefhez.²¹

Fábián Julianna álma az volt, hogy igazi költőnővé váljon; Molnár Borbála sikerein felbuzdulva levélben kérte a grófot arra, hogy kalauzolja őt ezen az úton. Gvadányi sokra tartotta a fiatal és ekkor még kezdő költőnő kérését, majd tanítója, mestere lett a Helikonra vezető úton.²² A gróf saját költségein jelentette meg a verses levelezést Pozsonyban, Wéber Simon nyomdájában 1798-ban. Gvadányi József 1797. október 16-án, Szakolcán írt *Elő-beszédében* a következőképpen vall a kezdetekről: „Egy napon, postán érkezett több leveleim között, vala egy levél, mellynek borítékján ezen útasítás állott: Komáromból, Méltóságos Gróf Gvadányi József, Magyar Lovas Generálisnak, ő Nagyfágának adattassék, Szakoltzán. Megesmértem a` betűk formálásáról, hogy aztat Afzfzonyi kéz írta; de mivel Komárom várofabá fenkivel se vagyok esméretes, felette kívánatos lettem meg-tudni, hogy ki légyen az, a` ki eztet hozzám útasította, leg-ottan fel-is fzakafztottam aztat,` s láttam, hogy kötött fzakakkal vólna írva, az all-írásra vetvém fzemeimet ezen fzakakat olvastam: Nemes Fábián Julianna, Nemes Bédi Jánosnak hites társa. El-fogott az álmétkodás, nem tudván, ezen esméretlen, de érdemes Afzfzonyfág, mit kívánna tőlem? de az egézf levélnek foglalattyát által olvasván ki-tanúltam, hogy verses leveleket váltani fzeretne velem;hogy juthattam éppen én efzébe, é snem más nálamnál nagyobb Verselő, okát tsak maga fogja tudni.”²³ Az ekkor önmagát még nem sokra tartó kiforrotlan költőnő a grófhhoz írt első levelében nyájas hangvétellel kéri mecenását, nézze el neki esetleges hibáit:

„Szánnya bennem, mivel nem sokat tanúltam,
Mint a` férges gyümöls tsak héjába húltam.
Instállom fegítse e` vad fát óltani,
Hibás Verseimet jobbakkal tóldani;
Így talán e` vad fa gyümölsöt - is hozhat,
Az Afzfzonyi Rend közt örömet okozhat.”²⁴

A gróf östehetségnek, született költőnőnek tartotta Fábián Juliannát, ezért megtisztelő választ adott a költőnő első levelére. Gvadányi nem kis munkára vállalkozott,

21 Vö. S. Sárdi Margit – Tóth László: *Magyar költőnők antológiája*, 1997, i.m., 58.

22 Vö. Fábri Anna: „*A szép tiltott táj felé*”..., 1996, i. m., 17.

23 Gvadányi József: *Elő-beszéd*. In: *Verses levelezés...*, 1798, i. m.

24 Uo. 3.

mikor elvállalta a mentor szerepét; társnak, segítőnek ajánlkozott, miközben a jól átgondolt költőnévelési terv szerint járt el. Gvadányi József önálló, elbeszélő jellegű mű megírására szólította fel Fábiánt, továbbá az 1763-as nagy komáromi földrengés felidézését várta a mester tanítványától. Mivel Fábián Julianna egy vagy két évvel a komáromi földrengés után született, személyesen nem érintette őt a katasztrófa, ám hosszabb szabadkozás után vállalkozott, a komáromi lakosok elbeszéléseire támaszkodva a természeti katasztrófa „megverselésére”. A földrengés felidézése nem csak a művelt olvasókat érdekelhette, ezért feltehetően nem véletlenül fordult Gvadányi kérésével a révkomáromi költőnőhöz.²⁵ Ezt a következőképpen indokolta meg: „Hogy én tőle ezen fzőrnyű vefzedelemnek le-írását kívántam, egyedül azon okból tselekedtem, hogy a' közöttünk való levelezés igen meddő ne legyen, mert ha tsak complementirozásból állana, a' közönfég előtt nem hogy kedves lenne, de még annak olvasása únalmat okozván, tsak el-vettettetne.”²⁶

***Kettősség a költőné önreprezentációjában – vágy az alkotásra,
a szabadkozás alakzatai***

A kritikai recepció szempontjából fontos megemlíteni Balog Edit Otilia²⁷ nevét. Tanulmányában a modern szemlélet és megközelítésmód jegyében olyan érdekes kérdéseket vet fel, amelyek már előidézik a költőnévé válás alakzatait²⁸ Fábián Gvadányinak írt leveleiben. Balog a következő kérdéseket veti fel: „(...) hogyan bátorítja Gvadányi Fábián Juliannát az írásra? Milyen nyelvi alakzatokkal kéri, hogy ne törődjön kritikusaival? Hogyan adja ki, majd kéri számon a verselési feladatokat? Végül, hogyan válik a csizmadia feleségéből költőné?”²⁹ A későbbiek során érdemesnek találom Balog Edit Otilia megközelítését, elemzését összevetni saját észrevételeimmel, a komáromi költőné leveleit kéziratban fennmaradt általam elemzett verseinek egybevetésével.³⁰

Balog is hangsúlyozza, hogy meglehetősen nem mindennapinak, mi több szokatlannak bizonyult az a jelenség, hogy a 18. század végén és a 19. század elején rímfaragással foglalatostkodtak a nők, miközben nem feledkezhetek meg írónéi tevékenységükön

25 Vö. Fábri Anna: *„A szép tiltott táj felé”...*, 1996, i. m., 18.

26 Gvadányi József: *Közbe való Jegyzés = Verses levelezés...*, 1798, i. m., 25.

27 Balog Edit Otilia (DE BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola) doktori értekezése, a *Női alkotók, nőképek a felvilágosodás korának magyar irodalmában*, részletes betekintést enged a *Verses levelezés, a melyet folytatott Gróf Gvadányi József Magyar Lovas Generális Nemes Fábián Juliannával, Nemes Bédi János Élete Párjával, melybe több nyájas dolgok mellett, Királyi Komárom Városába történt siralmas Földindulás-is le-irattatott, és a' Versebbe Gyönyörködők kedvéért ki-adatott* című kötetbe.

28 Vö. Balog Edit Otilia: *Az önkonstruálás, az (ön)reprezentáció...*, 2013, i. m., 205.

29 Uo. 225.

30 Jelen tanulmánynak nem témája az episztolakötet különböző szempontok szerinti összehasonlítása a kéziratban fennmaradt versekkel, ezért ennek a tárgykörnek a tárgyalásától jelen esetben eltekintek.

kívüli egyéb szerepkörükéről sem.³¹ Azt tudjuk, hogy Fábíán Julianna a költőnők között sajátos helyet foglalt el, például azért, mert nem saját költségein és nem is önerőből jelentette meg Gvadányival folytatott levelezését. Az alkotó nők között találjuk ugyanakkor Molnár Borbálát és Újfalvy Krisztinát, akik önállóan, közös kötetet adtak ki. Szintén ekkor ragadott tollat a Csokonai Vitéz Mihállyal is levelet váltó Vályi Klára, illetve Dukai Takách Judit.³²

Dolgozatomban már utaltam arra a kijelentésre, hogy a nők életében az irodalom pótlékot, vigaszt jelentett a szürke hétköznapokban. Vajon Fábíán Julianna figyelmét ugyancsak a mindennapokban felmerülő gondok, panaszok fordíthatták a költészet felé? Vagy az önkifejezés lehetősége motiválhatta? A válasz mindkét kérdésre feltehetően nem. Balog Edit Otilia tanulmányában hangsúlyozza, hogy bár Fábíán Julianna élete korántsem volt gondtalan,³³ mégsem mondható el az ekkor még kiforratlan komáromi költőnőről, hogy kizárólag az önkifejezés állhatott írásvágányának fókuszában, hiszen ez bármilyen alkotás alapját képezhetné. Feltehetően ennél fontosabb volt számára a hírnév, nevének fennmaradása.³⁴

Mint ahogy azt már az előbbieken említettem, az első levélben Julianna felhívja a lovas generális figyelmét arra, hogy a korszak ünnepezt költőnőjének, Molnár Borbálának sikerein felbuzdulva ragadott ő is tollat:

„Most tsekély levelem feleletét kéri,
Így lángoló tüzem, óltását el-éri.
Lángoló szívemnek im tsak ez az oka,
Mólnár Borbálának dítsérője foka.
Mivel a' miólta olvastam könyveit,
[...]
Azólta nagy tűzzel éget a' Poësis,
[...]
Aztat ha akarnám bennem el-óltani,
Nem lehet, természet kifztet még töldani.”³⁵

A költőnő önreprezentációját illetően a verses levelezésben kettősség figyelhető meg. Balog Edit Otilia Fábíán szabadkozásának okát versírói tapasztalatlanságában,

31 Vö. Balog Edit Otilia: *Az önkonstruálás, az (ön)reprezentáció...*, 2013, i. m., 205.

32 Uo.

33 Rendkívül kevés adattal rendelkezünk Fábíán Julianna életével kapcsolatban, ám Gvadányival folytatott levelezésében őszintén beszél életének bizonyos körülményeiről, négy gyermekéről (ebből kettő elhalálozott), illetve Bédi Jánossal, majd Balog Istvánnal kötött házasságáról.

34 Vö. Balog Edit Otilia: *Az önkonstruálás, az (ön)reprezentáció...*, 2013, i. m., 218.

35 *Verses levelezés...*, 1798, i. m., 2.

bizonytalanságban, illetőleg a gróf és a közte fennálló rangkülönbségben látja. A költő írásából kitűnik, hogy ekkor még nem áll az irodalmi alkotás magas fokán, ezért verseinek jobbítására kéri fel a grófot.³⁶ A hála, az öröm hangján szól a költő második levelében, különböző bibliai alakzatok megszólaltatásával bírja rá mentorát a további pártfogásra:

„Ezen betses levél tellyes grátziával,
Mellyet látván szívem alig bír magával.
[...]
E' Grófi grátziát kellene hálálnom,
'S Nagyfága elibe fzemélyesen álnom,
És lábai előtt artzal le- borúlni,
Öröm özönébül bö könyveknek húlni.
Ezekkel nagy Grófom lábait áfztatom,
Önnön kezeimmal gyengén mosogatom.
[...]
Most hát tsak Versekkel léfzek tífztelője,
[...]
Azért; mert Verseim kívánnya fegítni,
A' Magyar hazában nevetem említni.
[...]
Így majd gyenge Múzsám fzebbeket fog fzülni,
Ha Nagyfága mellém kormányra fog ülni.
'S ha illy nagy Méltófág léfzen Pátrónusom,
Meg- némül mint bálvány irígy Zoilusom.
Egek! meg mit ígér, hogy ki-nyomtattattya
[...]
Leg-kisebb fzolgálód nem tudgya hálálni,
Drága ígéreted, mint kellyen vízfzáláni.
Míg élek szívemből én aztat fogadom,
Hogy tífzteletedet örömmel meg- adom.
Hív fzolgálatodra magam' kötelezem,
[...]
Kegyeg Válafzodat óhajtva el-várván,
Grófi Nagyfágodat kéz kéz tsókolással
Üdvezlem [...].”³⁷

36 Vö. Balog Edit Otilia: *Az önkonstruálás, az (ön)reprezentáció...*, 2013, i. m., 219.

37 *Verses levelezés...*, 1798, i. m., 2.

Újfent a szabadkozás nyelvi alakzatait³⁸ alkalmazza Fábián a nyolcadik levélben, amelyben a gróf kérésére Komárom városának 1763. évi természeti katasztrófáját veti papírra:³⁹

„Intettél; hogy írjak ama nagy romlásról,
[...]
Mellyben édes hazám Komárom városa,
Forgott nagy vefzély közt két Duna fzorossa.
Ezen intésedre: fzegény fzolgalódnak
Bánat férti fzívét, mert kívánásodnak
Majd nem tetz eleget; 's hogy kérted meg-bánod,
Utólyára hibás munkáját el-hányod.
Mert a' mint Nagyfágod aztat kívángattya,
Múzsám e' nagy romlást ki nem danolgattya.”⁴⁰

A levélváltások végén nem marasztalja el a patrónus költőnjét, dicséző szavakkal illeti; kicsit túlozva bár, de Vergiliushoz hasonlítja pártfogoltját:

„Te olyan ékessen, s' olly helyyessen írtál,
Hogy itt Virgilius erejével bírtál.
[...]
Annyival-is inkább mivel ezen munkád,
Anyai nyelvünkön első verses próbád,
Még-is olly éke van ezen te zsenyédeknek,
Hogy ebbül ki-tetszik ereje elmédnek.
[...]
Ezen munkád neved az Égig emeli...”⁴¹

Fábián Julianna a levélváltások folyamán gyakran elbizonytalanodott. Sokan bírálták verselése miatt, ilyenkor a gróf buzdította őt, segítette a nehézségek áthidalásában.⁴² A gróf e szavakkal nyugtatja tanítványát:

„A trágár nyelvekre kérlek ügyet ne vess,
Elég ha személyyed én előttem kedves.

38 Vö. Balog Edit Otilia: *Az önkonstruálás, az (ön)reprezentáció...*, 2013, i.m., 222.

39 A mű végül elkészül, hiszen a költő szabadkozása, félelme ellenére mégis megírja a komáromi földrengést, a helybéli lakosok beszámolóí alapján.

40 *Verses levelezés...*, 1798, i. m., 59.

41 Uo. 138.

42 Vö. Fábri Anna: *„A szép tiltott táj felé”...*, 1996, i. m., 18.

Tsak annyit árt néked ezek lotsogása,
Mint Hóldra bőfögő ebnek ugatása.”⁴³

Végül pedig a költő és Julianna egymás között váltott 17 episztolájának részletes tanulmányozása arra enged következtetni, hogy az egyszerű, ám mégis nemesi ranggal rendelkező komáromi asszonyból – férfi segítséggel ugyan –, mégis röpké két év alatt költőnő válhatott.

A költői vágyak beteljesülése, önálló alkotások keletkezése

Dolgozatomnak ebben a fejezetében két olyan Fábián Julianna által írt vers bemutatására teszek kísérletet, amelyek tanulmányozása mindeddig elkerülte a kutatók figyelmét. Pontosán nem tudni a költőnő kéziratban keringő műveinek számát, azt azonban minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy Julianna elérte célját; többen is megkeresték őt, és önálló költemények írására kérték fel. A korábbi, melynek a *Gróf Széchényi Ferenczhez*⁴⁴ címet adta, 1803-ban írta; a költemény keletkezésének körülményeiről szinte semmit sem tudni. A későbbi vers 1806-ból maradt ránk, amelyet *Kovachich Márton neje Hajósy Johanna emlékezetére*⁴⁵ komponált a költőnő.

Különböző aspektusok tanulmányozása közben a figyelmes elemző eltérést fedez fel Julianna alkotásaiban. Az első szembeötlő differencia a költemények hosszúságában mérhető, hiszen Fábián Julianna Kovachich Márton György felesége emlékére írt verse rövidebbre és tömörebbre sikerült, mint a gróf Széchényi Ferenczhez komponált munkája. Természetesen megannyi különbséggel találkozhatunk a versek kapcsán, ám mielőtt ezekre kitérnék, szükséges néhány adattal szolgálnom az említett művekkel kapcsolatban. A komáromi költőnő *Gróf Széchényi Ferenczhez* írt költeménye 1803-ban (Rák havában) íródott Komáromban. Feltételezhetjük, hogy Fábián valamennyi munkáját komáromi otthonában – amelyet idővel irodalmi szalonná alakított – írta, hiszen alkotásait nemcsak aláírásával, hanem Komárom („Rév Komárom”) városának feltüntetésével is ellátta. Gróf Széchényihez, illetve Kovachich Márton György felkérésére írt poémák kéziratban maradtak ránk. A felvilágosodás korának egyik szerfelett sikeres jogásza, könyvtárosa, gyűjtője felkérte a költőnőt, hogy írjon egy költeményt felesége, Hajósy Johanna emlékezetére. Fábián Julianna örömmel tett eleget a kérésnek. Kovachich több jeles író, költőt bízott meg személyéhez, illetve feleségéhez költött alkotások írásával, ezeket összegyűjtötte, majd a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozta.⁴⁶

43 *Verses levelezés...*, 1798, i. m., 63.

44 Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában megtalálható a grófhhoz írt Fábián-alkotás, amelynek jelzete Quart. Hung. 534.

45 Uo. Kovachich Márton gyűjteményében, jelzete Fol. Hung. 152.

46 Az olvasott információkhoz a kéziratárban végzett gyűjtőmunkám során jutottam hozzá.

A további észrevételek vonatkozásában kizárólag a kéziratban fellelhető elemekre támaszkodom. Fábián Julianna Hajósy Johanna emlékezetére írt verse 1806-ban íródott Komáromban. A páros rímben írt alkotás első és a harmadik strófájának megszólítottja az elhunyt hitves. Kovachich Márton György nejeről, életéről rendkívül keveset tudunk. A költemény utolsó szakaszából válik az olvasó számára világossá, hogy a művet Julianna csakugyan a már elhunyt asszony emlékezetére írta („Hajos Joánna”); a megboldogult hitves iránti mélységes tiszteletét a költő a következőképpen önti szavakba:

„It Hajos Joánna már tzéjját elérte,
világi életét ditső pontig mérte.
E jó Barátnémmal, mig ifjantan éltem
Melly gyönyöröféggel, s Bú nélkül volt éltem.
E Napnak Leányát az Ég elragadta,
Már Teremtőjőnek Lelkét által adva.”⁴⁷

Valószínűsíthető, hogy a komáromi költő személyesen is ismerhette Kovachich feleségét, mi több, baráti viszonyt is ápolhatott a szóban forgó hitvessel, erre utalhat Fábián versében az „E jó Barátnémmal”⁴⁸ szerkezet. Konstatálható azonban, hogy ezek nem szilárd meghatározások, pusztán a szöveg tanulmányozása enged minket effajta konklúziók megfogalmazására.

Tudatában és birtokában vagyunk annak, hogy Kovachich Márton nemcsak Fábián Juliannát, hanem számos más ismert és nagyra tartott író, költőt bízott meg azzal a feladattal, hogy írjon költeményt számára, avagy hitvese tiszteletére. Nem bocsátkoznék most a kéziratgyűjteményben fellelhető nevek felsorolásába, de e tekintetben nem kerülhető el a század másik eminens költőjének, Vályi Klárának megemlézése, akivel a férj szintén kapcsolatban állt. A költő Fábián Juliánához hasonlóan Kovachich feleségének emlékére komponált versének (Füzesgyarmat) a *Hajosy Johanna tiszteletére*⁴⁹ címet adta. Ez a felismerés is azt bizonyítja, hogy a női írók felülreprezentált szerepet kaptak a századforduló időszakában; e példák pedig alátámasztják, milyen fontos szerepet játszottak ebben a férfiak.

Fábián Julianna alkotásának vizsgálata arra enged következtetni, hogy egyáltalán nincs szó női determinizmusról; a nők egyéniségükkel, verseikben alkalmazott gazdag szimbólumrendszerükkel méltó helyet érdemelnek az irodalmi életben.

A költeményben alkalmazott jelképrendszer precízen kimunkált „fent-lent” ellentéppárra épül. Míg a versben létrehozott szubjektumnak a költemény első felében földi dolgokhoz való ragaszkodása érzékelhető, addig az utolsó, a harmadik versszakban a

47 Fábián Julianna: *Kovachich Márton neje...*, 1806, i.m. (A kézirat pontos helyét a 45. lábjegyzetben tüntettem fel.)

48 Uo.

49 Vályi Klára: *Hajosy Johanna tiszteletére*, i.m.

„Napnak Leánya”⁵⁰ már légi magaslatokra hág; a „Vág, Duna, Komárom, Tenger”⁵¹ szembeállíthatóak az „Isten, Angyalok, Ég, Nap”⁵² jelképekkel. A vers gazdag jelképrendszerrel bír, erre kiváló például szolgál az „E Napnak leányát az Ég elragadta”⁵³ kezdetű sor. Szinesztéziát fedezhetünk fel „[a]z elmúló időnek csak árnyékát néztem”⁵⁴ induló szakasz észlelésekor. Fábián Julianna szóban forgó verse a következőképpen kezdődik:

„A mint a Vág vize bevág a Dunába
van tsekély Szállásom Komárom várában.
Az hol én Músám is a viz lementére
Ki `sétál Eft Hajnal `s a Nap lementére.”⁵⁵

Itt mellékesen jegyzem meg, hogy a felvilágosodás korában előszeretettel alkalmazták a költők a „Múzsza” kifejezést, utalva ezzel önmaguk múzsájára, vagyis költői mivoltukra. Fábián Julianna leveleit, továbbá verseit olvasva egyértelműen kitűnik, hogy a költőnő jártas volt az irodalomban.

A szabadkozás költői megnyilvánulásai Fábián Gróf Széchenyi Ferenczhez írt költeményében

Fábián Julianna Gróf Széchenyi Ferenchez intézett költeménye a kézirat alapján Komáromban 1803. június 20-án, a Rák havában íródott. A költőnő ebben az időben már Balog István felesége volt; ezt a korszak szokásaihoz méltán jelzi is a kézirat végén, mikor búcsút vesz a gróftól: „Méltóságos Grof Ő Nagysaganak holtig alazatos fzegén szolgaloja, Fábián Julianna, Balog Istvany hitvese.”⁵⁶

A vers nyitányában a megszólaltatott lírai alany rögtön egy fohással fordul az ókori görög költészet kimagasló lírikusához, a Lesbosz szigetén alkotott költőnőhöz, Szapphóhoz:

„faffo, ki `a könnyü verfekre fzülettél
S Általok a` Muzfák közt tizedik lettel
Ötöztess fel engem vigan ruházattal
Hogy feléd repüljek [...]”⁵⁷

50 Fábián Julianna: *Kovachich Márton neje...*, i. m.

51 Uo.

52 Uo.

53 Uo.

54 Uo.

55 Uo.

56 Fábián Julianna: *Gróf Széchenyi Ferenchez*, 1803, i.m

57 Uo.

Az alkotás modalitására jellemző a nyájas hangvétel, kedélyes módon fordul a beszélő a megszólítottához, a címben is szereplő gróf Széchényi Ferenchez:

„A te nagy Erdemid, Nemzetünnek fénye
Literatúránknak aldando reménye;
Melylyért minden igaz, Hazafi fzivének,
Közepéből buzog, érte ez az Enek.”⁵⁸

Ha hagyatkozhatunk a kéziratban olvasottakra, akkor minden bizonnyal feltételezhetjük, hogy nem csak ez az egy írás született Fábián tollából a grófnak címezve, erre engednek következtetni a költemény utolsó sorai:

„Hogy ha virtufodat alatsonyítottam,
Azzal hogy azokrol irni batorkodtam,
Engedj meg ugy is rá, fza badfágot adtál.
Mikor folgallodhoz, irni méltoztattal!”⁵⁹

Elkerülhetetlen visszakanyarodni a költői levelekhez. Az idézett sorok hangneme, stílusa kísértetiesen hasonlít a korábban alkotott episztolák modalitásához, melyeket Julianna írt barátjához, az általa nagyra tartott Gvadányi Józsefhez. Ezen felül úgy vélem, hogy jelen esetben is erőteljesen érzékelhető a Fábiánra olyannyira jellemző szabadkozás alakzata. Eltérés figyelhető meg azonban a két férfi – Széchényi Ferenc és Gvadányi József –, illetve Fábián viszonya között. Bizonyára ez nem véletlen, hiszen a levélváltások végére a költő és mecénása között baráti viszony alakult ki. Mivel egyelőre nem ismeretesek Julianna Széchényivel felvett kapcsolatának sem az előzményei, sem következményei, efféle következtetést biztonsággal nem áll módomban levonni.

Bessenyei György 1777-ben megjelent *Anyai oktatás* című munkájában a nőnevelés kérdésével foglalkozik,⁶⁰ habár sokkal érdekesebbnek bizonyul miként vélekedik a magyar testőríró a barátságáról: „Barátot is kell szerezni, mert az élet barátság nélkül nyomorúság. Végül pedig legyen a nő fő gondja lelke nemes tulajdonságainak fejlesztése.”⁶¹ A forrásokból tudjuk, hogy Gvadányi József és Fábián Julianna közti levélváltások csak később, 1775-ben kezdődtek és 1776-ig tartottak, mégis szoros párhuzamot vélhetünk felfedezni a Bessenyei-idézet, illetve a kettejük kapcsolata között.

58 Uo.

59 Uo.

60 Fábián Gvadányival folytatott levelezésében nem kerülnek terítékre a korban divatos nőneveléssel kapcsolatos kérdések.

61 Bobula Ida: *A nő a XVIII. század magyar társadalmában*, 1933, i.m., 113. (Bobula idézi Bessenyei Györgyöt: B.Gy.: *Anyai oktatás*, Bétsben, 1777.)

Összefoglalás

Mivel a 18. században az olvasás nem tartozott a nők körében a hétköznapi tevékenységek közé, első lépéseiket a női alkotók férfikísérettel tették meg az irodalom terén. A korabeli magyar irodalom elsősorban közönségként számított a hölgyekre. A történelem során szinte mindig aktuális kérdésként merült fel, hogy vajon mit olvassanak a nők, sőt, egyáltalán olvassanak-e. Sokan, köztük többségében a férfi nem képviselői, a szépirodalommal kapcsolatban óvatosságra intették a kisasszonyokat, hirdetve ama tévhitet, hogy az olvasás és az írás számukra ártalmas, hisz eltereli figyelmüket a fontos dolgokról. A felvilágosodás magyar irodalmának meghatározó személyisége, Kármán József volt az első, aki fölismerte, hogy mind a nevelésnek, mind a szépirodalomnak igazodnia kell a női igényekhez és ízléshez. Fábri Anna arra a következtetésre jut, hogy a 18. század végére olyan közönség öltött alakot Magyarországon, amely egyrészt olvasójává, másrészt pedig teremtőjévé is vált a publikált alkotásoknak.⁶² Az íróno feltehetően ezzel a kijelentéssel nem tett különbséget férfi és női alkotók között. Ezen a ponton azonban elengedhetetlen megjegyezni, hogy analógiát vélhetünk felfedezni a női írók szépirodalmi igényre való affinitása és az irodalmi életben való színre lépése között.

Fábián Julianna Gvadányinak írt tizenhét levelén, továbbá *Gróf Széchenyi Ferenczhez* (1803) és *Kovachich Márton neje Hajósy Johanna emlékezetére* (1806) írt versein kívül költői levelezést folytatott Édes Gergellyel, Csizi Istvánnal és Molnár Borbálával is.⁶³ Kutatásom folytatását két irányban tervezem. Érdekes lenne Julianna és Gvadányi verses levelezésének összevetése a gróf Széchenyi Ferenchez és Hajósy Johanna emlékezetére írt versekkel, valamint a Balog Edit Otilia által is felvetett kapcsolati háló megrajzolása,⁶⁴ tekintettel Julianna kapcsolatkörére, levelezéseire, hiszen a méltán „Magyar Múzsának, avagy Minervának” nevezett költőno hiánytalan életművének, kéziratban keringő írásainak feltárása, a jelen feladatává kell, hogy váljon.

Irodalom

Balog Edit Otilia: *Az önkonstruálás, a(z) önreprezentáció és a költőnové válás alakzatai Fábián Julianna és Gvadányi József levelezésében*. In: Tompa Zsófia (szerk.): *Filológia és irodalom*. (Pázmány Péter Irodalmi Műhely, Opuscula Litteraria). Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudomány Kar, 2013. 205–233.

Bobula Ida: *A nő a XVIII. század magyar társadalmában*. Budapest, Magyar

62 Vö. Fábri Anna: „*A szép tiltott táj felé*”..., 1996, i. m., 7–11.

63 Vö. S. Sárdi Margit – Tóth László: *Magyar költőnoök antológiája*, 1997, i. m., 58.

64 Vö. Balog Edit Otilia: *Az önkonstruálás, az (ön)reprezentáció*..., 2013, i. m., 233.

Társadalomtudományi Társulat, 1933.

Fábrí Anna: *„A szép tiltott táj felé”: A magyar írónők története a két századforduló között (1795–1905)*. Budapest, Kortárs Kiadó, 1996.

Horváth Györgyi: *Nőidő: A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*. Budapest, Kijarat Kiadó, 2007.

Sárdi Margit – Tóth László: *Magyar költőnők antológiája*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 1997.

Verses levelezés, a’ mellyet folytatott Gróf Gvadányi József Magyar Lovas Generális Nemes Fábíán Juliannával, Nemes Bédi János Élete Párjával, mellybe több nyájas dolgok mellett, Királyi Komárom Városába történt siralmos Föld-indulás-is le-íratott, és a’ Versekre Gyönyörködők’ kedvekért ki-adatatott, Pozsony, Veber Simon Péter költségeivel és betüivel, 1798.

Kéziratok

Fábíán Juliána: *Gróf Széchényi Ferenczhez*. Komárom, 1803. (Országos Széchényi Könyvtár kéziratára, jelzete Qu. H. 534.)

Fábíán Juliána: *Kovachich Márton neje Hajósy Johanna emlékezetére*. Komárom, 1806. (Országos Széchényi Könyvtár kéziratára, jelzete F. H. 152.)

Vályi Klára: *Hajósy Johanna tiszteletére*. Füzesgyarmat. (Országos Széchényi Könyvtár kéziratára, jelzete F. H. 152.)

The Muse of Komárom

The Literary Dovetailing of Private and Public Life in the Oeuvre of Julianna Fábíán

In my study I aim to present the literary dovetailing of private and public life in the oeuvre of Julianna Fábíán. The famous statement made by József Péczeli – “smart women raise smart children” – was unorthodox in the 18th century; therefore one could consider it as a cutting edge idea of a time when society was traditionally led by men. The participation of women in the arts as well as the growing number of their literary works indicates the significant intention to become a visible part of literary life. One of the prominent members of this era is Julianna Fábíán, whose civil occupation was dressmaker, yet she ran a literary saloon in the town of Komárom. She can be considered as one of the major promoters of women’s literature in Hungary. Fábíán’s saloon was known for its remarkable clientele; even the famous poet Mihály Csokonai Vitéz honoured visits there. In the paper I introduce Fábíán’s poetic work and shall determine the creation of female subjectivity. In my study, I also aim to characterize the relationship between the subject itself and the canon. Julianna Fábíán enriched the literature of the town of Komárom with her writing. At first she engaged in correspondence in poem with Earl Gvadányi, then, in 1803, she wrote poems to Earl Ferenc Széchényi, and in 1806 to the memory of Johanna Hajósy.

Keywords: muse, patron, manuscript, female subjectivity, public and private life

SZITÁS PÉTER

Recitáló halál

A játszma vége értelmezése modern pásztoridillként

A dolgozat arra tesz kísérletet, hogy az antik pásztorköltészet alkotta paradigmában értelmezze a dráma abszurd műfajának egyik legreprezentatívabb darabját, Samuel Beckett *A játszma vége* c. alkotását. Míg az idilli románc – nevéhez híven – egy mitológiaszerű, vágyott létállapotot elevenít meg és tár elénk, addig Beckett alkotása a földi pokol realiztikus megtestesítéseként értelmezhető. A két műnem, továbbá a műfajok kontrasztba állítása egyértelműen tükrözi, hogy kettejük közti kapocs az irónia, illetve paródia eszközrendszerében lelhető fel, különösen annak fényében, hogy az abszurd darab esetenként olyan esztétikai minőséggel – komikum – is operál, mely a drámai műnem tragikus műfajaira értelemszerűen nem jellemző.

Kulcsszavak: pásztorköltészet, abszurd dráma, idill, idő, Árkádia

Bevezetés

A huszadik századi, de egyben az egyetemes drámatörténet megkerülhetetlen alakja Samuel Beckett, akinek számos alkotására érvényes, hogy túlmutatva korán és önmagán vált jelen és múlt paradigmáiból szemlélve egyaránt halhatatlanná. Jelen dolgozat arra tesz kísérletet, hogy antik, a pásztorköltészet műfajára jellemző elemeket fedezzen fel a Martin Esslin által „abszurd”¹ jelzővel illetett drámaterületen létrehozott beckett-i alkotásban, *A játszma végében*.

A játszma vége olyan vállalkozásnak tekinthető – fogalmaz Bell Gale Chevigni –, melynek célja megtalálni az élet fő sodrát azáltal, hogy elme gyünk annak a határáig.² S valóban, az emberi lét sivárrá, nyomorulttá és egyben értelmetlenné válásának egyik legizgalmasabb szépirodalmi betetőzését fedezhetjük fel e méltán világhíres darabban, mely az „abszurd” műfaj típus legmeghatározóbb alkotásainak egyike, korántsem véletlenül. A darab angol változata az *Endgame*, azaz „végjáték” címet kapta magától a szerző-fordítótól; német nyelvtérületen *Endspiel*, eredetiben, franciául pedig *Fin de partie*, tehát „utolsó játék” vagy „vége a játéknak” műcímen vált ismertté. Míg Erika Fischer-Lichte az „apokaliptikus játékok” tradíciójába sorolja,³ addig Martin Esslin által 1961-ben már abszurd drámaként⁴ kanonizálódik. A mű annak ellenére vezet olvasóját a filozófia mélységeibe, hogy „Beckett tagadta, hogy valaha filozófusnak vagy filozófiai

1 Vö. Cuddon, J. A.: *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, 2013, i. m., 737.

2 Vö. Chevigny, Bell Gale: *Introduction*. In: *Twentieth Century...*, 1969, i. m., 2.

3 Vö. Fischer-Lichte, Erika: *Theatre of the 'new' man*. In: *Uő.: History of...*, 2002, i. m., 325.

4 Vö. Esslin, Martin: *The Theatre of the Absurd*, 2001, i. m., 55.

írónak készült volna; egyszer megjegyezte,⁵ hogy a filozófusok írásaiból képtelen bármit is megérteni.”⁶

A paródiában, célzásokban, referenciákban és utalásokban gazdag alkotás jellemző sajátossága, hogy a szerző néhány, a nyugati kultúrát leginkább meghatározó szövegre vonatkozóan él állandó külső allúziókkal. Léteznek olyan megközelítésmódok is, melyek szerint a darab a modern dráma és egyben a nyugati kultúra végeként, annak egyfajta lezárásaként értelmezhető.⁷ A leigázottság és a kiszolgáltatottság a műben fellelhető dominanciájának magas fokú érzete a tragikum esztétikai minőségét eleveníti meg, annak ellenére is, hogy – Kékesi Kun Árpádot idézve – a szóban forgó alkotás „mégsem nevezhető tragédiának, mert a darabot nem zárja le olyan történés, amely teljes egészében véget vetne mindannak, ami addig a szereplők cselekvéssoraiban lezajlott.”⁸

Peter Szondit követve legitimnek tekinthető a darab modern egyfelvonásosként való értelmezése is. Mint ahogy *A modern dráma elmélete* című munkájában fogalmaz, „[a] modern egyfelvonásos nem dráma kicsiben, hanem olyan része a drámának, amely az önálló egység rangjára emelte magát. Modellje a drámai jelenet. Ez azt jelenti, ahogy az egyfelvonásos megegyezik a drámával a kiindulópontot, szituációt illetően, de cselekményében különbözik tőle, mivel a szereplők döntései állandóan továbbformálják a kiindulóhelyzetet, és a feloldás végpontja felé viszik. Mivel az egyfelvonásos nem az emberek közötti történésből teremt feszültséget, ennek már a kiindulóhelyzetben benne kell lennie.”⁹ Az idézett megállapítások tartalmával a vizsgált darab részben korrelál. Mindazonáltal gondolatkísérletre alkalmas kérdés, hogy – amennyiben Esslin „abszurd” definícióját elfogadjuk – beszélhetünk-e egyáltalán hitelt érdemlően cselekményről. Amennyiben a válaszuk „igen”, lehetőségeink – a szereplőkéhez hasonlóan – rendkívül behatároltak.

Beckett műve terjedelmének viszonylagos rövidsége ellenére is számos megközelítési módot és értelmezési réteget szolgáltat, melyek végiggondolása számtalan végkövetkeztetést helyez kilátásba. Jelen dolgozat keretei közé egy aspektus, a huszadik századi modern dráma, illetve az antik költészet kölcsönhatásainak vizsgálata kerül.

5 Minden bizonnyal élve az erőteljes túlzás eszközeivel. (Sz. P.)

6 Calder, John: *Samuel Beckett filozófiája*, 2006, i. m., 18.

7 Vö. Fischer-Lichte: i. m., 325.

8 Kékesi Kun Árpád: *Samuel Beckett: A játszma vége*, 2000, i. m., 110.

9 Szondi, Peter: *A modern dráma elmélete*, 2002, i. m., 96–97.

I.

Bár Ann Marie Mikkelsen 2011-ben megjelent, címében és tartalmában egyaránt pragmatista szakkönyve¹⁰ szerint „a huszadik század mindennek látszik, csak pasztorálisnak¹¹ nem”,¹² Geoff Hamilton¹³ mégis a pásztorköltészet lenyomatát véli felfedezni Samuel Beckett *A játszma vége* című darabjában. Az *Encyclopaedica Britannica* online kiadásának¹⁴ szócikke alapján a pásztorköltészet a pásztorok társadalmát mutatja be, mely mentes a városi élet összetettségétől, sebességétől és korrupciójától. Számos e tárgykörbe tartozó alkotás nélkülözi a hétköznapi realitás valamennyi formáját. Az enciklopédia kiemeli, hogy e műfaji hagyomány központi része az álarcos juhásznak és szerelmének énekpárbaja. Maga a toposz az antik görög világból eredeztethető, de erőteljesen van jelen az angol barokk és romantika irodalmában is. Ahogy azt Richard F. Hardin találóan megfogalmazza, „érzelemmel teli történetek bárhol lejátszódhatnak, de a természetben végbemenő szerelmes történetek az irodalom különleges osztályba tartoznak. Mikor fiatalok a vidéken szeretnek egymásba, s ezzel párhuzamosan felfedezik önmagukat és emberségüket, humanitásukat az önzetlen szenvedélyben, történetüket gyakran mondják idillnek, idilli románcnak.”¹⁵ Az idilli románc létrejötték két fogalom – a békés nyugalom és a természet – egyesül, melyet napjaink modern, urbanizált életet élő embere csak előre tervezett módon tud megtapasztalni.¹⁶

Béke, nyugalom, idill a természet lágy ölén – csupa olyan valóság, melyet *A játszma vége* legfeljebb in absentia tartalmaz. A teokritoszi hagyomány szerelem és halál dichotómiájából is az utóbbi jelenik meg markánsan, az egész művet átható lezáratlan folyamatként. Beckett művében a természet kettéválik, a külső (tehát a falakon túli), illetve a belső (falakon belüli) világ ellentétpárjára oszlik. Az előbbinek maga a léte is kérdéses,¹⁷ az utóbbi pedig a bunker szabta keret, melyben az agónia végbemegy. Ahogy az Geoff Hamilton írja, „az emberi érzelmekre adott természeti válasz szálnalmas téveszméje hagyományszerű a pásztorelégiákban, s extrém formában van jelen e drámában is. S bár az ember bukásának prioritása a természeté fölött nem fejeződik ki egyértelműen, a remények a viszonyok változására, azok jobbra fordulására megmosolyogtatóak.”¹⁸

10 Mikkelsen, Ann Marie: *Pastoral, Pragmatism, and Twentieth-Century American Poetry*, 2011, i. m.

11 Szójáték, melyben az angol „pastor” szó jelentéseit – lelkipásztori, ill. pásztori – mossa össze.

12 Mikkelsen: i. m., 3.

13 Hamilton, Geoff: *Life Goes On...*, 2002, i. m., 611–627.

14 <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/446078/pastoral-literature> (2014-09-19)

15 Vö. Hardin, Richard F.: *Love in a Green Shade...*, 2000, i. m., 1. (saját fordítás, Sz.P.)

16 Vö. Uo. 2.

17 Vö. „Nincs többé természet!” (158.) In: Beckett, Samuel, *A játszma vége*, 1970, i. m. – A továbbiakban e kiadványra utalok az idézett szövegeket követő zárójelzett számmal.

18 Hamilton: i. m., 612. (saját fordítás, Sz.P.)

A pásztoridill műfaji meghatározása ismeretében meggyőződésünk szerint egyértelmű, hogy amennyiben alátámasztható *A játszma vége* theokritoszi tradícióba illesztésének ötlete, az csupán antitézisként, a komikum esztétikai minőségét felhasználva mehet végbe. Ahogy néhány sorral korábban megfogalmazódott, a természet, tehát a gyűjtőfogalom az, mely egyesíti az egyént körülvevő világot, döntő súllyal bír a lírai műnem eme antik műfajváltozata modern drámareprezentációjának kiteljesedésében.

A darab szerzői utasításaiból az olvasó részletes betekintést nyer a helyszíni képre vonatkozóan: drámai szín zárt, szürke, pincyszerű helyiségként jelenik meg szűk, csupán létra segítségével megközelíthető, lőrészerű ablakpárral (153.). A berendezés mind kvalitatív, mind kvantitatív szempontrendszerben minimálisnak tekinthető, bútorok nincsenek, csupán két szemetesláda áll egymás mellett, illetve egy festmény lóg a falon. Az ablakokon behúzott függöny található ugyan, de már a nyitány során érezhető, hogy a textil eltávolítása se eredményezi majd a szürkeség tovatűnését. A nyitójelenetben a négy, a díszlet részének tekinthető megnyomorodott, a lét és nemlét határán sínylő szereplő közül vizuálisan még csupán kettő tárul a nézők elé, hiszen a gárda másik fele ekkor még a szintéren elhelyezett kukákban foglal helyet, ahonnan később bukkannak majd elő.

A színpadi aktorok kizárólag egymásra utalva, s talán ezért is végtelen reménytelenséget árasztva tengetik sanyarú életük alkonyának múltó pillanatait. A szintér közepén, tolókcocsijában foglal helyet Hamm, akiről hamar kiderül, hogy járásban való teljes korlátozottsága mellett immár szeme világát is elveszítette:

HAMM Sohasem fogott el a kíváncsiság, hogy mialatt alszom, levedd a szemüvegem, és megnézd a szemem?

CLOV Hogy a szemhéjad alá néztek? (Szünet) Nem.

HAMM Egy napon majd megmutatom neked. (Szünet) Állítólag egészen fehér. (155.)

Tolószéke mellett álldogál az egyetlen, önmagában mozgásképes szereplő, Clov, aki azonban szintén nem mentes testi fogyatékoságoktól: saját bevallása szerint ugyanis még leülni is képtelen.¹⁹ Kettejük létállapotát és egymáshoz fűződő interperszonális viszonyrendszerét hűen szemlélteti a következő párbeszéd:

HAMM Hogy van a szemed?

CLOV Rosszul.

¹⁹ HAMM Ülj rá!

CLOV Nem tudok ülni. (158.)

HAMM	Hogy van a lábad?	
CLOV	Rosszul.	
HAMM	De azért tudsz mozogni?	
CLOV	Tudok.	
HAMM	(erőszakosan) Akkor mozdulj!	(156.)

Kiszolgáltatva, szemeteskukák fogságában tölti életét Nagg és Nell, előbbi Hamm „átkozott nemző[je]” (157.), utóbbi előbbi felesége.

Mindez azonban csupán a színtér képének a leírása. De milyen információk állnak rendelkezésre a dráma által lefestett bunker határain túli valóságról? Az alábbi szövegrészletek alapján valószínűsíthetjük a totális destrukciót:

HAMM	Kívül – az a halál	(157.)
HAMM	Odaát a... a másik pokol	(166.)
HAMM	Távol innen, meghalnál.	(189.)
CLOV	A hullámok? (Felemeli a messzelátót) Ólomhullámok.	(169.)

Dialógusban:

HAMM	(...) Az egész háznak dögszaga van.	
CLOV	Az egész világegyetemnek.	(177.)

Az idézett szövegrészletek tükrében meggyőződéssel állítható, hogy a darab jelen idejének világa egyfajta negatív vagy akár anti-, tehát „ellenárkádiaként” értelmezhető. A szereplők elmondásából azonban világosan kiderül, hogy nem volt ez mindig így. Nell és Nagg múltba révedései számos alkalommal közvetlenül kapcsolódnak a természet képeihez, melyek többnyire békések, gondtalanok, bár drasztikus eseményeket nem maradéktalanul nélkülözők:

NAGG	Emlékszel...
NELL	Nem.

- NAGG A kétülékes-bicikli-balesetre, ami legyalulta mind a négy lábunkat? (Kacagnak)
- NELL Az ardennes-i erdőben történt. (Halkabban kacagnak)
- NAGG Sedanból jövet. (Még halkabban kacagnak. Szünet) (161.)

Illetve:

- NELL A Comói-tavon voltunk. (Szünet) Egy áprilisi délután. (Szünet) Hát hihető ez?
- NAGG Micsoda?
- NELL Hogy a Comói-tavon csónakáztunk. (Szünet) Egy áprilisi délután.
- NAGG Előző nap volt az eljegyzésünk.
- NELL Az eljegyzésünk!
- NAGG Annyira kacagtál, hogy kis híján felborultunk, és vízbe fúltunk.
- NELL Azért történt így, mert annyira boldog voltam.
- NAGG Dehogy, az én történetem miatt. Az is bizonyítja, hogy még mindig kacagsz rajta. Minden alkalommal.
- NELL Mély volt, nagyon mély. És látszott a fenéke. Fehér volt. Tiszta. (163.)

A vázolt dialógusváltások több okból is rendkívüli súllyal bírnak. Ennek egyik oka az a különlegességük, hogy – még a véres kimenetelű baleset ellenére is – pozitív hangvételűek, ami által speciális szigeteiként értelmezhetők a darabnak. Belőlük egyértelműen napvilágra kerül, hogy a drámai jelen nyomorának kezdete egy átlagos emberi élet hosszát semmiképp meg nem haladó időintervallumot megelőzően alakult ki. A házaspár saját szerelmi kapcsolata beteljesedésének Árkádiáján mereng el, s gondolt vissza az erdőre, a tóra, a csónakázásra s a tisztaságra. Még az olyan fájdalmasan elborzasztó esemény, mint a véres láblegyaluló biciklibaleset emléke is kacagást (ha az elhalkuló is), s nem fájdalmas, keserű siránkozást vált ki belőlük.

Beckett munkásságától nem idegen a múlt képeinek erőteljes hangsúlyozása. *Proust* című könyvében így ír az emlékezésről: „[a] szándékos emlékezésnek (Proust ad nauseam ismétli), mint a felidézés eszközének, semmi értelme, és olyan képet ad, mely éppoly távol van a valóságtól, akárcsak képzeletünk mítosza vagy a közvetlen érzékelés révén létrejött karikatúra. Csak egyetlen valóságos benyomás létezik és a felidézésnek

egyetlen igazi módja. Egyik fölött sincs a legkisebb hatalmunk sem.”²⁰ Beckett mindezt abbéli meggyőződéséből írja, mely szerint az alany személyisége folyamatos és egyben állandó módosulásnak, változásnak van kitéve. Meglátása szerint kérdéses, hogy létezik-e egyáltalán állandó valósága az alanynak. A – szerző példáját idézve – az egyén egy „gyűjtődény”, mely állandó áttöltésen megy keresztül.²¹ Mindezt figyelembe véve visszatekinteni Nell és Nagg párbeszédére roppant tanulságos. A vázolt paradigma dimenziójában mozogva ugyanis a megidézésre került események kérdőjelesek, látszólagos egyértelműségük ellenére is megragadhatatlanok. Ebben a világképben ugyanis csupán a jelen számít, de az állandóan, folyamatosan. Ami elmúlt, az immár le is tűnt, végérvényesen. Többé nem ragadható meg, de nem is idézhető fel. Minden relatív, mely csupán a jelen pillanat függvényében érvényes.

A pásztorköltéssel azonosított természeti jegyek drámabeli meglétének ugyan csak legitím megközelítése a szimbólumok útján kerülhet megvalósulásra. „Az első világháborút követőleg a filozófia is újfent érdeklődni kezdett a vallás iránt; egyben a sokféle költői élmény, főleg a szürrealisták kísérletezései (az okkultizmus, a mágikus irodalom, az abszurd stb. újrafelfedezésével) szintén hozzájárultak ahhoz – többféle síkon és nem azonos eredménnyel –, hogy a nagyközönség úgy tekintsen a szimbólumra, mint a megismerés autonóm módszerére.”²² Ahogy az a fentiek során is egyértelművé vált, A játszma vége egyszerre rendelkezik rendkívül szerteágazó és egyben erőteljes szimbólumrendszerrel. Nell és Nagg visszaemlékezései felelevenítik Mircea Eliade abbéli nézetét, mely szerint „a szimbólum, a mítosz, a kép a szellemi élet lényegéhez tartozik, hogy [azt] álcázhatjuk megcsonkíthatjuk, lebecsülhetjük, de kiirtani nem lehet soha. (...) A földi paradicsom mítosza például ma is él az ’óceániai Paradicsom’ képében”²³ Nell és Nagg visszaemlékezései szintén a paradicsomi állapot képi megragadását célozzák, s véleményünk szerint – többek között – ez magyarázza a baleset pozitív konnotációban történő megidőzését.

A fentebb idézett párbeszéddek mindemellett azért is fontosak, mert konkrét, térkép segítségével meghatározható (földi) lokációkra irányítják rá az olvasó figyelmét. Sedan, Comói-tó, ardennes-i erdő egytől egyig szimbolikusan is felfogható helyek, melyek az európai történelemben és szépirodalomban is súllyal, előélettel bírnak. Az ardennes-i erdő egyszerre helyszíne William Shakespeare *Ahogy tetszik* című vígjátékának,²⁴ illetve több, az első illetve a második világháború során lezajlott ütközetnek is, csakúgy, mint

20 Samuel Beckett: *Proust*, 1988, i. m., 10–11.

21 Uo. 10–11.

22 Mircea Eliade: *A szimbolizmus újrafelfedezése*, 1997, i. m., 9–10.

23 Uo. 12–13.

24 Vö. William Shakespeare: *Ahogy tetszik*, 2001, i. m., 151–258.

Sedan városa.²⁵ Utóbbi helyszín ráadásul már III. Napóleon kapcsán is ismert, aki az 1870. szeptember 1-2-én zajlott ütközetben e helyen szenvedett vereséget a Bismarck-féle porosz haderővel szemben.²⁶ A Comói-tó – páratlan szépsége mellett – irodalmi és történelmi szempontból szintén jegyzett hely. Előbbire kiváló példa Stendhal *A pármiai kolostor* című regénye,²⁷ utóbbira pedig Benito Mussolini olasz partizánok általi kivégzése, mely ugyancsak e tó partján ment végbe 1945. április 28-án.²⁸

Hamilton értelmezése szerint az Ardennek erdei helyszínválasztásával Beckett azt hivatott sugallni, hogy Nagg és Nell háborús mézárslásról ismert, történelmi, s főleg vidéki szintéren vesztették el végtagaikat. Míg a pásztorköltészetben a természet óvó menedéke az életnek és a szerelemnek is, antitézisében – illetve annak előzményeiben – e világ is fertőzött, s veszélyként leselkedik az abba kivonulni szándékozóira.²⁹ A szerző egy angol szépirodalmi allúzióra is felhívja a figyelmet. A fentebb idézett második dialógusváltásban a központi motívum egy „áprilisi” csónakázás a Comói-tavon, mely utalásként értelmezhető Thomas Stearns Eliot egyik legismertebb művére, az *Atokföldje*³⁰ című versre, melynek kezdete a következő:

Április a kegyetlen, kihajtja
Az orgonát a holt földből, beoltja
Az emléket a vágyba, felkavarja
Esőjével a tompa gyökeret.³¹

T. S. Eliot versének hangneme megfeleltethető *A játszma vége* pesszimizmusával. Míg azonban a drámában az év negyedik hónapja a kacaj és boldogság ideje, addig Eliot elégikus jegyeket is erőteljesen magán viselő költeményében e tavaszi, rendszerint az újjászületéssel, újrakezdéssel, szerelemmel és életerővel társított hónap zord és kegyetlen.

25 „Miközben a szövetségesek benyomultak Belgiumba, kilenc német páncélos hadosztály tört előre az Ardennek sűrű erdeiben. [1940.] [m]ájus 13-án több száz Panzer harckocsi bukkant fel Sedan térségében. A meglepett franciák nem tudták feltartóztatni a páncélosok támadását. Néhány hadosztály visszavonult az ország belsejébe, míg mások folytatták a harcot, de nem sikerült összefüggő frontot kialakítaniuk. Május 21-én néhány német páncélos már a Somme torkolatát is elérte. A németek ezután északnak fordultak, és a bekerített szövetséges csapatokat Lilie és Dunkerque térségébe szorították vissza. A belga hadsereg május 25-en letette a fegyvert. A belga király, III. Lipót három nappal később aláírta a fegyverszüneti megállapodást, miközben a belga kormány Londonba menekült.” In: Franc Segrétain: *A második világháború*, 2009, i. m., 13.

26 Roger Price: *Napoleon III and the Second Empire*, 1997, i. m., 62.

27 Vö. Stendhal: *La Chartreuse de Parme*, Éditions Rencontre, Lausanne, 1967, i. m., 20.

28 William M. Chace: *The Political Identities of Ezra Pound & T. S. Eliot*, 1973, i. m., 91.

29 Vö. Hamilton: i. m., 617.

30 Thomas Stearns Eliot: *The Waste Land*.

31 Elérhető: http://www.magyarulbabelben.net/works/en/Eliot,_T._S.-1888/The_Waste_Land/hu/11281-%C3%81tokf%C3%B6ldje (2014-11-02)

Ugyanezzel az áprilisi csónakázással kapcsolatban Nell említi, hogy „[a Comói-tó] [m]ély volt, nagyon mély. És látszott a fenéke. Fehér volt. Tiszta.” (163.) Azt, hogy a tó alja vizuálisan megközelíthető volt, nem sokkal később újra megerősíti: „A fenékre lehetett látni.” (164.), csakúgy, mint annak színösszetételét: „Milyen fehér volt.” (165.) Ezután azonban e szereplőnek már csak egy mondata van a darabban, mikor a fölé hajoló, pulzusát kitapintani szándékozó Clovnak azt mondja:

NELL Szökj meg. (165.)

Bár a darab angolról magyarra történő átültetése során számos bizonytalanság és egyéb, a fordítási ekvivalenciát érintő pontatlanság ismerhető fel, Nell utolsó mondatának értelmezése a transzlatológia nézőpontjából feltétlenül aktuális. Míg ugyanis a Kolozsvári Grandpierre Emil által alkotott verzióban a már idézett nelli zárómondat úgy hangzik, hogy „Szökj meg.” (165.), addig ugyanezen a helyen az angol változatban csupán egy szó olvasható:

NELL Desert!³²

A magyar mondat végén található írásjel – helytelenül – pont, de az angolban ugyanitt felkiáltójel szerepel. A lényeg azonban nem ez. Az angol „desert” szó ugyanis többjelentésű, s ennek mindössze egy árnyalatát – a Kolozsvári által lefordított, felszólító módban szereplőt – adja vissza az idézett magyar szókapcsolat. Ugyanakkor az angol „desert” ekvivalens a magyar „sivatag” vagy főnévi értelemben vett „puszta” szóval, amely a több okból is fontos. A darab ugyanis az idézett felszólítást követően az alábbi módon folytatódik:

CLOV (visszatér a karosszék mellé, a helyére) Már nincs pulzusa.
 HAMM Hát, ami azt illeti, az ilyesmiben nagymester a spinkó. Mit mondott neked?
 CLOV Azt mondta, hogy menjek a pusztába.
 HAMM Ugyan mi közöm hozzá? Mást nem mondott?
 CLOV De.
 HAMM Mit?
 CLOV Nem értettem. (165.)

32 Samuel Beckett: *Endgame*, 1990, i. m., 103.

Mint az a fentiekből kiderül, Nell csupán annyit mondott Clovnak, hogy „desert”, de ezt Hamm szolgálója már úgy magyarázza mesterének, hogy a pusztába lett küldve. Ebből kifolyólag a fordítási ekvivalencia e ponton nem áll, de a két nyelv lexikológiai eltérései okán nem is állhat fenn. Nell ugyanis egyszavas mondatával egyszerre két dologra is utal: egyrészt megerősíti Clovot abban, hogy tetté kell formálnia egész műben jelen levő elvágyódási szándékát, ugyanakkor ezzel párhuzamosan rámutat a természetre is, annak sivatagos pusztaságára. Ha úgy tetszik, a pászoridill helyszínének komplementerére. E szálon tovább menve, Hamilton két érdekes párhuzamra is felhívja a figyelmet: egyrészt szerinte összefüggés áll fenn Nell csónakbeli éleslátása – mint a boldog, de elmúlt idők képessége – és Clov értetlensége –, melyre Hammel való párbeszéde során a Nell által elmondottak kapcsán derül fény – között. Másrészt a letűnt természet szépségének képzettársítása a (jelen) sivatag pusztaságával szintén értelmezhető a múlt egyfajta negációjaként.³³

Az eredeti, natúra-témához visszakanyarodva, a természeti táj többször visszatérő műbeli leképződése az erdő. A darabban összesen háromszor kerül sor e tájegység említésére, egyszer – ahogy az fentebb olvasható – Nell által, s két alkalommal Hamm tolmácsolásában.³⁴

HAMM (...) Úgy látszik, magam vagyok. (Szünet) Micsoda álom – azaz álmok! Erdők! (Szünet) Elég volt, ideje, hogy vége legyen, a menedékben is! (A kukák felé mutat. Szünet) És mégis, habozok, habozok a... (Ásítások) a befejezéssel.
(154.)

Illetve:

HAMM (unottan) Hallgassanak már, hallgassanak el, nem hagynak aludni. (Szünet) Beszéljenek halkabban. (Szünet) Ha álmodom, talán még szeretkezem is. Az erdőbe megyek. Látom... az eget, a földet. Futok, mert üldöznek. Elmenekülök. (Szünet) Természet! (Szünet) Valami csöpög a fejemben. (Szünet) Egy szív, egy szív van a fejemben. (Szünet)
(162.)

33 Vö. Hamilton: i. m., 617.

34 Első alkalommal rögtön a bevezető monológiájában (AJV. 154.), majd pedig nem sokkal a Nagg és Nell közötti utolsópárbeszéd előtt (AJV. 162.) Az angol változatban ezzel szemben az „erdő” szó csak kétszer mondatik ki konkrétan (mindkétszer Hamm által): a már említett kezdeti monológban „forest” (END. 93.), illetve „woods” (END. 100.). Nell – „erdő” nélküli – idézett mondata angolul így hangzik: NELL: „It was in the Ardennes”. (END. 100.).

Mindkét monológ háttérében Hamm magányossága áll. Míg a kezdeti megnyilvánulásában e belső egyedüllét külsővel is társul – hisz rajta kívül akkor és ott senki sincs látható alakban a színen –, második megnyilatkozásából már a befelé fordulás óhaja sugározódik. Hamm az álmai világába szándékozik menekülni, melynek tárgya a bujaság, színtere a természet, az erdő, ahol ég és föld egyesül. De eme romantikus kép nem fenntartható, s – ahogyan az korábban Nell idillikus visszaemlékezéseiben is történt – megjelenik a rossz, a negatív, a félelmetes. Menekülnie kell tehát.

A két monológ által keltett zavaros képi reprezentáción túl az is hozadéka az idézett megnyilatkozásoknak, hogy belőlük kiderül, Hamm, szorult helyzete ellenére is képes különbséget tenni a jó és a rossz között. Bár a darab során számos alkalommal kifejezetten gonoszán, más – akár közvetetten az egész emberiség – számára ártó módon viselkedik, mégis, jelen helyzetében a képi nyugalom és meghittség vágya felülkerekedik az élet elmúlása iránt táplált óhajain. Monológja végén e tolókcocsiba zárt szereplő arra panaszkodik, hogy „valami csöpög” (AJV. 162.) a fejében. Geoff Hamilton szerint Hamm – feltehetően szó szerint értendő vízfejűsége – pszichoszomatikus (tehát testi és lelki folyamatok összefüggéséből létrejövő)³⁵ tünetként bukkan fel a vágnak a menekülésre és a természetben való megújulásra.³⁶ A szereplő valamennyi, a befejezésre vonatkozó szándéka ellenére él, s a fejében is érzi, hogy lüktető szíve nem áll le, hanem tovább ver.

A darab egy későbbi részén optimista énje uralkodik el Hammen, bár Clov ekkor is megőrzi hideg realitásérzékét.

HAMM	Gondtál-e valaha arra?
CLOV	Soha.
HAMM	Hogy egy lyukban vagyunk. (Szünet) Csakhogy a hegy mögött – mi? S ha még zöldellne? Mi? (Szünet) Flora! Pomona! (Szünet) Flora! Pomona! (Szünet) Céesz! (Szünet) ³⁷ Talán nem is kellene messze menned!
CLOV	Nem mehetek messzi. (Szünet) Elmegyek. (173.)

Hamm megfogalmazásában megjelenik egy – vélt vagy valós – hegy, melynek vonulata nem csak területeket, de létállapotokat is határol. Megnyilvánulását a fent (hegy) – lent (gödör) ellentétpárra építi fel: ami alul van, az a saját, nyomorult élethelyzetük megjelölése, míg ami felül, az a mítoszok birodalma; Flóra, Pomona és Céesz ugyanis a római mitológia istenei. Közös vonásuk, hogy mindegyikük tevékenysége a természettel kapcsolatos. Flóra a virágok és a tavasz, Pomona a gyümölcsfák és kertek,

35 Vö. Bartha, Lajos: *Pszichológiai Értelmező Szótár*, 1981, i. m., 175.

36 Hamilton: i. m., 618.

37 Az angol változatban a „Flora! Pomona!” csak egyszer hangzik el. Vö. (END. 111.)

míg Céresz a mezőgazdaság és termékenység nimfája.³⁸ Hamm megjegyzi Clovnak, hogy utóbbi eléréséhez nem is kell nagy távot bejárni. A mozgékony, elvágódó figura ebben egyet is ért mesterével, de számára a közelség valószínűsíthetően a halál beteljesedésével ekvivalens.

Visszatérve a pásztorköltészetre: bár a játék helyszíne immár nem Árkádia, a szereplők Istenhez fordulása mégis megfeleltethető a pásztorköltészet invokációjának. Mindazonáltal a folyamat egésze a beckett-i aktorok előadásában erőteljesen kifigurázott; nem korrelál, hanem éppenséggel antitézisét képezi az antik költészet fohászának. A pásztorelégiák dicsőítik a halottakat, s poétikus formában keresik a vigaszt a súlyos veszteségre. Az elégikus kifejezések Beckett-nél azonban parodisztikusak, aláásva ezáltal az ima formáját és annak alanyait is:³⁹

HAMM	(...) Imádkozzunk Istenhez.	
CLOV	Megint?	
NAGG	A drázsémat!	
HAMM	Isten mindenekelőtt! (Szünet) Felkészültetek?	
CLOV	(beletörődve) Kezdjük.	
HAMM	(Nagghoz) És te?	
NAGG	(két kezét összekulcsolja, szemét becsukja, sietve) Miatyánk, ki vagy a...	
HAMM	Csendet! Csendben csináljuk! Ahogy illik. Kezdjük el. (Imádkozó testtartás. Csend. Ő veszíti el elsőnek a türelmét) No?	
CLOV	(kinyitja a szemét) Szarok rá! És te?	
HAMM	Szélhámosság! (Nagghoz) És te?	
NAGG	Várj. (Szünet. Kinyitja a szemét) Pocsékság!	
HAMM	A piszok! Hisz nem is létezik!	
CLOV	Még nem.	(181–182.)

Hamilton véleménye szerint végső soron a dráma alanya maga Isten,⁴⁰ akit azonban a szereplők – ahogy az fentebb olvasható – blaszfémikus módon közelítenek meg, sőt, van, hogy egyenesen tagadják a létét. Megfigyelhető tehát e téren is a komplexen-terjellel, mely antik pásztordillé varázsolja Beckett modern drámáját.

38 Vö. Morford, Mark P.O. – Lenardon, Robert J.: *Classical Mythology*, 2003, i. m., 642–643.

39 Hamilton: i. m., 612.

40 Hamilton: i. m., 613.

Irodalom

- Bartha Lajos: *Pszichológiai Értelmező Szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- Beckett, Samuel: *A játszma vége*. In: Uő.: Samuel Beckett Drámák. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1970.
- Beckett, Samuel: *Endgame*. In: Uő.: Samuel Beckett The Complete Dramatic Works. London, Faber and Faber LTD., 1990.
- Beckett, Samuel: *Proust*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1988.
- Calder, John: *Samuel Beckett filozófiája*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2006.
- Chace, William M.: *The Political Identities of Ezra Pound & T. S. Eliot*. Stanford California, USA, Stanford University Press, 1973.
- Chevigny, Bell Gale: *Introduction*. In: Uő (szerk.): Twentieth Century Interpretations of Endgame. New Jersey, Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs, 1969.
- Cuddon, J. A.: *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. West Sussex– UK, Fifth Edition–Wiley-Blackwell, 2013.
- Eliade, Mircea: *A szimbolizmus újrafelfedzése*. In: Uő: Képek és jelképek. Budapest, Európa, 1997.
- Esslin, Martin: *The Theatre of the Absurd*. Methuen Publishing Limited, 2001.
- Fischer-Lichte, Erika: *Theatre of the 'new' man*. In: Uő.: History of European Drama and Literature. New York, Routledge, 2002.
- Hamilton, Geoff: *Life Goes On: Endgame as Anti-Pastoral Elegy*. Published by University of Toronto Press Modern Drama, Volume 45, Number 4, Winter 2002.
- Hardin, Richard F.: *Love in a Green Shade. Idyllic Romances Ancient to Modern*. Lincoln and London, University of Nebraska Press, 2000.
- Kékesi Kun Árpád: *Samuel Beckett: A játszma vége*. In: Uő: Thália árnyék(á)ban. Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó, 2000.
- Mikkelsen, Ann Marie: *Pastoral, Pragmatism, and Twentieth-Century American Poetry*. New York, Palgrave – Macmillan, 2011.
- Morford, Mark P.O. – Lenardon, Robert J.: *Classical Mythology*. New York, Oxford University Press, 2003.
- Price, Roger: *Napoleon III and the Second Empire*. London, Routledge, 1997.
- Segrétain, Franc: *A második világháború*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2009.
- Shakespeare, William: *Ahogy tetszik*. In: Uő: William Shakespeare – Öt dráma 2. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2001.
- Standhal: *La Chartreuse de Parme*. Lausanne, Éditions Rencontre, 1967.
- Szondi, Peter: *A modern dráma elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002.

Intonating Death
Analysing Endgame as a Modern Idyll of Arcady

The aim of the study is to interpret Samuel Beckett's *Endgame* in the paradigm of ancient poetry. While the idyllic romance projects and opens up a realisation of the desired ideal state of being, Beckett's work embodies the caduceus world as a manifestation of moribund hell. The process of contrasting these genres clearly reflects to the fact that the only possible staple between them can be irony. Furthermore, in many cases, the absurd piece operates with such aesthetic qualities and humour that are not typical for the "original" genre itself.

Keywords: pastoral poetry, absurd drama, romance, Arcadia

MAJOR IMRE

A Szindbád-történetek szövegsorrendjének kérdéséről

A tanulmány Krúdy Gyula Szindbád-történeteinek új, mitológiai olvasatára és értelmezési lehetőségére mutat rá. Több tényezőt nevez meg melynek köszönhetően lehetőség nyílik erre az olvasati lehetőségre, és közülük egyet bővebben részletez, a történetek kötött vagy kötetlen szövegsorrendjének a kérdéskörét. A Szindbád-történeteket meglehetősen laza szövegsorrend jellemzi, és nem rendelkeznek egyfajta tudatos rendezési elvvel. Ez azonban arra enged következtetni, hogy a korábban több kutató által javasolt regényszerű olvasati lehetőség helyett, a Szindbád-történetekhez inkább a mitológiai olvasati lehetőség áll közelebb a szövegsorrend kötetlenségének köszönhetően.

Kulcsszavak: mitológia, szövegsorrend, olvasat

Bevezetés

A Szindbád-történetek műfaji kérdése régóta foglalkoztatja a szakirodalmat. A korábban „egyértelműnek” tűnő novellaciklus vagy elbeszélésciklus mellett több Krúdy-kutatónál is megjelent a mű más olvasási lehetősége. Sturm László a *Hagyományok metszéspontján* című művében Bori Imrere utal, aki először említi a „regénylehetőséget” a Szindbád-novellák kapcsán.¹ Bodnár György *A „mese”, a novellaciklus és a Szindbád* című tanulmányában szintén Bori Imre felismerése kapcsán jegyzi meg, hogy „Krúdyt valójában [...] a regény kérdése foglalkoztatta.”² A tanulmány végén pedig egyértelműen jelzi, hogy „akár regénynek is felfogható a Szindbád”.³ Dérczy Péter a *Szindbád és Esti Kornél* tanulmányában szintén egy lehetséges regényforma körvonalait véli felfedezni, a főhősön, az azonos szerkezeti elveken, a szöveg terén, a történetek azonos időkezelésén túl a visszatérő utazásnak és a közös nézőpontnak köszönhetően.⁴ Sturm mellett Gintli Tibor is hivatkozik az *Emlékezetmodellek és személyiségbeszélés* című tanulmányában a Szindbád-történetek regényként történő olvashatóságára⁵ kapcsán Bodnárra és Dérczyre, valamint ő is a regényszerű olvasati lehetőséget tartja a legcélravezetőbbnek a *Szindbád ifjúsága* című kötet kapcsán.⁶ Végül pedig Sturm László is a lehetséges regényolvasati lehetőség mellett érvel. Az „újabb (általában a posztmodern körébe sorolható) műfajelméletek megengedik, hogy a hasonló, Thomka Beáta által »alternatív regényformának«

1 Vö. Sturm László: *Hagyományok metszéspontján*, 2000, i. m., 80.

2 Bodnár György: *A „mese”, a novellaciklus és a Szindbád*, 1986, i. m., 295.

3 Uo. 300.

4 Vö. Dérczy Péter: *Szindbád és Esti Kornél*, 1986, i. m., 312.

5 Vö. Gintli Tibor: *Emlékezetmodellek és személyiségbeszélés*, 2005, i. m., 69.

6 Vö. Uo. 71.

nevezett típusba tartozó műveket regényeknek tekintsük.”⁷ Igaz ugyan, hogy ezt a megállapítást a *Budapest völegénye* című Krúdy-könyv kapcsán teszi, de ehhez a megállapításhoz épp a Szindbád-történetek által jut el.

Krúdy Gyula Szindbád-történeteit valóban egy szorosabb műfaji kapcsolat fűzi egymáshoz, mely túlmutat a novellaciklus koncepcióján. A már Dércy Péter által is említett „azonos központi szereplő, a (néha) összefüggő történet, a belső motivikus utalások, a hangnem egysége, az azonos (anekdotikus) szerkezeti elv és a közös szubjektív, belső tér”,⁸ vagy épp az állandó utazás, mind-mind ezt erősíti. Fontos észrevétel Dérczytől és Sturmától az is, hogy a „befogadó a történetek elolvasását követve hajlamos a szövegeket egységes műként, például regényként kezelni, és így az egyes történetek jelentése is bővíthet,⁹ mint ahogy tovább gazdagodik a befogadó Szindbádról alkotott képe is.

A történetek „regényként” való olvasása mellett lehetőséget látok azonban a mitológiai olvasatra és értelmezésre is. A Szindbád-történetek különállóan nem tekinthetők mítosznak, de az egyes elbeszélések tartalmazznak olyan elemeket, mely a mítoszra emlékeztet. A történetek összessége pedig mintha mitológiává állna össze. Krúdyval kapcsolatban nem újszerű megállapítás, hogy előszeretettel mitizál írásaiban. A „műfaji” kérdés vizsgálata pedig azért is fontos, mert az nagymértékben meghatározza a befogadás módját is.¹⁰ Ami viszont még jelentősebb, hogy úgy tekintsünk a Szindbád-történetekre, mint egyfajta „mitológiára”, a főhősre pedig mint mitológiai hősré. Így a Szindbád-történetek egy új olvasati és értelmezési lehetőséggel bővílnének, és ez megerősítésként is szolgálhat egy olyan feltevéshez, mely szerint létezik egy „világ”, melyet a „monarchia mitológiájának” nevezhetnénk-Krúdy Szindbádjá pedig ennek a „világnak” egy jellegzetes hőse.

Szindbád-történetek mitológiai olvasatának lehetősége

Hogy mi tekinthető mitológiának? Hiba lenne e kérdés megválaszolására törekedni. Egyrészt, mert túlságosan elkanyarodnánk jelen tanulmány tárgyától, másrészt korántsem biztos, hogy lehetséges egy pontos meghatározása. Inkább csak ismerveket, műfaji jegyeket, „tulajdonságokat” emelek ki, melyeknek köszönhetően egy mű a mítoszra/mitológiára emlékeztetheti a befogadót, vagy épp a mitizáltság érzetét kelti az olvasóban.

A mitológia-felfogásomat Szegedy-Maszák Mihály, Tokarev, Northrop Frye és Jan Assmann munkáira alapozom, melyek alá is támasztják egyes észrevételeimet. A mitológia olyan laza szerkezettel bíró történetek elbeszélése, melyek kategorizálásánál kulcsfontosságú szerepet tölt be a hős és tettejének viszonyítása. A történetet

7 Vö. Sturm László: i. m., 81. és Dérczy Péter: i. m., 312.

8 Uo. 80.

9 Vö.: Sturm László: i. m., 81. és Dérczy Péter: i. m., 312.

10 Vö.: Keserű József: *Az újraértett Krúdy*, 2012, i. m.

átszővi a fantasztikum, gyakran emlékeztet a mesére, az álomra, a rítusra vagy a babonára. Fellelhető a nosztalgia és a vágyakozás valami képzeletbeli virágkor iránt. A történetet ezért az elbeszélő gyakran egyfajta múltba, „kezdeti korba” helyezi, de ez nem jelenti azt, hogy napjainkba ne születnének mítoszok, hisz értelmezésem szerint például Tolkien *Szilmarilok* műve mitológia, de egyes *DC* vagy *Marvel* képregények is. A mitológiát jellemzi továbbá az időtlenség, a variabilitás és a befejezhetetlenség. Szorosan kötődik egy néphez vagy csoporthoz, melynek esetleges világnézetét tükrözi, és gyakran annak „megértéséhez” is hozzájárulhat. Képes azonban túlélni keletkezési kultúráját, és egyfajta nosztalgikus történetként funkcionálni tovább.

Több tényezőt vélek felfedezni, melynek köszönhetően mitológiaként tekinthetünk a Szindbád-történetekre. Ide sorolható a történetek közti hasonlóságából és bizonyos elemek ismétléséből létrejövő variabilitás, a történet egészének befejezetlensége, a gyakori időtlenség, a fantasztikum jelenléte a történetekben és az emberfeletti tulajdonsággal felruházott főhős. Gondoljunk csak a *Szindbád: A feltámadás* című kötetre, ahol a főhős több történetben is visszatér a halálból, vagy Szindbád életkorára. Különböző hihetetlen életkori megjelölésekkel találkozunk az egyes történetekben:

„Hajdanában, amikor még csak 103 esztendő volt, ráért éjjel-nappal a nőkre gondolni”¹¹ (*Szindbád őszi útja*)

„Szindbád – akkor még csak százestendő fiatalember volt – falura költözött egy barátja meghívására.”¹² (*Szindbád és a színésznő*)

„Azon a napon, szép koraőszi nap volt akkor, Szindbád háromszáz-egynéhány éves ember létére gondosan öltözködött.”¹³ (*Szindbád álma*)

Szindbád mítoszi hős szerepét Northrop Frye románc kategóriája is megerősíti: „Ha a hős fokozatilag áll a többi ember és a környezete fölött, akkor ő a románc (azaz a regényes történet) tipikus hőse; tettei csodálatosak, de ő maga emberi lényként jelenik meg. A románc hőse olyan világban él, melyben bizonyos fokig felfüggeszthetők a természet mindennapos törvényei. [...] Ezen a ponton a tulajdonképpeni mítosztól a legenda, a népmese a märchen (rege) és irodalmi válfajaik és származékaik világába léptünk át.”¹⁴ Northrop Frye azonban kiemeli, hogy a románc esetében is nagy szerepe van a csodának, elsősorban a bonyolítás érdekében.¹⁵ A csodának köszönhetően viszont

11 Krúdy Gyula: *Szindbád*, 1985, i. m., 147.

12 Uo. 158.

13 Uo. 128.

14 Vö. Northrop Frye: *A kritika anatómiája*, 1998, i. m., 33–34.

15 Vö. Uo. 34.

gyakran „alig lehet egészen elkülöníteni a mitikus a romantikus és a magas mimetikus folyamatokat”,¹⁶ vagyis a mítoszt, a románcot és a hőskölteményt. „A mítosz az irodalmi szerkesztésmód egyik véglete, a naturalizmus a másik, de kettejük közt ott van a románc [...] mely a mítoszt emberies irányba mozdítja el.”¹⁷ „Minél közelebb van a románc a mítoszhoz, annál inkább tapadnak a hőshöz isteni tulajdonságok.”¹⁸ Mivel maga Northrop Frye is egymáshoz rendkívül közelinek ítéli meg a románcot és a mítoszt, így kiemelném még néhány románcsal kapcsolatos megállapítását, amely a mitológiára is érvényes lehet: „A románc áll legközelebb a vágyteljesítő álomhoz.”¹⁹ A mítoszlól, az álomról és vágyakozásról már volt szó, de ismét hangsúlyozni szeretném, hogy a mítoszok alapja gyakran egy vágy. „Örökös gyermeki jellegét kiemeli átható nosztalgiája, vágyakozása valami képzeletbeli aranykor után mind térben, mind időbe.”²⁰ A legnaivabb formájában ez a forma végtelen: a középpontban álló figura se nem fejlődik, se nem öregszik. Az egyik kalandot a másik után éli át, egészen addig, amíg a szerző szuflája el nem fogy.²¹ Ezek az ismérvek pedig könnyen felfedezhetők a Szinbád-történetek kapcsán.

Fontos még Fried István megállapítása is, mely szerint a Szinbád-elbeszélések nemcsak az *Ezeregyéjszaka* meséinek köszönhetik a mesével való kapcsolatot, hanem a lét kalandorozatként történő felfogásnak, a mese a mesében szerkezet gyakoriságának, valamint a rendszeresen alkalmazott történetforma alkalmazásának is, amely szerint a hős a történet elején valamilyen veszélyes szituációba kerül, majd pedig a történet végére megszabadul onnan.²² A lét kalandként történő felfogása vagy az említett történetforma azonban legalább ennyire jellemzője a mítosznak és a mitológiának is.

Látható tehát, hogy több támpont is van, mely megerősíti azon elképzelést, hogy a Szinbád-történeteknek lehet mitológiai olvasata. Ezúttal azonban csak egy tényezőt kívánok részletezni, a szövegek sorrendjének a kérdését.

Szinbád-történetek szövegsorrendje

A Krúdy Gyulával foglalkozó kutató ingoványos talajon jár, mivel a hatalmas életműnek máig vannak nehezen hozzáférhető alkotásai, vagy egyáltalán fel nem lelt darabjai. Több írás lappanghat még valamely újság vagy folyóirat lapjain. Hiányos a Krúdy-filológia és a bibliográfia is réginek mondható. Folyamatban van ugyan egy Krúdy-sorozat a

16 Uo. 35.

17 Vö. Uo. 118.

18 Uo. 159.

19 Uo. 158.

20 Uo. 159.

21 Uo.

22 Vö. Fried István: *Krúdy-olvasása*, 2006, i. m., 39.

Kalligram Kiadónál, mely a legteljesebb kiadás kíván lenni, de kérdés, hogy mikorra sikerül a sorozatot befejezni. A helyzet nem egyszerű a Szindbád-történetek vizsgálatakor sem. „Az első Szinbád-kiadvány, amely már a teljesség igényével lép fel 1957-ben a Magvetőnél Kozocsa Sándor gondozásában jelent meg.”²³ A kötet az összes Szindbád-művet közölni kívánta. Azonban ellentmond ennek az, hogy 1973-ban egy következő Szindbád-gyűjteményt adtak ki, amelyet ismét csak Kozocsa Sándor szerkesztett, és az előzőhöz képest tizenkét novellával bővült. A kötetek különbözőségére Finta Gábor *A lét vándora*²⁴ című tanulmányában és Keserű József *Az újraértett Krúdy*²⁵ című tanulmányában is felhívja a figyelmet. Bezeczy Gábor *Siker és népszerűség: a legenda kezdete* című tanulmányában azt is megjegyzi, hogy a két kötet szövegeinek a sorrendje is különböző. „Az 1957-ben megjelent *Szindbád* egyrészt – nagyjából – a Krúdy életében megjelent kötetek alapján közli az elbeszéléseket, másrészt pedig létrehozza az elbeszéléseknek azt a csoportját, melybe az 1916 után íródott és 1957-ig könyvben meg nem jelent elbeszélések tartoznak. Ezzel szemben az 1973-ban kiadott Szindbád – néhány terjedelmesebb művet, az Álomképeket, a Francia kastélyt, és a Purgatóriumot kivéve – az elbeszéléseket többnyire, vagyis következtlenül, megjelenésük időrendjébe hozza.”²⁶ Az 1973-ban megjelent Szindbád-gyűjtemény így szinte teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a Krúdy által szerkesztett kötetek szerkesztési elvét. Azt, hogy a szöveg elrendezése egy kötetben belül mennyire jelentős az értelmezés szempontjából, talán szükségtelen hangsúlyozni. Kevésbé valószínű, hogy Krúdy 1911-ben a *Szindbád ifjúsága* szerkesztésekor, ne tudatosan rendezte volna sorba a történeteket. Az 1957-es Szindbád-gyűjtemény sajtó alá rendezésekor azonban Kozocsa Sándor az 1925-ben újrakiadott, de Krúdy által átszerkesztett *Szindbád ifjúságát* veszi alapul.²⁷ Gerényi Mihály *Krúdy Gyula bibliográfiája (1892–1976)* alapján is tudjuk, hogy Krúdy az 1911-es *Szindbád ifjúsága* az 1925-ös újrakiadásakor jelentősen módosult: „Az első kiadás 18 elbeszélésből 7 elmarad, és 4 újabb elbeszéléssel bővül.”²⁸ A történetek sorrendje is megváltozott, ami a két kötet eltérő értelmezésére adhat lehetőséget. Persze kérdés, hogy Kozocsa Sándor 1957-es Szindbád-gyűjteményének kiadásakor mikor járt volna el „helyesebben”. Akkor, ha az 1911-es kiadás sorrendjét és történeteit tartja szem előtt, hisz ez az első Szindbád könyv, mely a Krúdy-szakirodalomban szinte állandó hivatkozási pont egyfajta fordulatra írói pályáján, vagy épp az 1925-ös kiadás választásakor, hiszen az 1911-es kiadás például olyan történeteket is tartalmaz, melyekben nem fordul elő Szindbád neve.

23 Vö.: Krúdy Gyula: i. m., 849.

24 Finta Gábor: *A lét vándora*, 2000, i. m.

25 Keserű József: *Az újraértett Krúdy*, 2012, i. m.

26 Bezeczy Gábor: *Siker és népszerűség: a legenda kezdete*, i. m.

27 Vö. Krúdy Gyula: *Szindbád*, 1957, i. m.

28 Gerényi Mihály: *Krúdy Gyula Bibliográfia...*, i. m.

A Szindbád-szövegek e rövid vizsgálatából is látható, hogy befogadóként nem biztos, hogy azonos módon (sorrendben) épül fel a Szindbád-képün”. Kérdés azonban, hogy ennek ellenére mennyire más, vagy mennyire sérül ez a kép. Ha egy konkrét kötetet vizsgálunk, hiba nem figyelembe venni a szerkesztettséget. Az olvasó által létrehozott Szindbád-kép kialakulására viszont a szövegek sorrendje nincsen befolyással. Keserű József is megjegyzi az 1911-es *Szindbád ifjúsága* című kötet vizsgálatakor, hogy „az egyes fejezetek (történetek) függetlenek egymástól, és ez lehetővé teszi a tetszőleges sorrendet.”²⁹ Ez a megállapítás viszont igaz az összes Szindbád-történetre is. Ha tüzetesebben megvizsgáljuk az egyes történeteket, ahhoz a Dérczy Péter-megállapításhoz juthatunk, hogy a szövegek kapcsán nem lelhető fel semmilyen konkrét rendezési elv. Felfedezni vélhetünk úgynevezett „kisciklusokat”, de a sorrend még itt se felülírható. Néhány konkrét példával jól szemléltethető ez az állítás.

Az utazások kezdetben történő számozása arra engedhet következtetni, hogy ezeket a történeteket sorban, egymás után kellene olvasni. Hamar rájövünk azonban, hogy a sorrend teljesen kötetlen. A számozás az ötödik úttal véget is ér. Így még a címmel kapcsolatban említhető intertextuális jelentésvonatkozás, mely az *Ezeregyéjszaka* Szindbád-történeteit kapcsolná össze Krúdy Szindbád-történeteivel sem teljes, hisz az *Ezeregyéjszaka meséi* hét utazást tartalmaz.

Az esetleges keret lehetősége is elmarad az utak számozása kapcsán, hisz van ugyan első utazás, de hiányzik az utolsó.³⁰ Ha pedig a közös elemeket vizsgáljuk, mint a főhős személye, az utazás motívuma és az egy nő köré fonódó történet, be kell látni, hogy ezek az elemek szinte az összes Szindbád történetben fellelhetők, nem csupán az első ötben.

Azt, hogy a számozott történeteket tényleg nem szükséges egymás után olvasni, az is erősíti, hogy Krúdy az 1925-ben megjelent Szindbád ifjúsága újrakiadásakor merőben eltért az első kiadás sorrendjétől. További történeteket ékelt közbe, felcserélte a történetek sorrendjét, sőt, Szindbád második útját nem is közölte.

Szorosabb szövegkapcsolat mutatkozik azon „kisciklusban”, mely Szindbád fiatal éveiről, apjáról, két nevelőjéről és H. Galamb Irma művésznőről szól. A „kisciklus” az alábbi történetekből áll: *Egy régi udvarházból*, *Az első virág*, *A három muskétás* és *Az álombeli lovag* – legalábbis a Krúdy által kiadott 1911-es és 1925-ös kötetek alapján. A történetek sorrendje ebben az esetben mindkét kötetben azonos. A „kisciklushoz” köthető azonban további két történet is: *A régi hang* és *A szerelem vége*. Az 1973-as gyűjteményben már mind a hat történet egymás után olvasható, de ilyen sorrendben lehetett olvasni először a *Pesti Napló* oldalain is 1911-ben, ahol a kötetet megelőzően először jelentek meg a történetek.³¹ Kérdés, hogy Krúdy miért döntött úgy, hogy a két utolsó elbeszélést, mely egyértelműen a „kisciklus” történetének folytatása, nem veszi

29 Vö.: Keserű József: i. m.

30 Vö. Bezeckzy Gábor: i. m.

31 Vö. Gerényi Mihály: i. m., 119–121.

fel egyik kötetbe se. Bevezeky Gábor szerint a kötetben megjelenő „kisciklus” „a szó szoros értelemben vett nevelésről számol be”,³² mely meglehetősen ironizált, komikus már-már parodisztikus, az utolsó két történet viszont már tíz évvel később játszódik. Itt H. Galamb Irma már a felnőtt Szindbáddal találkozik újra, akinek befejeződött az „okítása”. További eltérés az első négy történet és az utolsó kettő között, hogy az írónia, mely korábban a tanárok mellett Szindbád ábrázolását is jellemezte, most már H. Galamb Irma jellemzője. Szindbád naivitása és szűk látóköre fiatal korának és együgyű tanárainak köszönhető, akivel szemben H. Galamb Irma tapasztalatának, testi bájainak és művészi kötődésének köszönhetően egyértelműen magasabb rendű személyként tűnik fel az első négy történetben. A két utolsó történetben azonban már Szindbád a fennköltebb, látja a nő együgyűségét, kicsinyes művészetét és testi bájainak elhervadását. Valószínűleg ezért is neveti ki őt a történet végén. A két utolsó szöveg tehát történetileg a megkezdett ciklus folytatása, – a kapcsolatra Krúdy tudatosan is ráerősít az *Az álombeli lovag* utolsó és *A régi hang* első mondatának első részében, mely szinte azonos („Aztán kétszer fordult a kulcs a zárba”,³³ „A kulcs kétszer fordult a zárba”³⁴) – vannak elemek, mint az „okítás”, vagy az ironikus láttatás, melyeknek köszönhetően elhatárolható az utolsó két történet az első négytől. Bevezeky Gábor megjegyzi még, hogy a „ciklusokba tartozó művek száma és sorrendje bizonytalan”,³⁵ illetve „sokféle elképzelés lehetséges arról, minek hol kell véget érnie”.³⁶

Óhatatlanul az *Ifjú évek* című elbeszélést is e „kisciklushoz” lehetne csatolni, mely részben szintén Szindbád ifjú éveiről és neveléséről szól. Itt viszont a négy előző történettel ellentétben a szöveg elején van egy pillanat, mely az emlékező Szindbádot sejteti: „A podolini kolostorban – gondolta magában egyszer egy őszes férfiú...”³⁷ A folytatásban ugyan nem köszön vissza az emlékező Szindbád, és a történet az ifjúról szól, de nehéz a „kisciklushoz” csatolni, hisz hiányoznak az állandó szereplők is, a tanítók, és H. Galamb Irma.

Végül azonban fontos megjegyezni a „kisciklussal” kapcsolatban, hogy bár a szövegeket a történet folytonossága összeköti, de az egyes szövegek egyenként is lezárt egésznek alkotnak. A történetek sorrendbe történő olvasása pedig nem biztos, hogy feltétlenül szükséges, mivel végül úgy is egy kép születik Szindbád ifjú éveiről, melyet például az *Ifjú évek* eseményei, de további történetek részletei is színeznék.

A Szindbád-történetek szövegsorrendjének kötetlenségét az is mutatja, hogy „az elbeszélések egyikét sem lehet olyan tetőpontnak tekinteni, amely döntő módon

32 Bevezeky Gábor: i. m.

33 Krúdy Gyula: *Szindbád*, 1985, i. m., 91.

34 Uo. 92.

35 Bevezeky Gábor: i. m.

36 Uo.

37 Krúdy Gyula: *Szindbád*, 1985, i. m., 15.

befolyásolná az előtte és utána álló elbeszélések jelentését vagy a főszereplővel megtörténő események jellegét.”³⁸ Vannak olyan történetek, melyek ennek ellenére egyes értelmezéseknek kiemelt szerepet tulajdonítanak, mint például a *Szindbád, a hajós* első utazása, az első nyomtatásban közölt Szindbád-történet.³⁹ Továbbá a történet magyarázatot ad a név „keletkezésére” is, és a későbbi történetek felől figyelve „kijelölődik” az emlékezés alapján történő elbeszélés módja is. A névválasztásról azonban az *Ifjú évek* történetében is szó van, az emlékezés alapján történő elbeszélésmód pedig korántse m érvényes az összes történetre. Lásd például a már említett „kisciklust”.

Gintli Tibor az *Ifjú évekk*el kapcsolatban jegyezi meg, hogy talán kiemelkedő, hisz itt szintén magyarázatot kapunk a név eredetére/választására, de megjelenik a hajó, pontosabban egy csónak is, amelynek kötelét Szindbád elvágja, hogy a püpos Gergely pápa megmentésére siessen. Gintli értelmezése ezzel kapcsolatban pedig, hogy Szindbád élete hajóját vágja el a parttól, és megkezdődik „örökös” utazása. Ez azonban még mindig kevés ahhoz, hogy egyfajta rögzített pontként tekintsünk rá, mint ahogy tekintünk esetleg az Esti Kornél-történetek egyes részeire, hisz például épp az emlékezés motívuma, amely több történetben is domináns, itt teljesen háttérbe szorul. Az *Esti Kornél* esetében az első „értelmező” fejezet az egész ciklusra kihat. Az *Ifjú évekről* azonban ez nehezen mondható el. Krúdy mintha tudatosan nem akart volna rendezési elvre találni a Szindbád szerkezetével kapcsolatban.⁴⁰

Korábban már említettem, hogy több kutató is a Szindbád-történetek kapcsán lehetőséget lát egyfajta regényszerű olvasati lehetőségre. Szerintem is az egyes „epizódokat” egy szorosabb műfaji kapocs fűzi egymáshoz, mely túlmutat a novellaciklus koncepcióján. A regényszerű olvasatnál azonban kötöttebb szövegsorrend feltételezhető, és valamilyen rendezési elv is felfedezhető. A mitológiát viszont meglehetősen laza szövegsorrend jellemzi, és legtöbbször nem rendelkezik rendezési elvvel. Ezért a Szindbád-történetek szövegsorrendjének kötöttsége szempontjából inkább a mitológiához állnak közelebb, mint a regényhez.

Összegzés

A Szindbád-történetek kapcsán lehetőséget látok a mitológiai olvasatra és értelmezésre, hisz az egyes „epizódokat” valóban egy szorosabb műfaji kapocs fűzi egymáshoz, mely erősen túlmutat a novellaciklus koncepcióján. A történetekben megjelenő

38 Bevezeky Gábor: i. m.

39 Vö.: Gerényi Mihály: i. m., 117.

40 Vö. Dérczy Péter: i. m., 310.

„mítoszi” elemek nem adnak lehetőséget arra, hogy az egyes elbeszéléseket mítoszokként olvassunk, de a történetek összessége mintha mitológiává állna össze.

Több tényező fedezhető fel, mely alátámasztja ezt az olvasati és értelmezési lehetőséget. Ilyen a hasonlóság, az ismétlés, a befejezetlenség vagy a befejezhetetlenség, az emlékezés, a visszavágyódás és a nosztalgia hangulata, vagy épp a fantasztikum, illetve az emberfeletti tulajdonságokkal felruházott főhős. Jelen tanulmány azonban a Szindbád-történetek szövegsorrendjét vizsgálja, amelynek lazaságát az is bizonyítja, hogy például maga Krúdy változtatott a *Szindbád ifjúsága* című kötet újradíjazásakor a szövegek sorrendjén. Nincs keret. Nem találunk rendezési elvet. Nincs kiemelt történet, mely befolyással lenne a többi szövegre, és ezáltal egy kijelölt hellyel rendelkezne. Bizonyos történeteknél a kötött sorrend még jobban, még erősebben mutatkozik. Ilyenek például a számozott utazások történetei, vagy az ún. „kisciklus”, mely Szindbád ifjú éveiről, tanáiról, és H. Galamb Irmáról szól. Hamar rájön az olvasó a számozással kapcsolatban, hogy kevésbé valószínű, hogy egy sorrendet hivatott kijelölni, és a „kisciklus” történetei különállóak, lezárt történetek, így a sorrend akár megváltoztatható is. Az ilyen laza sorrend viszont megkérdőjelezi a korábban több kutató által is ajánlott regényszerű olvasat lehetőségét, és inkább a mitológiai olvasatot erősíti.

Egy szöveg műfaji megjelölése befolyással lehet az olvasóra, és így a szöveg értelmezésére is. Ha a Szindbád-történetekre mitológiaként, a főhősre pedig mitológiai hősként tekintünk, akkor megképződhetegy „világ”, melyet a „monarchia mitológiájának” nevezhetnénk.

Irodalom

- Bezczky Gábor: *Siker és népszerűség: a legenda kezdete*. <http://villanyспенot.hu/?p=szoveg&n=12289> (2014-8-21)
- Bodnár György: *A „mese”, a novellaciklus és a Szindbád*. In: *Hungarológiai közlemények*. 1986, 4 (18).
- Dérczy Péter: *Szindbád és Esti Kornél*. In: *Hungarológiai közlemények*. 1986, 4 (18).
- Finta Gábor: *A lét vándora*. http://epa.oszk.hu/00000/00001/00399/pdf/itk_EPA000_01_2000_03-04_405-415.pdf (2013-10-29)
- Fried István: *Krúdy-olvasása*. In: *Úó: Szomjas Gusztáv hagyatéka*. Budapest, Új Palatinus Könyvesház, 2006. 18–49.
- Frye, Northrop: *A kritika anatómiája*. Budapest, Helikon Kiadó, 1998.

- Gerényi Mihály: *Krúdy Gyula Bibliográfiája (1892–1976)*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda.
- Gintli Tibor: *Emlékezetmodellek és személyiségbeszélés*. In: Uő: „Valaki van, aki nincs”. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005. 67–99.
- Kerényi Károly: *Görög mitológia*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1977, 7–14.
- Keserű József: *Az újraértett Krúdy*. <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2012/2012-februar/1167-keser-jozsef-az-ujraertett-krudy> (2014-10-17)
- Krúdy Gyula: *Szindbád*. Budapest, Magvető, 1957.
- Krúdy Gyula: *Szindbád*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.
- Tokarev, Sergej Alexandrovič (szerk.): *Mitológiai enciklopédia*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1988.
- Sturm László: *Hagyományok metszéspontján*. Budapest, Anonymus Kiadó, 2000.
- Szegedy-Maszák Mihály: *Mítosz és történetmondás*. In: Uő: „A regény, amint írja önmagát” Elbeszélő művek vizsgálata. Szeged, Tankönyvkiadó, 1987, 29–45.

The issues of the text sequence in Sinbad stories

The study shows a new mythological reading and possibility of interpretation for Gyula Krúdy's Szindbád stories. It mentions several factors which make this possibility a plausible one, and one of them is presented in detail. The question asks if the text sequence is bound or free in the Szindbád stories. The study shows that the stories' text sequence is rather free. You cannot find a planning principle. This brings us to the conclusion that the novel's reading already mentioned by several researchers could be changed. One of the traits of mythology is free text sequence and the Szindbád stories are characterized by this kind of text sequence.

Keywords: mythology, text sequence, reading

ONDREJCSÁK ESZTER

Anton Straka Halas-fordításai I.¹

Tanulmányomban Anton Straka csehszlovák kultúrattasé műfordítói tevékenységét szeretném bemutatni František Halas cseh költő *Staré ženy* című költeményére koncentrálni. A mű több fordítást is megélt. A két világháború közötti időszakban az egyik legkiemelkedőbb az Anton Straka által 1937-ben megjelent *Anyókák* című műfordítás, amely a pozsonyi *Eugen Prager* és a budapesti *Szép Szó* közös kiadása. A fordítói munkálatokban József Attila és Palotai Boris volt Straka segítségére. József Attilának szerepe volt abban is, hogy – még a könyvforma kiadása előtt – megjelenhetett az *Anyókák* a *Szép Szó* folyóiratban. A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézírttárában található forrás megőrizte a műfordítás születési folyamatát. Szabó Lőrinc könyvtárából ezen kívül Straka kisebb Halas-fordításai is előkerültek a *Tvár* című kötetből (*Kislány a patakon*, *Dal*, *Szeszély*). A *Kislány a patakon* címűt Palotai Boris is lefordította.

Kulcsszavak: Anton Straka, József Attila, Palotai Boris, František Halas, *Anyókák*

Schumicky Andrásnak és
Twickel Györgynek, hálám jeléül

Bevezetés

Anton Straka csehszlovák kultúrattasé magyar nyelvű lírafordításai közül a legkiemelkedőbbnek František Halas *Anyókák* (*Staré ženy*) című hosszabb költeményét tartjuk. Más kisebb fordításaitól (*Dal – Píseň*, *Kislány a patakon – Děvčátko na řece*, *Szeszély – Rozmar* stb.) ezt a művet a kidolgozottság foka különbözteti meg. De valóban Strakának tulajdoníthatjuk-e ezt a minőséget, vagy a *Cseh és szlovák költők antológiájának* darabjaihoz hasonlóan ennek végleges formájú kialakításában is közreműködtek más költők?

Straka nyersfordításait a stilisztikai-formai csiszoltság, a verstani pontosságra törekvés, a szóhitelesség jellemzi. Kivételesen mindig az eredeti mű maximális tartalmi és formai visszaadására törekedett. Ha szükségét érezte, elkérte a költőktől a műfordításra kiszemelt költemény metrikus képletét, vagy ő maga jegyezte le azokat piszkozatba, a verssorok mellé vagy alá. Sok ilyen alakuló fordítás maradt fenn, leginkább a cseh nyelvű kiadatlan *Új magyar lírai antológia* (*Nová madarská poésie*) című válogatás közül. Az 1936-ban megjelent *Cseh és szlovák költők antológiája* versein is azért tudtak a magyar költők a nyersfordításai után dolgozni, mert a szlovák nemzetiségű Anton

¹ A tanulmány írója a dolgozat megjelenésekor „Anton Straka magyarországi kapcsolatai” címmel a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica (Domus junior) ösztöndíjában részesült.

Straka kiválóan ismerte a magyar, a cseh és a szlovák nyelvet, és precíz, igényes ember volt. Az első nyolc osztályt Kassán, a premontrei katolikus főgimnáziumban végezte az Osztrák–Magyar Monarchia alatt, az 1903/1904–1910/1911 közötti iskolai évben, majd hitoktatói életpályára lépett.

Anyókák

Halas a *Staré ženy* című szuggesztív erejű litániát² 1935-ben adta ki önálló kötetként František Borový kiadóvállalatánál. Csakúgy, mint sok más versének, ennek is a halál és az anya a központi motívuma. Soraiból együttérzés csendül ki az elesettek, szegények és az idősek iránt. Létrejöttéről a költő árul el érdekes adalékokat, amelyeket magyar nyelven Szántó György idézi fel cikkében: „A *Staré ženy* ...talán a legismertebb kötetem. Stará žena is lehetett volna a címe, mert a tavaly kilencven esztendőskorában elhunyt nagyanyám arca van sorai mögött.” Majd néhány sorral alább: „Egyszer egy vasárnap délután előzőleg valami csodálattal teli beszámolót olvastam egy metafórákat sziporkázó költőről; mosolyogva kezdtem bele az egyetlen témára – az öregasszonyra – írt metafórák sorába. Rengeteg lett belőle; egy részüket azután áthúzogattam s öt oszlopba csoportosítottam – kéz, arc, haj, szem, öl –, és két órán belül készen is volt az egész. Nem tulajdonítottam annak a költeménynek nagyobb jelentőséget. Közzétettem a *Kvart*-ban,³ s aztán már nem törődtem vele. Később jöttek a Borový Kiadótól, nincs-e valamim; a *Staré ženy* jutott eszembe s felajánlottam nekik, csinálhatnának belőle valamilyen bibliofilát. Máig sem értem a sikerét. Féltem, hogy szentimentalizmust látnak benne. Ámde a *Staré ženy* mégsem ama véletlen indítékból jött létre. Ama hosszú, magányos vasárnap délutánok szomorúsága s azok az öregasszonyok az ablakokban, mind ez sokáig motoszkált bennem. Mindig, amikor ilyen idős, nemegyszer kolduló asszonyt látok, arra gondolok: hol vannak a gyerekei? Mindig bizonyos vagyok benne, hogy voltak gyermekei. S aztán egész gyermekkoromban egy idős nőnél nevelkedtem.⁴ Én tudom, mi az, hogy öregasszony...”⁵

A cikkben Szántó kérésére Věra Straková elmondja, hogy ő figyelt fel 1934-ben vagy 1935-ben (már nem emlékszik pontosan) erre a versre a *Lidové noviny* című cseh lapban, s annyira megtetszett neki, hogy szerette volna, ha a „péntek estiek”⁶ is

2 František Halas, 539. Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i. <http://www.ucl.cas.cz/edicee/data/dejiny/hcl/dcl4/33.pdf> (2015-04-17)

3 1934-ben jelent meg a lapban, *Staré ženy* címmel. Jiří brabec, A co básník: *Poznámky k dílu Františka Halase*. <http://www.ucl.cas.cz/edicee/data/antologie/zdejin/2/brabec.pdf> (2015-04-17)

4 F. Halas édesanyját korán elvesztette, nagyanyja nevelte.

5 Szántó György, *Halas, Straka...*, 1976, i. m., 847.

6 A „péntek estiek”: József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Kassák Lajos, Szántó György, Nádass József, Sárközi György stb., akik Straka Amerikai úti szalonjában, majd különféle kávéházakban találkoztak többnyire péntek estéknél.

megismerik, ezért került sor a férje fordítására.⁷ Nem sokkal azután pedig, hogy ez megjelent, egy kiváló ismertetés jött le a *Korunkban* Gaál Gábortól, a folyóirat akkori főszerkesztőjétől. Ebben dicséri Halas költészetét és Straka fordítását: „Hogy úgy mondjam a Fr. Halas vers »tartalma« a verset verssé tevő megfoghatatlanság, s ez is olyan intenzitással, hogy ez a fluiditás már tárgyiasodik és sorsábrázolássá lesz. Az Anyókák eleinte csak hangulati kép a szomorú vasárnap délutánok szomorú anyókáiról, amint azok az asztal és az ágy közén az ablakhoz tipegnek és nézik a vasárnap délutáni ucca vigasztalanságát. Csak halvány kép eleinte; pár sor; de azután jönnek az egyre mélyítettebb vonatkozásokba süllyesztett képek ugyanazokról a mozdulatlan vigasztalatlanságban tipegő anyókákról, egyre sodróbb, egyre fájdalmasabb hangsúlyokkal, egyre magasabbra emelve visszafordíthatatlan sorsuk hangulati valőrjeit, végig ugyanazokban a szaggatott, rövid strófákban, interpunkció nélkül szakadatlanul. A hangulat, ami az első sorokban rálehel az olvasóra, mind áthatóbb és mélyebb, már hinárosan vonz, fokozása mesteri, a végén már nem is hangulat, mert tárgyiasult, hanem kitérithetetlenül belénk zsongott élmény minden valahai hasonló eszméletünk szomszédságával együtt, szinte lírai-szociális rajz, aminek a vigasztalanságából ugyanugy kimutathatók a társadalmi-történeti vonatkozások, mint a lírai »örök« jegyek. Hogy a vers így átelevenedik az a költőn kívül a fordító bravurja s ez a bravur annál szebb, mert Anton Straka, a fordító anyanyelvéről hozta át magyarra.”⁸

Szántó György *Halas, Straka és a magyarok* (1976) című cikkében elmondja, hogy Halas művének ez idő szerint több cseh kiadása és idegen nyelvű fordítása ismeretes, és a Strakáé 1936-ban a német (*Die alten Frauen*, ford. Paul Eisner, 1936) és a francia (*Les Vieilles femmes*, ford. Hanuš Jelínek, Jean Pasquier, 1936) után következett.⁹ Szántó itt pontatlanul emlékszik a megjelenés évére.

Straka magyar nyelvű *Anyókáját* időben megelőzte egy másik, a Vozári Dezsőé, aki 1936 májusában már publikálta saját fordítását a *Magyar Újságban*, *Öreg asszonyok* címmel. Tudjuk, hogy Straka figyelmét ez a közlés nem kerülte el, hiszen május 16-i Szabó Lőrinchez címzett levelében ekképpen vall: „megismerkedtem Vozáryval, aki szintén sokat fordított szlovák költőkből. (...) Vozáry nem régen jelentette meg Halas: Anyókák c. versének fordítását, összehasonlítottam az eredetivel s felületesnek találtam.”¹⁰ Ebből azt hihetnénk, a rövid időn belüli újabb magyar kiadás másik oka az volt, hogy Straka Vozári átültetését nem tartotta megfelelőnek, azonban ő már 1935-ben hozzálátott a munkához. Ezt Palotai levele és a Zilahy-dedikáció bizonyítja.

7 Szántó, *Halas, Straka...*, i. m., 847–848.

8 G. G., Frantisek Halas: *Anyókák...*, 1938, i. m., 564. (A tanulmányban idézéskor mindig betűhű átiratot alkalmazok. – a szerz.)

9 Szántó, *Halas, Straka...*, i. m., 845.

10 *Anton Straka levele Szabó Lőrinchez*, 1936. máj. 16. Straka-hagyaték (a továbbiakban: SH), MTA KIK.

A Straka családdal baráti viszonyban álló Palotai Boris 1936. január 13-án kelt kassai levelében foglalkozik a verssel: „Az *Anyókák*at lefordítottam, Erzsi¹¹ épp most mondja hogy már nem aktuális. Nem baj azért elküldöm, a vele való foglalkozás mindenképpen örömet okozott nekem s igazan szép perceket töltöttem az *Anyókák*kkal. Az ön fordítása valóban oly szép és költői hogy egészen elbűvölt engem is, és voltak hosszú szakaszok ahol egyáltalán nem változtattam rajta. Néhány kifejezést azonban nem talált el pontosan, ugye nem haragszik ha csekély képességgemmel segítségére sietek. Így az első részben: szédülések pitvarait írtam előszobácska helyett mert előszobácska nem költői kifejezés, és pitvar az a szívvel összefüggő előszobácskát is jelenti, tehát a szédüléssel rokon, azonfelül az előszoba fogalmát is fedi. Továbbá erek ágyásai = értelmetlenség mint fogalom és mint szó. Erek melegágyát írtam helyette Megrongált jogarok helyett árbocokat írtam mert žezla a Rank szótár szerint jogart, árbocot jelent és az előző sorok vitorláról szólnak, tehát a kép törvényszerűen csak árbócba és nem jogarban folytatódhat. Az se nagyon állhat meg hogy »senki nem nedvesíti olvadásukban ajakát«. Itt az olvadás csak átvitt értelemben elfogadható, és valami szétbomlást vagy fényt jelenthet esetleg szétomlást... Én az egész könyvet lefordítottam, s hacsak saját szórakoztatásomra csináltam, akkor is megérte az időt és fáradtságot.”¹²

A levélhez csatolt fordításból két lapra gépelve a költemény egy-egy részlete maradt fenn:

1.

Anyókák.

Anyókák szemei
kisírtak s riadtak
szorongók s gyöngédek
enyészet felé fordult szemek
mogyorók mag nélkül
tálak áldozat nélkül,
szédülések pitvarai
régmúlt zene foszlánya
betömött források
beborult égboltok
virradatlan éjszakák,
beomlott ajtók
elapadt keresztelő medencék
vizek tükör nélkül

Styx vitorlái
imádság hasonmása,
megrongált árbocok*
göbök fészke
elhagyatottság rezgőfüve
erek melegágya,
elnémult szószólok
elbocsájtott szárnysegédek
tönkrement tékozlók
álmotfogó sulyok

Anyókák kezei
pár zizegő levél
megtértek a hiábavaló virradatvárásban

11 Palotai Boris felvidéki író nő testvére.

12 *Palotai Boris levele Anton Strakához*, 1936. jan. 13. SH.

Anyókák szemei
 nektek a világ semmi,
 nektek a szépség semmi,
 nektek a rútság semmi
 anyókák szemei
 az órát nem követik
 napok múlására nem fordulnak vissza
 anyókák szemei.

Anyókák kezei
 sárgábbak a koporsó alatti agyagnál
 nyitottak s üresek,
 kérges és elhasznált kezek

megtértek a szenvedésben,
 megtértek a fohászban
 anyókák kezei
 úgy elfelejtettétek
 a férfiak nyakát
 gyermekek haját
 anyókák kezei
 csak annyira erősek
 hogy elbírják a keszkenőt mely a
 könnyet issza
 hogy elbírják a szentképet a
 koporsóban
 hogy elbírják a feszületet majd
 ha szemhéjukat lezárják
 anyókák kezei.

*žezla = nemcsak jogart jelent hanem árbocot is
 a Rank szótár szerint s miután itt az előző képen vitorla
 van csak árboc lehet a kép folytatása*

2.

Anyókák haja
 szégyenlős kis fonatok
 szürkén illatozók
 anyókák haja
 kihunyó fejek ritka füstje
 áttört sisakok
 ünnepségek megmaradt hamúja
 zászlók rojtja
 olvashatatlan ezüst
 fejrehúzott szemfedők
 halál hozománya
 fésűk gyásza
 foszlott csipkék
 múlandóság fehér szemérme

Anyókák haja
 már nem pattogzik a simogatásnál
 senki nem rejti beléjük arcát
 senki nem mártja fényükbe ajakát

senki meztelenségét nem fõdi
 senki vágyát nem ébresztgeti
 anyókák haja
 szél fel nem borzolja
 szerelem szét nem zilálja
 csak vékony vonó lenne belõlük
 a temetési melódiához
 anyókák haja.

A Petõfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában található, JA. 626 jelzésû fennmaradt forráson¹³ látjuk, hogy Straka Palotai javítási javaslataiból kettõt fogadott el. Zöld tintával vannak áthúzva a korábbi szavak: elõszobácskái, ágyasai, melléjük írva Straka kézírásával: pitvarai, melegágya. A jogarok szó változtatás nélkül áll a papíron, a senki nem nedvesíti olvadásukban ajakát pedig a következõképpen íródik: senki nem nedvesíti olvadásukban az ajkát. Ezek a szavak 1937-ben, a *Szép Szó* folyóirat októberi számában, és az ezt követõ könyv alakban megjelent közös Prager–Szép Szó kiadásban úgy szerepelnek, ahogy itt jeleztem. Az idézett verssort viszont megváltoztatta József Attila a következõre: olvadásukban senki sem nedvesíti meg ajkát, és a szerkesztõség így közölte le.

A Budapesten kelt 1936-os keltezésû gépiraton Anton Straka zöld színnel, József Attila arany színnel és ceruzával, illetve feltehetően egy sor esetében (melyet a mult nehéz függönye takar) fekete színnel¹⁴ jegyezte le javításait. Ha összevetjük ezt Palotai gépiratával, és a megjelent forrásokkal, melyek szintén több helyen mutatnak egymástól eltérést, látni fogjuk, amint a szemünk elõtt alakul át a jól sikerült fordítás egy csodálatos lüktetésû költeménnyé. Végso soron így azt mondhatjuk, József Attilának¹⁵ a mûfordítás kialakításában majdnem olyan szerep jutott, mint Strakának, mert míg Straka a szõhúség elvét vallva adta vissza az eredeti kifejezést akkor is, ha az nem mindig volt költõinek nevezhetõ, addig József Attila stilizálást hajtott végre, s e két folyamat nyomán a mûfordítás a legsikerültebbé, leghatásosabbá vált Straka összes lírai átköltései közül. Nézzünk meg pár részletet az elsõ, a javított, illetve a két megjelent változat közül:

13 *József Attila és Anton Straka javításai Frantisek Halas Anyókák c. verserõl készült mûfordításán*, 1936. PIM Kézirattár, 1968. évi kéziratári szõrvány.

14 A tanulmány készülésekor a verssor további vizsgálatot igényel.

15 Sándor László felvidéki kritikus a *Három ország polgára voltam* c. emlékező kötetében beszámol a *Szép Szó* 1936-os indulásáról, elsõ rendezett értekezletérõl budapesti tartózkodása alatt (dec. végén – jan. elején), amelyen József Attila hozzá lépett a gyûlés után kérdezte õt Halasról, s említette neki, hogy szeretné lefordítani egyik költeményét, az Anyókákat. Ekkor József Attila már lefordította Bezrucot, Wolkert és Horát is a *Cseh és szlovák költõk antológiájába*, és Halasszal is meg szeretett volna próbálkozni, de ez a szándék nem valósult meg.

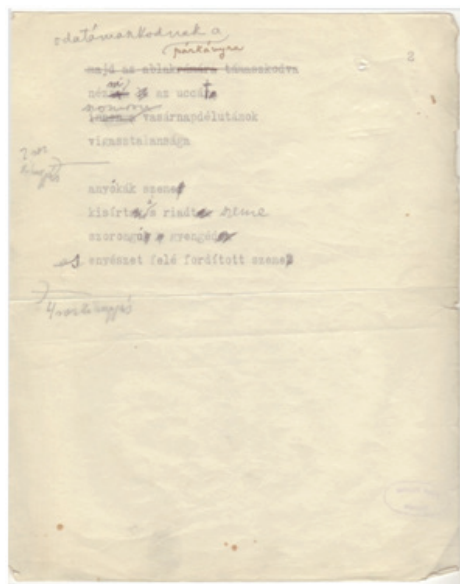
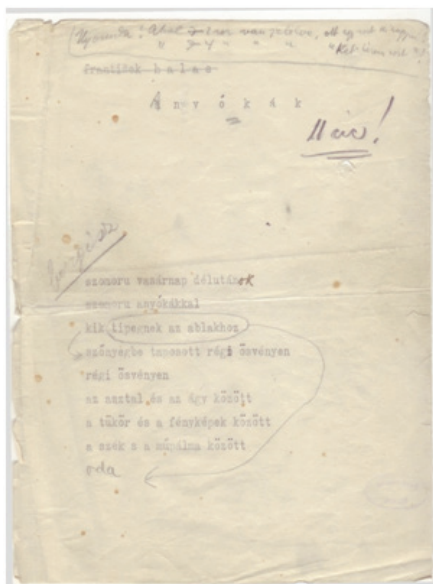
1.

szomoru vasárnap délután
 szomoru anyóákkal
 kik tipegnek az ablakhoz
 szőnyegbe taposott régi ösvényen
 régi ösvényen
 az asztal és az ágy között
 a tükör és a fényképek között
 a szék s a műpálma között

2.

majd az ablakrámára támaszkodva
 néznek le az uccára
 innen a vasárnapdélutánok
 vigasztalansága

(Szabó Lőrinc könyvtára)

(Petőfi Irodalmi Múzeum, JA. 626)¹⁶

16 Köszönet Varga Katalin fősztályvezetőnek, amiért a kéziratot a rendelkezésemre bocsátotta.

szomorú vasárnap délutánok
 szomorú anyóákkal
 kik szőnyegbe taposott régi
 ösvényen
 régi ösvényen
 az asztal és az ágy között
 a tükör és a fényképek között
 a szék s a műpálma között
 odatipegnek az ablakhoz
 odatámaszkodnak a párkányra
 nézik az uccát
 szomorú vasárnap délutánok
 vigasztalansága

(*Szép Szó*, 236. old.)

szomorú vasárnapdélutánok
 szomorú anyóákkal
 kik szőnyegbe taposott régi ösvényen
 régi ösvényen
 az asztal és az ágy között
 a tükör és a fényképek között
 a szék s a műpálma között
 odatipegnek az ablakhoz
 odatámaszkodnak a párkányra
 nézik az uccát
 szomorú vasárnapdélutánok
 vigasztalansága

(*Prager–Szép Szó*, 5–6. old.)

8.

anyókák kezei
 pár zizegő levél
 megtértek a hiábavaló virradat – várásban
 megtértek a szenvedésben
 megtértek az imában

anyókák kezei
 úgy elfelejtettétek
 a férfiak nyakát
 a gyermekek haját

9.

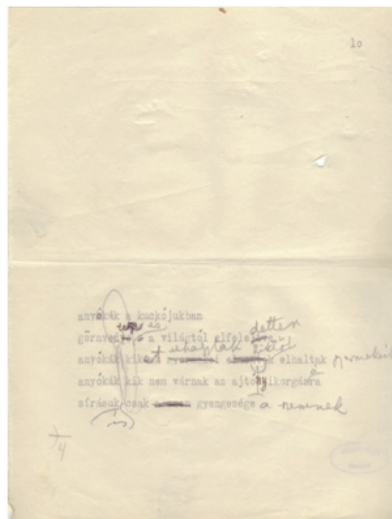
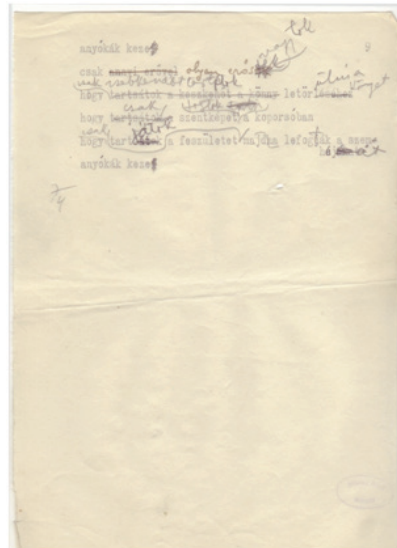
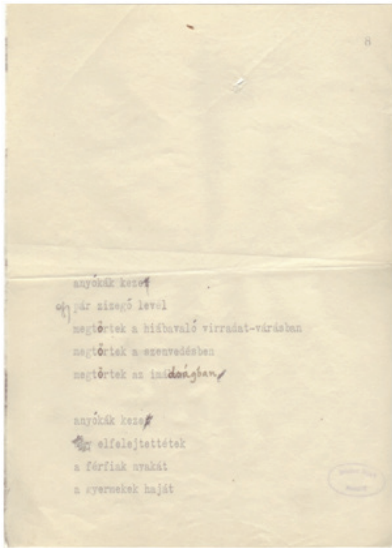
anyókák kezei
 csak annyi erővel
 hogy tartásatok a keszkenőt a könny letörléséhez
 hogy tartásatok a szentképet a koporsóban
 hogy tartásatok a feszületet majdha lefognak a szem-
 héjakat
 anyókák kezei

10.

anyókák a kuckójukban
 görnyedve s a világtól elfelejtve
 anyókák kiknek gyermekei elmentek elhaltak

anyókák kik nem várnak az ajtócsikorgásra
sírásuk csak a szem gyengesége

(Szabó Lőrinc könyvtára)



(Petőfi Irodalmi Múzeum, JA. 626)

anyókák keze
egy pár zizegő levél
megtörtek a hiábavaló virradat-
várásban
megtörtek a szenvedésben
megtörtek az imádságban

anyókák keze
elfelejtettétek
a férfiak nyakát
a gyermekek haját
anyókák keze
csak olyan erős vagytok
hogy csak zsebkendőt tartotok
letörülni a könnyet
hogy csak szentképet fogtok a
koporsóban
hogy csak a feszületet tartjátok ha
majd lefogták a szem héját
anyókák keze

anyókák a kuckójukban
görnyedten és a világtól elfele-
detten
anyókák kiket elhagytak kiktől
elhaltak gyermekeik
anyókák kik nem várnak az ajtó
sírásuk is csak gyengesége a
szemnek

(*Szép Szó*, 236–237. old.)

anyókák keze
egy pár zizegő levél
megtörtek a hiábavaló virradatvárásban
megtörtek a szenvedésben
megtörtek az imádságban

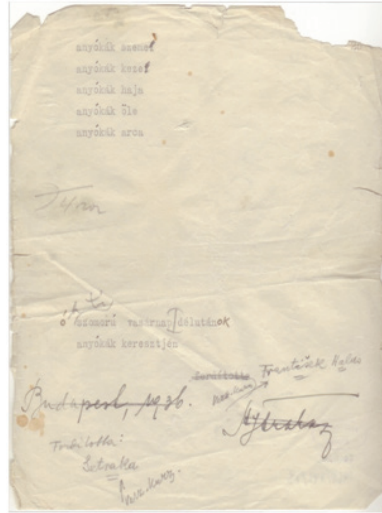
anyókák keze
elfelejtettétek
a férfiak nyakát
a gyermekek haját
anyókák keze
csak olyan erősek vagytok
hogy csak zsebkendőt tartotok
letörülni a könnyet
hogy csak szentképet fogtok a koporsóban
hogy csak a feszületet tartjátok ha
majd lefogták a szem héját
anyókák keze

anyókák a kuckójukban
görnyedten és a világtól elfeledetten
anyókák kiket elhagytak kiktől
elhaltak gyermekeik
anyókák kik nem várnak az ajtó nyikorgására
sírásuk is csak gyengesége a szemnek
nyikorgására

(*Prager–Szép Szó*, 12–14. old.)

25.

anyókák szemei
 anyókák kezei
 anyókák haja
 anyókák öle
 anyókák arca



szomorú vasárnap délután
 anyókák keresztjén

(Szabó Lőrinc könyvtára)

(Petőfi Irodalmi Múzeum, JA. 626)

anyókák szeme
 anyókák keze
 anyókák haja
 anyókák öle
 anyókák arca

anyókák szeme
 anyókák keze
 anyókák haja
 anyókák öle
 anyókák arca

szomorú vasárnapdélutánok
 anyókák keresztjén

óh ti szomorú vasárnapdélutánok
 anyókák keresztjén

(Szép Szó, 236–237. old.)

(Prager–Szép Szó, 29. old.)

A PIM-forráson, az első lapon, a papír felső szélén Ignotus Pál ceruzafeljegyzései láthatók a sorkihagyásokról a nyomda részére. Alatta Straka által gépelve a szerző neve és a mű címe foglal helyet: františek halas és anyókák. Ezt ceruzával áthúzták, és a cím első betűjét nagy A betűre módosították, valamint az utolsó oldalon tüntették fel ezeket a nyomda számára ceruzával: František Halas – verz. kurz. és Fordította: Sztraka verz. kurz. A folyóiratban a mű végén ez így szerepel: FRANTIŠEK HALAS és Fordította: STRAKA., a könyvecske esetében pedig: františek halas és anyókák, illetve: magyarra fordította anton straka. Megtalálható még a PIM kéziraton Straka zölddel írott aláírása is az utolsó oldalon, a vers alatt.

Úgy, mint a Szabó Lőrinc könyvtárában levő első változat, ez a forrás is 25 darab külön papírra íródott. A *Szép Szó* októberi számában a 236–238 oldalon olvasható mű azonban más szerkezeti felosztású, mint az Eugen Prager-féle kiadásnál. Az egyes sorok szerkezete a tördelés miatt változott meg. Néhol azonban hiányoznak a sorok közti szünetek, ami már a figyelmetlenségből ered. Például:

anyókák arca
régi érintések elfakult árnya
elveszett csókok árnya
megadás tája mely szétmállott
a könnyek savától
anyókák arca
anyókák szeme
anyókák keze
anyókák haja
anyókák öle
anyókák arca

Ennek oka az lehetett, hogy az eredeti legépelte versszakok két lapra íródtak, és a szerkesztők nem minden esetben vették észre, hogy az egyes sorok közt szünet van; úgy tűnik, nem rendelkeztek az eredeti cseh verssel, s nem volt összehasonlítási alapjuk. Ennél nagyobb hibát ejtettek a szerkesztés alatt akkor, amikor a 17. oldalon álló egész versszakot a 10. után helyezték be, a 11. helyett, és így a 16. strófát a 18. követi. Egy vessző is található a nincs emlék nincsen álom szóösszetételek között. A PIM-forráson ezek még megfelelő rendben állnak.

Ezeket a hibákat a könyv számára kijavították, valószínűleg Straka kérésére. A fordító viszont egy-két rosszul helyen gépelt le szavakat. Jó példa erre a vers első sorában elhelyezkedő vasárnapdélutánok szó, amit Halas helyesen írt le (odpoledne nedělní). A *Szép Szó*ban a szerkesztők ezt vasárnap délutánokra módosították (a PIM forrásnál ez a javítás nincs jelölve), de a könyvben mégis vasárnapdélutánok szerepel. A mű végén az utolsó szó is ez, a PIM kéziraton vasárnap délután-ok-nak írva, de a két megjelenési helyen: vasárnapdélutánok. Említést érdemel továbbá az is, hogy gépelésnél néhol az ékezetek sincsenek helyesen írva az írógép billentyűzete miatt, viszont ezekben az esetekben a szerkesztők számoltak a problémával, és jól közölték le a betűket (pl. vizsgálansága helyett vígasztalansága).

A PIM-forráson egyébként is látszik, hogy a javítások nem egy időben készültek. Először Straka javításai kerülhettek fel a gépiratra (Palotai megjegyzésein kívül az alábbi szavak: szószólók, tönkrement, szét nem zilálja),¹⁷ majd József Attila arany színű javításai, később ceruzajegyzései. Ez a folyamat leginkább a mű utolsó előtti során vehető észre, az óh ti szavakon, ahol az ó betű arannyal, a többi pedig ceruzával van jelölve. A Szép Szóban a verssornál hiányzik az óh ti. Mindebből arra lehet következtetni, először a lap számára készültek a bejegyzések, majd pedig kicsivel később a könyv számára.

A könyvforma felelős kiadója Nádass József volt. Címlapján egy öreganyóka látható, amit Székely Kovács Olga rajzolt. Kiadási év nem szerepel a kötetben. Szalatnai Rezső felvidéki kritikus a megjelenés évét 1937-re datálja A cseh irodalom történetében, Gaál Gábor pedig korábban említett recenziójában 1938-ra. Szántó György cikkében ugyancsak egy első kiadású példányról ad hírt, amelyet Halason kívül a *Szép Szó* szerkesztőségének tagjai¹⁸ dedikáltak csehszlovákiai útjuk során, 1937. október 20-án, s amely a cikk írásakor Straka hagyatékában volt. A könyv megjelenését így – a cikk és a Straka-hagyatékban fennmaradt Szép Szó-levelek alapján – októberre tehetjük.

Nádass halála előtt pár hónappal válaszolt az *Anyókákkal* kapcsolatban Szántó György kérdésére, hogy miért nem Szabó Lőrinc fordította le ezt is, mint a többi 1936-os antológiába beválogatott Halas-verset. Nádass József szerint „A költemény szerkezete, kifejezési eszközei nagy gondot okozhattak Strakának. Megszoktuk tőle, hogy nyersfordításai is igényesek, színvonalasak. Így volt ez az *Anyókák*-kal is. Szabó Lőrinc látta a fordítást, de nem vállalkozott az átköltésére, mondván, hogy ettől jobbat úgy sem csinál belőle. Strakáék költő-barátai csak a kis könyv megjelenése után tettek maguknak szemrehányást, hogy a költemény egynéhány sora azért mégis csak csiszolásra szorult volna...”¹⁹

Szabó Lőrinc könyvtárában, a *Tvárš* című kötetben megtalálható az *Anyókák* gépelt iratának első változata a 14–15. oldal közé helyezve, melyen Straka még nem hajtott végre javításokat, utolsó oldalán ajánlással: „fordította és Zilahy Lajosnak igaz tisztelete és nagybecsülése jeléül felajánlja Straka Budapest, 1936. jan. 2. –”. Ebből úgy tűnik, Straka elsőként a *Magyarország* című lapba szánta a fordítást, melyet ekkor Zilahy vezetett. Mellette segédszerkesztői feladatokat Szabó Lőrinc látott el. Itt azonban nem jelent meg a mű. A könyvből Straka mégis küldött barátjának egy példányt. Ez ma is ott áll a „szláv irodalmi polcon”, Otokar Březina, Emil B. Lukáč, Vilém Závada stb. kötetei társaságában. Benne kis kártya hever az alábbi gépelt felirattal: „Szíves megemlékezéssel és igaz barátsággal ajánlja Anton Straka Praha XIX., Velflíkova 4.”

Strakának a *Szép Szó* szerkesztőségével folytatott levelezése adhat támpontot ahhoz, hogyan is alakulhatott ki végleges formájában a mű. 1936. május 24-én írja Straka

17 Ezeket Palotaitól vette át.

18 Remenyik Zsigmond, Nádass József, Fejtő Ferenc, Ignóty Pál.

19 Id. Szántó: *Halas, Straka...*, i. m., 848.

Prágából József Attilának, hogy „Dr. Totis²⁰ azt mondta, hogy Ti (a Szép Szó) esetleg kiadnátok Halas: Anyókait. Mutattam Neked Pesten. A végleges szöveg Márkus Aladárnál²¹ van Pesten. Irok neki, hogy keressen veled érintkezést ebben a dologban.”²²

December 28-án Nádass azt adja hírül Strakának, hogy „A Halas-vers most már a »Szépszó« részére József A. –nál van. Már tudom is véleményét: közölni szándékszik, csak a vers hosszúsága miatt meg kell várni az alkalmas időpontot.”²³ 1937. augusztus 18-án ugyanő írja, hogy „Attila idegileg nagyon rossz állapotban most szanatóriumban fekszik. Ennek az a következménye, hogy a nála levő Halas fordításodat nem tudjuk elővenni. Egyelőre még bizonytalan tiz napig, vagy két hétig tart-e, amíg vele ezekről a dolgokról tárgyalni lehet és megkérdezni, hol a kézirat stb. Így tehát az októberi számban csak abban az esetben jelenhetne meg, az »Anyókák«, ha egy másolatot sürgősen elküldenél. Mi itt pár szükséges javítást elvégeznénk, a javított kéziratot én elhoznám Prágába, megmutatnám neked és aztán Pestre visszaküldve kiszednék. Akkor beszélhetnénk a különnyomatról is. – Egyébként remélem, hogy Attila szept. közepére rendbe jön és az októberi utazásban minden bizonnyal részt vehet.”²⁴

József Attila azonban betegsége miatt nem vehetett részt a csehszlovákiai irodalmi előadó körúton, december 3-án pedig elhunyt Balatonszárszón. Fejtő Ferenc 22-én²⁵ ír Strakának, megköszönve a Szép Szó szerkesztőségéhez küldött részvétlevelét, Nádass²⁶ pedig 25-én, ígérve, hogy néhány Anyókákat a napokban fog küldeni a számára.

Összegzés

A tanulmányban Anton Straka lírafordításai közül az *Anyókák* című Halas-verssel foglalkoztam. Megvizsgáltam a mű szerkezetét és minőségét, érintettem a korabeli recepciót és a legfontosabb szakirodalomra is kitértem. Megállapítottam a fennmaradt források összehasonlítása segítségével, hogyan is alakulhatott ki a mai formájában ismert irodalmi alkotás, és milyen szerepe volt ebben a *Szép Szó* szerkesztőségének. Összevettem a lap októberi számában megjelent szöveget és a Prager-féle kiadást, s rámutattam, hogy az első esetében a szerkesztők jelentős hibákat vétettek a közlés során. A téma azonban még további vizsgálatot igényel, amelynek eredményét – ennek a tanulmánynak a folytatásaként – egy másik írásban fogom összefoglalni. A továbbiakban foglalkozni fogok ezen kívül Anton Straka kisebb Halas fordításaival, és Palotai

20 Dr. Totis Béla nőorvos. (Patyi Sándor jegyzete.)

21 Márkus Aladár lapszerkesztő. (Patyi Sándor jegyzete.)

22 Patyi Sándor (kiad.): *József Attila leveleiből*, 1955, i. m., 225–226.

23 *Nádass József levele Anton Strakához*, 1936. dec. 28. SH.

24 *Nádass József levele Anton Strakához*, 1937. aug. 18. SH.

25 *Fejtő Ferenc levele Anton Strakához*, 1937. dec. 22. SH.

26 *Nádass József levele Anton Strakához*, 1937. dec. 25. SH.

Boris Kislány a *patakon* című művével, amely Straka segítségével a kolozsvári *Független Újság* 1936. június 20-i számában jelent meg.

Irodalom

- Brabec, Jiří: *A co básník: Poznámky k dílu Františka Halase*. <http://www.ucl.cas.cz/edicee/data/antologie/zdejin/2/brabec.pdf> (2015-04-17)
- František Halas*, 539. Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i. <http://www.ucl.cas.cz/edicee/data/dejiny/hcl/dcl4/33.pdf> (2015-04-17)
- G. G.: *Frantisek Halas: Anyókák. Fordította Anton Straka*. In: *Korunk*. 1938, 6. 564.
- József Attila és Anton Straka javításai Frantisek Halas Anyókák c. verséről készült műfordításán*. 1936. PIM Kézirattár, 1968. évi kéziratári szórvány.
- Halas, František: *Staré ženy*. Praha, Fr. Borový, 1935. 35.
- Patyi Sándor: *József Attila leveleiből*. In: *ItK*. 1955, 2. 204–226.
- Sándor László: *Három ország polgára voltam*. Pozsony, Madách–Pozonium, 2009. 172.
- Szabó Lőrinc könyvtára*. Budapest, Volkmann utca 8.
- Szalatnai Rezső: *A cseh irodalom története*. Budapest., Gondolat Kiadó, 1964, 364.
- Szántó György: *Halas, Straka és a magyarok*. Irodalmi Szemle, 1976/9, 845–850.
- Straka, Anton: *František Halas: Anyókák*. Pozsony–Budapest, Prager–Szép Szó, 1937, 29.
- Straka, Anton: *František Halas: Anyókák*. Szép Szó, 1937/10, 236–238.
- Straka–hagyatékek*. MTA Könyvtár és Információs Központ.

Anton Straka's Translations of Halas I.

In my paper I would like to demonstrate Czechoslovakian cultural attaché Anton Straka's work as a translator, concentrating on the Czech poet František Halas's poem *Staré ženy*. The poem has several translations. Anton Straka's translation, *Grandames*, published in 1937 by the Bratislavian *Eugen Prager* and the Budapestian *Szép Szó*, was one of the most outstanding of literary translations between World War I and World War II. Straka was helped by Attila József and Boris Palotai in the translation work. Attila József took a big part in assuring that, before publishing *Grandames* in a book, it could be published in the literary magazine *Szép Szó*. One source kept at the Manuscript Archives of the Petőfi Literary Museum conserved the birth process of this translation. At Lőrinc Szabó's library, Straka's minor translation of Halas was found in the poetry collection titled *Tvár* (*Little Girl in the Brook, Song, Caprice*). *Little Girl in the Brook* was also translated by Boris Palotai.

Keywords: Anton Straka, Attila József, Boris Palotai, František Halas, *Grandames*.

MÁTÉ ORSOLYA

„Creusát keresem Ilionból!”

Gondolatok Szabó Magda A pillanat című regényének műfaji kérdéseiről

Dolgozatom Szabó Magda *A pillanat* című regényének értelmezésével foglalkozik, elsősorban Mihail Bahtyin, Lukács György és Hamvas Béla elméleti munkásságát, azon belül a regény műfaját tematizáló írásait alapul véve. Az elemzés elsősorban a regény megalkotottságát, a műfaji kérdéseket, a szöveg felépítését és annak nyelvezetét kutatja. *A pillanat* műfaji meghatározása formai szempontból nehézkes, hiszen részben az eposzi kellékeket idézi, feleleveníti a pastoralét is, de néhány verses betéttől eltekintve regénynek nevezhető. Prózában elbeszél mitológiai történet reinterpretációjával, újbóli játékba hozásával szembesülünk, melyben a szerepek felcserélődnek, igazságtalannak hitt döntések felülíródnak. Szabó Magda az eltűnt Creusának elégtételt ad, lehetőséget biztosít az életben maradásra. A regényt hiba lenne egyszerű mitológiai parafrázisként vagy pamfletként értelmezni, hiszen jelentése és egyáltalán regény mivolta ennél sokkal többet hivatott reprezentálni. Ennek a többletnek a kifejtésére és megértésére vállalkozik a szerző, illetve ehhez szükségeltetnek a fent említett teoretikusok vizsgálódásai, melyek az eposz és a regény kapcsolatát elemzik.

Kulcsszavak: eposzeia, regény, reinterpretáció, paródia, személy, Bahtyin, Lukács, Hamvas

„Én, nyomorult, jaj, elvesztettem a drága Creusát!
Hátramaradt, eltévedt vagy kimerülve leroskadt?
Jó ég tudja: szemem többé ezután sose látta!”¹

Szabó Magda *A pillanat* című regénye a vergiliusi *Aeneis* átírása és újraértelmezése, mely a testiség problematikája, a nemváltás vagy akár a műfajiság felőli interpretáció lehetőségét is megnyitja. A műfajiság kérdéskörét tekintve *A pillanat* magán viseli az eposz műfajának több jellemzőjét, megidézi a pastoralét is, kritikai recepciója mégis alapvetően regényként tekint rá. Kabdebó Lóránt *Fuimus Troes?* című írásában a művet az *Újhold* regényének nevezi.² Kónya Judit *Szabó Magda – Ez mind én voltam...* című monográfiájában pedig modern prózai eposzként, később regényként hivatkozik az alkotásra.³ Jelen tanulmányban így a műre, mint regényre és az ehhez kapcsolódó elméleti kérdésekre reflektálok.

A pillanat szövegén Szabó Magda otthagya az eposzi kellékek (pl. *Invocatio*, *Bérekesztés*) lenyomatát. Ez a mozzanat jelenthet egyrészt tisztelgést pretextusa előtt, másfelől lehetőséget ad a szerző lírikusi énjének újbóli kibontakozására is. Utóbbira

1 Vergilius: *Aeneis*, II. ének, 739–741. sor

2 Kabdebó Lóránt: *Fuimus Troes?*, 2014, i. m., 370.

3 Kónya Judit: *Szabó Magda...*, 2008, i. m. 197.

akár a verses betoldások, a prózaszöveg erőteljes líraisága, metaforikussága, sokszor szinte skandalhatósága is utalhat:

„Még hallatszott a kolomp, szép szaggal füstöltek az erdők, édes béke volt, lépesméz béke, kék nyugalommal, hulltak az árnyak, és lisztesre borult az alkonyi égbolt.” (46.)⁴

„Dicsérünk téged istennő Afrodité, kit létünk egyhítni szült meg Ciprusban a tajték nézd hogy izzik a vágy testünkben, szerte feszíti nedves ölünket.” (299.)

Erre a lehetőségre Somlyó György is felhívja figyelmünket egyik esszéjében, melyben az író egyik vallomásából idéz: „Én költő Saboas, aki régen nem vagyok költő, akartam még egy verset írni, amely részint az én hexameterben fogalmazott nekrológom, részint egy nemzedék sírfelirata.”⁵ Máshol Somlyó úgy fogalmaz, hogy „a sorozatos hazai és külföldi elismertség fényében is nemcsak hogy nem szűnt, inkább folyvást növekedett benne a költészet »hűtlen elhagyásából« fakadó nosztalgia.”⁶

A kompozíció felől nézve a regény tehát eposzi kellékekkel, segélykéréssel (*Invocatio*) kezdődik, és berekesztéssel (*Peroratio*) végződik. E két szöveg között a következő fejezetek szerepelnek: *A fegyver és a férfi*, *Pastorale*, *A puccs*, *Oktatás*, *Az örökség*, *Az esküvő*, *A tulkok éjszakája*, *A pillanat*, *Hajnalpír*, *a ló*, *Az alvilágban*, *Pán Patája*, *A király visszavonul*, *Berekesztés* és a *Fuimus*. Észre kell vennünk, hogy ez a felépítés azt a bahtyini gondolatot is erősíti, miszerint a regény még nem kész és merev, hanem inkább formálódó műfaj.⁷ Ottlik Géza is rámutatott arra, hogy az, amiről a regény szól „nem aktuálisan létező, hanem létrejövő, nem zárt, kész valami, hanem szakadatlanul készülő, a nyelv, a fogalmi hálózatunk számára keletkező.”⁸ Úgy tűnik, a prózában elbeszélte történetbe beleszővődött eposzi kellékek megléte is azt mutatja, hogy az eposzsal ellentétben a regény műfaja nem merevedhetett meg. Eposzként induló és (majdnem) eposzként bezáruló regénnyel, másként eposzszerű regénnyel van tehát dolgunk.

A fegyver és a férfi expozicióként értelmezhető, hiszen a történet itt indul útjára. A fejezet az *Aeneis*ben meglévő *in medias res* kezdéssel ellentétben viszont nem a

4 A szövegben megadott lapszámok az alábbi kiadásra vonatkoznak: Szabó Magda: *A pillanat*, 1990, i. m. Mindennemű kiemelés Tölem – M. O.

5 Somlyó György: *Hommage à Sabo(as)*..., 2002, i. m. 166. http://dia.pool.pim.hu/xhtml/_szakirodalom/szabo_m_somlyo_hommage_a_saboas_koltoes_es_creusa_kiraly.shtml (2015-04-18.)

6 Uo.

7 Bahtyin, Mihail: *Az eposz és a regény*..., 1997, i. m., 27–98.

8 Ottlik Géza: *A regényről*..., 1986, i. m., 149–162.

kalandozásokat, hanem a királyi családot, majd Trója pusztulását tárgyalja. A vergiliusi szöveghez és a mitológiai történethez képest az elbeszélés mód metonimikussá válik. A *Deus ex machina* fontos tényezőként jelenik meg, hiszen a meneküléshez Caieta Eszkiesz istennőt hívja segítségül, akinek a neve már az *Invocatio*ban is feltűnik. Az isteni beavatkozást követően valóban megváltozik a cselekmény, Aeneas helyett Creusa szállhat hajóra az égő városból. A beavatkozást elvégző istennő nevét viszont hiába keressük emlékezetünkben. Eszkiesz ugyanis a szerző teremtménye, aki Venus istennő hasonmása. Neve az *ez ki ez* kérdőszavak együttes hangzásából jött létre, melyre a magyarázat a szövegben is megtalálható:

„[...] s a két fiatal döbbenetére Panthus az elbeszélés e pontján letérdelt a földre, elővette viasztábláját, és leírta nagy, jól olvasható betűkkel, mit kiáltottak és kérdeztek a mennylakók és a nagy halak és a fellegek és mindenki. EZ KI EZ? – olvasta Iulus és a hercegnő: EZ KI EZ? Venus anya ekkor zokogva felszállt az égbe Iuppiter agyához, és panaszt tett nála, hogyan lehet ő a világ csodája, egyetlen és egyedülálló, ha mindjárt mása is van, és Iuppiter egyetértett a habszülte istennővel, mert a tökéletes szépség szerinte sem tűrhette önmaga kettőzését, hát úgy döntött, a felesleges csodalényt, aki véletlenül létrejött, meg kell semmisíteni, nincs se neve, se létjogosultsága. Közben [...] a világ szájából a kérdőszavak összeálltak névvé, és bár ezt így senki sem fogalmazta meg, hirtelen mindenki tudta, hogy a nem kívánt isteni hasonmásnak van már neve, [...]” (85.)

Már e név hallatán olyan érzésünk támadhat, mintha gúnyval, kissé parodisztikusan jelenne meg előttünk a római mitológia. Furának, szinte magyartalannak hat az *ez ki ez* kérdőszó ismétlése, bár egyúttal nyomatékosítja is a meglepettséget, mely a hasonmást övezi.

Eszkiesz megteremtése viszont más, további jelentéseket is magában hordoz. Elsősorban e név létrejöttével, annak szóalakjával szándékozom foglalkozni. A történetből, melyet Panthus a fenti idézetben elmesél, az istennő nevének megszületését, etimológiáját olvashatjuk ki. Meglátásom szerint az *ez ki ez* kérdőszavak anagrammaként ható egymás mellé rendelése, a gyermeki beszédet idéz(het)i,⁹ mely a mitikus szemléletmód felől nézve válik hangsúlyossá. Már Kerényi Károly is, Thomas Mannt idézve, felhívja figyelmünket arra, hogy a „mélylélektan visszanyúlása az egyed gyermekkorába [...] »egyúttal visszahatolás az emberiség gyermekkorába is, a primitívbe és

9 A gyermeki beszéd, a játékos hangzás, szavakkal való játék később is megjelenik a szövegben. Az utolsó fejezetben, a *Fuimus*ban a porcok muzsikájáról, dallamáról olvashatunk, melyek visszatérő elemei a leírásnak: „orsó és borsó és korszó”, „Orsó cseng csigolya-borsó-zörennek”, „orsó, borsó és korszó, vízből lett hát a koporszó”(309.)

a mitikusba»”.¹⁰ A mitikus gondolkodás ily módon nem áll távol a gyermeki gondolkodástól, így szövegünk esetében a gyermeki beszéd megjelenése egyfajta önreflexív mozzanatként is értelmezhető, mely a mitológia újrahasznosítására, vagy éppen újraalkotására irányul. Az újrahasznosítás alatt az *Aeneis* mint kiindulópont értelmezhető, míg az újraalkotás Creusa történetének létrehozását jelenti. A regény alcímeként is szereplő *Creusais* tehát egy modern kori mitológiai történetet fed, mely a már meglévő és ismert mitológiából táplálkozik. A szerző Eszkiesz istennő megteremtésével és azzal, hogy a befogadó előtt felfedte nevének, így lényének nyelvi előzményeit, rámutat a mitológiai gondolkodás működés módjára. A *Motívumok* című írásában Olga Frejdenberg is kitér a név mint szüzsés motívum fontosságára. A név ugyanis magában hordozza a hős történetét, így „a hős csak azt teszi, amit ő maga szemantikailag jelent”.¹¹ Esetünkben ez a gondolat abban találja meg érvényességét, hogy az Eszkiesz = ez ki ez név tehát a gyermeki beszéd szerkezetét, sajátosságait, így gondolkodásmódját, ezen keresztül pedig a mitikus gondolkodás természetét reprezentálja. Eszkiesz nevének kimondásával, az isteni beavatkozást követően, Creusa túléli Aeneas meggyilkolását és Trója pusztulását. Története csupán ezt követően válik elmesélhetővé, mely működésbe hozza a mitológiai gondolkodást, létrehozva egy új hérosztörténetet, a *Creusais*. Ugyanakkor nem véletlen, hogy az *Invocatio*ban Saboas költő Eszkieszhez, az újonnan teremtett istennőhöz könyörög, szertekialtva nevét, Creusa megtalálásának érdekében. A mitológiai gondolkodás metaforájaként, Eszkiesz nélkülözhetetlenné válik a szöveg megírásához, így akár autopoietikus elemként is értelmezhetjük a mű egészére nézve.

Az ez ki ez (?) rákérdezés továbbá egyértelműen egy ismeretlen dologra való rámutatást is jelöl, hiszen e kérdés egy addig ismeretlen isteni létező felé irányul, melyet elpusztítani megnevezése után már nem lehet:

„Élj –szólt a nagy Iuppiter –, élj, de átok alatt, mert nem nézhet téged ezen túl emberi szem, ne lássák mennyei külsőd, ennyivel én Venus istennőnek tartozom. [...], nincs arcod ezután, nincs tested, emberi szemnek nagy gyönyörére, ámde hatalmat, azt kaphatsz, ha ugyan lesz, ki igénybe veszi, s árát nem kapzsi megadni. [...] Ámde a teljesült kérésnek ára van, ára, az ki neved zengi fennhangon, messze kiáltva, elvész. Tudni, miképp, még nekem is tiltja a Végzet, s átok ül azon is, ki neved említi, leírni engedi csak betűvel nevedet, nem mondani szóval Ananké.» (86.)

Az ismeretlenség gondolata párhuzamba állítható Creusa történetével is, hiszen egészen a pillanatig, melyet Eszkiesz tett lehetővé, e hérosztörténet nem létezett. Az

10 Kerényi Károly: *Görög mitológia*, 1997, i. m., 7.

11 Frejdenberg, Olga: *Motívumok*, 2002, i. m., 299–306.

Eszkiesz szó értelmezése így válik totemisztikussá,¹² „melynek kimondásakor világ születik”,¹³ Creusa világa.

A fejezet olvasása során szembesülünk azzal, hogy a parodisztikusság és annak hangulata átszővi az egész szöveget. Creusa a királyi család bemutatása során Anchises jellemzésével kezd, mely az eposztól eltérően – melyben Anchises hatalommal bíró, agguralkodóként kerül bemutatásra – annak gyengeségeire összpontosít, gunyoros, maliciózus felhanggal:

„Annyi bizonyos, hogy amióta én ismerem, Anchises mindig félt. Eltorzult az arca, ha Hecuba valami *mulasztáson* rajtakapta, hogy az orvos tiltotta ételekből *csen*, ha *elbóbiskolt* államtanácson, vagy *kelletlen arccal* fogadott vendéget az előírt királyi mosolygás helyett.” (7.)

„Talán az ilyen közös élmények miatt neveltem rá magam, hogy sose vegyem komolyan, ha keserűségében felém csap kis botjával, vagy szidalmaz, hisz egy *maga alá eresztő* vagy *csapkodva ordító* csecsemőn is csak mosolyog a felnőtt.” (8.)

Továbbolvasván a szöveget az eposzi pátosz és idill hiányát észleljük, hiszen a hős honalapítót, Aeneast is komédiába illő jellemábrázolás kíséri:

„csak Aeneas *idétlenkedett* ahelyett, hogy összeállította volna már a maga hivatalos *motyóját*” (9. Kiemelés: M.O.)

„Szaladtam vissza Aeneashoz, [...], jött is vissza az utcáról azonnal, és ordítva mutatta karját, amelyet megpörkölt valami ráhullott üszkös fadarab. »A bóbikám – simogatta a csuklója felett a bőrt –, megégett a bóbács! «Azt hittem, szétrobbanok, a város tűzfolyó, vérfolyó, és neki fáj a bóbikája, hull az üszök, ő meg csak áll és nyalogatja a hólyagos bőrét.” (13.)

A hősi karakterek mellett, a mitológiai elemek, csodák leértékelődése is megfigyelhető, melyet csak fokoz a nyelv hétköznapiabbá válása is:

„süket az a nő, hogy nem jön, egyáltalán mi tartja vissza, netán kinn dolgozik a bástyán, ahol a többi kollégája manipulál, Neptunus, Apollo, Iuno meg a szent Pallas, hiszen rég az ő gyakorlóterük a hazám, a nagy hatalmak

12 Uo. 299–300.

13 Uo. 300–301.

magánolimpiásza folyik itt, az istenek presztízse a tét, nem Trója bukása vagy megmenekülése.”(16–17.)

„[...] aztán megtörtént a visszajelzés, a csoda, ahogy illett, ugyan hogy csinálta, az ő titka, egyszer csak Ucalegon égő palotája felé nyíló oszlopsor felől a kinti füstön át megjelent két galamb, burrogtak és csókolni kezdték egymást. »Soha jobbkor, így út előtt – mondta Caieta –, mihelyt az istennő elmegy, *ki-tekerem a nyakukat, a hajón meg tudom főzni a gyerekeknek.*« Anchises rémülten lekapta kendőjét, és könyörgött, azonnal vonja vissza, amit mondott, meg ne sértse az istennő szent madarát, [...]” (17–18.)

Venust süketnek (később cédának), az isteneket manipulatívna, a háborút pedig magánolimpiásznak festi le a narrátor, mellyel az olvasó számára azok esendőbbnek tűnhetnek, akár csak a halandók. A figurák, így a mitológiai lények egyszerűségéről, alantasságáról, lelki és testi gyengeségeiről is lerántja a leplet. A galambok, melyek a béke hírvivői és szentként tisztelik azokat, a túlélés eszközévé válnak, ételt készítenek belőlük. A szöveg a parodizálás mellett a groteszk lehetőségével is él, mellyel a komikum érzése dominánssá válhat az olvasó számára. Az egyik ilyen erősen groteszk jelenet/leírás Eszkiesz istennő megidézése után tárul elénk, melyben Caieta, az istennő segítségéért testével fizet:

„Dermedten néztem Caietára, halálfeje volt, orr, bőr, fül, fogsorok nélkül, hústörzsön húsnyak, azon koponya, amiről lehullott egy darabban a haj, a szemgolyói fénylettek, azokat meghagyta az istennő, karjait, lábát nem, csontváz-karok és csontváz-lábak libegtek a forgókba akasztva. [...] Cicus már nem takarta el a szemét, vacogó szeretettel bámult a két zöldes golyóba, az egyetlenbe, ami megmaradt a régi Caietából, aztán letérdelt elébe, és megcsókolta a porcokat, amelyek a lábujjai helyén maradtak.” (34.)

Caieta testének elváltozása borzongást vált ki, ám mégis a tragikus és riasztó érzések mellé az elbeszélő az utolsó mondattal, melyben Cicus megcsókolja a porcokat, valahogy a komikumot is becsempészi. Az eldeformálódás/deformáció jelenléte értelmezhető *A pillanat* és pretextusának viszonylatában is. Nem csupán a történet, hanem a szöveg deformációjával, transzformációjával is szembesülünk, mely egyértelműen a parodisztikusságban explikálódik.

A fejezet címének értelmezése is felveti a parodisztikus megközelítést. A fegyver jelentheti azt a görög szablyát, mellyel Creusa ledöfte férjjurát, a férfi pedig magát Aeneast. A fegyver jelentésköréhez szorosan hozzátartozik Caieta személye is, hiszen tőle érkezik a gyilkos fegyver, továbbá Creusa is ekképp fogalmaz:

„[...] Caieta volt a föld, amire leborulhattam pihenni, és a husáng, amely alkalmas fegyvernek is, vándorbotnak is.” (12.)

Creusa szavai a továbbiakban igazolódni látszanak, hiszen a vándorlások, kalandozások és államalapítás során Caieta lesz segítője és támasza. A címben szereplő szavak sorrendje¹⁴ is utal a fegyver (legyen az Creusa vagy Caieta) elsődlegességére a férfival szemben, aki harcukból vesztesen jön ki. A tény, hogy Creusa megöli Aeneas-t, még önmagában nem válik komikussá. A szöveg viszont a férfi és a vergiliusi Aeneas jellemét, ahogy már korábban is utaltunk rá, több helyütt lekicsinylően festi meg: „egy hős, akkora cifra paizzsal, mint egy mosóteknő” (24.), „a piros tollas gyászhuszár, a cirkusz hőse csak nyelt” (27.). Ennek fényében válik igazán a komikum tárgyává mind a cím, ezáltal mind a jelenet, hiszen a hőoszt egy nő, a feleség egy „döféssel kurta tusa után leszúr” (28.). Tudjuk, hogy Creusa az eredeti történetben menekülés közben elvész a ködben, így Szabó talán ezért ragaszkodott *A pillanat*-ban betöltött központi szerepének hangsúlyozásához, hogy Aeneast szinte negligálja, gyengének, a honalapításra méltatlannak mutassa.

A második fejezetben, mely a *Pastorale* címet viseli, a szerző a vergiliusi eklogákra utal, melyek idillikus falusi jeleneteket ábrázolnak. A pásztordarabban, az első fejezettel és az eklogák lírai énjével szemben E/3. személyű elbeszélő mutatja be Latiumot, az új hazát. Az eposz mellett tehát egy másik műfaj is regényesedik.

A pillanatot hiba lenne csupán egyszerű mitológiai parafrázisként, vagy pamfletként értelmezni, hiszen jelentése és regény mivolta ennél sokkal többet hivatott reprezentálni. A parodizálás aktusa ugyanis a történeten és a jellemeken keresztül, magát a műfajt, az eposzt is érinti, így lesz ez az aktus *A pillanat* attribútuma. Bahtyin nyomán ez azért válik relevánssá, mivel szavaival élve „A regény parodizálja a többi műfajt (éppen mint műfajokat), leleplezi formáik és nyelvük feltételeességét, egyes műfajokat kiszorít, másokat bevisz saját konstrukciójába, átértelmezve és más hanghordozással látva el őket.” (29–30.) Az elemzett fejezetek parodisztikussága, humora így szükségszerű elemei annak a folyamatnak, mely során az eposz regénnyé „válik”, azaz a regényesedésnek, ekképp lehetőséget adva az eposz újraértelmezhetőségére, Creusa történetének megteremtésére. A parodisztikusságra, a groteszkre és az abszurdumra mint esztétikai minőségre, illetve az ezekhez szorosan kapcsolódó szatírijátéokra is konkrét szöveghelyek utalnak:

„Tudod én már az iskolában megéreztem, hogy a megígért jövődőben számtalan groteszk elem lesz, céloztam is egyszer erre, csak a főpap elengedte a füle

14 A sorrend fontos a regénycselekmény alakulásának szempontjából is, hiszen Venus istennő figyelmezteti Aeneast arra, hogy a menekülés közben ügyeljen Creusára, akit utolsóként elnyelhet a köd. Ez a sorrend viszont felbomlik, Creusa helyet cserél Aeneasszal, ahogy a fegyver is a férfi elé kerül.

mellett, pedig nem tévedtem, mi itt most nyakig ülünk a groteszkben, ezért abszurdum, hogy minden miatt, ami van vagy nincs, neked, éppen neked legyen a legtöbb könnyeznivalód.” (191.)

„Pedig mennyire szánlak, Lavinia, papnője és áldozata anak a szatírájátéknak, amit rád kényszerítettünk, én és a történelem.” (137.)

A „mi itt most nyakig ülünk a groteszkben” narrátori megfogalmazás mind a történetre, mind a szövegre nézve is önreflexív.

A bahtyini koncepció azon meglátását, miszerint a regényesedés során a műfajok nyelvezete az irodalmon kívüli tájnyelvvé gazdagodik,¹⁵ párhuzamba állítható *A pillanat* szövegének megformáltságával is. Fentebb említettük (2. oldal), hogy a parodizálás aktusa mellett, vagy akár velejárójaként, a nyelv hétköznapibbá válását konstatálhatjuk. Az *Invocatio* és a *Peroratio*, sőt a paratextusként értelmezhető *Kivonat az ókori lexikon 89. pótkötetéből* című záró rész az eposzt mint műfajt idézi, így még élesebb az elkülönülése a keretbe foglalt történet bizonyos szöveghelyeitől, melyben a következő szófordulatokkal, neologizmusokkal is találkozhatunk: céda, motyó, funkcionárius, presztízis, magánolimpiász, profil, bodrik pultja, néni, extrém esetek stb. A prózaszövegben előforduló hasonló szavak egyfajta stílustörést is eredményeznek, hiszen „a szövegtípusukba, a szövegekörnyezetükbe nem illő, a más nyelvváltozatban, stílusváltozatban használatos szavak kiríznak a szövegből”.¹⁶ Az irodalmon kívüli nyelv megjelenése egyúttal a jelennel való kontaktust is lehetővé teszi, melyre a narrátor is rámutat:

„igazán boldog volnék, ha arra koncentrálnál, ami a jelened, és nem fürkésznéd olyanok történetét, akikkel soha nem találkozhatol már, mert nincsenek többé.” (191.)

A regény társadalombírálatként való értelmezése is a közelmúlt, illetve a jelen problematikáját igyekszik láttatni és pellengérré állítani. A regényesedés folyamatának további elemei ugyanis, hogy „attribútuma a nevetés, az ironia, az önparodizálás, a gondolati lezáratlanság és a nem kész, keletkező jelenkorral való kontaktus.”¹⁷ A folyamat jellegzetességeire próbáltunk rámutatni elemzendő regényünk esetében is, mely során arra a következtetésre juthattunk, hogy *A pillanat* azt a pillanatot rögzíti, mely során az eposz regényesedik.

A regény és az eposz tárgykörét illetően fontos hivatkoznunk Lukács György és Hamvas Béla írásaira is, melyek a lét értelmének irányultságával is számot vetnek.

15 Bahtyin, i. m., 30–31.

16 Vö. Szikszainé Nagy Irma: *Magyar stilisztika*, 2007, i. m., 109.

17 Bahtyin, i. m., 31.

Hamvas az ember személyes történetének letéteményeseként beszél a regényről, amely már nem a közösség és az állam történetével foglalkozik.¹⁸ Ezzel szemben az eposzban sem individuum, sem személyiség¹⁹ nincs, hiszen ahogy Lukács György írja az eposz „tárgya nem személyes sors, hanem egy közösség.”²⁰ Ehhez szorosan kapcsolódva, Lukács a regény belső formájáról szólva egy olyan folyamatra is felhívja a figyelmünket, melyben a problematikus individuum útját látja önmagához.²¹ A hősöket keresőknek nevezi, mely kereséshez sem a célok, sem az utak nem lehetnek közvetlenül adottak.²² Ahogy már a címben is utaltunk rá, a regény a főhős keresésére, felkutatására vállalkozik, mely azt eredményezi, hogy Creusa is keresőként jelenik meg előttünk. Saboas költő Eszkieszhez könyörög az *Invocatio*-ban, hogy megtalálhassa az elveszett feleséget. A cselekmény megváltozásával egy új folytatás lehetősége adódott, melyben Creusa a honalapító szerepét töltheti be, így válik elmesélhetővé története. Creusa Aeneasként való kényszerű fellépése azt a problematikus utat, keresést, mutatja meg számunkra, mely során szereplőnk létrehozza élettörténetét, megalkotja önmagát. Az élettörténet szinonimájaként az életrajz kifejezést is használhatjuk, ahogy Lukács is ekként határozza meg a regény külső formáját. Ezt azzal magyarázza, hogy „az életrajzi formában mind az élet közvetlen egységére, mind a rendszer mindent lezáró architektonikájára való reménytelen, szentimentális törekvés megnyugszik és egyensúlyba kerül, létté változik.”²³ Ennek a formának további jelentősége abban áll, hogy az eposz anyagának végtelenségével szemben, „a hős lehetséges élményeinek köre határt szab a világ kiterjedésének, tömegét pedig megszervezi az az irány, amelyet a hős fejlődésfolyamat vesz az élet értelmének az önismeretben való megtalálására.”²⁴ Szinte ezzel egyetértésben Hamvas is az élettörténethez hasonló formát, azaz a vallomást, a konfessziót tartja a regény legfontosabb alkotóelemének, mely során az individuum átalakul személlyé. A vallomás során megismerjük a személy sorsát, tetteit, véleményét,²⁵ ahogyan ezt Creusa is megteszi elsősorban Laviniával való beszélgetései kapcsán, de hangsúlyosak belső monológjai is. Ezek az elbeszélések, elmesélések adnak teret a személy létrejöttére, vagyis Creusa aeneasi élete/léte által teremődik meg önmaga és az olvasó számára. Ezzel a

18 Hamvas Béla: *Regényelméleti fragmentum*, 1994, i. m., 265–341.

19 Hamvas különbséget tesz személy és individuum között, hiszen „a személy nem kollektívum, de nem is individuum. A személy (a végtelen kicsiny és végtelen nagy között) az individuum és a kollektívum között van, mint mind a kettőnek mértéke, mint szubjektum meghatározhatatlan, az igazság hordozója. A személy fogalmát sem a szociológia, sem a pszichológia, sem a metafizika, sem a biológia nem érti, csak egyedül a regény.” Hamvas, i. m., 292.

20 Lukács György: *A regény elmélete*, i. m., 477–593.

21 Uo. 534.

22 Uo. 518–519.

23 Uo. 531–532.

24 Uo. 534–535.

25 Vö. Hamvas, i. m., 301–313.

megteremtődéssel, kiteljesedéssel, mely nem mehet végbe hiánytalanul, a *Peroratio* is számot vet:

„Meghozta Creusát, szólt hozzám, láttam az arcát,
Zengje neved lantom hálából isteni úrnő,
Míg a betelt vágnak árát nem kéri Ananké,
Eszkiesz istennő, én áldalak mind halálig.” (313.)

*

A pillanat című alkotás különös és egyedi darabja Szabó Magda prózai munkásságának. A mű recepciótörténete is több ízben figyelmezteti az olvasót, hogy nem csupán egy Aeneas parafrázissal, vagy egy mitológiai pamflettel van dolgunk, hanem egy eposzi kellékeket felvonultató regénnyel. Jelen tanulmány szerzője eposzszerű regényként tekint a szövegre, mely a regényesedés pillanatát mutatja be. Bahtyin elméletét alapul véve – mely az eposz és a regény kapcsolatát vizsgálja –, azokra a komponensekre, jellemző jegyekre mutatunk rá az elemzés során, melyek a regényesedés folyamatában fellelhetőek. A pillanat nem szükölködik a parodisztikus elemekben, a jellem- és helyzetkomikumokban, melyekben még az isteneket sem kímélik. A szereplők közül kitüntetett jelentőséggel bír Eszkiesz istennő, akinek neve a gyermeki beszédre emlékeztetve a mitológiai gondolkodás működés módját is némiképp felfedi. Bahtyin metodológiai kutatásának azon pontjára is kitérünk, mely a regényt még nem kész és merev, hanem egy formálódó műfajként határozza meg. *A pillanat* formai szempontból ugyanis a bevezetésben és a befejezésben is eposzi ismérvekhez nyúl, így a regény kompozíciója is ezt a gondolatmenetet tükrözi.

Lukács György regényelmélete az egyén, a regényhősök kapcsán vetődik fel, hiszen Az eposz és a regény című írásában a regényhősöket keresőknek tartja. Creusa is egyértelműen egy ilyen hős, aki keresi önmagát, azt az individuumot, mely a mitológiában, Vergilius eposzában nem teremthető meg. Hamvas Béla a regény kapcsán már nem individuumról, hanem személyről beszél, és a műfajt a személyiség történetének letéteményeseként nevezi meg. Mind Lukács, mind Hamvas a regény külső formáját tekintve az életrajzi, illetve vallomásos formát jelöli meg. A pillanatban Creusa története is vallomásként értelmezhető, hiszen számot vet életével és létének kettősségével, melyet Aeneasként való kényszerű fellépése okoz. Tanulmányunk gondolatébresztő céllal íródott, melynek eredményei további kutatást és részletezést igényelnek.

Irodalom

- Bahtyin, Mihail: *Az eposz és a regény*. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei* III. Pécs, Jelenkor Kiadó, 1997. 27–68.
- Frejdenberg, Olga: *Motívumok*. In: Kovács Árpád (szerk.): *Poétika és nyelvelmélet. Válogatás Alekszandr Potebnya, Alekszandr Veszeloovszkij és Olga Frejdenberg elméleti műveiből*. Budapest, Argumentum, 2002. 299–306.
- Hamvas Béla: *Regényelméleti fragmentum*. In: Uő: *Arkhai és más esszék (1948-1950)*. Medio Kiadó, 1994. 265–341.
- Kabdebó Lóránt: *Fuimus Troes?* In: *Filológiai Közlöny*. 2014, 3. 370.
- Kerényi Károly: *Görög mitológia*. Szeged, Szukits Könyvkiadó, 1997, 7.
- Kónya Judit: *Szabó Magda. Ez mind én voltam...* Budapest, Jaffa Kiadó, 2008. 197.
- Lukács György: *A regény elmélete. Történetfilozófiai kísérlet a nagyepikai formákról*. In: Uő: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Budapest, Magvető Kiadó. 477–593.
- Ottlik Géza: *A regényről*. In: Szerdahelyi István – Ungvári Tamás (szerk.): *A regényről*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1986. 149–162.
- Somlyó György: *Hommage á Sabo(as) költő(nő) és Creusa király()*. In: *Salve scriptor! Tanulmányok, esszék Szabó Magdáról*. Griffes Grafikai Stúdió, 2002. 166. http://dia.pool.pim.hu/xhtml/_szakirodalom/szabo_m_somlyo_hommage_a_saboas_koltoono_es_creusa_kiraly.xhtml (2015-07-27.)
- Szabó Magda: *A pillanat*. Budapest, Magvető, 1990.
- Szikszaíné Nagy Irma: *Magyar stilsztika*. Budapest, Osiris, 2007. 109.

“I am looking for Creusa from Ilion!”

Thoughts on the genre of Szabó Magda's A pillanat (The Instant)

The dissertation deals with the interpretation of Magda Szabó's novel titled *A pillanat* (The Instant), primarily through the lens of those theoretical works of Mihail Bahtyin, György Lukács és Béla Hamvas, which analyse and examine the genre of the novel. This study scrutinises the composition, the specificities of the genre, the structure of the text and its language. It might become very difficult to determine the genre of *A pillanat* (The Instant), since it partly reminds the reader of the epic techniques, but it also revives the pastoral, and contains a couple of verses as well. Nevertheless, the work is considered to be a novel. We face the reinterpretation of a mythological story composed in prose, in which the roles are mixed up, and decisions believed to be unfair are overridden. Magda Szabó recompenses the disappeared Creusa by giving her the opportunity to stay alive. It would be a mistake to interpret the novel as a mythological paraphrase or pamphlet, for its meaning and the novel itself are intended to represent much more. The author undertakes to understand and elaborate on this hidden meaning. In so doing, the works of the above-mentioned theorists, which discuss the relationship between epos and novel, are essential and of crucial importance.

Keywords: epopeia, novel, reinterpretation, parody, person, Bahtyin, Lukács, Hamvas

PASZMÁR LÍVIA

Intertextualitás-értelmezések Esterházy Péter munkásságának szlovák recepciójában

Esterházy Péter nemcsak a posztmodern prózafordulat egyik kiváltójának és a posztmodern magyar irodalom egyik legjelentősebb képviselőjének tekinthető, hanem a szlovák recepcióra hivatkozva azt állíthatjuk, hogy a mai fontos európai szerzők közé is sorolható. Műveinek egyik legjellemzőbb vonása a különböző intertextuális eljárások akár túlzott alkalmazása, amely szükségszerűen megjelenik azok szlovák fordításában és a fordításokra adott kritikai visszhangban is. Dolgozatomban ez utóbbit, vagyis többnyire folyóiratokban megjelent írásokat – recenziókat, esszéket, tanulmányokat – vizsgáltam az intertextualitás értelmezése szempontjából. A közvetlenül vagy közvetetten reflektált elméleti háttér leggyakrabban a posztstrukturalista szemléletben gyökerezik, az utóbbi években publikált tanulmányoknak köszönhetően azonban jellemzően a történeti megközelítés irányába váltak nyitottá Esterházy Péter művei.

Kulcsszavak: Esterházy Péter, intertextualitás, szlovák, recepció, folyóiratbeli publikációk

A 2000-es években a prózafordulat utáni magyar irodalom számos alkotása vált elérhetővé a szlovák olvasó számára, melyek közül kiemelt szerep jutott és jut Esterházy Péternek, a posztmodern magyar próza egyik legjelentősebb képviselőjének. A magyar olvasóban kialakult Esterházy-kép természetesen nem egyezhet azzal a képpel, amely a szlovákok által is európai rangú prózaírónak tekintett Esterházyt próbálja megragadni, hiszen egyrészt nem minden műnek születik fordítása az adott nyelven, másrészt az eredeti és a fordítás létrejötte között eltelt idő is fontos szerepet játszik, a legnagyobb hangsúly pedig a befogadói közeg kulturális vonatkozásainak jut, amelyek a fordítás esetében eltéréseket mutatnak az eredeti szöveg kontextusától.

A Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Inézetének doktoranduszaként Esterházy Péter munkásságát az extramurális hungarológia szempontrendszerét alkalmazva vizsgálom. Jelen dolgozatban kísérletet teszek egy, a szlovák befogadói közeget képviselő álláspont kialakítására – amely közvetítőjének a fordításkötetek létrejöttén túl elsősorban a szerző műveiről keletkezett szekunder irodalmat tekintem –, részlegesen belefoglalva Esterházyt a magyar befogadói közeg által meghatározott szerepére

vonatkozó szakirodalmat.¹ Ezen belül pedig az Esterházy-művekre is alkalmazható intertextualitás-értelmezésekre mint a szerző által alkalmazott egyik legjellemzőbb stratégia elméleti hátterére fókuszálok.

A befogadás két lépcsőfoka

Amint arra már fentebb utaltam, a fordításkötetek keletkezése önmagában is nagy jelentőséggel bír, ezekre a befogadás első lépcsőfokaként tekinthetünk. Jó esetben ezt a második lépcsőfok megtétele követi, vagyis a fordításkötetekre vonatkozó szekunder irodalom létrejötté, elsősorban folyóiratbeli publikációk formájában. A szlovák kulturális közeg véleményem szerint lépést tart a 2000 utáni Esterházy-művekkel, azok fordítása, mindössze néhány kivétellel, szinkronikusan olvasható, a befogadók pedig olvasmányélményeikre rendszeresen publikált kritikai visszhang adásával reflektálnak.

Esterházy Péter első szlovák nyelvre fordított műve, a *Harmonia caelestis*² 2005-ben jelent meg, amelyet további hat követett Renáta Deáková és a 2009-ben elhunyt Juliana Szolnokiová műfordítók jóvoltából: 2006-ban az *Opravené vydanie*³ (*Javított kiadás*), 2009-ben a *Pomocné slovesá srdca*⁴ (*A szív segédigéi*) és a *Žiadne umenie*⁵ (*Semmi művészet*), 2011-ben a *Jedna žena*⁶ (*Egy nő*), 2013-ban a *Jednoduchý príbeh čiarka sto strán – šermovacia verzia*⁷ (*Egyszerű történet vessző száz oldal – a kardozós változat*), 2014-ben pedig a *Jednoduchý príbeh čiarka sto strán – verzia podľa Marka*⁸ (*Egyszerű történet vessző száz oldal – a Márk-változat*). Jól látható a folytonosság, amely egyúttal szinkronikusságot is jelent: amint azt korábban jeleztem, a fordított művek eredetije nagyrészt 2000 után keletkezett, a posztmodern prózafordulatot előidéző szerző viszont ismeretlen maradt a szlovák befogadó számára. Vannak azonban a fordításokban

1 Többek közt: Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*, 1993, i. m.; Kulcsár Szabó Ernő: *Esterházy Péter*, 1996, i. m.; Böhm Gábor (szerk.): *Másodfokon. Írások Esterházy Péter Harmonia caelestis és Javított kiadás című műveiről*, 2003, i. m.; Balassa Péter: *Segédigék. Esterházy Péter prózájáról*, 2005, i. m.; Sz. Molnár Szilvia: *Bevezetés a kortárs magyar irodalomba*, 2005, i. m.; Menyhért Anna (fel. szerk.): *Kortárs irodalmi olvasókönyv*, 2006, i. m.; Szegedy-Maszák Mihály, Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története*, 2007, i. m.; Palkó Gábor: *Esterházy-kontextusok. Közelítések Esterházy Péter prózájához*, 2008, i. m.; Mészáros Márton: *Mai magyar irodalmi olvasókönyv*, 2010, i. m.; Németh Zoltán: *A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája*, 2012, i. m.

2 Esterházy Péter (ford. Deáková Renáta): *Harmonia caelestis*, 2005, i. m.

3 Esterházy Péter (ford. Deáková Renáta): *Opravené vydanie*, 2006, i. m.

4 Esterházy Péter (ford. Szolnokiová Juliana): *Pomocné slovesá srdca*, 2009, i. m.

5 Esterházy Péter (ford. Szolnokiová Juliana): *Žiadne umenie*, 2009, i. m.

6 Esterházy Péter (ford. Deáková Renáta): *Jedna žena*, 2011, i. m.

7 Esterházy Péter (ford. Deáková Renáta): *Jednoduchý príbeh čiarka sto strán – šermovacia verzia*, 2013, i. m.

8 Esterházy Péter (ford. Deáková Renáta): *Jednoduchý príbeh čiarka sto strán – verzia podľa Marka*, 2014, i. m.,

jól érzékelhető, állandónak mondható vonásai Esterházy eddigi életművének, amelyek közül az egyik legjellemzőbb a fent említett intertextualitás mint szövegképző eljárás alkalmazása. Ennek értelmezését leginkább folyóiratbeli publikációkban (pl. a következő folyóiratokban: *Revue svetovej literatúry*, *OS*, *Knížná revue*, *World Literature Studies*, *Knihy a spoločnosť*, *RAK*) vizsgálom, amelyek műfajuk szerint lehetnek recenziók, esszék vagy tanulmányok.

Az intertextualitás fogalmának megközelítésére tett kísérletek

Egy 2012-ben, a *Romboid* című szlovák irodalmi folyóirat lapjain közölt interjúban⁹ Esterházy Péter többek közt intertextualitás-felfogásáról is beszél:

„Rögtön, amikor elkezdtem írni, anélkül, hogy bármit tudtam volna az intertextualitásról, használtam. (...) Az eljárás abból a tapasztalatból eredt, hogy egy nyelvi térben élünk, amelyben különböző státuszú mondatok vannak, és ezekkel a mondatokkal dolgozunk. Az átvett idézetek legerősebb effektusa az idegenség. Bekerül egy idegen mondat a szövegbe, miközben a szöveg magáévá teszi ezt a mondatot, tehát olyan, mintha hozzá tartoznék, de mégis megmarad valami idegenség benne. Ez okoz a szövegen – hogy metaforikusan fejezzem ki magam – valamiféle remegést, valami kis mozgást, akár repedést.”

Jelen dolgozatban Esterházy vélekedését kapcsolatba hozom a nemzetközi intertextualitás-értelmezésekkel, ezt pedig egy általános áttekintés előzi meg.

Mint ismert, a terminus kialakulása a strukturalizmus és a posztstrukturalizmus közötti átmenet időszakára vezethető vissza,¹⁰ ami természetesen nem jelenti azt, hogy az intertextualitás a posztmodern szemlélet találmánya. A középkor és a reneszánsz idejének vonatkozásában például imitációról beszélhetünk, a modernben pedig egy másfajta – nosztalgikus – megközelítésről, a posztmodern ironikus távolságtartásával szemben. Julia Kristeva¹¹ – kritikusan szemlélve Ferdinand de Saussure szemiotikáját, miszerint a jelölő és a jelölt kapcsolata változatlan – Mihail Bahtyin dialogizmusára és heteroglosszia-elméletére alapozza koncepcióját. A szöveget egyéb szövegek permutációjának tekinti, amelyek keresztezik és semlegesítik egymást. Továbbá hangsúlyozza a szöveg kettős jelentését: a belső jelentés a szöveg maga, a külső pedig a történelmi-szociális szöveg. Kristevánál, ahogy minden posztstrukturalistánál, eltűnik a szubjektum, vagyis értelmezésében a szövegbeli én soha nem egyezhet meg a szerzői énnel.

9 Görözdi, Judit: *Citovať nie je jednoduché...*, 2013, i. m. (Magyar nyelven utóbb megjelent: Görözdi Judit: *„Valamit idézni, az nem olyan könnyű”...*, i. m.

10 Allen, Graham: *Intertextuality*, 2005, i. m.

11 Kristeva, Julia: *Desire in Language*, 1980, i. m.

Roland Barthes¹² az olvasható és az írható szöveg analógiájára megalkotja az öröm és a gyönyör terminusokat, Bahtyin monológ–dialógus oppozíciója helyett pedig a doxa–para–doxa kifejezéseket használja. Nevéhez legszorosabban mégis a szerző halála kapcsolódik, amely a szerző központi szerepébe a befogadóét helyezi, ugyanis szerinte a szövegek az olvasóban találkoznak és nyernek jelentést. Így jut el a következtetésig, hogy semmi sem létezik a szövegen kívül.

A tisztán strukturalisták közül – akik a posztstrukturalistákkal szemben azt állítják, hogy a szöveg jelentése állandósítható – Gérard Genette¹³ transztextualitás-elméletét szükséges kiemelni. Genette a transztextualitás fogalmába sorol minden szövegek közötti közvetlen és közvetett kapcsolatot, és öt fajtáját különbözteti meg: az intertextualitáson kívül, amely alatt az egyik szövegnek a másikban való részleges jelenlétét érti, a paratextualitás, a metatextualitás, az architextualitás és a hipertextualitás fogalmát különíti el egymástól.

Michael Riffaterre¹⁴ strukturalista megközelítése szerint az intertextualitás észlelése aleatorikus (a műveltségtől függ), változó és progresszív természetű, mert a tapasztalatok befolyásolják. Mindezek Riffaterre szerint a véletlenszerű intertextualitás ismérvei. Emellett kötelező intertextualitásról is ír, amelyet az olvasónak előképzettségtől függetlenül észlelnie kell.

Amennyiben Esterházy Péter szövegeiben vizsgáljuk az intertextualitás megjelenését, elkerülhetetlenné válik a történelmi megközelítést alkalmazó elméletek vizsgálata. Dolgozatomban ezek közül Linda Hutcheon¹⁵ koncepciójával foglalkozom röviden, aki építészeti párhuzamokkal közelíti meg az irodalomelméleti fogalomként értelmezett posztmodern, ezen belül pedig az intertextualitás elméleti és gyakorlati vonatkozásait. Hutcheon egyik kulcsfogalma a paródia, amelyet az intertextualitással kölcsönösen felcserélhető kifejezésnek tart, amennyiben mindkettőre érvényes, hogy felnyitja a szöveget – ahelyett, hogy lezárná. Ezáltal kétségbe vonódik a zárt, egyedi és centralizált jelentés. A paródia nem rombolja le a múltat, ehelyett őrzi és egyúttal meg is kérdőjelezi. A historiográfiai metafikció, Hutcheon másik kulcssterminusa, paródiával fordul a világ és az irodalom közt meghúzott határ felé: szerinte egyszerre illeszkedik a történelmi diskurzusba és tagadja a fikciótól való elszakadást. Az intertextus a múlt megismerésének eszköze is, mert úgy helyezi a jelenbe a múltat, hogy az a történelmi vagy irodalmi szövegek által közvetítődik.

Az áttekintett koncepciók természetesen a kutatás még nem véglegesített eredményeit tükrözik, ám valamennyi vonatkoztatható Esterházy Péter munkásságára. Véleményem szerint Kristevától elsősorban a szövegbeli én és a szerzői én elkülönítését

12 Roland Barthes: *A szöveg öröme...*, 1996, i. m.

13 Gérard Genette: *Transztextualitás*, 1996, i. m., 82–90.

14 Michael Riffaterre: *Az intertextus nyoma*, 1996, i. m., 67–81.

15 Linda Hutcheon: *A Poetics of Postmodernism*, 1988, i. m.

fontos hangsúlyozni, ugyanis a kettő összemosása fokozottan érvényes Esterházy írásaira. A Barthes által megalkotott kifejezések közül a gyönyörszöveg fogalma áll a legközelebb az Esterházy-szövegekhez, amelyek elbizonytalanítják az olvasót kulturális-történelmi és pszichológiai tekintetben, valamint a nyelvhez való viszonyának újraértelmezésére kényszerítik. Genette elméletének jelentőségét mint Esterházy műveinek interpretációs stratégiájaként alkalmazott módszert abban látom, hogy az nemcsak a főszövegre koncentrálnak, hanem az adott kiadvány valamennyi komponensére, meta-, para- és architextuális vonatkozásokra egyaránt, amelyek az Esterházy-művek nem elhanyagolható aspektusai. Ha Riffaterre kötelező és véletlenszerű intertextualitásának irányából vizsgáljuk a szerző munkásságát, arra juthatunk, hogy utóbbi előfordulása gyakoribb, míg előbbi jelei lehetnek például a szövegekben fellelhető szándékos nyelvtani hibák vagy idegen nyelvű szövegrészek. Végül pedig Esterházy több művét is a Linda Hutcheon által elemzett historiográfiai metafikció példájának tekinthetjük, amelyek a történelem elmesélhetőségének kérdéseivel foglalkoznak. Az igazság keresése helyett Esterházy azt hangsúlyozza, hogy a történelmet szövegek által ismerjük nem pedig megbízható forrásokból, és mindaz, amit a történelemkönyvek az olvasó számára nyújtanak, csupán egy-egy értelmezést képviselnek a lehetséges interpretációk sorából.

Esterházy és az intertextualitás a szlovák nyelvű folyóiratokban megjelent publikációk tükrében

A szlovák befogadás vizsgálata tekintetében tanulmányozhatóvá válik az intertextualitás-értelmezések lenyomata. A szlovákul elsőként megjelent *Harmonia caelestis* élénk kritikai visszhangot váltott ki, amelyet a *Javított kiadás* fordításának sikerült meghaladnia. Ennek oka természetesen nemcsak a mű esztétikai érdemeiben keresendő, a sikerhez ugyanis nagyban hozzájárult a közéleti, referenciális tényező: a szerző édesapjának a Magyarországon közfelháborodást keltő ügynökbotrányban – amelyhez hasonló Szlovákiában az adatok nyilvánossága miatt nem játszódott le, ugyanakkor a titkoszolgálat Magyarországhoz hasonlóan Csehszlovákiában is átszötte a civil társadalmat – való érintettsége. A recenziók többsége tehát a szerzői ént a textuális énnel azonosítja, és ennek megfelelően dokumentumregényként viszonyul a műhöz. Az ugyanazon évben kiadott *A szív segédigéi* és *Semmi művészet* fordításai ugyancsak felkeltették a recenzensek érdeklődését, általában összekapcsoltan foglalkoztak a két regénnyel írásaikban, ám ezt követően visszaesés figyelhető meg az újabban kiadott Esterházy-művek befogadói véleményezése kapcsán. A visszaesés ugyanakkor csak a mennyiségre, nem pedig a minőségre vonatkozik, mert ebben az időszakban jelentek meg az első,

Esterházyval foglalkozó szlovák nyelvű tanulmányok, amelyek a történetiséget, illetve a referencialitással való játékot vizsgálják a szlovák nyelvre fordított EP-művekben.¹⁶

Amennyiben az intertextualitás megjelenésére fókuszálunk a fent vázoltakat tekintve, a rendelkezésünkre álló szövegek vizsgálatát követően egy elég szűk kört kapunk. Ľuboš Svetoň például a *Harmonia caelestis*ről közölt írásában úgy fogalmaz, hogy Esterházy „nem tart attól, hogy szövegrészeket vagy ötleteket kölcsönözzön más művekből a forrás megjelölése nélkül.”¹⁷ Kiemeli többek közt a *Mily dicső a hazáért halni* című Danilo Kiš-novellát, valamint magát a címet mint Esterházy Pál-allúziót, amelyek szerinte a leginkább figyelemfelkeltő intertextusok. Silvester Lavrík szintén a *Harmonia caelestis* kapcsán írja, hogy annak egyik fő motívuma a mulandóság: „folyamatosan visszatér, végtelen változatban, variációban és permutációban ismétlődik”.¹⁸ Vladimír Balla a szövegben fellelhető idézetek felkutatásában látja a *Harmonia caelestis* olvasásának egyik legélvezetesebb részét, amint írja: „a szerző mint a posztmodern tehetséges napszámosa, akármit belevont a szövegbe, és semmit nem kellett dekonstruálnia, sem szétvernie, mert az egész sosem létezett”.¹⁹ Végül Marek Mitka a *Javított kiadás* fordítása kapcsán megjelentetett recenziójában visszautalva a *Harmonia caelestis*re azt így jellemzi: „szépirodalmi krónika az Esterházyakról, egyúttal az intertextualitás posztmodern forgószele és egy hiteles dinasztia történetének szórakoztató hamisítványa”.²⁰

Az eddig említett recenziók egyike sem fordul nagyobb figyelemmel az intertextualitás elméletének irányába, de felfigyelhetünk bennük a szerző által hangoztatott szándékkal rokon elképzelésekre. Peter Michalovič másképpen közelíti meg előbb a *Javított kiadás*, majd *A szív segédigéi* és a *Semmi művészet* fordítását. Előbbiről szóló írásában felvezeti a valós eseményeken alapuló művet, majd hangsúlyozza, hogy Esterházy olyan író, aki „nem a valóságnak hisz, hanem a szövegeknek”.²¹ Idéz egy interjút, amelyben Esterházy az írás mint igazságteremtés öröméről nyilatkozik, ezáltal pedig Michalovič – vélhetően *A szöveg öröme*re utalva – nyílt és programszerű Barthes-követőt lát a szerzőben. Továbbá úgy gondolja, Esterházy szövegei „a dekonstrukció különös eseteinek számítanak”,²² ez a feltételezés pedig összefüggésben áll a kontextus szerepének hangsúlyozásával. A *Javított kiadást* a *Harmonia caelestis* nem kívánt kontextusaként határozza meg, amelyhez előbbi szupplementumként és metatextusként viszonyul.

16 Görözdi Judit: *Referenčnost' v dielach Pétera Esterházyho*, 2013, i. m., 193–209.; Görözdi Judit: *Dejinnosť v románoch Pétera Esterházyho*, 2014, i. m., 36–52.

17 Ľuboš Svetoň: *Taje a inotaje postmoderny...*, 2005, i. m., 3.

18 Silvester Lavrík: *Údený ostriež na striebornom podnose*, 2005, i. m., 150.

19 Vladimír Balla: *Toto je také zlé?*, 2005, i. m., 43.

20 Marek Mitka: *Červený a čierny*, 2009, i. m., 44.

21 Peter Michalovič: *Dejiny človeka vždy dobehnú*, 2007, i. m. 151.

22 Uo.

A szív segédigéi és a *Semmi művészet* fordításának megjelenése kapcsán Michalovič az *OS* című irodalmi folyóiratban közöl egy írást, amelyben együtt tárgyalja a két művet. Előbbiről azt írja hogy, Esterházy kifejezésre juttatja benne, hogy „nem azt hiszi, a mimézis a valóság utánzását jelenti, hanem olyan értelemben hisz benne, hogy egy szöveg más szövegeket utánoz”.²³ A lapok alsó és felső részén olvasható szövegek közti kapcsolatot a metanyelv és az objektív nyelv összefüggéséhez hasonlítja, amelyben az alsó szövegrészek kommentálják, magyarázzák és elbizonytalanítják a felsőket. A szerző művészetét jellemző befejezésben hangsúlyozza, hogy Esterházy annak tudatában használja mások szövegeit, hogy „meggyőződése, minden szó valakié, minden szót vagy mondatot, még mielőtt az ő szövegének részévé vált volna, más időben és más helyen már kimondtak vagy leírtak”.²⁴ Végül ismét Barthes-ra hivatkozik, aki szerinte a szerző meggyilkolását vallja – Michalovič azt írja, Esterházy mindezt a gyakorlatban valósítja meg. A konnotáció szerepének ismételt hangsúlyozása és az írható szöveg programjának Esterházy általi megerősítését követően egy párhuzammal zárja írását, amely véleménye szerint Esterházy és Barthes munkásságában megfigyelhető: mindketten a szövegben keresték a megoldást anyjuk halálának feldolgozására. Barthes neve mint elméleti forrás mások írásaiban is felmerül. Etela Farkašová szintén az utóbb említett két könyv vonatkozásában hasonlítja Esterházy szövegeit olyan textíliához, amely „látszólag véletlenszerűen összeválogatott anyagdarabokból, látszólag véletlenszerű mintát követve”²⁵ készül: a textília- és hálóhasonlat pedig elsősorban Barthes-követésre utalhat. Farkašová további két hasonlattal él: egyrészt labirintushoz, másrészt áramlatokhoz viszonyítja az Esterházy-szövegeket. Peter Macsovszky a szerző prózájáról azt írja, hogy „szinte minden irányban nyitott, akárhol és akármikor átjárható, szinte bárhol beleléphetünk, bármilyen irányban mozoghatunk, visszalépegethetünk benne, újraértelmezhetjük, az értelmezést visszatarthatjuk, pontosíthatjuk, élesíthetjük”.²⁶ Eva Fričová esszéjét²⁷ azért tartom fontosnak kiemelni, mert írásában Esterházy stílusát próbálja követni: mint egy intertextuális játékot, idézetekből fűzi azt össze. A szöveg zárásaként megjelöli többek közt Bahtyin, Barthes és Wittgenstein nevét mint az elméleti szövegek forrásait, illetve jelzi, hogy Esterházy-idézetekkel is dolgozik.

Az áttekintést Görözdí Judit írásaival zárnám, akinél elsősorban az intertextualitás történeti megközelítését alkalmazó elméleti háttér fedezhető fel. Tanulmányában,²⁸ amelynek központi témája ugyan a történetiség, közvetetten megjelenik az intertextualitás kérdése is a *Harmonia caelestisre* és az *Egyszerű történet vessző száz oldal* – a

23 Peter Michalovič: *Dublety – Dve knihy o matke*, 2009, i. m., 154.

24 Uo. 160.

25 Etela Farkašová: *Péter Esterházy...*, 2010, i. m., 3.

26 Peter Macsovszky: *Péter Esterházy...*, 2010, i. m., 153.

27 Eva Fričová: *Perfektne popieracie postavenie...*, 2009, i. m., 101–103.

28 Görözdí Judit: *Dejinnosť v románoch Pétera Esterházyho*, 2014, i. m.

kardozós változatra vonatkoztatva. A tanulmány szerzője Linda Hutcheonra hivatkozva összefüggésbe hozza a művekkel a historiográfiai metafikció műfaját: amint írja, az intertextuális múltaknak a történelemtől szóló fikcióba építése a történetiség formális megjelöléseként működik. Továbbá Renate Lachmann elméletéből kiindulva felveti, hogy az intertextualitás egyben a szövegek emlékezetével való munkaként is megközelíthető, amelynek funkciói a kulturális textuális örökség átírása, szétírása illetve törlése. A szerző referencialitással foglalkozó tanulmánya középpontjában egyrészt szintén a *Harmonia caelestis*, másrészt pedig a *Javított kiadás* áll, amelyek kapcsán ugyancsak megjelennek az intertextualitás kérdései. Amint írja, „az önéletrajzi anyagot feldolgozó regényekre nem jellemző az átvett szövegrészek felhasználása.” Mindez „a *Harmonia caelestis*-ben az apa alakjának és minden más, a családtörténettel kapcsolatban felvetődő témának a szétírásával függ össze”.²⁹ A radikális intertextualitáshoz köthető negatív konnotációt pedig egy, a közös nyelvi térre vonatkozó – az általa készített Esterházy-interjúból kiragadott – gondolattal oldja fel, amelyet feljebb magam is idéztem.

Radikálisan leegyszerűsítve a problémát, leggyakrabban Barthes elmélete felől közelítenek a szlovák nyelven író befogadók Esterházy fordításköteteihez, de néhányan Kristeva vagy Hutcheon irányába fordulnak, másoknál pedig nem mindig egyértelmű, melyik felfogásra támaszkodnak.

Összefoglalás – következtetések

„Amit maga úgy mond, hogy memoriterkultúra, annak vége van. És az egy nagyon érdekes helyzet, hogy mi van akkor, ha ezek az utalások nem lehetségesek. Ebben a pillanatban még statisztikai kérdés, azt jelenti, hogy kevesebben értik meg, kevesebben olvassák el a könyvet, mert kevesebben tudják élvezni. De mi van akkor, amikor ez a kulturális közösség megszűnik közösség lenni, mert nincsenek közös referenciapontok?”³⁰ – teszi fel a kérdést Esterházy Péter a már idézett interjúban.

Mindebből az következik, hogy a szerző az intertextualitás-felfogásának és intertextus-használatának átértékelésére kényszerül, ezt pedig összefüggésbe hozza a fordíthatóság és fordíthatatlanság kérdéseivel is. Általánosan ismert tény, hogy az intertextusok átvitele műfordítás révén rendkívül összetett feladat. Esterházy feltételezi, hogy nem minden intertextus fordítható, másrészt, mivel az intertextusok észlelése az eredeti szövegekben sem magától értetődő, a fordítások olvasói számára – az anyanyelvi olvasók lehetőségeihez képest – nehezebben befogadható eljárás felett könnyebben elsiklik a figyelm.

²⁹ Görözdi Judit: *Referenčnost' v dielach Pétera Esterházyho*, 2013, i. m., 203.

³⁰ Görözdi, Judit: *Citovať nie je jednoduché...*, 2013, i. m.

A szlovák recepció kiemelten foglalkozik Esterházy Péter munkásságának intertextuális vonatkozásaival, ám az eddig megjelent publikációk, vélhetően területi vagy műfaji megkötések okán nem tekinthetők részletező jellegűnek. Ehelyett a nemzetközi szakirodalom alapkoncepcióinak nyomaira találhatunk bennük. Ahogy arra a *Romboid*-ban megjelent interjú mindkét idézete utal, Esterházy különböző írói korszakaiban különbözőképpen viszonyult az intertextusokhoz, ám ennek jelei a szlovák recepcióban természetesen nem lelhetőek fel, hiszen ezek a korszakok nem egyenlő mértékben megközelíthetőek a szlovák olvasó számára.

Kutatásommal arra törekszem, hogy hozzájáruljak a szlovák nyelvű Esterházy-recepció formálásához, és olyan szempontokkal szeretném azt gazdagítani, amelyek éppen a nyelvi akadályok miatt nem juthattak el a szlovák befogadóhoz. Disszertációm, amelynek fókuszában szintén Esterházy Péter és az intertextualitás fogalma áll, első-sorban a szlovák befogadói közeg számára íródik, szlovák nyelven. Ennek részét képezi jelen dolgozat is. A különböző szempontból vizsgált eddigi életműben tehát nem egy még fel nem fedezett vonatkozásra koncentrálok, hanem azt tanulmányozom, mi történik Esterházy Péter munkásságának egyik jelentős aspektusával, ha az eredetitől eltérő kulturális közegbe helyeződik át.

Irodalom

- Allen, Graham: *Intertextuality – The New Critical Idiom*. New York–London, Routledge, 2005.
- Balassa Péter: *Segédigék. Esterházy Péter prózájáról*. Budapest, Balassi, 2005.
- Balla, Vladimír: *Toto je také zlé?*. In: RAK. 2005, 9. 41–44.
- Barthes, Roland: *A szöveg öröme: irodalomelméleti írások*. Budapest, Osiris, 1996.
- Böhm Gábor (szerk.): *Másodfokon. Írások Esterházy Péter Harmonia caelestis és Javított kiadás című műveiről*. Budapest, Kijarat, 2003.
- Esterházy Péter (ford. Deáková Renáta): *Harmonia caelestis*. Pozsony, Kalligram, 2005.
- Esterházy Péter (ford. Deáková Renáta): *Jedna žena*. Pozsony, Kalligram, 2011.
- Esterházy Péter (ford. Deáková Renáta): *Jednoduchý príbeh čiarka sto strán – šermovacia verzia*. Pozsony, Kalligram, 2013.
- Esterházy Péter (ford. Deáková Renáta): *Jednoduchý príbeh čiarka sto strán – verzia podľa Marka*. Pozsony, Kalligram, 2014.
- Esterházy Péter (ford. Deáková Renáta): *Opravené vydanie*. Pozsony, Kalligram, 2006.
- Esterházy Péter (ford. Szolnokiová Juliana): *Pomocné slovesá srdca*. Pozsony, Kalligram, 2009.
- Esterházy Péter (ford. Szolnokiová Juliana): *Žiadne umenie*. Pozsony, Kalligram, 2009.
- Farkašová, Etela: *Péter Esterházy: Pomocné slovesá srdca/Úvod do krásnej literatúry, Žiadne umenie*. In: Knižná revue. 2010, 1. 3.

- Fričová, Eva: *Perfektné popieracie postavenie (etuda rádoby esterházojdná)*. In: Romboid. 2009, 9–10. 101–103.
- Genette, Gérard: *Transztextualitás*. In: Helikon Irodalomtudományi Szemle. 1996, 1–2. 82–90.
- Görözdi, Judit: *Citovať nie je jednoduché – rozhovor s Péterom Esterházyom*. <http://romboid.eu/wp-content/uploads/2013/01/romboid1-20121.pdf> (2015-04-13)
- Görözdi Judit: *Dejinnosť v románoch Pétera Esterházyho*. In: World Literature Studies. 2014, 2. 36–52.
- Görözdi Judit: *Referenčnost' v dielach Pétera Esterházyho*. In: Možnosti autobiografickosti. Bratislava, ÚSIL SAV a PF TU v Trnave, 2013. 193–209.
- Görözdi Judit: „Valamit idézni, az nem olyan könnyű” – interjú Esterházy Péterrel. http://www.rovart.com/hu/valamit-idezni-az-nem-olyan-konny-interju-esterhazy-peterrel_2513 (2015-04-13)
- Hutcheon, Linda: *A Poetics of Postmodernism*. New York–London, Routledge, 1988.
- Kristeva, Julia: *Desire in Language*. New York, Columbia University Press, 1980.
- Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest, Argumentum, 1993.
- Kulcsár Szabó Ernő: *Esterházy Péter*. Pozsony, Kalligram, 1996.
- Lavrík, Silvester: *Údený ostriež na striebornom podnose*. In: OS. 2005, 7–8., 149–151.
- Macsovszky, Peter: *Péter Esterházy: Pomocné slovesá srdca*. In: Revue svetovej literatúry. 2010, 2. 153–157.
- Menyhért Anna (fel. szerk.): *Kortárs irodalmi olvasókönyv*. Budapest, Anonymus, 2006.
- Mészáros Márton: *Mai magyar irodalmi olvasókönyv*. Budapest, Hatágú Síp Alapítvány, 2010.
- Michalovič, Peter: *Dejiny človeka vždy dobehnú*. In: OS. 2007, 1. 150–155.
- Michalovič, Peter: *Dublety – Dve knihy o matke*. In: OS. 2009, 4. 151–161.
- Mitka, Marek: *Červený a čierny*. In: RAK. 2009, 1. 44–45.
- Németh Zoltán: *A posztmodern magyar irodalom hármassztratégijája*. Pozsony, Kalligram, 2012.
- Palkó Gábor: *Esterházy-kontextusok. Közelítések Esterházy Péter prózájához*. Budapest, Ráció, 2008.
- Riffaterre, Michael: *Az intertextus nyoma*. In: Helikon Irodalomtudományi Szemle. 1996, 1–2. 67–81.
- Svetoň, Luboš: *Taje a inotaje postmoderny – Péter Esterházy: Harmonia caelestis*. In: Knižná revue. 2005, 11. 3.
- Szegedy-Maszák Mihály, Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története*. Gondolat, Budapest, 2007.
- Sz. Molnár Szilvia: *Bevezetés a kortárs magyar irodalomba*. Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, 2005.

Interpretation of Intertextuality in the Slovak Reception of the Works of Péter Esterházy

Péter Esterházy, an initiator of the Hungarian postmodern shift and one of the most important representants of Hungarian postmodern literature, can be characterized according to the Slovak reception of his work as an important European author. Extreme usage of various intertextual methods as a frequently applied treatment of the text by Esterházy can also be detected in Slovak translations of his works and in critical responses referring to them published mostly in literary journals. In the focus of this paper stands the latter (reviews, essays and studies), especially their interpretation of the idea of intertextuality. The theoretical background is directly or indirectly based on approaches of the structuralist concept but the latest publications open up the author's work towards a new historical reading as an intertextual representation

Keywords: Péter Esterházy, intertextuality, Slovak, reception, literary journals

SZÁZ PÁL

„A messiás, mint egy madár éppen ott járhatott”¹

A Szól a kakas már dalszövegének és történetmotívumának felhasználásai a kulturális hibriditás és a transztextualitás eseteiként Borbély Szilárd műveiben

Borbély Szilárd poétikai paradigmaváltásának eredményeképpen a keresztény kulturális elemek zsidó/haszid elemekkel való keverését figyelhetjük meg. A tanulmány a legszignifikánsabb transztextust, az első magyar haszid csodarabbinak, Taub Eiziknek tulajdonított *Szól a kakas már* dalszövegét és annak keletkezéséről szóló történetmotívumot elemzi. Mint a különböző, kölcsönzött kulturális elemek legtipikusabb példájaként a dalszöveget és a történetmotívumot megtaláljuk *Taub Eizik Szekvenciájában* (*Haszid Szekvenciák*), a *Míg alszik szívünk Jézuskája*, és a *Szól a kakas már* c. Borbély-művekben. Az átvétel a Gérard Genette által kidolgozott transztextualitás-elmélet és Homi K. Bhabha által kifejlesztett kulturális hibridizáció eseteként kerül elemzésre.

Kulcsszavak: magyar líra, kortárs líra, transztextualitás, intertextualitás, bricolage, kulturális hibridizáció, posztkolonializmus

Bevezetés

Poétikai fordulat leképezése az életműben felbukkanó motívumkölcsönzés tükrében

Borbély Szilárd 2014. február 19-én bekövetkezett halálával lezáruló életművéről bátran kijelenthetjük, hogy nemcsak az évtized magyar lírájában, de a szerző életművében is meghatározó poétikai fordulatot hozott a *Halotti Pompa* c. kötet.² A fordulat mögött álló személyes tragédiáról a versgyűjtemény első, 2004-es kiadásában „terjedelmes jegyzetanyag idézi fel a 2000. év szentestéjén elkövetett brutális rablógyilkosságot. [...] a személyes tragédián keresztül az emberi létezésbe kódolt lényegi tragédiához »fúrnak le«, a baltával agyonvert anya és a vascsővel félholtra vert apa képén át az ember kínokra ítélt teste és az emberi létezés egyszerre animális és intellektuális, testi és lelki részeinek folyamatos, kibékíthetetlen küzdelme kap hangot. Az első, 2004-es kiadás két könyvét (*Nagyheti Szekvenciák*, *Ámor & Psziché-szekvenciák*) a második, 2006-os kiadásba kerülő harmadik könyv, a *Haszid Szekvenciák* tették teljessé. Az így egymás mellé kerülő zsidó-keresztény, görög-római, illetve tradicionális-vallási és kortárs-tudományos

1 A tanulmány a Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének VEGA 1/0051/14 sz. projektjének keretén belül jött létre.

2 „A *Halotti Pompa* kötetét (2004) sok kritikusa úgy fogadta, mint az elmúlt évtizedek egyik legjelentősebb magyar költészeti teljesítményét.” Takáts József: *Borbély Szilárd...*, 2014, i. m., 487.

komponensek, az egymásra rétegződő üdvtani, biológiai, történelmi és magánéleti rétegek elemi erejű rendszert hoztak létre.”³

A poétikai fordulattal a szerző által eddig is használt (pl. a *Halotti Pompát* megelőző *Berlin–Hamlet*ben) szövegeköziség és a vendégszövegek montázszerű alkalmazása új funkciót kap, amely a *Halotti Pompát* követő művekre (pl. *Míg alszik szívünk Jézuskája*, *A Testhez*) is jellemző lesz. Gérard Genette *Palimpsests* c. munkájában ismertetett, a transztextualitás, azaz a szövegeköziség eseteinek kategóriái kínálkoznak a legalkalmasabbnak a korpusz transztextualitásának feltérképezésére. Nemcsak az idézés, az intertextusok alkalmazása, de a fent jelölt kultúrkörök elemeinek, motívumainak, toposzainak alkalmazása révén olyan hipertextuális hálózatot nyit meg a szövegben elhelyezett kulturális közhely (loci communii), amely az olvasót visszavezeti egészen a megidézett kultúra gyökeréig.

Az életműbeli poétikai fordulat azonban, csakúgy, mint a verseskötet, a második kiadás *Haszid Szekvenciáival* válik teljessé. A versek egy csoportja a kelet-magyarországi zsidóságnak állít emléket, három szereplője⁴ a magyar haszid kultúra emblémáinak tekinthető. Taub Eizik, a nagykállói csodarabbi emelkedik ki közülük.⁵

Noha a *Halotti Pompa* első két könyve is tartalmaz közös helyeket, melyek intratextuális átjárást biztosítanak a könyvek között, a *Haszid Szekvenciák* transztextuális képlete összetettebb. A zsidó elemek mellett ugyanis keresztény elemeket is tartalmaz a szöveg (pl. az ókereszténységet megidéző verseket), ráadásul úgy, hogy a zsidó elemekkel vegyülve néhol párhuzamos paradigmákat tárnak fel, néhol pedig, a kereszténység messianisztikus zsidó eredete okán, elválaszthatatlanok egymástól, s a kulturális poliszémia miatt helyesebb volna zsidókeresztény elemekről beszélni.

Gérard Genette a régi elemeiből újat alkotó, transztextuális természetű bricolage-technikáról írja: „...generating more complex and more savory objects than those that are »made on purpose«; a new function is superimposed upon and interwoven with an old structure, and the dissonance between these two concurrent elements imparts its flavor to the resulting whole.”⁶ A bricolage-technika csúcsra járatása a *Haszid Szekvenciák*ban azonban a transztextusok által mozgósított kulturális hagyományok összemosisát eredményezi, s a kulturális hibridizáció fogalmának segítségével válnak értelmezhetővé. Ezek a versek tehát nemcsak transztextuális, de transzkulturális természetűek is, s így a posztkolonialis kritika hibriditás-fogalmának szempontjából is elemezhetőek: „The idea of hybridity [...] underlies other attempts to stress the

3 Krusovszky Dénes: *A tragédia esélye...*, 2014, i. m.

4 „Taub Eizik (1751–1821) kállói, Mózes Teitelbaum (1759–1841) sátoraljaúj helyi és Friedman Hersele (1808–1874) olaszlisztkai caddikok” Borbély Szilárd, *Halotti Pompa*, 2006, i. m., 199.

5 L. erről bővebben: „A szó halála: Az olvasás” *Transztextualitás Borbély Szilárd Haszid Szekvenciák című ciklusában* c. tanulmányomat.

6 Gérard Genette, *Palimpsests*, 1997, i. m., 398.

mutuality of cultures in the colonial and post-colonial process in expressions of syncreticity, cultural synergy and transculturation.”⁷

Hasonló rétegzettséget figyelhetünk meg a szerző további két művében. A rengeteg vendégzsöveget, bricolage-technikát alkalmazó betlehemes misztérium, a *Míg alszik szívünk Jézuskája* (2005) a megnevezéseket variálva dramatizálja a megváltó születését. A cselekmény egyszerre játszódik Galíciában és Júdeában, a születő gyermek pedig egyszerre jelölődik a zsidó Messiásként és Jézus Krisztusként.⁸ Szintén a megváltó születését tematizálja a Szól a kakas már című dráma, mely előszöveggént a Taub Eizikről szóló magyar haszid hagyományból merít.

E három mű zsidó motívumai közötti kapcsolat egyik leghangsúlyosabb esete a *Szól a kakas már* dalszövegének transztextuális alkalmazása. A motivikus összefüggésen túl pedig összetartozásukat a szerzői instrukció is erősíti: „...teljes mértékig összekapcsolódnak, sőt együtt készültek. [...] Azt gondolom, hogy ez a két könyv együtt olvasandó.”⁹ A motívumkölcsonzés esete tehát nemcsak olyan konstellációban mutatja meg a szerzői paradigmaváltást, melynek során a bricolage-technika és a kulturális hibridizáció poézisbeli példáival találkozunk, de arra is tanúsággal szolgál, hogyan olvasta a szerző saját előszövegeit.

A kállói rabbi dala – egy motívumkölcsonzés eredete

Taub Eizik és a haszidizmus nyomai Borbély műveiben

A legfeljebb „kállói Szent”-ként,¹⁰ jellemzett „[...]Taub Eizik, a Lublini / tanítványa...”¹¹ nem igazán egyeztethető össze a valós, történelmi alakkal. Inkább mint Jel vagy Név, mely mint megszólaló, narrátor funkcionál, akinek a szerző adja szájába a sajátosan imitált kabbalisztikus haszid allegóriákat, parabolákat, enigmákat, amelyek a bricolage törvényszerűségei szerint a hagyomány elemeit használják fel invenciózusan. A Név tehát a transztextualitás szempontjából mint idézet, intertextus jellemezhető, tematikusan pedig mint a kulturális emlékezet gesztusa, a szerző úgy szerepelteti, mint „a Név Sírjára helyezett Követ.”¹² Reb Taubról csak két vers közül bővebb információt. A szereplő a XXI. vers utolsó versszakára a „kállói haszidok”-kal együtt válik a holokauszt áldozatává.¹³ A vers tehát fokozottan hangsúlyozza az alak fikcionalitását,

7 Aschcroft, Bill – Griffiths, Gareth – Tiffin, Helen: *Key Concepts in Post-Colonial Studies*, 1998, i. m, 119.

8 L. erről bővebben: *Jelenvaló hiány, hiányzó jelenlét. Borbély Szilárd Míg alszik szívünk Jézuskája c. drámájának motivikus elemzése és paradoxonjai* c. tanulmányomat.

9 „Válami muszájság van benne”..., 2009, i. m.

10 Borbély Szilárd: *Halotti Pompa*, 2006, i. m. 131.

11 Uo. 133.

12 Uo. 135.

13 Uo. 183–184.

hiszen jelenésként vesz részt a vers epikus cselekményében.¹⁴ A *Taub Eizik Szekvenciája* c. vers a Taub Eizik alakja köré szövődő hagyományból merít, a valós alakot idézi meg. A vers szövegében a *Szól a kakasra* írt variáció ötvöződik az „epikus cselekményt” adó, a dalszerzés történetmotívumának feldolgozott verziójával.

A kállói Taub Eizik rabbit a magyar és az általános haszid hagyomány az első haszid cádiknak tartja Magyarországon.¹⁵ Bár az életéről szóló elbeszélések és azok változatai sok mindent mondanak róla, a történelmi tények annál inkább hallgatnak.¹⁶ A hagyomány, a változatok katalógizációja, mely a motívumtörténeti vizsgálódást megkönnyítené, még várat magára. A következő sorokban éppen ezért azokat a magyar nyelvű (a szerző valószínűsíthetően nem tudott héberül) irodalmi és sajtóbeli forrásokat vizsgálom, amelyeket Borbély Szilárd is ismerhetett, és amelyek vagy az orális kultúrából (melyben Taub alakja a vészkorszakig jelen volt) vagy a haszid népkönyvekből, lelkiségi irodalomból merítenek.¹⁷

Először 1995-ben Martin Buber *Haszid történetekjének* első teljes magyar kiadására irányítanám rá a figyelmet, amelyre Borbély a *Haszid Szekvenciák* jegyzetapparátusában¹⁸ is utal, s ugyaninnen származik a *Míg alszik szívünk Jézuskájának* mottója.¹⁹ Egy interjú alapján pedig az is bizonyítható, hogy Jiří Langer magyarul 1999-ben megjelent *Kilenc kapu* c. gyűjteményét is ismerte.²⁰ Az összes forrás „magyaros rabbiként” jeleníti meg Reb Taubot, azaz alakját a magyar népi kultúra sztereotip jegyeivel látja el. Az alföld miliójébe, a szabolcsi tájba helyezett rabbi a pásztorokkal társalog, tőlük több dalt átvéve építette be azokat a lokális haszid hagyományba. Megjelenése is ehhez hasonló: kaftán helyett paraszti ruhát visel, haját pedig varkocsba fonja, mint a pásztorok.

14 Fontos adalék lehet, hogy az izraeli Menachem Mendel Taub (sz.1923) a Kaliver (Kállói) rabbidinasztia, Reb Taub hetedégi leszármazottja több haláltáborot megjárva élte túl a vészkorszakot.

15 L. pl. az 1929. kiadású *Magyar Zsidó Lexikon* Chaszidizmus Magyarországon szócikkében: „A magyarországi chászidizmus megalapítója Taub Eizikel (l. o.) volt, ki Nagykovácsból származott s azelőtt pásztorgyerek volt. Megjárta a külföldi chászid zsidó vidékeket, majd visszatért Magyarországra. 1781-ben lett kállói rabbi, hova ezrével sereglettek hozzá az emberek. Az ő nevéhez fűződik a »Szól a kakas már« dal legendája is[...]”

16 E téren Szilágyi-Windt kutatásait a Neumann Albert: *Történetek...*, 1935, i. m. hagyományos narratívákat felvonultató anyagát is tartalmazó monográfiára érdemes hagyatkozni. A szerző másolatában szerencsésen megőrződött több dokumentum, amelynek eredetije a vészkorszakban megsemmisült a kállói hitközség archívumával együtt.

17 Vö: Dobos Ilona: *A csodarabbi alakja a néphagyományban*, 1990, i. m.; Nigal Gedalyah: *The Hasidic Tale*, 2008, i. m.

18 Borbély Szilárd: *Halotti Pompa*, 2006, i. m., 199.

19 Borbély Szilárd: *Míg alszik...*, 2005, i. m., 9.

20 „L.Sz.: Írtál egy rövid eszmefuttatást egy háború előtti prágai zsidó író, Jiří Langer *Kilenc kapu* című haszid legendagyűjteményének nyomán.” (...) „[B.Sz.:] Langer könyve töprengésre készítetett saját elgondolásaimat illetően.” *Az igazi nevem nem ismerem...*, 2009, i. m.

*A dal megvételenek történetmotívuma
mint a kulturális fordítás és hibridizáció allegóriája*

Ha alaposabban szemügyre vesszük a dal szerzésének történetmotívumát, láthatjuk, hogy a Bhabha-i fogalmak működésének sajátos esetéről van szó – olyan textusról, mely különböző hagyománykörök motívum-fonalaiból szövődik. Ahogy Orlovsky Géza *Micsoda madár* c. tanulmányában megjegyzi: „A legenda mélyértelműen szemlélteti a szóbeli hagyományozódás bonyolult folyamatát. Az átvétel egymástól eltérő kulturális közösségek között megy végbe...”²¹

A különböző változatokat²² összevetve az alaptörténet a következőképpen foglatható össze. Amikor a kállói Reb Taub a mezőn sétált, egy daloló pásztorral/bojtárral találkozott. A kállóinak megtetszett a dal, megkérdezi a pásztort, nem adná-e el neki. Az alku megkötetik. A változatok nagy részében a pásztor kisfiú. Bizonyos változatok szerint valójában Illés prófétával²³ találkozott a kállói. A változatok nagy része a mágiikus felejtés motívumát is alkalmazza – a pásztor a dal megvétele után elfelejti azt.

A kállói csodarabbi és a bojtár közötti adásvétel narratívája a kultúraközi párbeszéd egy exemplumaként olvasható, melyre a kállói köré szőtt motívumok között több példát is találunk. A történetek allegorikus olvasása a parabolisztikus, példázatos haszid történetek tipikus eljárása, esetünkben a (haszid)zsidó-magyar kulturális kontaktusok allegóriáivá avatja ezeket a történeteket. A pásztortól szerzett titokzatos dal nem csak Taub Eizik esetében, de egy, a hanipoli Zuszjáról szóló történetben is előkerül, ahol a rabbi a disznópásztor fűzfasípon játszott dalát tanulja meg. Bár a kállói történetétől eltérő módon itt egyáltalán nem hangsúlyozódik a kulturális információcsere. A dal és a daloló viszont ebben a történetben is mimikribe bújik, s a pásztor a zsoldárszerző Dávid királlyal lesz azonos: „Így szabadult ki Dávid, a pásztorfiú dala a hosszú fogságból.”²⁴

A *Szól a kakas már* dalszövegében egy (vagy két – a változatok függvényében) héber sorral találkozunk. A domesztikációnak ez az eljárása olyan vendégszövegeket emel át a zsidó kulturális- ill. szöveghagyományból, melyek felhasználásával az eredeti textus is átértelmeződik: „...a kulturális közegváltással funkciója megváltozik, és immár egy teljesen más, vallásos-misztikus fogalomkör kontextusában kezd működni.”²⁵ Gérard Genette fogalmával transztextuális eljárásnak nevezhetünk, míg Bhabha kulturális fordításról és az általa bekövetkező jelentésmódosulásról beszél: „[...] the

21 Orlovsky Géza: *Micsoda madár*, 2005, i. m., 47.

22 Raj Tamás: „*Várj madár, várj*”..., i. m.; Neumann Albert: *Történetek a „kállói cádik”-ról*, 1935, i. m., 6.; Szabolcsi Miksa, *Egyenlőség*. 1915/02/28 12.; Menassé ben József: *Szól a kakas már...* *Egyenlőség*. 1900/07/15 19. – újraközlés saját név alatt: Pásztor Mihály: *Szól a kakas már* (3) 1925/08/08 14.; Szépirodalmi változatok: a. külföldi: Langer, 212–213.; b. magyar: Patai, 65.; Kaczer, 182.

23 Szabolcsi Miksa: Uo.; Szabolcsi Lajos: 20.; Dr. Dési Géza: *Szól a kakas már...* In: *Egyenlőség* 1931/01/24. 2.

24 Martin Buber: *Haszid történetek*, 2006, i. m., 368.

25 Orlovsky Géza: *Micsoda madár*, 2005, i. m., 48.

indeterminate temporality of the in-between, that has to be engaged in creating the conditions through which »newness comes into the world«. The foreign element »destroys the original's structure of reference and sense of communication as well.«²⁶

A domesztikáció másik eljárása, Orlovsky megállapításainak nyomán, a kállói interpretatív viszonya a szöveghez, mely a Bhabha által leírt jelentésmódosulás esetének bizonyul. Az allegorézis tehát nemcsak a kállóiról szóló történetekben valósul meg, de magának a rabbinak tulajdonított szövegekben is, amelyben az allegória kulturális fordítása változik meg, amikor átkerül a judaizmus kontextusába.

Micsoda madár? – A dalszöveg, mint hibrid és bricolage

Orlovsky a *Szól a kakas már* textuális gyökereit a szöveg genealogikus és intertextuális értelemben vizsgálva a magyar népdalszövegek nyomán a folklorizálódó késő- reneszánsz udvari-szerelmi költészetére, pontosabban az ismeretlen szerzőségű, *Sötét ködből alig tisztult* kezdetű énekekre vezeti vissza Stoll Béla és Voigt Vilmos munkája nyomán.²⁷ A vers filológiai és motívumtörténeti hátterét Voigt a versről írott tanulmányában kimerítően tárgyalja.²⁸

Már első ránézésre feltűnik a dal utolsó versszakába bedolgozott egy (vagy két) héber sor. Ezek hiányában mindenféle gyanakvás nélkül a *Zöld erdőben, zöld mezőben* kezdetű magyar népdal egy variációjának gondolná az olvasó. A domesztikáció eljárása, amely a héber sort a szövegbe illeszti, több nézőpontból értelmezhető. Textuálisan az intertextualitás esetével találkozunk, hiszen a héber sor minden esetben idézet. Genette ezt a transztextuális szöveggenerálási módot nevezi bricolage-technikának.

Posztkoloniális olvasatban ez a kölcsönzés hibrid szöveget eredményez, amely az olvasótól nemcsak a két nyelv, de a két kultúra ismeretét feltételezi a jelentés birtoklása. A szöveg tehát abban a harmadik térben artikulálódik, amelyet a hibridizáció megképez.²⁹

Az allegorézis irányváltása a dalszövegben, mint a hibridizáció következménye

Orlovsky nyomán a szöveg genetikus vizsgálata során hozzáférhetővé váló variációkat, pretextusokat szemügyre véve a dalszöveg magyar részét a héber sor kihagyásával értelmezve a középkori alba műfajához vezetnek a szálak.³⁰ A hajnalodás toposzaival induló

26 Homi K. Bhabha: *The Location of Culture*, 2004, i. m., 326.

27 Vö. RMKT 3, 561–562.

28 Voigt Vilmos: *Én kimenék kismertembe...* In: Komlószi Tibor: *A régi magyar vers*, 1979, i. m., 201–214.

29 Homi K. Bhabha: *The Location of Culture*, 2004, i. m., 54–56.

30 Orlovsky Géza: *Micsoda madár*, 2005, i. m., 48.

szövegben szereplő madár már a legrégebb közvetlen pretextusban – a *Sötét ködből alig tisztult* kezdetű versben – is a kedves jelölője, avagy allegorikus alakja.

Ha a *Szól a kakas már* szövegét a bricolage és kulturális hibriditás szempontjából olvassuk, láthatjuk, hogy az intertextus beemelésével a madárallegória, a hajnal és hírnöke, a kakas motívumának értelmezése is megváltozik.

Az allegorézis által hozzáférhetővé váló értelem tehát először is kulturális kontextust vált – vagyis a héber sor beemelésével a magyar szöveg (népdal) jelentése is megváltozik: a szerelme jelentő madár már a Messiást, a hajnal az ő eljövételének közeledtét, a „madár” iránti szerelmi vágyakozást pedig a transzcendens iránti vágyakozás váltja fel.

Az allegorézis kulturális kontextusváltása mellett nem az allegória eredeti jelentésének felülírásáról, felszámolásáról van szó (madár ≠ kedves => madár = Messiás), hanem a jelentés kibővítéséről, melynek köszönhetően az allegória egy harmadik szinten is értelmezhető (madár = kedves = Messiás). A bricolage-technika működése itt nemcsak a transztextualitás, de a transzkulturalitás példája is egyben, hiszen a dalt termelő szociokulturális közeget reprezentálja.

Így mivel sem a héber sor, sem a magyar szöveg nem értelmezhető idegenként/másként, a szöveget a bhabhai harmadik térben artikulálódó, transzkulturális bricolage-ként jellemezhetjük.³¹

A kállói szent pap dala – egy motívumkölcsonzés szöveg- és kultúraközi aspektusai

Míg alszik szívünk Jézuskája – a jelentés keresésének allegóriája

Hogy a vizsgált motívum felbukkanása a szerző életművében mennyire fedi le a poétikai elmozdulást, remekül példázza annak első elfordulása – mely az egyéb zsidó, keresztény, és zsidókeresztény elemek bricolage-technika általi alkalmazásával szinkronban – a 2005-ös *Míg alszik szívünk Jézuskája* c. műben található.

A dalszöveget ráadásul kétszer is felhasználja a szöveg. Dramaturgiai funkciója tulajdonképpen legfeljebb dekoratív, a Messiás érkezéséről szóló vendégszöveg inkább poétikai szinten simul bele a szöveg szövetébe, amelynek témáját és cselekményét éppen a messiás születésének elbeszélése, – s színpadi műként, a rituális felmutatása, performálása – adja. Mindkét esetben a Csordapásztorok szájába adja a szerző a vendégszöveget, amellyel annak eredeti, pásztori kontextusát is megidézi. A darabban

31 “The transnational dimension of cultural tran[s]formation – migration, diaspora, displacement, relocation – makes the process of cultural translation a complex form of signification. The natural(ized), unifying discourse of »nation«, »peoples«, or authentic »folk« tradition, those embedded myths of culture’s particularity, cannot be readily referenced.” Homi K. Bhabha: *The Location of Culture*, 2004, i. m., 247–248.

szereplő kettős, zsidó, és/vagy keresztény kulturális kódolás a fabula lokalizálásával és az előszöveg kulturális/lokális beágyazottságával különös disszonanciát mutat. A darabban a Galícia és Júdea, ill. a Betlehem és Betlehowó helynevekkel való játék lehetővé teszi, hogy az evangéliumi narratívát részben visszavezesse, részben aktualizálja a keleti zsidóság kulturális kontextusában. A cselekmény, a Messiás születése tehát egyszerre zajlik a jászol körül és a stettlben. A Csordapásztorok így egyszerre galíciai pásztorok és az evangéliumi betlehemi pásztorok. A darab, mely a bricolage és hibridizáció mintapéldája, viszont kizárólag olyan előszövegeket használ, melyek a magyar kultúra részének tekinthetők (vallásos népelemek, betlehemes népszokások, magyar cigány ének, Szól a kakas már, stb.) Magyarán: egyszerre látjuk Jézus Krisztus születésének tanúiként szerepeltetett, és a stettlek világának haszid pásztorait, akik különös módon egy kulturálisan hibrid, zsidó-magyar dalt énekelnek. A disszonanciát a darab transztextualitás felőli olvasata oldja fel – hiszen a szerző a vendégszövegek többségének forrását a paratextuálisan, a Jegyzetekben jelzi – melyet a fikció önreflektivitását artikuláló gesztusként is értelmezhetünk.

A *Szól a kakas márt* a darab kétszer is felhasználja, különböző változatokban. A XIV. Stáció a dal szó szerinti idézetével indul. A szerző a legelterjedtebb változatot használja, forrásként. A messiási várakozást megfogalmazó dal a darab legtöbb szereplőjét mozgósító cselekménnyel, a Messiás keresésével kerül párhuzamba.

A másik – a cselekmény kronológiájában viszont korábbi – esetben, az V. Stáció kezdetén való használata a *Szól a kakas már* szövegének azonban sokkal izgalmasabb tanulságokat rejt. Egyrészt, mivel dalszöveg rejtetten, álcázva jelenik meg, másrészt pedig azért, mert a bricolage-technika egy egyedii esetét példázza.

„*Első Csordapásztor:*

Zöld erdőben sík mezőben
sétál egy madár,
kék a lába, zöld a szárnya,
haj be gyöngyen jár!

Második Csordapásztor:

Mit énekelsz? Milyen madár?

Első Csordapásztor:

Ki, ha eljön, nem lesz halál!

Második Csordapásztor:

Sose lesz az! Nem hiszem én!

Első Csordapásztor:

A Messiás az a Személy!”³²

32 Borbély Szilárd: *Mig alszik...*, 2005, i. m., 45.

Láthatjuk, hogy az Első Csordapásztor megszólalásának esetében nem a *Szól a kakas már* szövegét, hanem a dal előszövegének egy változatát idézi a szerző. Vagyis a népdal, amelyet a Csordapásztor szájába ad, Genette rendszerében, mint szó szerinti idézet, intertextualitásként határozható meg.³³ E meghatározáson túl egy második olvasat fedi fel a rejtett előszöveget, egy egészen konkrét olvasat: a Csordapásztoroké. Az *V. Stáció* olvasója ugyanis a Második Csordapásztor megszólalásától már azt olvassa, ahogyan ők olvassák, értelmezik a dalt, tehát az idézett szövegrészlet magának az olvasásnak a teatralizálásáról szól.

Az olvasás, mint a jelentés keresése jelenik meg drámai konfliktusként, hiszen a pásztorok arról vitatkoznak mit jelent a hallott dal(szöveg). A jelenet nyitányának dramaturgiai összefüggését szemügyre véve döbbenünk rá, hogy a Messiást kereső pásztorok keresik a jelentést, s így ez a pár sor az egész darab allegorikus magyarázataként olvasható.

Akképpen, ahogy az Első Csordapásztor teszi, aki szintén az allegorézis útján értelmezi a dalt. És éppen ez az értelmezés ugatja ki a jelentés nyulát a textus bokrából: hiszen a magyar népdal esetében a madár allegorikus jelentése a kedves volt, míg esetünkben, összhangban a kállói szent pap alakító értelmezésével, a Messiást jelenti a madár. Olyan palimszesztust³⁴ kapunk tehát, amelyen paradox módon intertextusként átüt a szöveg harmadik rétege, míg a második már lekopott. A *Szól a kakas már* elsődleges előszöveggént, hipotextuális szinten, rejtetten (vagyis a madár Messiáskénti értelmezésében), míg a másodlagos előszöveg, a népdal szövege intertextuálisan (idézetként) jelenik meg – s ez az idézett népdal egyúttal az elsődleges előszöveg intertextusa is. Találhatunk ugyan asszociációkat, parafrázisszerű áthallásokat a *Szól a kakas márral*, a szöveg még nincs jelen. Jelen van viszont a nem jelen lévő szöveg allegorézise. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a dalszöveg még csak lesz, pontosabban, ahogy a Messiás is, születőben van, a jelentés allegorikus kóddá íródik – így kerül eléink a *XIV. Stáció* kezdetén, a pásztorok Messiás-keresése végén az intertextusként beépülő dal.

Taub Eizik Szekvenciája – az olvasat kisiklatása a bricolage és hibridizáció által

*Taub Eizik Szekvenciája*³⁵ ha témájában nem, motívumaiban kissé elüt a *Haszid Szekvenciák* többi darabjától. Bár a vers szereplője a ciklus egyéb darabjaihoz hasonlóan szintén reb Taub, mégsem köthető az sem a holokauszt- és kollektív szenvedéstörténeteket tematizáló, sem a három rabbi által előadott „kabbalisztikus” magyarázatokat felvonultató szövegek sorába.

33 Vö: Gérard Genette: *Palimpsests*, 1997, i. m., 1–2.

34 Uo. 398–399.

35 Borbély Szilárd: *Halotti Pompa*, 2006, i. m., 160–161.

A ciklusban működő transztextuális poétika szempontjából olvasva a verset nyilvánvaló, hogy itt nem kulturálisan heterogén elemek bricolage-szerű felhasználásáról van szó, nem olyan vallási/kulturális kódok alkalmazásáról, amelyek a tradíció egy-egy fonala mentén alig belátható hipotextuális horizontokat nyitnak meg – de konkrétan meghatározható pretextusok átiratáról.³⁶

Taub Eizik szekvenciáját olyan mimotextusnak³⁷ tekinthetjük, mely három pretextusra vezethető vissza: a *Zöld erdőben, zöld mezőben* kezdetű magyar népdalra, a *Szól a kakas már* dalszövegére, és a dal megszerzéséről szóló történetmotívumra. Az elemzést különösen nehézé teszi, hogy mindhárom forrásszöveg variációiban létezik (helyesebb lenne tehát szöveghalmazokról beszélni), és kölcsönösen összefüggenek egymással – a dalszerzés története gyakran idézi, intertextuálisan beépíti narratívájába a dalszöveget, valamint a *Zöld erdőben, zöld mezőben* variációi a *Szól a kakas már* pretextusának s egyben variánsának is tekinthetők. Így a Borbély-szövegben található parafrázisok (intertextusok) nagy része a magyar népdal szövegét éppúgy megidézi, mint a *Szól a kakas márét* (2. vsz. 6.vsz./1. sor, 8.vsz./3. sor).

A szerző ezekből az elemekből építi fel hommage-szerűen versét, melynek epikus cselekménye a történetmotívumunk egy verziója. A rabbi és a bojtár mint szereplők, és mint narrátorok vannak jelen, a versszöveg egyharmada, három teljes, idézőjellel keretezett versszak a szereplő megszólalása. Fontos kiemelni, hogy a történetmotívumok általam áttekintett verzióban a bojtár, ha mimikriben jelenik meg, allegorikusan Illés prófétával azonosul, nem pedig a zsoltárszerző pásztorral, Dávid királlyal. A dávidi mimikri tematikusan a Messiás-motívumot erősíti a versben (hiszen a megváltó a Zsolt 95.7 hagyományos értelmezésének fényében a Dávid házából származó messiás),³⁸ másrészt hipertextuálisan olvasva a hanipoli Zuszja idézett, megtévesztésig hasonló történetére vezethető vissza.³⁹

A drámai, dialogikus vers metrumba egységes – 1.sor a *Zöld erdőben*hez hasonlóan felező nyolcas, a második (a pretextusoktól elütően) kétütemű hetes (4/3). A versszakokban a-b-a-b keresztrím található. A vers metrikája, rímelése szabályos, a népdalokat idézi.

Ha alaposan szemügyre vesszük a költő által működtetett bricolage-technikát, a transztextualitás több jelenségére találunk példát. Ha a prózavariánsokban előttünk álló történetmotívum szempontjából olvassuk Borbély szövegét Genette segítségével, az átiratok, újraírások során megfigyelhető transzpozíció eseteivel találkozunk:

36 Hasonló okok miatt átiratnak minősíthetjük a ciklus következő darabjait: *Zmirot-dal*. In: Borbély Szilárd: *Halotti Pompa*, 2006, i. m., 189; *Három Ifjú Éneke*, 169.

37 Gérard Genette: *Palimpsests*, 1997, i. m., 81, 85.

38 Gershom Scholem: *The Messianic Idea in Judaism*, 1995, i. m., 11, 13, 28; Vö. pl: Bavli Szanhedrin 98a. (Petr Sláma: *Tanu rabanan*, 2010, i. m., 444.)

39 “Like King David, Eizik started out life as a shepherd...” Jegyzi meg: Mordechai Staiman.

*verzifikáció*⁴⁰ – a mimotextus verssé alakítja a prózai történetet;

*intermodalizáció*⁴¹ – zsánerváltás: az anekdotikus történet helyzetdalszerű verses elbeszéléssé válik;

*diegetikus transzpozíció/prochronizmus*⁴² – a dalban metafikcióként szereplő madár a mimotextusban szereplővé válik;

*transzvokalizáció*⁴³ – a mimotextusban a vételt a bojtár kezdeményezi a vételt;

*transzmotiváció*⁴⁴ – a vétel motivációja, tétje is különböző: „Ha megveszed ezt a nótát, / nem kell neked meghalni”;

*revalorizáció*⁴⁵ – utóbbi megállapítás értelmében a mimotextus már a halál kérdését járja körül.

A versszöveg következő sorai eredeztethetők a történetmotívumból: 1.vsz./1-2 sor, 3.vsz./1-2 sor, 4.vsz./1-3 sor, 6.vsz./2-4 sor, 7.vsz. A két, transztextuálisan összefüggő dalszöveg esetében a transzpozíciót nem lehet egyértelműen meghatározni, hiszen a két dalszöveg (variáns) transztextuális kapcsolata miatt itt tehát egyfajta „hiper-hipertextussal” vagyis a „transzpozíció transzpozíciójával” találkozunk, melyre Genette is hoz példát.⁴⁶ A két előszöveg elhatárolását az is nehezíti, hogy a szerző nem veszi át a Szól a kakas már héber sorait. A transzmetrifikáció⁴⁷ már az első olvasásra világos, ahogy az is, hogy a két dal elemeit fragmentumokként építi a költő a versszövegbe. Ezen fragmentumok intertextusnak (idézetnek/parafrazisnak) számítanak – 6.vsz./1. sor, 8.vsz./3. sor, 9.vsz./1-2 sor – mások a dal motívumaira, elemeire írt variációkat alkalmaznak – 1.vsz./2-3. sor, 2.vsz., 5.vsz./2. sor.

Vizsgáljuk meg a borbélyi mimotextust az allegorizáció szempontjából. A versben háromszor megismétlődő „Mikor lesz (az)” kérdése a Szól a kakas már „Mikor lesz az már” sorára rímel, annak parafrazisa. A vers középső versszaka, amely nem származtatható az említett pretextusokból, és amely egyben a szöveg tengelye, a messiás születésére való rákérdézként artikulálódik. Az átvett toposz, a hajnal közeledése fényében a „föltamad a Halálra” szintagma reverzióként értelmezhető (hasonló kifordításokkal gyakran találkozunk a szerző műveiben),⁴⁸ és megszületésként fordítható.⁴⁹

40 Gérard Genette: *Palimpsests*, 1997, i. m., 218.

41 Uo. 277.

42 Uo. 311.

43 Uo. 289.

44 Uo. 324–325.

45 Uo. 350–354.

46 Uo. 374.

47 Uo. 225.

48 A reverzió jelenségére összpontosít pl. Márton László kritikája. *Visszájára fordítani. Borbély Szilárd: Halotti pompa*. In: Jelenkor. 2005, 4 (48). 390.

49 A *Születés Szekvenciája* hasonló retorikai eszközzel artikulálja a születést, így intratextuális összefüggést képez a versünkkel: „Ki születik, az halálra / küldetik a napvilágra” – Borbély Szilárd: *Halotti Pompa*, 2006, i. m., 143.

A transzpozíció egy különös esete a vers epikus cselekményének harmadik szereplője, az a bizonyos madár, amely a Szól a kakas már „főszereplője”.⁵⁰ A madár a dalszerzés történetmotívumának narratíváiban kizárólag fiktíven és intertextuálisan (idéztként) volt jelen, mint az a madár, akiről a kisbojtár dalol. Borbély a vers egyik nagy belső ellentmondásával le is bontja és meg is tartja az eredeti narratíva metafikciós határát. Míg a 6. versszakban a nóta, addig a 7-ben már a madár megvételéről van szó („Dávidtól pénzen megvette / amiről az énekel.”). Az 1. versszakban a madár a kállóival együtt a mezőben jár, a 3-ban a bojtárral van, aki nem róla, de neki énekel („Vele volt egy kicsi bojtár, / aki énekelt neki.”). Ezzel szöges ellentétben viszont a 4. versszakban a madárról a kisbojtár/Dávid énekel („Ő énekelt a madárról”). A mimotextusban a madár tehát egyszerre jelenlévő, és hiányzó, egyszerre szereplője a fikciónak és a metafikciónak.⁵¹

A bricolage vers tehát az előszövegek mozaikszerű elemeinek egymásmellé illesztése folytán újabb mozaik-képet alkot, ám olyan idegen/más mozaik-elemek beillesztésével, amelyek nem a tárgyalt előszövegekből származnak: 3.vsz./2–3. sor, 4.vsz./4. sor, 5.vsz./2–4. sor, 6.vsz./4.sor, 8.vsz./1–2,4.sor, 9.vsz.3–4.sor. Az idegen elemek, a költő „saját hozadéka” esetében a transzpozíció esetéről, a bővítésről, amplifikációról van szó, ám a szálak ennél mélyebbre vezetnek. A beépített „saját” elemek között ugyanis hipertextusok, amelyek már, kulturálisan különböző, keresztény előszövegekre reflektál.

A három szereplőre bővített epikus cselekményvázon, amelyet az átírat megtart, így különböző jelentések élősködnek. A kisbojtár, aki „Úgy nézett ki, mint Akárki. / Mint, aki Őt kergeti.”, hipertextusként az Akárki c. középkori moralitásjátékot idézi meg. Kivel találkozik tehát a kállói? Kicsoda a kisbojtár? Az Everymanre való utalás egy közvetlen és egy enigmatikusan kódolt lehetőséget ad a jel (bojtár) jelentésén (Dávid király) túl. A kisbojtár, mint láttuk, mimikriként működik, ám a szerző a két másik lehetőséggel poliszémiát teremt s így egyben el is bizonytalanítja a jelentést. A bojtár álruhájába Akárki egyfajta condition humaineként is belebújik, mint a vég elől menekülő, a végességnek kitett ember. Az allúzió mögött rejlő hipotextus ismeretében az iménti idézet második enigmatikus sora a következőképp értelmezhető: „Őt”, tehát Akárkit a róla írt misztériumjátékban egy másik allegorikus alak, a Halál kergeti. A bojtár tehát egy harmadik allegorikus alakkal is azonosítható.

A transzmotiváció eredményeképpen a vásár igazi tétje a mimotextusban a halál kérdése Az *Everyman*ben szereplő üzletkötés (a Halál haladékat ad Akárkinek a darab elején) így a pretextus, a dalszerzés narratívájával különös párhuzamot alkot: a haláltól való haladéék, élet-idő nyereség a messiás születésének elodázására rímel. 5. versszak: „...az a madár / föltámad a halálra (...) száll hajnalhasadtára” (vagyis a messiás madárként jelképezett lelke

50 Fontos felhívni a figyelmet, hogy akár a dalban, akár Borbély verziójában a madár és a kakas (aki csak hangjával van jelen) nem azonosítható egymással.

51 Vö: Gérard Genette: *Palimpsests*, 1997, i. m., 377–381.

testet ölt, megszületik), majd 9. versszak: „Az a madár sose száll el, / csak, aki róla dalol.”

Az epikus cselekmény szereplőjévé avanszált madár jelentése, valós identitása a kisbojtárhoz hasonlóan elbizonytalanodik. Míg az 1. versszakban szemantikailag a Messiás jelölőjeként, poétikailag pedig annak hasonlataként jelenik meg („A Messiás, mint egy madár, / éppen arra járhatott.”), addig a 4. vsz. azt állítja, hogy a madár „Krisztus Hiánya”. Az ellentmondás ezúttal nemcsak szemantikus, de egyben kulturális is. A vers zsidó kulturális kontextusában ez a markáns keresztény elem a fordítás és a kulturális ambivalencia szempontjából válik megközelíthetővé. Nyelvileg pusztán ugyanazon kifejezés különböző fordításáról van szó, hiszen a megváltót jelölő felkent szó a héber Messiás (masiah, מָשִׁיחַ) és a görög Krisztus (chrisztosz, Χριστός) szónak felel meg. Az intratextuális ellentmondást azonban akkor sem tudjuk feloldani, ha a Messiást és Krisztust azonosítjuk, hiszen az egyik jelölés afirmatív a másik negatív értelemben szerepel. Kulturális kódként olvasva viszont a keresztény hagyománykör legikonikusabb toposzát szövi bele hipertextuálisan a vers zsidó kontextusába. Ezzel a gesztussal a bricolage-jellegű szöveg újabb értelmezői horizonttal bővül, a keresztény hagyomány messiását, Jézus Krisztust tematizáló hipotextusok irányába.

A hajnalra utaló kakas-motívum a zsidó hagyományban a megváltást, a messiási idők beköszöntét jelzi a Rabbi Szimlaj Bavli Szanhedrin 19b. végén található a kakast és denevért összehasonlító allegorikus állatmeséje alapján.⁵²

Ha a kakas jelképes értelmét vizsgáljuk a keresztény ikonológia felől, első asszociációként Jézus Péter általi elárulásának evangéliumi narratívája merül fel. A vers motívumait figyelembe véve azonban a kakas-motívum sokkal markánsabb konstellációkat mutat meg a vers ókeresztény himnuszköltészettel való összehasonlító elemzése.⁵³

A kakas, mint a hajnal hírnöke és az ébredés közeledte adja Szent Ambrus *Himnusz kakasszóra* c. művében a vers vezérmotívumát. A hajnal allegóriája Jézus Krisztussal való transzcendens találkozást rejti. Aurelius Prudentius hasonló cím alatt fennmaradt költeményében szintén hasonló motívummal találkozunk. *Szent Hilarius Hajnali éneke Jézus Krisztus életéről* szintén tartalmazza a kukorékoló kakas motívumát.⁵⁴

„Kakas szaván remény fakad,
S a szenvedőnek enyhület.
Elejti törét a lator,
S az elbukott nyer új hitet.

„A hajnal szárnyas hírnöke
az új nap jöttét zengi már
és a lelkünket fölverő
Krisztus megint életre hív.

52 Petr Sláma: *Tanú rabanan...*, 2010, i. m., 449.

53 Ezt a vizsgálatot intratextuális megfontolások is szükségessé teszik, a *Haszid Szekvenciák* több darabja is már címében utalva az ókeresztény kultúra elemeit mozgósítja.

54 „Kakas hangja, szárnya tapsa, érzi a kelő napot. / Mi imával s dallal hívjuk, amit jönni vár hitünk / és a végtelen felséget énekelve végtelen / hajnal előtt, világ előtt, zengjük a Krisztus királyt.” Ford.: Babits Mihály.

Ó Jézus, a bukóra nézz,
Térítsen meg tekinteted.
(...)
Ó fényesség, ragyogj belénk,
A lélek álmát megszakaszd!⁵⁵

(...)
várjatok: már közel vagyok.
(...)
Vágd el az álmod, Krisztusunk,
törd meg az éj bilincseit;
oldd le rólunk a régi bűnt
s deríts új világot reánk!⁵⁶

A keresztény hipotextusokra visszavezetett értelmezéseket a zsidó hipotextussal a következőképpen hangolhatjuk össze: az evangéliumi narratíva és annak nyomán el-
lentétes konstellációt mutat (elmenetelt, halált jelent), míg az ókeresztény himnusz-
költészet toposzaként a Messiás eljövele és Krisztus parúziája párhuzamba kerül.

Krisztus vagyis a Felkent jelentésének és fordításának kulturális ambivalenciájával és a keresztény kulturális kódok beemelésével a szöveg hibridizálódik, transztextuálisan pedig olyan sajátos zsidókeresztény bricolage-t alkot, amelyet Homi K. Bhabha third space fogalmával határozhatunk meg. A hibriditás sajátos köztességben („in-between”) helyezhető el. Esetünkben a bricolage-szerű szövegtest pre- és hipotextusainak feltá-
rása után a több kulturális hagyományt (kereszténység, zsidóság, magyar haszidizmus, magyar népi kultúra) működtető utalásrendszer nem harmonikus, szimmetriákon alapuló rendszer. Az intratextuális, a vers belső ellentmondásai (a madár meghatározása, a vétel tárgya, a madár jelenléte) a transztextuális olvasatra is messzemenő hatással bírnak. A különböző hagyományokat nem egyesíti, nem olvasztja össze, legfeljebb párhuzamba vonja. A vers tehát a különböző kultúrák határán, átmenetben, vagyis a köz-
tességben létezik.

Szól a kakas már – az allegória profanizáció általi reverziója

Már a címében is a dalt idéző drámában központi szerepet kap a dal és a róla szóló történet. A darab címe, azaz paratextusa maga is intertextus, ami nem példa nélküli a Borbély-szövegek esetében. A purimi játék egyik főszereplője maga a kállói szent pap. A kulturális kettősségre és fordításra már a dramatis personae-ban felfigyelhetünk, ahol a szereplő így szerepel: „Taub Izsák, másképpen a Taub Eizik, egy csodarabbi.”⁵⁷

Az alakoskodás, a mimikri a purim karneváli hagyományával harmonizálva a narratív szintekre is kihat. A purimi játék hagyományainak megfelelően a stettel szereplői egy színdarabot, egy Eszter-játékot próbálnak, amely egyfelől narratologikailag színház a színházban, színpadi metalepszis, másfelől a transztextualitás szempontjából

55 Ambrosius: *Hymnus Ad galli cantum*. Ford.: Sík Sándor.

56 Aurelius Prudentius: *Hymnus ad galli cantum*. Ford.: Babits Mihály.

57 Borbély Szilárd: *Szól a kakas már...*, 2013, i. m., 2.

az ószövetségi Eszter könyve (Megilat Ester) dramatizációjának tekinthető. A fikció keretét teremti meg egy másik metadramatikus eljárás, a játékmester funkcióját betöltő Mesélő szerepeltetése, amely a narrációból a mimézisbe átfolyó performativitást, azaz a mesélés teatralizálását példázza. A fikció három szintje így matrioskaszerűen metalepszisen belüli metalepszist rejt.

A *Szól a kakas már* a darabban színpadi idézetként megjelenik, noha a dráma szövege nem tartalmazza azt, csak egy-két hipertextuális mellékszövegben, szerzői instrukcióban idézi – pl. a szerzői megjegyzésekben: „A játék előtt és a szünetben variációk szólnak a Szól a kakas már dallamára.”⁵⁸ Vagy: „Éneklí a Szól a kakas már kezdetű éneket.”⁵⁹ – áll a darab második jelenetében, mely epizódként a dalszerzészről szóló történetet dolgozza fel.

A második jelenetet a transztextualitás szempontjából értelmezve dramatizáció, mint prózából drámába való áttétel intermodalizáció eseteként azonosíthatjuk.⁶⁰ A transzpozíció során az átemelt elemek kapcsolata megváltozik, ráadásul új elemek kerülnek be. A *Taub Eizik Szekvenciájához* hasonlóan itt is szereplőbővítés történik, ám itt műfaji adottságok miatt ez az amplifikáció kulcsszereppel bír. A Bóher alakja, amely az eredeti, kétszereplős narratívában nem szerepel, a jelenet elején – melyet itt is a Mesélő beszéde indít el – a fikció határain kívül, a Mesélőtől követel magának szerepet:

„MESÉLŐ	Így kezdődött ez az eset, amelyről mélyen hallgat a Talmud is, nagy titok fedi azóta is. De én most elmondom nektek. Úgy beszélnek, egy nap a kállói rabbi, Taub Eizik, a csodarabbi, Áldassék a neve, sétálni indult...
BÓHER	Kippában és a Bóherrel....
MESÉLŐ	Persze, hogy kippában! De szó sincs bóherről ...
BÓHER	Már hogyne lenne benne Bóher, minden hászid történetben kell szerepeljen egy bóher.” ⁶¹

A dramatizációban a Bóher szerepével együtt a cselekmény is bővül. A Bóher képtelen felébreszteni Taub rabbit, s „(...kétségbeesett lépésre szánja el magát) Jön a Messiás! Jön a Messiás!”⁶² – amivel mintegy előrevetíti az epizód fő témáját. Taub szavai a pretextus variánsaiban megtalálható Illés prófétára utalnak: „Taub: Hah?! Mit álmodtam? Azt súgta fülembe / Élijáhu prófétta, hogy készüljünk, / mert elérkezik a

⁵⁸ Uo. 2.

⁵⁹ Uo. 10.

⁶⁰ Gérard Genette: *Palimpsests*, 1997, i. m., 177–178.

⁶¹ Borbély Szilárd: *Szól a kakas már...*, 2013, i. m., 7.

⁶² Uo. 8.

Messiás?” A Bóher figurájának ellentmondásosságát és komikumát erősíti, hogy noha ő maga kiabált a mester fülébe, mégis csodának tartja az Elijáhu álombeli látogatását, s legszívesebben azonnal rohanna szétkürtölni a zsinagógába. Taub kérdésére még le is tagadja tettét: „Én? Merek én kiabálni? A cadik fülébe?”⁶³

A Bóher fikció határait megsértő figurája, a valóságot azonnal csodára váltó, vagyis a profánt szakralizáló szemlélete alapvető módon értelmezi át a pretextus narratíváját. Az énekszóval közeledő pásztorfiút már annak megjelenése előtt csodának, jelenésnek tartja (s ezt következetesen „A közönség felé.” kommunikálja). Az adaptációban a Kiskovács Dávid nevet kapó pásztorfiú esetében így Taub kijelentése „Dávid lesz az... (...) Dávid énekel a Messiásról”⁶⁴ a kállói parasztgyerekekre, míg a Bóher számára Dávid királyra vonatkozik, mintha az allegorézis teatralizálásáról lenne szó. (A Taub Eizik Szekvenciájához hasonlóan Borbély itt is Dávid királyt alkalmazza.) Taub és a Pásztorfiú hétköznapi és banális dialógusa mögött ennek megfelelően a Bóher allegorikus, rejtett értelmet, misztériumot, csodát lát.

A cselekmény látszólag a pretextusnak megfelelően zajlik. A rabbinak megtetszik Dávid dala, újra elénekelteti vele, majd egy máriásért megveszi, s ráadásnak még a sípját is megkapja. A cselekményt a jelenet vége értelmezi újra. A csodák fanatizmusában égő Bóher, mielőtt rohanna a stettlbe a csodálatos események hírével, mintha kiesne a szerepéből: „(A közönséghez.) Ájvé, ájvé... Gyengül a rebe elméje! / Kiadni pénzt, a semmire, rebe? / Mintha kidobta volna az ablakon. Huss! / Ájvé, ájvé! Inkább a szegényeknek kellett volna adni...! / Az legalább micva... (Elrohan.)”⁶⁵ A rabbi jelenetzáró, alább olvasható vallomásában azonban bár lelepleződik a csoda, a Bóher idézett szavainak ellenkezője bizonyul valóságnak, hiszen a rabbi éppen micvát gyakorolt: „Taub: Meg vagyok verve ezzel a bóherral. / Ez a Kiskovács Dávid. Mióta meghalt / az anyja, mindig segítjük. Nálunk / szolgált. Nagyon szépen furulyázik.”⁶⁶

Ezen információk fényében tehát két szint különül el: a Bóher allegorézise, mely a pretextus nyomán alakul, és Taub a „realitás” síkján történő alakoskodó, mimkriszerű és tapintatos adásvétele, amely a jótékonyosság micvájának gyakorlását rejti, s mintegy „mellesleg” sajátítja el a rabbi a pásztorfiú dalát. Természetesen szó nincs arról, hogy a rabbi nem tulajdonít misztikus mélységet a dalnak. A dalnak, mint allegóriának igen, a valóságos helyzetnek nem: „Egy dalt hallottam, / amely titkos üzenetet rejt. A pásztorfiú, / aki énekelte, nem is tudhatja, mit énekel.”⁶⁷ „[...] mért ne lehetne a dal jel, amelyet a Messiás küld maga előtt.”⁶⁸ Dávid a Bóher emelkedettségét ellensúlyozó

63 Uo.

64 Uo. 9.

65 Uo. 11.

66 Uo.

67 Uo. 44.

68 Uo. 55.

profán, sőt vulgáris replikáinak akasztófahumorát is csak ennek fényében értjük meg a jelenet végén.⁶⁹

A Bóher szerepe azonban nemcsak az allegória profán és szakrális síkját mutatja meg, s cseréli fel (hiszen a micva a tulajdonképpeni, „igazi” csoda), hanem a legendák születését és a mítoszképződés mechanizmusát is szemlélteti.

A határátlépés és profanizáció erősödik a Messiásról folytatott kulturális és vallásközi dialógus megindulásával a szereplők között, hiszen az áldott állapotban lévő Eszter gyerekének nincs apja – pontosabban egy keresztény, a városi tanító az apja, aki-nek a darabbeli zsidó hitközségbe való betérése szintén határátlépés. A Messiás itteni történetét keresztény szempontból elemezve a szeplőtelen fogantatás és a szűzen szülés dogmájának ősrégi kifordításáról és profanizálásáról lehet szó.⁷⁰

Irodalom

Aschcroft, Bill – Griffiths, Gareth – Tiffin, Helen: *Key Concepts in Post-Colonial Studies*. London–New York, Routledge, 1998.

Az igazi nevem nem ismerem. Borbély Szilárddal Lucie Szymanowská és Kiss Szemán Róbert beszélget. <http://www.szombat.org/hirek-lapszemle/1035-az-igazi-nevem-nem-ismerem> (2014-04-18)

Bhabha, Homi K.: *The Location of Culture*. London–New York, Routledge Classics, 2004. (1. kiad.: 1994.)

Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat 2011.

Borbély Szilárd: *Míg alszik szívünk Jézuskája. Betlehemes misztérium.* Pozsony, Kalligram, 2005.

Borbély Szilárd: *Halotti Pompa. Szekvenciák.* Második, bővített kiadás. Pozsony, Kalligram, 2006.

Borbély Szilárd: *Szól a kakas már. Ajn Píremspil.* A Színház drámamelléklete, 2013 szeptember. http://szinhaz.net/index.php?option=com_docman&Itemid=14&limitstart=20 (2014-04-18)

Buber, Martin: *Haszid történetek.* Budapest, Atlantisz, 2006.

Dobos Ilona: *A csodarabbi alakja a néphagyományban.* In: Kriza Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből.* Budapest, Akadémiai kiadó, 1990.

69 Taub: Hallod-e, nem adnád el nekem? / Pásztorfiú: El én az anyám is. (...) Taub: Hohó! De t ese énekelheted többé. Pásztorfiú: Üsse kő, azt is megígérem. / Némuljak meg, haljon mega z anyám, ha még egyszer élénkelem.” – Uo. 10.

70 Városi Hajdú: (...) Nincs apja a gyermeknek? / Handlé: Hát vanni biztos van, csak nem tudni... / Mert ki látott már gyereket apa nélkül? / Városi Hajdú: Te ne gyalázd az Úrjézust! / Handlé: Na azon kívül...” – Uo. 26., vö. 43.

- Egyenlőség folyóirat elektronikus archívuma: Historical Jewish Press (National Library of Israel, Tel-Aviv University) <http://web.nli.org.il/sites/JPress/English/Pages/Egyenloseg.aspx> (2014-04-18)
- Genette, Gérard: *Palimpsests. Literature in the Second Degree*. Lincoln–London, University of Nebraska Press, 1997.
- Glässer Norbert: *A kállói Szent Pap. Egy neológ izraelita integrációs narratívum a Horthy-korszakban*. In: Barna Gábor – Kerekes Ibolya (szerk.): *Vallás, egyén, társadalom*. Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék Szeged, 2014. 206–230.
- Kaczér Illés: *Ne félj szolgálom, Jákob*. Göncöl Kiadó, 2002.
- Komlós Tibor (szerk.): *A régi magyar vers*. Budapest, Akadémiai, 1979.
- Krusovszky Dénes: *A tragédia esélye – Borbély Szilárd költészetéről*. Népszabadság. 2014. február 27. <http://m.magyararancs.hu/konyv/a-tragedia-eselye-88960/?page-Id=76> (2014-04-18)
- Langer, Jiří : *Kilenc kapu. A haszidok titkai*. Pozsony, Kalligram, 2000.
- Neumann Albert: *Történetek a „kállói cádik”-ról*. Nyíregyháza, Klafter szedőgépes könyvnyomdája, 1935.
- Nigal, Gedalyah: *The Hasidic Tale*. Oxford, The Littman Library of Jewish Civilization, 2008.
- Orlovsky Géza: *Micsoda madár*. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005. 47–53.
- Patai József: *Lelkek és titkok*. Mult és Jövő jubileumi kiadása, 1919.
- Raj Tamás: *„Várj madár, várj.” A bászidizmusról*. <http://www.zsido.hu/vallas/haszid.htm> (2014-04-18)
- Scholem, Gershom: *The Messianic Idea in Judaism. And Other Essays on Jewish Spirituality*. New York, Schocken Books, 1995.
- Sláma, Petr: *Tanú rabanan. Antologie rabínske literatury*. Praha, Vyšehrad, 2010.
- Staiman, Mordechai: *Niggun: Stories Behind the Chasidic Songs that Inspire Jews*. Jason Northvale NJ, Aronson Inc. Publishers, 1994. <https://www.torah4blind.org/niggun/> (2014-04-18)
- Száz Pál: *„A szó halála: Az olvasás” Transztextualitás Borbély Szilárd Haszid Szekvenciák című ciklusában*. In: *Irodalmi Szemle*. 2014, 2. 34–53.
- Száz Pál: *Jelenvaló hiány, hiányzó jelenlét. Borbély Szilárd Míg alszik szívünk Jézuskája c. drámájának motivikus elemzése és paradoxonjai*. In: *Zborník medzinárodnej vedeckej konferencie Univerzity J. Selyeho – 2014 „Vzdelávanie a veda na začiatku XXI. Storočia”*. Komárno, 2014, Sekcia teologických a humanitných vied (CD-ROM).
- Szilágyi-Windt László: *A kállói cádik. A nagykállói zsidóság története*. Tel-Aviv, Saját kiadás, 1960.

- Szunyogh X. Ferenc: *A szent zsolozsma*. Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK) http://www.ppek.hu/konyvek/Szunyogh_Ferenc_A_szent_zsolozsma_1.pdf (2014-04-18)
- Takáts József: *Borbély Szilárd (1964–2014)*. In: Jelenkor. 2014, 4 (57).
- Ujvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. <http://mek.oszk.hu/04000/04093/html/> (2014-04-18) (eredeti kiad. 1929.)
- Vári György: „*Valami muszájság van benne*” – *Borbély Szilárd író*. In: Magyar Narancs. 2009. április 23. http://magyarnarancs.hu/konyv/valami_muszajsag_van_benne_-_borbely_szilard_iro-71214 (2014-04-18)

“*The Messiah as a bird could walk this way*”

The utilization of lyrics and story motif of the song The Rooster is Already Crowing in the works of Szilárd Borbély as case of transtextuality and cultural hybridity

Following the change of poetic paradigm in the oeuvre of Szilárd Borbély, the transtextual use and mixing of the Jewish/Hasidic and Christian cultural elements, the essay analyses the most significant case of transtextuality, the lyrics of the Hungarian Hasidic song, *The Rooster is Already Crowing*, ascribed to the first Hungarian Hasidic rebbe, Taub Eizik, and the story-motif about his formation. As a typical example of mixing different cultural elements, the borrowed text/motif in the works *Sequence of Taub Eizik* (from cycle *Hassidic Sequences*), *Míg alszik szívéünk Jézuskája* (*While Child Jesus Sleeps in Our Heart*) and *Szól a kakas már* (*The Rooster is Already Crowing*) could be identified as a case of bricolage according to theory of transtextuality of Gérard Genette (*Palimpsests*). The mixing of Christian hypertexts with borrowed Jewish material could be identified also as a special type of cultural hybridization evolved by Homi K. Bhabha (*The Location of Culture*).

Keywords: Hungarian poetry, contemporary poetry, transtextuality, intertextuality, cultural hybridization, post-colonialism

TÓTH LILLA

A kortárs közéleti költészet nyelvi és poétikai aspektusai

Jelen tanulmány célja a kortárs közéleti költészet nyelvi és poétikai aspektusainak vizsgálata. A kortárs közéleti líra divatos fogalom az utóbbi évek irodalmi diskurzusában, ennek ellenére nem számít újdonságnak a magyar irodalomban. A tanulmányban három magyar kortárs költő választott verseit elemzem, legfőbb célom a versbeli szubjektum hangjának, pozíciójának a vizsgálata, annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy vajon milyen mértékben változik az identitás ezekben az alkotásokban, illetve milyen identitások kerülnek bemutatásra. A kortárs közéleti líra képes innovatív jelenségként funkcionálni az irodalmi diskurzusrendszerben, hiszen különböző produkciók és projektek formálódnak meg a közéleti költészet segítségével és annak hatására is. A kortárs közéleti líra olyan poétikai eszközöket alkalmaz, amely általában a kortárs irodalmi diskurzus aktív szegmenseivé válik.

Kulcsszavak: identitás, poétikai aspektus, szubjektum, közéleti vers

Bevezetés

A kortárs közéleti költészet jelensége több új lehetőséget és kérdést vet fel a kortárs irodalmi diskurzusrendszerben, nemcsak új tematikai egységként jelenik meg, hanem a versek nyelvi és poétikai aspektusai is új megvilágításba helyezik ezt a líranyelvet. A közéleti verseket elsősorban tematikai hasonlóság fűzi össze, de ez nem zárja ki a közéleti alkotások vizsgálatát nyelvi-poétikai szempontok szerint. A tanulmány célja a közéleti típusú versek vizsgálata nyelvi és poétikai sajátosságaik alapján, amelyek segíthetnek a közéleti típusú versek differenciálásában és kategorizálásában, mely hozzásegít a korpusz részletesebb definiálásához, a közéleti beszédmód újrapozicionálásához a kortárs magyar irodalomban. Jelen tanulmány felvetett nyelvi és poétikai aspektusai közül főként a közéleti versek lírapoétikai jellegét szeretném megvizsgálni és bemutatni, ezen belül is a versbeli személyiség dimenziót, a lírai alany pozícióját, szerep- és énfelfogását, identitását, illetve identitásválságát, önpozicionálását és hangnemét. A teoretikus prezentációt Térey János, Kemény István és Szálinger Balázs választott verseinek interpretációjában szeretném bemutatni. Az említett költők képesek felhasználni a posztmodern szövegformálás és a posztmodern játék hozományait, de mégis költői magatartásformájukban nem vesztek szem elől a magyar irodalmi hagyomány rendszerét sem.

A kutatás eredményeinek részletes kifejtése

Poétika és nyelvészet viszonya már hosszú ideje foglalkoztatja az irodalomtudósokat, a téma elméleti és gyakorlati aspektusai több tudományos alkotás tárgyát is képezik. Roman Jakobson *Nyelvészet és poétika*¹ című előadásában felsorakoztatja az érveket és ellenérveket is a poétika vezető pozíciója mellett az irodalomtudományban, szerinte a „poétika fő tárgya a nyelvi művészet differencia specificája”.² Jakobson nyelvi kommunikációs modelljében jelenlévő poétikai funkciója viszont nem kizárólag a költészetre vonatkozik, illetve a költészet sem azonos a poétikai funkcióval, hiszen ez a funkció a verbális művészeteknek az uralkodó, de nem az egyetlen, kizárólagos funkciója, míg további nyelvi aktusok során szekunder szerepe van.³ Ha ezt igaznak fogadjuk el, akkor a közéleti versek nyelvi-poétikai sajátosságainak vizsgálata elengedhetetlen, hiszen a lírai alkotások legfontosabb vonása az esztétikai érték. Jakobson nyelvi kommunikációs modelljének megemlézése azért fontos a közéleti versek nyelvi és poétikai specifikumainak vizsgálatakor, mert a kortárs közéleti költészet már túl van a posztmodern irodalom nyelvi tapasztalatán, amely jelentős, éles változásokat eszközölt az irodalmi szövegformálásban, Bókay Antal *A líra az ezredfordulón – poétikaelméleti szempontból*⁴ című tanulmányában megjegyzi, hogy a posztmodern poétikai stratégiájában a nyelv önmaga materialitásban funkcionál, az interpretációt a hermeneutikai-grammatikai megértés határozza meg. A kortárs közéleti költészetben ezért szintén fontos a nyelvi szövegformálás vizsgálata, milyen mértékben jelölhető ki itt a lírai én, az identitás, illetve milyen jelentősége van ezekben a versekben a retorizációnak. A közéleti versek líraelméleti vizsgálatakor figyelembe kell venni a referencialitás dimenzióját, hiszen megkerülhetetlen a versek valódi vonatkozás- és utalásrendszere, illetve annak hiánya, hiszen „a referencia társadalmi jelenség, amely szoros összefüggésben áll a társadalomba ágyazott egyéni tapasztalat megvalósulási formáival”.⁵

Ezek alapján elmondható, hogy a kortárs közéleti líra leginkább nyelvi és poétikai aspektusai által differenciálódik az 1960-as és 1970-es évek vallomásos és kollektív költői magatartásformák verseitől. A közéletiség időben és térben is más jelentésmezőket és értelmezéseket generál, az irodalomban azonban nemcsak a tér és idő kontextusai, hanem a lírai én pozíciója, hangneme és szerepe is hozzásegíti a kortárs közéleti líra fogalom önálló pozíciójának bizonyítását a kortárs magyar irodalmi diskurzrendszerben. Jelen dolgozatban főként a közéleti beszédmód legfontosabb változásaira szeretnék koncentrálni. A hatvanas és hetvenes években a közösségi sorsvállalás

1 Roman Jakobson: *Nyelvészet és poétika*, 1958, i. m., 229–244.

2 Uo. 449.

3 Uo. 454–455.

4 Bókay Antal: *A líra az ezredfordulón...*, 2000, i. m.

5 Németh Zoltán: *A referencialitás temporalitása*, 2004, i. m., 11.

verseiben megszólaló lírai szubjektum maga a költő volt, a képviselőség és váteszjelleg jellemezte ezeket a verseket. Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténete is megállapítja, hogy a költő, illetve a művész különböző módon, de „mindig valamilyen exponense (képviselője) annak a közösségnek, amelynek nyelvén és kultúráján keresztül esztétikai viszonyt teremt a világgal”.⁶ A nyolcvanas és kilencvenes években bekövetkezett váltás radikális változásokat eszközölt tematikai és poétikai szinten is, de a hatvanas és hetvenes évek közösségi verseinek hatását, érvényességét és folytathatóságát vonta kétségbe, amely a kortárs líra vizsgálódása szempontjából a leglényegesebb. Margócsy István *Irodalomtörténeti vízió a költészet állapotáról*⁷ című tanulmányában kijelöli a magyar irodalom hagyományával való szembefordulást, hiszen nemcsak bizonyos költői életművek (Nagy László, Juhász Ferenc, Pilinszky János) továbbvihetőségét kérdőjelezi meg a posztmodern fordulat, hanem alapvető poétikai változásokat is végrehajt. Kulcsár Szabó Ernő a közösségi sorsvállalás verseinek alapvető sajátossága a versekben többé-kevésbé megformált személyes lírai alany.⁸ Menyhért Anna *Szétszalazás és összerakás*⁹ című tanulmányában egyértelműen rámutat, hogy a képviselési-küldetéses-feladat központú költőmodell dominanciája fokozatosan megszűnt a nyolcvanas-kilencvenes évek során. Arra a következtetésre jut, hogy a költőnek nincs többé feladata, nem értünk, hanem hozzánk beszél – ha egyáltalán szól valakihez.¹⁰ Természetesen kortárs közéleti versekben sem arra a kérdésre keressük a választ, hogy „ki beszél”, de figyelembe kell venni a lírai szubjektum által konstruált környezetet, dialógust és kommunikációt szöveg és olvasó közt. A közéleti alkotásokban megfogalmazott üzenet kódolása alapvető mozzanatként funkcionál szöveg és olvasó közt, hiszen ezek a szövegek közéleti, társadalmi, kulturális és bizonyos esetekben politikai kérdésekre, problémákra és témákra reflektálnak. A közéleti versek lírai alanya nem azonosítható a hatvanas és hetvenes évek közösségi verseinek váteszi lírai énjével. A kortárs közéleti líra túl van a posztmodern fordulat tapasztalatán, egyrészt ez megmutatkozik a lírai szubjektum fikcionalitásában, esetenként pluralitásában, vagyis nem feltétlenül egyértelmű, honnan szól a beszéd – de amíg a nyolcvanas és kilencvenes évek posztmodern szövegei megtestesítették a nyelv anyagosságát, elvi problémáit, addig a kortárs közéleti versek főként a közéleti és kollektív identitást igyekeznek hozzáférhetőbbé tenni, mindazokkal az eszközökkel, amelyeket a posztmodern biztosít ehhez számukra.¹¹ A közéletiség elsősorban tematikai szinten válik hozzáférhetővé, de poétikailag a lírai alany pozíciója és hangja aspektusaiból is innovatív tulajdonságokkal határozza meg a kortárs közéleti

6 Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*, 1994, i. m., 60–61.

7 Margócsy István: *Irodalomtörténeti vízió...*, 2000, i. m.

8 Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*, 1994, i. m., 61.

9 Menyhért Anna: *Szétszalazás és összerakás*, 2000, i. m.

10 Uo.

11 Vö.: Margócsy István: *Irodalomtörténeti vízió...*, 2000, i. m.

beszédmód lírai alkotásait. A nyelvi sajátosságok pedig igazán újszerűnek hatnak a kortárs közéleti költészetben, hiszen olyan beszédmódot és magatartásformákat hoz mozgásba, amelyek ezt a típusú költészetet interdiszciplináris tulajdonságokkal bővítik. A nyelvi-retorikai sajátosságok, képi beékelések, az intertextuális megoldások variánsai mellett bizonyos költők (pl. Erdős Virág) egyértelműen a hang, a ritmikusság és a nyelv prozódiajának lehetőségei segítségével közelítene a populáris kultúra műfajai felé, amelynek eredményeképpen zenészek és költők dolgoznak együtt (pl. Rájátszás produkció). Szintén fontos megemlíteni a slam poetry műfaját, amely szóban, előadva tud igazán sikeressé válni és alkalmaz poétikai, zenei és színházi eszközöket is és többnyire aktuális társadalmi jelenségekre reflektálnak. Jelen tanulmány célja azonban a kortárs közéleti líra nyelvi és poétikai sajátosságainak vizsgálata, ezért erre a kérdéskörre most nem szeretnék kitérni.

Az itt felsoroltak alapján is érezhető, hogy a kortárs közéleti verseket nem lehet és nem is szabad szimplán tematikai szempontból elemezni, a versekben az erkölcsi értékeken kívül az esztétikai érték is meghatározó erővel bír. Jelen írás Kemény István, Térey János és Szálinger Balázs verseiben megtalálható lírai én figuráit vizsgálja, az én felfogásokat, identitások interpretációját, illetve a szerep- és én felfogás közti viszonyokat, különbségeket. Ezeket a dimenziókat pedig annak a ténynek és értelmezésnek a tükrében szükséges vizsgálni, mely szerint a közéletiség, mint társadalmi jelenség térben és időben egyaránt kötött fogalom: ami közéletiként felismerhető és értelmezhető itt és most, nem biztos, hogy évtizedek múlva, egy másik ország olvasója számára is bír ezzel a jelentőséggel, olvasattal.

A Kemény István verseiben megszólaló szubjektum hangja egyszerre referenciális és metaforikus, az ironia és a nyelvi játék tapasztalata is jelen van Kemény *A királynál*¹² című verseskötetében. *A Kossuth téren* című versében a lírai szubjektum egy közéleti színteret ábrázol („A nő kiköpött a Parlamentre/ olyan volt, mint a jóslatokban. Kis műszőr gallér, piaszag,/ és ahogy beszélt, káromgás.”). Ezután megszólaltatja az elképzelt figurát („Elindultam szép hazámból,/ híres kis Magyarországból”) és a lírai szubjektum kommentárjai után észrevétlen dialógusba lép társával, feltehetően egy partnerrel, feleséggel („Te megmondtad, hogy ilyenek ezek,/ de tévedsz, szívem, én mondtam meg,/ és sokkal előbb,/ hogy el fog jönni,/”). A közéletiség itt nemcsak tematikailag közelíthető meg, hanem a lírai én pozíciója felől is, fokozatosan lép ki saját szubjektumának pozíciójából és közelíti meg az adott társadalom identitását, illetve identitásválságát: („Az anyád lehetne, mégis te vagy/ a bűnös abban, hogy megjött és ilyen./ Én mosom kezeim, de mocskban, vérben - /már nem leszünk tiszták, se te, se én.”) Kemény István a kortárs jelenségek kapcsán egy 2013-ban februárjában megjelent interjúban úgy fogalmaz, hogy a közéleti vers létjogosultságáról és működőképességéről a közélet

12 Kemény István: *A királynál*, 2012, i. m.

pillanatnyi állapota dönt, de az esztétikai érték nem elhanyagolható vagy másodlagos, bár bizonyos olvasatokban a közéleti mondanivaló képes megzavarni az esztétikai érzéket.¹³

Szálinger Balázs verseiben megjelenő lírai szubjektum is több aspektusból vizsgálható. Egyszerre többszólamú, különböző szerepek jelennek meg alkotásaiban. Az *M1/M7*¹⁴ című kötetében megtalálható *Sport* (13.) című versében a lírai beszélő egy sportkommentátor hangján keresztül fest le egy futballmérkőzést. A különböző strófák egy-egy „futballjátékost” mutatnak be, a vers különlegessége és közéletisége éppen a játékosok identitásával hozható összefüggésbe: a játékosok a magyar történelem (konkrétan a magyar reformkor, szabadságharc, forradalom és dualizmus) létfontosságú 19. századának a jelentős alakjai: Széchenyi István („Védtengelyében Széchenyi állt, a gróf/ Átjátszhatatlan hústorony, úri bekk - / S ugrott, sosem féltve a testét/ Kurta szavára a főnemesség.”), Deák Ferenc („Tanárian szűrt eggyel elébb Deák,/ Túlsúlyosan se lett halovány csibész; Alázatos kis rombolóként/ Vitt ki a gyepe erős, nyugodt vért.”), Wesselényi Miklós („De Wesselényi munkabírása, hajj!/ Fékezhetetlen volt, leszegett fejű,/ Nagy homlokán állati fény gyűlt/ És befelé cselezett, ha indult.”) Táncsics Mihály („Baloldalon mint nyurga agár futott/ Táncsics, ki úgy nyúlt labda alá, akár/ Egy szélsőisten – úgy adott be/ Mintha a menny köve csapna földbe.”), Kossuth Lajos („Előretoltan állt a jogász Kossuth/ 10-es mezében, klasszis irányító - / gyors döntések mestere, bálvány:/ Egyike-másika kell a pályán.”), Petőfi Sándor („Aztán Petőfi, született támadó!/ Nyakas, az edző mégis erőlteti./ Legszebb csatárkor: huszonhat éves,/ Megszalad, elbújik, ugrik, érez.”) és a „cserepad” az országgyűlési ifjak („S a tartalékunk! Kincsek a kispadon:/ Országgyűlési ifjak, mint madarak,/ Röptükre várva veszteg ültek./ Egy’ sem akart soha nagyszerűbbet.”). A futballmérkőzés hasonlatával tovább megy Szálinger: a lírai beszélő ezután a csúf és fájdalmas történelmi eseményeket mutatja be, mint egy rossz kimenetelű sporteseményt: „Milyen felállás fülhat porba itt!/ Milyen varázslat lett itt tavasztalan!/ Nyilván hazudtak, összefogtak/ Nyilván csaltak a jobb- s nagyobbak.” A futball sportnyelvén megírt emlékezés kettős módon teszi közéletivé és értelmezhetővé a verset, hiszen csak a magyar olvasó célközönség képes értelmezni ezt a verset. Nyelvileg és poétikailag bravúr, hiszen a különböző történelmi identitások rövid és frappáns jellemzése képes elérhetővé, emberközelivé tenni a magyar történelem nagy alakjait. Másrészt pedig a futball szleng népszerű és kortárs jelleg kölcsönöz a versnek. A líra szubjektum az utolsó strófában szólal meg közvetlenül: „Visszakívánom mégis a vesztesek/ Szertefutott és túlfizetett hadát,/ Mert meccseink is elmaradtak,/ Nemhogy képei egy csapatnak.”

13 Kemény István: *Pozitív jövőkép...*, 2013, i. m.

14 Szálinger Balázs: *M1/M7*, 2009, i. m.

Térey János költészetében a közéleti típusú versek főként az identitás és a tér kontextusai által értelmezhetőek. Térey János Kemény István *Búcsúlevél* című versére írt válaszverse a *Magyar közöny*¹⁵ (38.) indította el azt a vitát, amely a kortárs közéleti líra reneszánszának kezdetét jelöli. A lírai szubjektum itt egyértelműen megszólal, s továbbra sem az a fontos, hogy „ki beszél”, hanem, hogy „kihez és mit” mond. Megszólítottja a nép („Fölpaprikázva, s megvezetve, népem”), és mondanivalója vádol, jövőképe negatív. A lírai szubjektum dialógust folytat népével, kollektív identitás, hiszen egy a közösségből, de radikálisabb a Kemény István-versnél, míg az szomorúan, már-már szentimentálisan jellemzi népét, társadalmát, addig a Térey-vers egy reményvesztett, valamirevaló tettekre képtelen partnerrel lép kommunikációba: „Ha olvasol, hát félreolvasol/ És békes nappal vészharangozol;/ Tárulkozó elfojtásodat értem.” A versben nemcsak a nép, mint kollektív identitás jelenik meg, hanem a társadalmi/politika vezetők identitásai is színre lépnek, egyértelműen negatív figuraként: „Otthonos lett a káosz,/ A tisztázás helyett a lágy maszat./ Pörös szájak befogva? Nagydarab/ Megmondóemberek pálcát ragadnak.” (...) „És műveletlen főispánjaid/ Gondozzák a föld szekérvárait;” (...) „Él a kedély. Lakájkultúra tombol,/ Kilincselők a nábob ajtaján...” Bár Térey költészete sokkal színesebb, sokoldalúbb, nem skatulyázható be csak egy lírai beszélő pozíciója által, mégis bravúrosan oldja meg ezt a beszédhelyzetet is.

Összegzés

Ha a közéleti (vagy közösségi, közérzeti, illetve politikai) típusú alkotásokat egyfajta fejlődési tengelyen szeretnénk megvizsgálni, akkor szükségessé válik, hogy a verseket ne csak tematikai szinten vizsgáljuk meg, hanem lírapoétikai megközelítésből is. A közéleti versek pozíciója hangsúlyozottabbá vált az elmúlt években, de korántsem új jelenség a magyar irodalmi diskurzusrendszerben. A politikai és közéleti költészetet megfogalmazásában felmerülő problémát az okozza, hogy a kortárs irodalmi diskurzusban, nem mindig (vagy egyáltalán nem) tesznek különbséget a két fogalom meghatározás közt. Az általam vizsgált versek sok esetben egyáltalán nem reflektálnak politikára, illetve történelmi eseményekre. Úgy vélem, az interpretációs stratégiák és a recepció, illetve a hatástörténet részletes kutatása eredményeként a közéleti és közösségi kontextus kódjai differenciálják és részben kategorizálják, hogy a közéleti tematika milyen módon és milyen mértékben képesek tömegeket, közösségeket, társadalmat, kultúrát vagy különböző társadalmi rétegeket megszólítani. A kortárs közéleti költészet nemcsak irodalmi trendként képes fellépni a mai magyar irodalomban, hanem pozicionálja is magát a magyar irodalmi diskurzusban. A kortárs közéleti líra olyan poétikai eszközöket alkalmaz, amelyek által valóban a kortárs irodalmi diskurzus aktív szegmensévé válhat. Az

15 Térey János: *Moll*, 2013, i. m.

innovatív jellegét leginkább a nyelvi és poétikai sajátosságok adják, és itt nemcsak a lírai szubjektum megközelítéseiről, pozíciójáról van szó, hanem a kortárs közéleti versek performatív alkalmazhatóságáról és népszerű mivoltáról is. A kortárs közéleti költészet nyelvi poétikai sajátosságainak köszönhetően műfaji szinten is képes volt szint hozni és lehetőségeket spektrumát felvázolni interdiszciplináris tulajdonságának köszönhetően. A közéleti líra tematikailag képes hétköznapi témákról, hétköznapi hangon szólni, reflektál közéleti kérdésekre és különböző társadalmi vonatkozásai vannak. A közéleti költészet és a populáris kultúra eredményes kooperációjának köszönhetően, a kortárs magyar irodalomban olyan formák terjedtek el és tudnak sikeressé válni, mint a slam poetry vagy az ún. Rájátszás formáció, amely költők és kortárs zenészek együttműködésének az eredménye. Jelen tanulmány egy doktori kutatás részét képezi, melynek célja a kortárs magyar közéleti költészet vizsgálata, differenciálása, kategorizálása, definiálása és újrapozicionálása a kortárs irodalmi diskurzusrendszerben, illetve aktualizálása és helyének kiemelése a magyar irodalmi kánonban.

Irodalom

- Bókay Antal: *A líra az ezredfordulón – poétikaelméleti szempontból*. In: *Alföld*. 2000, 2 (51). 33–44.
- Jakobson, Roman: *Nyelvészet és poétika. 1958*. In: Fónagy Iván – Szépe György (szerk.): *Hang, jel, vers*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1972. 229–244.
- Kemény István: *A királynál*. Budapest, Magvető, 2012.
- Kemény István: *Pozitív jövőkép kéne, de közös*. (Interjú Kemény Istvánnal) <http://mno.hu/grund/pozitiv-jovokep-kene-de-kozos-1135497> (2015-02-25)
- Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest, Argumentum Kiadó, 1994.
- Margócsy István: *Irodalomtörténeti vízió a költészet állapotáról*. In: *Alföld*. 2000, 2 (51).
- Menyhért Anna: *Szétszálazás és összerakás*. *Alföld*. 2000, 2 (51).
- Németh Zoltán: *A referencialitás temporalitása*. In: *Uő: A széttartás alakzatai*. Pozsony, Kalligram, 2004. 9–27.
- Szálinger Balázs: *M1/M7*. Budapest, Magvető, 2009.
- Térey János: *Moll*. Budapest, Libri Kiadó, 2013.

The linguistic and poetic aspects of contemporary social literature

The aim of this thesis is the analysis of linguistic and poetic aspects of contemporary social literature. Contemporary social poetry has become a fashionable concept in the past few years, mainly in literary discourse, but this type of poetry is not a novelty in Hungarian literature. In this thesis I analyse chosen poems of three Hungarian poets. The aim is the research of the lyrical subject's voice, position, and the questions of changes and diversity of identity.

Contemporary social literature is an innovative phenomenon in literary discourse because various productions and projects can be associated. Contemporary social poetry applies poetic devices, by which it positions itself as an active segment of literary discourse.

Keywords: identity, poetic aspect, subject, social poem

ILLÉS ATTILA

Kettős keresztnevek vizsgálata a Dunaszerdahelyi járásban

Munkámban a többes utóneveket vizsgálom a Dunaszerdahelyi járásban. Arra voltam kíváncsi, hogy milyen részarányban jelennek meg a kettős és hármas utónevek a választott térség utónévanyagában. A vizsgált területen a 2011-es népszámlálási adatok szerint megközelítőleg 120 ezer fő él. A kutatásaimat a 2014/2015-ös lakosság-nyilvántartásokból végeztem. Tanulmányomban a következő kérdésekre keresem a válaszokat: a többes utónevek eredete, keletkezése, elterjedése, milyen gyakoriak ezek a névtípusok a szlovákiai magyarság körében. Valamint megpróbálom megállapítani a szlovákiai magyar szülők többes névadási szokásait.

Kulcsszavak: Dunaszerdahelyi járás, kettős utónevek, hármas utónevek, többes utónevek gyakorisága

Bevezetés

Jelen munkámmal a tágabb szülőföldem, azaz a Dunaszerdahelyi járás mai keresztnévanyagának egy sajátos szeletét szeretném megvizsgálni a lakosság-nyilvántartásból származó bejegyzések alapján: a kettős és többes utóneveket. Mielőtt ezt megtenném, számba veszem a Magyarországon, valamint a szlovákiai magyar nyelvterületen korábban végzett hasonló típusú személyneves kutatásokat. Ezt követően a (cseh)szlovák névjogi szabályozás alakulását követem nyomon.

A dolgozat utolsó fejezetében a 47 község névanyagának speciális szempontú feldolgozása által arra keresem a választ, hogy milyen arányban jelennek meg a többes utónevek az általam vizsgált térségben.

Előttem már többen foglalkoztak a szlovákiai magyarság névadási és névhasználati szokásaival. E munkáknak köszönhetően bepillantást nyerhettünk az egyes települések család- és utónévanyagába, valamint az anyakönyvezési szokásokba e „színmagyar”-nak számító járásban.

A többes keresztnevek kialakulása

A többes utónevek jelenségét érintő kutatások a kellenél kevesebb figyelmet kaptak mind Magyarországon (Ördög 1973: 70–74, Kálmán 1989: 56, Fülöp 1990: 106–109, Raátz 1996: 93–96, Varga 1994, Hajdú 2003: 583–601, Vörös 2005, 2007), mind Szlovákiában (Vörös 2009, 2011).

A kettős, hármas – vagy esetleg még több elemből álló – keresztnevek adományozása a magyar névadásban az eddigi ismereteink szerint a 18. század végén kezdődött el, de igazán csak az 1830-as évektől vált divattá. Hajdú Mihály a történeti vizsgálatai

alapján arra a megállapításra jutott, hogy „a XVIII. század végén élt a két, sőt három név adásának szokása, de igen kis mértékben. Még a XIX. század elején is alig tapasztalható gyarapodás” (Hajdú 2003: 583).

A szakirodalom egyöntetű állásfoglalása szerint német közvetítéssel terjedt el a magyar nyelvterületen. Kezdetben az uralkodó családok, majd a nemesség, később az értelmiség jellemző névadási szokása volt a több keresztnév választása. Azokon a vidékeken azonban, ahol német betelepült lakosság is élt, már az 1600-as évek végétől, 1700-as évek elejétől fokozódó intenzitással megjelent a kettős, hármas keresztnévadás divatja.

Ezek alapján elmondható, hogy a többes névadásban nemcsak a felekezeti, de a nemzetiségi hovatartozás is fontos szerepet játszott. Fontos kiemelni, hogy az egyes korokban más és más jelentése volt a kettős keresztnévek használatának. A térségben történő megjelenésekor a Kárpát-medencei német etnikum megkülönböztetését is szolgál(hat)ta a magyar és szláv népességgel szemben. A későbbiekben, ahogy a magyar népességben is terjedt, használatbavételétől egy ideig a vallási közösséghez való tartozásra is következtethetünk. Általánosabbá válását követően más kettős utónevek jelennek meg a katolikus, református és evangélikus névhasználók körében. A 20–21. századi jelentése pedig a hagyománytisztelet, a nemzetiségi, származási hovatartozás kifejezése, valamint a szülői, nagyszülői stb. keresztnév átörökítése. Ezek mellett a szlovákiai magyarság körében a 20. század végi reneszánsza idején szláv nyelvi környezetben bizonyos mértékig etnikai szimbólumként is szolgált.

A többes utóneveket érintő törvényi szabályozások Szlovákiában

Előjáróban szólunk kell a törvényi háttérről, mely a szlovákiai magyarok jelenkori anyakönyvezési gyakorlatát szabja meg. Vizsgálódásaimmal egészen az első Csehszlovák Köztársaság megalakulásáig, azaz az 1920-as évekig nyúlok vissza.

Mielőtt rátérnénk a (cseh)szlovákiai névjog vázlatos történetére, feltétlenül szót kell ejteni azokról a munkákról, melyek az elmúlt száz évben keletkezett törvénykezési és jogszabályi háttérrel foglalkoztak. A csehszlovákiai anyanyelvű anyakönyveztetési jogi hátterét elsőként Gyönyör József foglalta össze két munkájában (Gyönyör 1987, 1995). Ugyanebben a témában Zalabai Zsigmond egy cikk- és tanulmánygyűjteményt jelentetett meg (Zalabai 1995). Az említettekén kívül névjogi kérdésekkel foglalkozó terjedelmesebb munkákkal és tanulmányokkal jelentkezett Bauko János, Szabó Mihály Gizella, Lanstyák István, Vörös Ferenc és a Vörös Ottó–Simon Szabolcs szerzőpáros is (Bauko 2011, Lanstyák–Szabó M. 2002, Vörös F. 2004, 2011, Vörös O.–Simon 2002).

Elsőként a csehszlovák parlament 11/1918. számú törvényének 2. cikkelyét kell megemlíteni, amely meghatározatlan időre hatályban tartotta azokat a tartományi jogszabályokat, melyeket idő hiányában a jogi kodifikáció során nem írtak fölül. Eszerint

az újonnan megalakult Csehszlovákia felső-magyarországi részén az anyakönyvekről és anyakönyvezésről elfogadott és 1895-ben életbe lépett magyar szabályozás maradt életben. Ez a szabályozás kimondta, hogy az anyakönyveket az állam nyelvén kell vezetni, és csak zárójelben lehet feltüntetni a nemzetiségi szülők gyermekeinek anyanyelvű névváltozatát. 1922-től megszorítás léptettek életbe, mely szerint a kisebbségek az anyanyelvű névformák zárójeles feltüntetését sem tették lehetővé. E jogszabályok után az 122/1920. számú nyelvtörvény, valamint a 17/1926. számú nyelvhasználati jogok gyakorlására vonatkozó kormányrendelet sem tért ki e problémák orvoslására (vö. Vörös F. 2004: 45–46, 2011: 265). A két világháború közötti időszakban e paragrafusok szellemében történt a hivatalokban a szlovákiai magyar népesség névallományának csehszlovákosító törekvésektől sem mentes anyakönyvezése (vö. Vörös 2011–2013/1: 265–268).

1938 és 1945 között a Szlovákiától elcsatolt területeken a magyar jogrend szerint folyt az anyakönyvezés. A második világháború lezárása után a csehszlovák adminisztráció újból visszaállította a két világháború közötti, kisebbségeket sújtó csehszlovák anyakönyvezési gyakorlatot. Ennek jogi alapját az 1945. augusztus 2-i 33. számú elnöki dekrétum biztosította, mely 1948-ig, a kommunista hatalomátvételeg volt életben.

Az első jelentős változást a 182/1959. számú szövetségi belügyminisztériumi rendelet hozta, mely 1959. október 1-jétől lehetővé tette a kisebbségnek, hogy a saját anyanyelvükön jegyeztethetik be keresztnévüket. 1977-ben jelent meg a 22. számon ismertté vált végrehajtási utasítás, amely kimondta, hogy akik 1959. október 1-je előtt születtek, s nem az anyanyelvükön jegyezték be nevüket az anyakönyvbe, azok díjmentesen módosíthatják a bejegyzést. 1979. március 14-én látott napvilágot az 1977-es végrehajtási utasítás melléklete, mely a szlovák belügyminisztérium és a Szlovák Tudományos Akadémia Ludovít Štúr Nyelvtudományi Intézete által anyakönyvezőknek kiadott ajánlójegyzéke. Ennek első része 1436 keresztnévet tartalmazott. Az ajánlójegyzéknek külön érdekessége, hogy a II. számú melléklete 85 magyar nevet is felsorolt, amely egyesek szerint csupán ajánlás volt, mások szerint korlátozást jelentett (Gyönyör 1995, Vörös F. 2011: 266–7). A kettős (többes) keresztnévek jegyeztethetőségéről nem esett benne szó.

Az 1989-es „bársonyos forradalom” utáni törvénykezés sem rendezte a vitákat, hiszen az új nyelvtörvény az anyakönyvezéssel kapcsolatos korábbi passzusokat nem helyezte hatályon kívül. A rendszerváltozás utáni első törvény,¹ mely Szlovákiában

1 Jelen tanulmányomban az 1993 után keletkezett névhasználati törvényekkel nem kívánok foglalkozni, mivel a többi jogszabály az utónevek anyakönyveztetésével nem foglalkozik.

a kettős keresztnemek névjogi háttérét szabályozza, a 300/1993. évi törvény 2. §-a.² Szlovákiában a magyarországi szabályozásokkal ellentétben a törvényi háttér a három utónév felvételét is lehetővé teszi (ezzel szemben Magyarországon legfeljebb csak két utónevet viselhet egy személy).

A fent vázolt jogszabályokból kiolvasható, hogy (Cseh)Szlovákiában Trianontól 1993-ig semmiféle jogi érvényű kódex sem szabályozta a kettős keresztnemek használatát.³ Az állami anyakönyvezés gyakorlatából egyértelműen kimutatható, hogy a matrikulákban alapvetően a nevek (cseh)szlovákos bejegyzési formáját részesítették előnyben: vagyis kerülték a kettős (többes) keresztnemek bejegyzését (vö. Vörös F. 2011–2013/1: 400–410, 2011–2013/2: 651–652, 666–674). Ezek után némi engedmény csupán 1993-ban történt, amikor lehetővé tették, hogy a nemzeti kisebbségek utóneveiket a saját anyanyelvükön is bejegyeztethessék, valamint engedélyezték a többes utónevek (de legfeljebb csak három utónévig) anyakönyveztetését (vö. Vörös F. 2011–2013/1: 265–268). Ez a jogszabály nyitotta meg az utat a felvidéki magyarság előtt, hogy névviselésükben is fel tudják vállalni nemzeti hovatartozásukat, valamint, hogy újból gyakorolhassák ezt a tipikus, szláv nyelvi környezetben magyarosnak számító névadási/névviselési formát. Ez a jogszabály nemcsak a felvidéki magyarság, hanem a Szlovákiában élő összes nemzetiség előtt megnyitott az utat a kettős utónevek használata előtt.

Kettős utónevek

Mielőtt az adatok elemzésére rátérnék, feltétlenül szólni szeretnék a korpusz fő jellemzőiről. A korpuszban a 2014/2015-ös lakosság-nyilvántartásokat vizsgálom. Ezek a névjegyzékek az általam vizsgált településeken elektronikus formában fellelhetők. A nyilvántartásokban azoknak a lakosoknak a neve szerepel, akik állandó vagy ideiglenes lakcímmel rendelkeznek az adott településen.

A Dunaszerdahelyi járás 67 településéből 47 település lakosság-nyilvántartását sikerült feldolgoznom. A számok nyelvére lefordítva a járásban 2011-ben (a népszámlálási

2 Z. z. č. 300/1993 Zákon o mene a priezvisku. §2 Osobe narodenéj na území Slovenskej republiky sa môže spôsobiť a za podmienok ustanovených v § 1 určiť viac mien, a to aj cudzojazyčných, najviac však tri mená. Pri zápise mena do matriky sú rodičia povinní poskytnúť obvodnému úradu súčinnosť. A 300/1993 számú törvény a család és utónevekről. 2. § (1) Az 1. §-ban meghatározott módon és feltételekkel mindenkinek több név adható, akár idegen nyelvűek is, de legfeljebb csak három név adható. A név vagy nevek (a továbbiakban csak „név”) anyakönyvezése során a szülők kötelesek együttműködni az anyakönyvi hivattalal.

3 Bár az említett időszakban az ország vezetése nem preferálta a kettős utóneveket – éppen a nemzeti hovatartozást jelképezése végett – mégis előfordulnak – bár nem nagy számban, és kétséges hogy valódi kettős utóneveknek tekinthetők e, mivel csak az egyházi anyakönyvekben található meg – a szlovákiai magyarság utónévanyagában (bővebben lásd Vörös F. 2009, 2011).

adatok szerint) a lakosok száma meghaladta a 116 ezer főt. Jelen tanulmányomban ennek a mennyiségnek a 85%-át, azaz több mint 98 ezer lakos személynevét dolgoztam föl.

1. táblázat: A kettős keresztnévek megoszlása a Dunaszerdahelyi járás vizsgált településeiben

Település	Kettős keresztnévek					Összesen	
	Lakosok száma 2014-ben	Kettős keresztnévek részaránya az összlakosságból					
		férfi	%-ban	női	%-ban	fő	%-ban
Albár	620	7	1,13	3	0,48	10	1,61
Alistál	1751	10	0,57	14	0,8	24	1,37
Baka	1122	4	0,35	3	0,27	7	0,62
Balony	747	1	0,13	2	0,27	3	0,4
Béke	462	2	0,43	-	-	2	0,43
Bodak	276	1	0,36	1	0,36	2	0,72
Bögellő	337	3	0,89	-	-	3	0,89
Bős	5067	24	0,47	12	0,24	36	0,71
Csallóközcsetörtök	1741	7	0,4	8	0,46	15	0,86
Csallóközkürt	1251	13	1,04	6	0,48	19	1,52
Csallóköznádasd	568	2	0,35	3	0,53	5	0,88
Csiliznyárad	643	8	1,25	2	0,31	10	1,56
Csilizpatas	845	10	1,18	8	0,95	18	2,13
Csilizradvány	1215	5	0,41	9	0,74	14	1,15
Dercsika	503	2	0,39	3	0,6	5	0,99
Diósforgepatony	1743	13	0,75	14	0,8	27	1,55
Doborgaz	428	2	0,47	2	0,47	4	0,94
Dunakisfalud	416	2	0,48	-	-	2	0,48
Dunaszerdahely	22733	167	0,73	170	0,75	337	1,48
Dunatókés	582	8	1,37	3	0,52	11	1,89
Egyházkarcsa	1323	4	0,3	10	0,76	14	1,06
Ekecs	3892	27	0,69	21	0,54	48	1,23
Felbár	1238	4	0,32	4	0,32	8	0,64
Felsővamos	935	5	0,53	5	0,53	10	1,06
Gomba	583	1	0,17	1	0,17	2	0,34
Hegyéte	1371	9	0,66	11	0,8	20	1,46
Jányok	899	4	0,44	-	-	4	0,44

Kulcsod	374	4	1,07	2	0,53	6	1,6
Lég	2605	19	0,73	5	0,19	24	0,92
Nagylúcs	737	2	0,27	2	0,27	4	0,54
Medve	574	4	0,7	5	0,87	9	1,57
Nagymagyar	3564	27	0,76	54	1,51	81	2,27
Nagymegyer	8683	69	0,79	58	0,67	127	1,46
Nagyszarva	1153	7	0,6	7	0,6	14	1,2
Nyárasd	2991	15	0,5	7	0,24	22	0,74
Nyékvárkony	2657	13	0,49	13	0,49	26	0,98
Padány	871	9	1,04	1	0,11	10	1,15
Pódatejed	887	5	0,56	4	0,45	9	1,01
Pozsonycsákány	624	3	0,48	4	0,64	7	1,12
Pozsonyeperjes	1572	12	0,76	11	0,7	23	1,46
Sárrét	361	-	-	3	0,83	3	0,83
Somorja	13238	85	0,64	91	0,69	176	1,33
Szap	532	3	0,56	2	0,38	5	0,94
Vajka	454	1	0,22	1	0,22	2	0,44
Vásárút	2203	14	0,63	10	0,45	24	1,08
Vörösmajor	986	7	0,71	5	0,51	12	1,22
Összesen	98357	644	0,65	600	0,61	1244	1,26

Ha kimondottan csak a kettős utónevekre koncentrálnok, elmondható, hogy a korpuszban 1244 ilyen típusú utónév található. Az adatok nemek szerinti megoszlása: 644 férfi és 600 női utónév. Itt szeretném megemlíteni, hogy a vizsgálódásaimba nem vontam be a korpuszban megtalálható huszon-egynéhány ázsiai eredetű utónevet. Ezen döntésem azzal magyarázható, hogy a magyar névtani szakirodalomban besorolásuk és különböző szempontú feldolgozásuk hiányos, és részletes feldolgozásuk is várat magára. A korpusz további adatainak ismertetéséhez visszatérve külön foglalkozom a hármas utónevekkel is. Ebből az utónévtípusból mindössze 11 fordul elő a korpuszban. Nemek szerinti megoszlása 9 és 2 a nők és a férfiak között (lásd 6. táblázat). A csekély adatmennyiség ellenére azért tartom fontosnak ezen utónévtípusok elemzését, mivel Szlovákiában törvényileg a hivatalos anyakönyvekben megengedett a három utónév anyakönyveztetése.

Ezek után a kettős keresztnevek részletesebb elemzést az összesített adatok bemutatásával kezdeném (lásd 1. táblázat). Az adatok alapján elmondható, hogy a vizsgálódásaimba bevont 47 település közül 46-ban találtam kettős utónevet. Kivételt csak

Keszölcés község képez, ahol kettős utónév ugyan nem, de hármás előfordul (egy ilyen adatot találtam). Ha a kettős utónevek százalékos megoszlását vesszük figyelembe az egyes településeknél (az első táblázatban található számarányokat az adott település 2014/2015-ös lakosságszámához viszonyítva adom meg), megfigyelhető, hogy három település (Csilizpatas, Dunatőkés, Nagymagyar) esetében kimagaslik a vizsgált utónévtípus aránya (lásd 1. táblázat). Érdekes, hogy egyik település sem tartozik a járás három városa közé. Ez azért érdekes, mert a többes utónevek magasabb részaránya a városi(as) lakosság körében várnánk. Mint ahogy dolgozatom első részében említettem (a *Többes utónevek kialakulása* című fejezetben), a többes utónevek elterjedése a magyar nyelvterületen a 18. századra tehető. Elsősorban a nemesség, majd a városiasodó polgárság körében terjedt el, valószínűleg német mintára. Ha azt a megállapítást is figyelembe vesszük, hogy német hatásra terjedt el az ilyen típusú nevek anyakönyveztetése, akkor szintén beszédesek az adatok. Mivel a járás nyugati részén található településeknek 1–200 évvel ezelőtt még jelentős német/osztrák lakossága volt. Számos település nevének volt a magyar mellett német megfelelője is (a témáról bővebben lásd Koncsol 2001–2005, az érintett településnevek német megfelelőit lásd Majtán 1972). Ezen megállapítások alapján, a három fent említett település közül csupán Nagymagyar község található a járás említett nyugati részén, és így nem is meglepő a kettős keresztnévek nagyszámú előfordulása. További bizonyítéka lehet a fenti megállapításoknak a Nagymagyar névanyagában fellelhető két, valószínűleg német eredetű név is: Franz Johann Schindler, Klaus Wolfgang Schöfer. Bár ezekről a lakosokról nem tudhatjuk pontosan, hogy az adott település „őslakosai-e” (ha a történelmi háttérét nézzük, valószínű, hogy ez a két személy a 20. század második felének utolsó évtizedeiben telepedhetett le a községben), vagy az elmúlt években vagy évtizedekben telepedtek le a településen.

A legkevesebb kettős utónév Balony, Béke, Dunakisfalud, Nagylúcs stb. települések utónévanyagában fordul elő. Ha a három város (Dunaszerdahely, Nagymegyér, Somorja) utónévanyagában fellelhető többes keresztnéveket vizsgáljuk elmondható, hogy részarányuk az egész járásra vetítve átlagosnak mondható (a három adat 1,3–1,5% között található). (lásd 1. táblázat)

A kettős utónevek elemzésénél tovább árnyalja a képet, ha figyelembe vesszük a vizsgált terület lakosságának a felekezet szerinti megoszlását.⁴

⁴ Az általam vizsgált lakosság-nyilvántartások nem tartalmazták az egyes lakosok felekezeti hovatartozását. Az adatok a Szlovák Statisztikai Hivatal (www.statistics.sk) honlapján megtalálhatók.

2. táblázat: A Dunaszerdahelyi járás lakosainak felekezet szerinti megoszlása a 2011-es népszámlálás adatai szerint. (Forrás: statistics.sk)

Járás	Római katolikus		Református		Evangélikus		Felekezeten kívüli	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Dunaszerdahelyi	84 407	72,5	9919	8,5	1648	1,4	10627	9,1

Hangsúlyozandó, hogy a fenti táblázatban csupán a három legtöbb hívővel rendelkező egyházra, valamint az úgynevezett vallásfelekezeteken kívüliekre vonatkozóan tüntettem fel a részletes adatokat (a járás teljes felekezeti megoszlását, valamint az ún. községsoros részletes számsorokat lásd a Szlovák Statisztikai Hivatal honlapján).

Ahogy a 2. táblázat számadataiból is kiolvasható, a legnépesebb felekezet a római katolikus, mely a lakosság 72,5%-át teszi ki. A második helyen a református (8,5%), míg a harmadik helyen az evangélikus (1,4%) vallásúak állnak. A lakosság jelentős hányadát (9,1%) teszik ki a felekezeten kívüliek. Ezek alapján elmondható, hogy a lakosság $\frac{3}{4}$ részét a római katolikus egyházhoz tartozó hívők alkotják. Ha ezt a ténytet a kettős keresztnévek vizsgálatánál is figyelembe vesszük, akkor elmondható, hogy:

- a kettős keresztnévek elterjedésében nemcsak a német hatás játszott szerepet, hanem a katolikus egyház névadással kapcsolatos gyakorlata,
- ezek az utónevek a katolikus névadás hagyományait jelzik, bár az újabb kori szekularizáció és divathullámok révén nemcsak a római katolikus, hanem kisebb mértékben a református és evangélikus vallású személyek névadására is jellemzőek (lásd még: Raátz 1996, Varga 2006, 2011),
- a római katolikus vallás, valamint az évszázados együttélés és a kölcsönös nyelvi érintkezés hatására ezek a nevek, bár lényegesen kisebb részesedéssel, mint a magyar vagy német beszélőközösségben, de a szlovák utónévanyagban is fellelhetők.⁵ A szláv közösségen belüli kisebb arányuk magyarázata kézenfekvő, ugyanis a szlovák/szláv névadási gyakorlatra nem jellemző a kettős utónevek használata.

A kettős névadás indítékát többen is behatóan tanulmányozták (Fülöp 1990, Vörös 2009, 2011), ezért most az általános kérdésekkel részletesen nem is kívánok foglalkozni. Csúpan megemlíteném, amit Fülöp László is feltételez, hogy ha az első keresztnév az adott korban ritka volt, akkor másodikként a szülő vagy keresztszülő nevét adták az

5 Néhány példa a korpuszból: Daniel Jozef Turinič, Tomáš Matúš Chudoba, Dominik Sebastian Šimša; Zuzana Štefánia Benčičová, Anna Mária Vrabčeková, Emma Katarína Tužinská stb. Le kell szögezni, hogy a vizsgált lakossági nyilvántartások nem tartalmazzák az egyes személyek nemzetiségét. Az itt felsorolt személyeket csúpan a nevük írásképe alapján feltételezem szlovák nemzetiségűnek.

újszülöttek. Az egyéb nevek mellé általában a naptármódszer⁶ elve szerint választottak második utónevet.

További kérdéseket vetnek fel az etnikailag és/vagy nemzetiségileg vegyes házasságok, és az ilyen házasságokból származó gyermek kettős keresztnévadási indítéka. A vegyes házasságokból származó gyermekek utóneveiről elmondható, hogy vagy az első vagy a második utónév a másik nemzetiségű családtag nyelvének szabályai szerint van anyakönyveztetve. Lássunk erre néhány példát saját korpuszomból: Mezey Dominik Pavol, Sipos Filip František, Lengyel Ján Mátyás, Illés Jozef Barna. A fenti nevek közül az első kettőről elmondható, hogy mind a két névegyüttesben az első keresztnévet magyar–szlovák viszonylatban semlegesnek minősíthetjük (Domonik, Filip). Ezzel ellentétben a második keresztnév már szlováknak mondható (Pavol, František), bár megjegyzendő, hogy a névegyüttesek mindkét tagjának van magyar metanyelvi megfelelője (Pál, Ferenc). Lényegében ugyanez mondható el a harmadik (Lengyel Ján Mátyás) példaként felhozott kettős utónévről is. A negyedik példánk alapján viszont tovább árnyalhatjuk a helyzetet. Itt ugyanis az első keresztnév szlovák alakban (Jozef) van anyakönyveztetve, bár erről a névről is elmondható, hogy van magyar metanyelvi párja (József). Az adat érdekességet a második utónév, a Barna jelenti, ugyanis ennek nincs szlovák megfelelője. Ezért akár etnikai szimbólumnak is tekinthetjük.

Úgy tűnik, hogy a felvidéki vegyes házasságban élő szülők egy részének névadási szokásaira az jellemző, hogyha a gyermeküknek kettős keresztnévet adnak, akkor: 1. a két utónév közül csak az egyik számít valamelyik névrendszer etnikai szimbólumának; 2. szlovák–magyar viszonylatban az egyik utónév legtöbbször semleges, tehát mind a két névrendszerben megtalálható; 3. azok a nevek, amelyek szlovák alakban vannak bejegyezve, legtöbbször magyar metanyelvi párjuk is van.

Ahogy már a fentiekben is említettem, a települések által kiadott lakosság-nyilvántartások nem tartalmazzák az egyes személyek nemzetiségére vonatkozó adatokat. Ezért megállapításaimat csak az egyes nevek írásképe és a kiejtésére tudom alapozni.

Kettős férfi utónevek

Az összesített korpusz általános jellemzése után térjünk át a nemek szerinti vizsgálatára. A névanyagban 644 kettős férfi utónév szerepel mely a kettős utónevek 51,77%-a. Ha férfi kettős utónevek gyakoriságát vizsgáljuk elmondható, hogy a vizsgált 46 település közül 45-ban található ilyen típusú férfi utónév (kivételt csak Sárrét település képez). A legtöbb ilyen típusú utónév – a számarányok az összlakossághoz viszonyított mennyiséget jelölik – Albár (1,13%), Csiliznyárad (1,25%), Csilizpatas (1,18%)

6 Naptármódszer alatt az az eljárás értendő, amikor az újszülöttek vagy a születése napjára eső, vagy az ahhoz legközelebbi szent nevét kapja, vagy az újszülött azt a nevet kapja, mely a keresztelése napjára esik.

valamint Dunatőkés (1,37%) települések férfi utónévnyagában fordulnak elő. A legkevesebb ilyen típusú kettős utónév Balony (0,13%), Nagylúcs (0,27%) és Vajka (0,22%) községekben található.

3. táblázat: A kettős férfi keresztnévek
10 leggyakoribb első tagja

Név	Néviselők száma
László~László~Ladislav	24
Máté	20
Bence	17
Gábor~Gabriel	17
Dávid~David	16
István~Štefan	16
Márk~Mark~Marek	16
Dániel~Daniel	15
Tamás~Tomáš	15
Ádám~Adám~Adam	14

4. táblázat: A kettős férfi keresztnévek
10 leggyakoribb második tagja

Név	Néviselők száma
András~Andrej~Ondrej	22
Bence	22
Levente	19
István~Štefan	17
Máté	17
Dániel~Daniel	15
József~Jozef~Josef	15
Márk	15
Attila	12
Tibor	11

Ha összevetjük a Dunaszerdahelyi járás férfi utóneveinek adatait (3., 4. táblázat) a 2014-es magyarországi statisztikákkal (5. táblázat) árnyaltabb képet kapunk a felvidéki magyar néviselési/névválasztási szokásokról. Ha az első keresztnéveket vesszük figyelembe elmondható, hogy a két lista három helyen egyezik. Mindkét lista első helyén a László név áll. A magyarországi lista második helyén az István található. Ez a név a felvidéki listán a hatodik helyet foglalja el. És végül a harmadik egyező név a Gábor, mely a magyarországi lista hetedik, míg a felvidéki lista negyedik helyén áll (3. és 5. táblázat).

5. táblázat: A 2014-es lakossági lista alapján a leggyakoribb tíz női és férfi utónév Magyarországon

Sorrend	Női utónév	Első utónévként	Második utónévként	Férfi utónév	Első utónévként	Második utónévként
1.	Mária	355 390	101 428	László	308 752	60 744
2.	Erzsébet	271 357	53 248	István	285 992	62 950
3.	Katalin	194 806	44 534	József	258 126	59 371
4.	Ilona	178 839	35 196	János	224 577	49 607
5.	Éva	175 894	35 344	Zoltán	207 671	38 843
6.	Anna	140 650	39 472	Sándor	174 009	31 166
7.	Zsuzsanna	134 166	26 998	Gábor	161 613	27 608
8.	Margit	114 943	22 275	Ferenc	160 613	33 845

9.	Judit	93 891	17 183	Attila	144 957	28 830
10.	Ágnes	93 601	17 033	Péter	139 509	25 133

Ha a második utónevet vesszük figyelembe, akkor szintén három olyan nevet találunk, amely megtalálható mindkét gyakorisági lista első tíz leggyakoribb neve között. Az István név a magyarországi listán a második, míg a felvidéki listán a negyedik helyet foglalja el. Míg a József utónév az anyaországi listán a harmadik, addig a szlovákiai magyarok körében csak a hetedik leggyakoribb második utónév. És végül az Attila, mely mindkét listán a kilencedik helyet foglalja el (3., 5. táblázat).

Ha a többi nevet vesszük figyelembe elmondható, hogy a két lista között számottevő különbség fedezhető fel. Míg a magyarországi listán első és második utónévként szereplő nevek többsége a hagyományos – martirológiumi – utóneveknek nevezhető, addig a felvidéki listán az első keresztnévként szereplő utónevek jelentős többségének van magyar–szlovák viszonylatban metanyelvi párja. Csak két olyan utónevet találunk az első tíz között, melyekről elmondható, hogy csak a magyar névkincsben fordulnak elő.

A második utónevek tekintetében a névformák már kiegyenlítettebb képet mutatnak, mivel öt olyan utónév is található a leggyakoribb utónevek között a felvidéki listán, melyeknek nincs szlovák párjuk. E tények alapján elmondható, hogy a szlovákiai magyarság férfi kettős keresztneveire a következő megállapítások igazak:

- a. első keresztnévnévként túlnyomó többségben olyan nevet viselnek, melynek magyar–szlovák viszonylatban van metanyelvi párja. Az etnikailag is jellemző magyar nevek csak kis számban fordulnak elő,
- b. a második utónévként anyakönyveztetett nevek közül már több hordozza magában a magyar etnikai szimbólumként kezelhető magyaros neveket.

Kettős női utónevek

A kettős női utónevekről elmondható, hogy a korpuszban 600 ilyen típusú utónevet találtam, melyek a névviselők 48,23%-ához kapcsolódnak.

A női kettős utónevek gyakoriságáról elmondható, hogy a vizsgált 46 településből 42-nek az utónévanyagában található ilyen típusú női utónév. Négy település – Béke, Bögellő, Dunakisfalud, Jányok – lakossági listájában nem találtam példákat a női kettős utónevekre. Ha a statisztikákat tovább boncolgatjuk elmondható, hogy a legtöbb kettős női utónév Nagymagyar (1,51%), Csilizpatas (0,95%) és Sárkrét (0,83%) települések utónevei között fordul elő. A legkevesebb ilyen típusú utónév Gomba (0,17%), Lég (0,19%) valamint Bős és Nyárasd (0,24%) községek utónévanyagában fordul elő (1. táblázat).

6. táblázat: *A kettős női keresztnévek 10 leggyakoribb első tagja*

Név	Névviselők száma
Anna	39
Virág	25
Emma~Ema	20
Mária	14
Sofia~Sophia	14
Rebeka~Rebecca	13
Viktória~Victoria	12
Laura	10
Réka	10
Sára	8

7. táblázat: *A kettős női keresztnévek 10 leggyakoribb második tagja*

Név	Névviselők száma
Mária~Maria	30
Anna	23
Krisztina~Kristína	13
Szofia~Sofia~Sophia	11
Viktória	11
Eszter~Ester	10
Lilla	9
Virág	9
Vivien	9
Rebeka~Rebecca	7

Ha a női kettős utóneveknél is elvégezzük a szlovákiai és a magyarországi leggyakoribb tíz utónév összevetését, a következő megállapításokra juthatunk: A leggyakoribb utónevek közül csupán kettő olyan található, amely mindkét listán megtalálható. Ha az első utónevekkel kezdjük az összehasonlítást, akkor az egyik ilyen név a Mária, mely a magyarországi listán az első helyet foglalja el. Ezzel szemben a felvidéki listán csak a negyedik helyen áll. A másik ilyen név az Anna, mely az anyaországi lista hatodik, a szlovákiai lista első helyén áll. A második utónévként szintén két olyan név található a listákon, melyek megegyeznek. Mind a két statisztika első helyén a Mária szerepel, míg az Anna utónév a magyarországi listán negyedik, felvidéken pedig a második helyet foglalja el. (5., 6., 7. táblázat)

A női kettős utónevekről ugyanaz elmondható, mint az ugyanilyen típusú férfi utónevekről. A magyarországi névanyagra – az első és második utónevet is beleértve – még mindig a hagyományos névadás a jellemző. Ezzel szemben a szlovákiai magyarok körében a hagyományos nevek – martírológiumi nevek – háttérbe szorulnak, helyüket a metanyelvi névpárok, valamint kimondottan a magyaros⁷ nevek veszik át.

Hármas utónevek

Dunaszerdahelyen három hármas utónév fordul elő: Ema Tea Eva, Katinka Terézia Gemma és Kristína Eva Katarina. Keszölcés községben egy hármas keresztnévet találtam, ez pedig az Amelia Anna Veronika. Pozsonycsákány és Nagyszarva községekben szintén egy-egy ilyen típusú utónevet anyakönyveztettek, ezek pedig a Leonard Jerome

⁷ A magyaros nevek alatt azokat a neveket értem, melyeknek a szlovákban nincs metanyelvi párjuk, ezért etnikai szimbólumként is szolgálhatnak.

Jacob és a Oceánia Vlasta Brigitta. Somorja utónévanyagában két többes utónév található, ezek az Alica Mária Izabell és a Peter Anton István. És végül Nagymagyar utónevei között szintén három ilyen típusú nevet találtam: Franciska Mária Sarlott, Mária Elisabeth Trinidad és az Eustachia Nika Neita.

8. táblázat: Hármás keresztnévek a Dunaszerdahelyi járásban

Település	Hármás keresztnévek				Összesen		
	Lakosok száma 2014-ben	Hármás keresztnévek részaránya az összlakosságból					
		férfi	%-ban	női	%-ban	fő	%-ban
Dunaszerdahely	22733	-	-	3	0,013	3	0,013
Keszölcés	151	-	-	1	0,662	1	0,662
Nagymagyar	3564	-	-	3	0,084	3	0,084
Nagyszarva	1153	-	-	1	0,087	1	0,087
Pozsonycsákány	624	1	0,16	-	-	1	0,16
Somorja	13238	1	0,0075	1	0,0075	2	0,015
Összesen	41463	2	0,005	9	0,022	11	0,027

A kevés adatból csupán egyetlen következtetés vonható le, nevezetesen az, hogy a három keresztnév választása a szlovákiai magyarság névadási szokására nem jellemző. Pedig törvényi korlátozása nincs a három utónév anyakönyveztetésének.

Összegzés

Ha a Dunaszerdahelyi járás adatait összevetjük Vörös Ferenc kutatási eredményeivel (Vörös F. 2011: 404–405) árnyaltabb képet kapunk a szlovákiai magyarság kettős névadási szokásairól. A fent említett kutatásaiban Vörös két korpusz személynévanyagát vizsgálta. Az első a 2007-ben Magyarországon anyakönyveztetett fiú és lánygyermek keresztnévállományát tartalmazta. Ezekből az adatokból kiderült, hogy az említett időszakban az újszülött fiúk 33,45 %-a (azaz 16599 fő), míg az újszülött lányok 31,95 %-a (azaz 15013 fő) visel második keresztnévet.

Ennél valósabb képet mutat Vörös másik vizsgált korpusza, melyben a 2008. január 1-jei állapotok szerinti Magyarország állandó népességének névállományát vizsgálta. A korpuszban fellelhető kettős utóneveket a teljes lakosságra kivetítve elmondható, hogy Magyarországon a vizsgált időszakban a teljes férfi lakosság 16,91 %-a, a teljes női lakosságnak pedig 18,57 %-a visel második utónevet (Vö. Vörös F. 2011: 405).

Ha Vörös második adatsorát összevetjük a Dunaszerdahelyi járás kettős keresztnéveinek táblázatával, a különbség szemmel látható. Míg Magyarországon a két

keresztnevet viselők számaránya majdnem a 20%-ot is eléri, addig a vizsgált felvidéki járásban csupán a névvisezők 1,26%-ának van második utóneve. Természetesen a két korpuszt – a magyarországit és a felvidékit – nehéz összevetni, mivel az előbbi több mint 10 millió adatot tartalmaz, az utóbbi pedig valamivel kevesebb mint 100 ezer.⁸ Ha a 100 ezres felvidéki korpuszt annak a tükrében nézzük, hogy a 2011-es népszámlálási adatok szerint Szlovákiában 459 ezer lakos vallotta magát magyarnak, akkor megállapítható, hogy a kutatásom a felvidéki magyarság ötödét érinti. Ezáltal megállapításaim helytállóknak mondhatók a szlovákiai magyarságra nézve.

A két számérték közti különbségeket Vörös Ferenc megállapításával is magyarázhatjuk:

- a. a szlovákiai magyarban a többes keresztnevek közösségi hiánya szláv (szlovák) kölcsönjelenségként értelmezhető,⁹
- b. a többes keresztnevek szokását 1998-tól felélesztő közösség a jelenséget az adott névegyüttes magyaros jegyének tekinti¹⁰ (Vörös F. 2011: 409).

Befejezés

A két vagy több keresztnév adásának lehetősége a Dunaszerdahelyi járásban nem gyakori. Az összes vizsgált személynév (98357) 1,26%-a, azaz 1266 fő viselt a térségben ilyen típusú utónevet. A hármas keresztnevek esetében ez a szám 0,011%, azaz 11 főt anyakönyveztek ebben a formában.

A kettős keresztnevek újbóli anyakönyveztetettségével megnyílt a lehetőség a szlovákiai magyarság előtt az ennek a névadási szokásnak a felélesztésére, amely szlovák–magyar viszonylatban alapvetően etnikai szimbólumnak számít. Eddigi tapasztalataim alapján az a tanúság szűrhető le, hogy funkciója a korábbiakhoz képest némileg átalakult: manapság a kettős névadásban a névöröklés valamely formája valósult/valósulhat meg. A szülők névadási motivációjáról elmondható, hogy egy részük a hagyományörzés egyik lehetőségét látja a többes utónevekben. A többség azért dönthetett a

8 Mint ahogy már fentebb említettem, a Dunaszerdahelyi járás 67 településének személynévanyagából eddig 47-et dolgoztam fel. Ez valamivel több mint 98 ezer személynevet érint (a járásban 116 ezer személy él).

9 A korpuszomban találtam olyan szlovákos hangzású kettős utóneveket, amelyekről csak feltételezni tudom, hogy a név viselője szlovák nemzetiségű lehet, ugyanis a rendelkezéseimre bocsájtott nyilvántartások nem tartalmazzák egyes személyek nemzetiségét. Ezek a nevek a kettős utónevek meglétét is bizonyítják a szlovák névanyagban, de úgy is kezelhetjük őket mint a többségi (ebben az esetben a Dunaszerdahelyi járásban a magyarság aránya a négyszerese a szlováknak), azaz magyaros névadási szokásokhoz történő alkalmazkodás példáit.

10 A jelenség 1998-as felélesztése alatt az érthető, hogy a szlovákiai magyar névvisezők körében 1945 után szinte teljesen eltűntek a kettős keresztnevek. E magyaros jellegű névegyüttes csak az ezredfordulón kezdett újból feléledni.

kettős névadás mellett, mert mindkét név tetszett nekik. Manapság a névvel kapcsolatos érzelmi-hangulati tényezők szerepe is megnövekedett. Ez utóbbi talán azzal is indokolható, hogy a szülők törekedtek a ritka, különleges, esetleg divatos, jól becézhető neveket választani. A térség keresztnévrendszere ezáltal az utóbbi években, évtizedekben jóval tagoltabb lett, mint korábban volt.

Írásom csupán az első lépése volt egy hosszabb útnak, mely során a Csallóköz szívében elterülő Dunaszerdahelyi járás településeinek személynévanyagát szeretném minél átfogóbban feldolgozni.

Irodalom

- Bauko János: *A szlovákiai magyarok személynévhasználata*. In: Szabó Mihály Gizella–Lanstyák István (szerk.): *Magyarok Szlovákiában VII. kötet*. Nyelv. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2011. 407–423.
- Fülöp László: *A Somogy megyei Vízmente személynévei. 1722–1900*. (Magyar Névtani Dolgozatok 86.) Budapest, ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, 1990.
- Gyönyör József: *A személynévek anyanyelvi változatainak anyakönyvi bejegyzéséről*. In: *A hűség nyelve. Cseh-szlovákiai magyar írók az anyanyelvről*. Pozsony, Madách Kiadó, 1987. 60–75.
- Gyönyör József: *A személynévek anyakönyvi bejegyzésének szabályozásáról*. In: Zalabai Zsigmond (szerk.): *Mit ér a nyelvünk, ha magyar?* Pozsony, Kalligram Kiadó, 1995.
- Hajdú Mihály: *Általános és magyar névtan. Személynévek*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
- Kálmán Béla: *A nevek világa*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1989.
- Koncsol László: *A Csallóköz városai és falvai I–III*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2001–2005.
- Majtán, Milán: *Názvy obcyn a Slovensku za ostatných dvesto rokov*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémia vied, 1972.
- Ördög Ferenc: *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.
- Raátz Judit: *Gödöllő személynévei 1722–1895*. (MND. 144. sz.) Budapest, ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, 1996.
- Varga I. Erika: *Sikátor község történeti és mai személynévei*. (Magyar Névtani Dolgozatok 135.) Budapest, ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, 1994.
- Varga Józsefné Horváth Mária: *Történeti személynévek a Rábaközből (1690–1895)*. Győr, Famulus Bt., 2006.
- Varga Józsefné Horváth Mária: *A Győr vármegyei Újváros XVIII. századi személynévei*. (Magyar Névtani Értekezések 5.) Budapest, ELTE, 2011.

- Vörös Ferenc: *Családnévutatók Szlovákiában*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 2004.
- Vörös Ferenc: *Adalékok a magyar szókészlet nagyságának becsléséhez*. In: Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann (szerk.): 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Budapest, Argumentum Kiadó, 2005. 491–496.
- Vörös Ferenc: *Adalékok a kétnyelvűség névtanához*. In: Bárczi Zsófia és Vančo Ildikó (szerk.): *Nyelv – irodalom – társadalom*. Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 2007. 145–159.
- Vörös Ferenc: *Nyelvek és kultúrák vonzásában I., II.* Pozsony, Kalligram, 2011–2013.
- Vörös Ottó: *Nyelvtörvények és nyelvhasználati valóság – főként a magyar nyelvhatár délnyugati részében*. In: Kontra Miklós és Hattyár Helga (szerk.): *Magyarok és nyelvtörvények*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. 53–59.
- Zalabai Zsigmond: *Mit ér a nyelvünk, ha magyar? A „táblaháború” és a „névháború” szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból 1990–1994*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 1995.

Examination of the dual first names district Dunaszerdahely

In my work, I studied the plural given names of the district of Dunaszerdahely. I was curious about the proportion double and triple given names appear in the studied area's records. The 2011 census shows that the studied region is inhabited by 120,000 people. I did my research using the 2014/2015 population records. In my study I looked for the answers concerning the origins, the formation, the proliferation of plural given names and explored how common these types of names are among Hungarians in Slovakia. I also wanted to try to determine the habits of Slovakian-Hungarian parents giving plural names.

Keywords: Dunaszerdahely district, dual given names, triple given names, frequency of given plural names

VALLÁS-, KULTÚRA-,
MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET,
NÉPRAJZ- ÉS TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY

TÖMÖSKÖZI FERENC

Belmissziós mozgalmak a Komáromi Református Egyházmegyében 1918–1938 között

A két világháború közötti szlovenszkői református belmisszió két alappillére a szeretetszolgálat és az evangelizáció volt. Ezeket a szolgálatokat belmissziós egyesületek végezték. Ilyen egyesület volt a Béthel Egyesület és a Timótheus Szövetség. A Béthel Egyesületet egy már működő árvaház fenntartása érdekében hozták létre. Az árvaházat Marcelházán 1928-ban alapította meg Nehézy Károly, míg magát az egyesületet 1930-ban Kisújfalun. Az árvaház 1931-ben átköltözött Kiskoszmályra, ahol egészen a második világháború végéig működött. A Timótheus Szövetség, mely a komáromi bibliakörös gyerekekből alakult meg, a Tóth Kálmánnal és Nehézy Károlyval történő találkozása után 1934-ben csatlakozott a kiskoszmályi Béthel-mozgalomhoz. Ezt követően vették fel a Timótheus Szövetség nevet, míg magukat timótheusoknak kezdték nevezni, tevékenységüket pedig a továbbiakban a kiskoszmályi mozgalom ifjúsági munkájaként határozták meg. A timótheusok legnagyobb vállalkozása a Timótheus árvaház volt, amelyet 1938-ban építettek fel, de nemcsak árvaházként, hanem internátusként is szolgált. Mindkét szervezet a belmisszióon belül az erősen kegyességi vonalhoz tartozott. A Timótheus Szövetséget egy erős puritanizmus is jellemezte, amely nemcsak a külsőségekben, hanem az általa képviselt valláserkölcsei felfogásban is megmutatkozott.

Kulcsszavak: Református belmisszió, árvaház, Béthel Egyesület, Timótheus Szövetség

Bevezetés

A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház két világháború közötti történetében több más terület mellett a belmisszió is feltáratlan és feldolgozatlan terület. Jelen tanulmány előtérbe kívánja hozni a szlovákiai református belmissziót és azon belül a méltatlanul elfeledett Timótheus- és Béthel-mozgalmat. Az egyház sajátos levéltári adottságainak köszönhetően a Timótheus- és a Béthel-mozgalom történetéhez nagyon kevés forrás áll rendelkezésünkre. A kutatás jelenlegi fázisában azt kell megállapítani, hogy teljesen hiányzik a mozgalmak által kitermelt iratanyag. Így a meglévő, az egyházmegyéhez eljuttatott néhány évi jelentésen kívül a korabeli sajtóból, az *Egyház és Iskola*, a *Hajnal*, a *Reformárus Ifjú* és a *Református leány* című lapokból tudunk tájékozódni. A korabeli és az elmúlt években kiadott feldolgozások lényegében *A Kiskoszmályi árvaház Története* című 29 oldalas füzetet (Kiadta 1932-ben a Barsi Ref. Egyházmegye, nyomtatott Gondos Vilmos könyvkiadó Párkányban) használják forrásként. A mozgalmak által fenntartott árvaházak volt dolgozóitól és lakóitól fennmaradt hagyatékok száma elenyésző és a meglévő hagyatéki anyagok hozzáférése is korlátozott. Az árvaházakról és a bennük folyó munkáról az egyik volt árva, Szenczi László írt két memoárt is,

ám ezek sem hivatkozásokat, sem forrásokat nem tartalmaznak. Tudományos igényű megírt munka eddig csak Szűcs Ferenc tollából származik, aki Nehézy Károly életével és munkásságával, valamint a Béthel-mozgalommal foglalkozik.

Tanulmány a Komáromi Református Egyházmegye két világháború közötti időszakának belmisszió történetéből mutat be részleteket. A középpontban a Béthel és a Timótheus egyesületek állnak. Bemutatásra kerülnek mindkét egyesület létrehozásának körülményei és a vizsgált időszakban végzett munkásságuk. Külön szerepe van az egyesületek által fenntartott árvaházak történetének. Egyrészt azért érdemes és lényeges külön foglalkozni az árvaházakkal, mert a Komáromi Egyházmegyében a belmissziós munkának ezek voltak az elindítói, valamint kézzel fogható eredményei. Másrészt a két mozgalomnak további meghatározó szerepe az egyes egyházközösségek lelki ébredésében volt, ugyanis azok a diakonisszák, akik az árvaházakban dolgoztak, rendszeresen látogatták az egyes egyházközösségeket. Az előadás végigvezet az első árvaház marcelházi megalapításától a kiskoszmályi áttelepülésen keresztül a komáromi fiókárvaház létrehozásának, s azok működésének egyes fejezetein.

Béthel-mozgalom

A Béthel-mozgalom története az 1928. március 25-én, Marcelházán tartott bibliaórával kezdődött. A bibliaóra nem különbözött a többi helybelitől. Amint Nehézy Károly, helyi lelképásztor írja, éveken keresztül beszélgettek arról, hogyan lehetne Jézus parancsolatait ténylegesen megtartani, főleg a könyörülő szeretet gyakorlását. Ezt gyakorolták is, mégpedig úgy, hogy rendszeresen támogatták a szegényeket ruhával, élelemmel, tűzifával. A bibliakörben az volt a szokás, hogy a tagok az egész vasárnap délutánt a parókiaán töltötték. Itt megbeszélték a két vasárnapi igehirdetést, illetve azt, hogy egész héten milyen bibliai részeket olvastak, mely aranymondásokat tanulták meg. Aki nem értett valamilyen bibliai passzust, azt a lelkész elmagyarázta.

Ilyen bensőséges környezetben eltöltött évek után érkezik meg a bibliakör ahhoz a március 28-ai vasárnaphoz. Ekkor szintén egy bibliai passzus jelképes értelmét magyarázta a lelképásztor. Ekkor tette fel a következő kérdést: „a jelenlevők közül nem volna-e hajlandó valaki a Jézus Krisztus nevében felvenni a gondját 2 koldus szegény, nagy piszokban élő, toprongyos, tetűktől hemzsegő fejű ref. árvának?” A lelkész felesége akkor azt felelte, hogy ad szállást és élelmet, egy felsőszecsei lány pedig, aki állandóan a lelkésznel tartózkodott, vállalta a gondozást, és így jött létre – váratlanul – az árvaház.¹ Nehézy Károly azelőtt soha sem beszélgetett a feleségével arról, hogy a saját házukba árvákat fogadjanak be, és

1 Nehézy Károly levele Gyalóky László espereshez. Szlovákiai Református Kereszttyén Egyház Zsinati Irodája mellett működő Központi Levéltár Komárom (továbbiakban SZRKE KL Komárom) Komáromi Egyházmegyei Levéltár (a továbbiakban KEL), esperesi levelezés (a továbbiakban e. l.) 55/1930.

árvaházat alakítsanak ki. Egy héttel később az árvákat a lelkészlakra vitték azzal a tudattal, hogy már nem vihetik vissza abba a nyomorba, ahonét kihozták őket. A bibliakör tagjaitól megkérdezte, hogy hajlandóak lennének-e minden vagyonukkal anyagi felelősséget vállalni az árvákért. Valamint abban az esetben, ha az árvaház megszűnne, az egyes tagok által pártfogolt árvákat magukhoz vennék-e, és azután sajátjukként nevelnék-e fel. Több heti gondolkodás után nemcsak a marcelházi, hanem a lévai bibliakör tagjai közül többen is vállalták ezeket a kötelezettségeket. Ezek után megkezdődött az árvák felvétele. Először hét, majd kilenc árva volt a lelkészlakon, ahol közel egy évig működött az árvaház. Az árvaházban nemcsak az árvákról kellett gondoskodni, hanem a gondozókról is, akikért ugyanúgy felelősséggel tartoztak, mint az árvákért, így az árvaház diakonissza anyagáza is volt. Ezek a gondozók fizetés nélkül voltak, ugyanis miután kiöregedtek, az árvaház vállalta a gondozásukat cserébe azért, hogy egész életüket az árváknak szentelték fizetség nélkül.²

A további zökkenőmentes működés érdekében egy egyesületet hoztak létre az árvaházi mozgalmából, mégpedig Béthel Egyesület néven Kisújfalun 1930. szeptember 9-én, amelyet a Pozsonyi Országos Hivatal 1931. május 15-én hagyott jóvá. Ennek létrehozására és állami bejegyeztetésére inkább adminisztratív okokból volt szükség. Az egyesület hivatalos létezése és bejelentése nélkül a kiskoszmályi árvaház adásvételére és telekkönyveztetésére sem kerülhetett volna sor.³ Az sem véletlen, hogy miért nevezték el Béthel Egyesületnek. Amikor a mozgalom vezetői az induláskor a Béthel nevet választották az egyesületnek. Már a kezdetekkor kinyilvánították, hogy az árvaház végső célja egy olyan szeretetintézmény létrehozása, amely Németországban Bielefeld mellett 1872-ben létrehozta a Bodelschwing által elindított Béthel Diakóniai Központot volt. Az igazán közös mindkettőben a név jelentésének komolyan vétele volt. Béthel azt jelenti, Isten háza, hiszen Isten együtt lakozik azokkal, akik az ő nevében veszik fel az elesettek, árvák és nyomorultak ügyét. Amikor a kiskoszmályiak megismerkedtek ezzel a világhírű munkával, már tudatosan is mintát láttak benne.⁴ 1932-ben a Hajnal c. újság első száma már azt közli olvasóival, hogy „árvaházunk csak részben árvaház. Végső célunk a németországi Béthel-hez hasonló szeretet intézmény létrehozása. Ezért is viseli árvaházunk a Béthel- árvaház nevet”.⁵

Kiskoszmály mint egyházközség és ezzel egyetemben az árvaház is a Barsi egyházmegye területén volt és működött. Ezért 1934. augusztus 7-én Léván az egyházmegye vezetősége a szárnyai alá vette az árvaházat és az egész mozgalmat abban a megállapodásban, amelyet a Barsi egyházmegye és a Béthel Egyesület között kötöttek.

A Béthel-mozgalom elveit és célkitűzéseit az alapszabályzat 2. és 3. §-ai tartalmazzák. A következőkben leírt pontok az eredeti alapszabályzat hiányában Tóth Kálmán

2 Nehézy Károly levele Gyalóky László espereshez. SZRKE KL Komárom, KEL, e.l. 55/1930.; N. N.: *A Kiskoszmályi...*, 1932, i. m., 15–16.

3 Szűcs Ferenc: „... mint tyúk a kiscsirkéit”..., 2012, i. m., 38.

4 Uo. 61.

5 Hajnal. 1934, 1 (2). 8.

Kösziklára épített ház c. munkájára támaszkodik. A 2. §: a Béthel-mozgalom célja „a keresztyén könyörülő szeretet gyakorlása az árva, elhagyatott, züllésnek kitétt gyermekekkel, a tehetetlen aggokkal és betegekkel szemben, valamint a keresztyén élet felvirágoztatása az egyesület munkáját támogató gyülekezetekben.” Ahogyan Tóth Kálmán megfogalmazza: „Kétféle munkáról van itten szó: szeretetmunkáról és missziói munkáról. A szeretetmunka ismét több ágra oszlik: árva gyermekek, aggok és betegek gondozása, istápolása.”⁶

A mozgalom céljaiban meghatározott feladatokat három fő munkaterületen kívánta megvalósítani:

1. „Árvák és elhagyatott gyermekek nevelése az egyesület árvaházaiban, tehetetlen aggok és betegek ápolása az egyesület kórházában, vagy saját otthonuk-ban. Továbbá a könyörületes szeretet gyakorlása mind-azokkal szemben, akik rá vannak szorulva, de elsősorban is református vallásúak vétetnek fel.”
2. „Mindezen munkákhoz szükséges épületek, a megélhetést elősegítő szántóföldek beszerzése, ingó és ingatlan adományok elfogadása, az adakozó gyülekezeti tagokkal a személyes kapcsolatok fenntartása és ezekből helyi csoportok szervezése, részükre vallásos összejövetelek, konferenciák tartása az illetékes egyházi hatóságok beleegyezésének kikérése mellett, közöttük ref. szellemű könyvek, folyóiratok és a Biblia terjesztése kolportőr útján is.”
3. „Az egyesület árvaházaiban levő gyermekek nevelésére, gondozására, az egyesület saját kórházában levő betegek ápolására, gondozására, az adakozó gyülekezeti tagokkal való kapcsolatok fenntartására diakonisszák és utazótitkárok képzése, akik hivatásukat csak az egyesület árvaházaiban, az egyesület kórházában és az adakozó egyháztagnak között gyakorolják és őket az egyesület nem bocsátja ki más közületek szolgálatába s csak ref. vallásúak lehetnek. Az egyesület sajátos céljait szolgáló diakonisszákat és utazó-titkárokat elsősorban az egyesület árvaházaiban nevelkedett komoly, hívó, református lelkületű fiúkból és leányokból toborozza, hogy azok oly módon továbbra is az egyesület szolgálatában maradjanak. Ha pedig az egyesület nem tud számukra munkát adni itthoni telepein, kiküldi őket a pogányok közé, hogy ott gyakorolják a könyörülő szeretet munkáit, de róluk minden tekintetben továbbra is az egyesület gondoskodik. Hogy pedig az árvaházi gyermekek nevelése könnyebb legyen, az egyesület saját árvaházi telepein árvaházi ref. elemi és polgári iskolát létesít az illetékes egyházi és állami hatóságok felügyelete alatt.”⁷

A mozgalom munkamódszerei, illetve alapvető ismertetőjegyei az évek során négy fogalom közé csoportosultak. Rangsorról nem lehet beszélni, de Tóth Kálmán az árvaház megválasztott lelkésze a következőképpen fogalmazza meg ezeket a támpontokat:

6 Tóth Kálmán: *Kösziklára...*, 1942, i. m., 18.

7 Uo. 22–24.

- a. Önkéntesség: A Béthel mozgalomban a munkát mindenki önkéntes alapon végezte. Fizetés nem járt érte, így az árvaház fenntartása is lényegesen kevesebbe került. „Sem nem kényszerítünk, sem nem csábítgatunk senkit, hanem őszintén feltárjuk minden jelentkező előtt a nehézségeket, a nélkülözést, az esetleges csalódásra felhívjuk figyelmét és igyekszünk lebeszélni elhatározásáról.”
- b. Személyes munka: A cél az volt, hogy személyes kapcsolata legyen mindenkinek mindenkivel, „tudjuk jól, hogy csak akkor értünk el valamit, ha nemcsak felébresztettünk valakit, hanem addig vezetjük, amíg meg tud állni a maga lábán. Ezt pedig csak egyéneként lehet elvégezni és sok munka kell hozzá. [...] Nagyon jó nevelőeszköz ez az alázatosságra. Látszólag nem mutatós módszer, de annál eredményesebb.”
- c. Világi dolgok kizárása: „Az »egy a szükséges dolog« elvére támaszkodva igyekszünk mozgalmunkba be nem engedni olyan dolgot, ami nem épít és nem bibliai. Mert nincs veszedelmesebb dolog annál, mint mikor ebből is akarunk adni egy cseppet és abból is: az evangéliumból is és a világból is. Sokan megbotráncognak ezen. Sok mindennel megvádolnak. [...] Köztudomású, hogy az ifjakkal legnehezebb megismertetni, megszerettetni a Bibliát és itt kell nagyon sokat -engedni a szigorú elvekből. Ez a legnagyobb tévedés. [...] A valóság az, hogy senki hamarabb észre nem veszi a kétfelé való sántikálást, mint az ifjúság. Ezért félnek úgy a kritizáló hajlandóságától, mert az ifjoknak sem lehet vezet prédikálni és bort inni. Ahol a Biblia mögött életet is látnak, ott korlátlan lehetőségek nyílnak meg az ifjúsági munkában. Tehát bátran elhagyhatjuk a „csalétket” mert ez semmivel sem visz közelebb célunkhoz. Természetesen le kell szállni a lóról és lemondani a tömegekről. Ezzel nem a világi dolgokat Ítéljük el és vetjük meg, csak Isten Igéjét többre becsüljük mindennél.”⁸
- d. Propaganda nélkül: „Isten Igéjének ilyenre nincs szüksége. Mozgalmunknak sem. Nem is csináljuk. Pedig sokszor figyelmeztetnek jóakaróink, hogy többet kellene törődni ezzel. Különösen az adakozással kapcsolatban. Sokkal több adomány jönne, ha nagyobb propagandát fejtenénk ki. Az önkéntesség elve egy másik oldalról nézve, kizárja a propagandát. [...] Ha szívem indíttatásából adok, gazdagabbnak érzem magam, ha propagandával vesznek ki a zsebemből akár-milyen csekély összeget is, becsapottnak érzem magam. A propagandára evangéliumi munkát építeni nem lehet. Sok egyebet lehet, de ezt az egyet nem. Ahol- alkalom nyílik rá és Isten Lelke indít, bizonyosságot teszünk, de propagandát ezután sem fogunk végezni.”⁹

8 Uo. 27–29.

9 Uo. 29.

Az első árvák és az árvaház

Az első két árva ügyében a következő napon, 1928. március 26-án megtették a kezdő lépéseket. A két testvér, János és Erzsébet marcelháziak voltak. Édesanyjuk elhunyt, édesapjuk elhagyta őket, így nagyanyjuknál laktak. A nagymama napszámából próbálta fenntartani magukat. Amíg dolgozott, a gyerekek – főleg nyáron – a helyi szeméttelenpen kerestek ennivalót. Mikor a nagyanyjuk megvakult, és így már dolgozni sem volt képes, a helyzet rosszabbra fordult, és a helyiek, szomszédok próbáltak úgy segíteni, ahogy tudtak.¹⁰ A helybeliek viszont látták, hogy milyen nyomorban élnek az árvák, és rábeszéltek az időse asszonyt, hogy az árvaházban sokkal jobban gondját tudná viselni.¹¹ Az a nyomor, amivel találkoztak, alig volt mérhető ahhoz, amellyel 1929 telén találkoztak. Hírt kaptak, hogy a 15 kilométerre lévő Dunamocson egy napszámos férfi öt gyermekét alig bírja eltartani. Elhatározták, hogy az öt gyermek közül legalább kettőt elhoznak.¹²

Hasonló helyzetből kerül az árvaházba Bátorkesziről a félévesen árván maradt Szenczi László is, aki számos bizonyágtételében ír az árvaházi munka áldásairól.¹³ Testvérével együtt a kiskoszmályi és komáromi Timótheus árvaházban nőtt fel, István és Judit testvérei pedig a beretkei árvaházban.¹⁴

1929-re az árvaháznak már nyolc árvája volt, így a lelkészlak már kicsinek bizonyult, és abban az évben le is bontották a gyülekezet pedig egy újat épített a helyére. Markacz János helybeli presbiter¹⁵ csekély bérért odaadta az üresen álló tornáccal rendelkező, két szobakonyhás házát az árvaháznak.¹⁶ 1930-ra már 14 árva, akik közül egy római katolikus volt, egy időse ember, aki csak enni járt oda, és három felnőtt gondozó lány élt ebben a házban.¹⁷ 1930-ban Nehézy Károlyt Kisújfalura választják meg lelkésznek, így a gondozást Németh János presbiterre bízta.¹⁸

10 Hajnal. 1934, 5 (4). 11.

11 A nyomorról szemléletes képet kaphatunk a korabeli feldolgozásból: „Küzdelmes volt és egész életükön keresztül felejtethetlen marad az első gondozóknak találkozása a hamisítatlan nyomorral, piszoktól és az eleven, nagyra nőtt tetvekkel. Biztonság kedvéért a lelkész senkire sem bízta, hanem saját kezűleg égeti el a kemencében az árvákon található összes ruhafélét a lábbelivel együtt... A hajnyíró gép mint egy kis gépfegyver, kattogott, mert nemcsak a haját nyírta, hanem a sűrűn elébe került férgeseket is melyek érezvén végórájukat, még makacsabban bele-kapaszkodtak a kis árvák fejbőrébe” [...] N. N.: *A Kiskoszmályi...*, 1932, i. m., 10.

12 Uo. 12.

13 Szenczi László: *Árvaságtól Boldogságig*, 2010, i. m.; Szenczi László: *Hulló Szikrák*, 2011, i. m.

14 Szűcs Ferenc: „... mint tyúk a kiscsirkéit”..., 2012, i. m., 31.

15 Bogács Márta: *Néhány kiválasztott...*, 2011, i. m., 37.

16 Szűcs Ferenc: „... mint tyúk a kiscsirkéit”..., 2012, i. m., 31.

17 Nehézy Károly levele Gyalóky László espereshez. SZRKE KL Komárom, KEL, e.l. 120/1930.

18 Uo.

Az árvaház áttelepülése Kiskoszmályra

Az árvaház vezetése úgy vélte, hogy az árvaháznak egy olyan végleges helyet kell találnia, amelyet nemcsak árvaházként használnának, hanem diakónus, diakonissza képviselőként, különféle oktató jellegű konferenciák helyszínéül is, valamint a módosabb öregek ellátását is biztosítani tudnák benne.¹⁹ Egy újsághirdetés alapján a Lévához közeli Kiskoszmályon az egy emeletes, 18 szobás egykori Erdődy-Migazzy-féle grófi kastélyt kínálták eladásra 70 000 koronáért. A tulajdonosok árverésen akarták értékesíteni az ingatlant, így ez az összeg csak a kikiáltási ár lett volna. Az épületet ugyan eladták egy szövetkezetnek, amely azt kocsmaként szerette volna üzemeltetni, a tulajdonosok mégis megdöntötták magukat. A Barsi egyházmegye esperese, Patay Károly értesítette Nehézy Károlyt, – aki volt ugyan megnézni az épületet, de túl drágának találta –, hogy amennyiben az árvaház részére meg szeretné vásárolni a grófi kastélyt, a Barsi egyházmegye Közgyűlése 1931. június 30-án 30 000 koronát szavazott meg az árvaházi épület megvételére.²⁰ Ugyanezen egyházmegyei közgyűlés viszont azt is kikötötte, hogy ha az árvaház megszűnik vagy elköltözik az egyházmegye területéről, a 30 000 koronás támogatást vissza kell fizetnie.²¹ A továbbiakban még 1931-ben az árvaház céljaira 18 525 korona folyt be készpénzben, amit további 13 204 korona értékű természetbeni adomány egészített ki.²² Ezután már nem haboztak megvenni a kastélyt. A vételár 70 000 koronát tett ki, amelyhez a hiányzó részt az árvaház támogatói adták össze úgy, hogy egy év múlva az épület teljesen ki lett fizetve.²³ 1931 júliusának végén költözött be az árvaház az új épületbe.²⁴ 1937-re pedig elérkezett az idő, hogy az árvaháznak saját lelkésze legyen. Nehézy Károly régi jó barátját és lelkésztársát, Tóth Kálmánt, az egykori komáromi segédlelkészt, akkori feketeadói református lelkészt hívta meg. Tóth Kálmán lemondott feketeadói lelkészi állásáról, és 1936 októberében végleg a kiskoszmályi árvaházba költözött, és 1937 januárjának végén be is iktatták az árvaházi lelkészi tisztségbe. Az 1936-os Barsi egyházmegyei közgyűlésen elismerték a „Kiskoszmályi ref. árvaházi lelkészi hivatalt”, amelynek hivatalos bélyegzőjén is ugyanaz a megnevezés állt. Az árvaházi lelkész fizetését illetőleg ugyanúgy jártak el, mint az árvaház többi tagjával, ezáltal az árvaházi lelkész is teljesen ingyen végezte a szolgálatot.

19 N. N.: *A Kiskoszmályi...*, 1932, i. m., 17.

20 Szűcs Ferenc: „... mint tyúk a kiscsirkéit”..., 2012, i. m., 39–40.

21 Akúcs Lajos (szerk.): *A Barsi Református Egyházmegye...*, 1931, i. m., 62–63.

22 Komáromi Lapok. 1932, 5 (53). 3.

23 Tóth Kálmán: *Kösziklára...*, 1942, i. m., 10.

24 A bentlakók teljes névsora : „Pécsi Jancsi, Pécsi Böske, Madarász Sanyi, Szendi Böske, Szendi András, Szendi Feróka, Nagy Jucus, Nagy Bözse, Madócsai Julis, Lukács Laci, Halász Dezső, Szenczi Pali, Szenczi Béla, Szenczi Lacóka, Ambrus Lujza, Ambrus Ilona, Varga Irén, Varga Béla és Varga Nándor. A gondozók: Czibor Julianna, Czibor Böske, Balla Rebeka és a Kalocsay házaspár, valamint kisegítő gondozó: özv. Balogh Andrásné.” Szűcs Ferenc: „... mint tyúk a kiscsirkéit”..., 2012, i. m., 43.

A tervek szerint nyugdíj helyett is öregkori ellátásban részesült volna az árvaházban. Azt elkerülve, hogy az árvaházi lelkész fizetése terhelje az intézmény költségvetését, az alapítók közül egy 12 tagú baráti kör tagonként évi ezer korona befizetésével támogatta lelkészt.²⁵

Timótheus szövetség

A Timótheus Szövetség történetét alapvetően négy korszakra lehet osztani. 1932–1938 – a szövetség létrehozása, amikor célok és eszközök meghatározásán és evangelizáción volt a hangsúly. 1938–1945 – alapvetően szociális és karitatív munkán volt a hangsúly. 1945–1947 – a hanyatlás kezdetei, amikor a timótheusokat vagy deportálják Csehországba, vagy áttelepítik Magyarországra.²⁶ Az 50-es évek első felében Csehszlovákiában maradt timótheusok újra szervezték a bibliaórákat, evangelizációkat szerveztek, ám az egyházi vezetés, állami nyomásgyakorlás hatására betiltotta a belmisszió minden formáját. Így ezután, már csak titokban, „baráti látogatások” során tartottak ilyen alkalmakat. Jelen munka a három korszak közül a két világháború közötti időszakra, tehát a kezdetekre és az evangelizációs évekre koncentrál.

Tóth Kálmán Komáromba érkezésekor azonnal belefogott az ifjúsági munkába. A Komáromban működő ifjúsági egyesületben csatlakozott, ugyanis ekkora az egyesület már lényegében elhagyta azt a vallásos töltetet, amelyet az indulásakor magáénak vallott. A komáromi bibliakörösök így 1934-ben csatlakoztak a kiskoszmályi Béthelmozgalomhoz. Ezt követően vették fel a Timótheus Szövetség nevet, míg magukat timótheusoknak kezdték nevezni, tevékenységüket pedig a továbbiakban a kiskoszmályi mozgalom ifjúsági munkájaként határozták meg. A mozgalomnak nemcsak fiú tagjai voltak, hanem lányok is. Ők magukat tábitáknak nevezték.

A Timótheus Szövetség a 30-as évek derekán határozott programmal rendelkezett.

Céljuk: „Egy társaságba gyűjteni azokat az ifjakat, akik Jézus Krisztust Megváltójuknak és Istenüknek tekintik a Szent írásek szerint. Az Ő tanítványai akarnak lenni hitükben és életükben és együttesen akarnak munkálkodni Mesterük országának az ifjúság között való terjesztésén. A Szent írást a Heidelbergi Káté és a II. Helvét Hitvallás szellemében akarják tanulmányozni s a magyar református egyháznak holtig hűséges és munkás tagjai akarnak lenni.”²⁷

A szövetségnek bárki tagja lehetett, aki elmúlt 14 éves, és a szövetség vezetője alkalmasnak találta arra. 1936 elejétől bevezették azt, hogy a jelentkezők csak fél évi próbaidő után váltak taggá, hogy legyen idejük jobban megismerni a szövetséget

25 Agyagási Sándor (szerk.): *A Barsi Református Egyházmegye...*, 1936, i. m., 49–51.

26 Galo Vilmos csak 3 szakaszt jelöl meg ebben a kéziratban, ám az 50-es évek első felét nem vette bele a felosztásba. Galo Vilmos: *Timótheus szövetség*, 2014, i. m.

27 Hajnal. 1934, 12(4). 12.

működését.²⁸ A tagoknak kötelező volt a rendszeres templomba járás és úrvacsoravétel, a csendes órák megtartása, rendszeres ima, havonta egyszeri beszélgetés a lelki vezetővel, a Hajnal előfizetése. Tagsági díj nem volt, ám kötelező volt az önkéntes adomány, a jövedelmük 10%-a.²⁹ 1936-ra a timótheusok 80%-a fizette a 10%-os adományt, és hogy diákként honnan tudták ezt előteremteni, azt maguk sem tudták megmondani.³⁰ Munkájukat nem osztályalapon végzik, mert véleményük szerint ez ellenkezik az evangélium szellemével. Jelvényük a Jézus-jelvény, melynek viselése nem volt kötelező.³¹ A szövetségben szigorú fegyelmet³² tartottak, amellyel a valláserkölcsei nívót kívánták fenntartani. A szövetség puritánsága és bigottsága itt érződött a legjobban. Az ünnepek szigorúan betartották, így például vasárnap tilos volt tanulni.³³ Feladatuknak tartották, hogy az ifúságot felvilágosítsák arról, hogy mi helyes és mi helytelen, természetesen a saját értelmezésükben, és mint olvashatjuk a tánc csak az egyik helytelen dolog volt a sok közül.

Hányán lelkesednek még ma is a nótákért, regényekért, moziért, színdarabokért, pedig ezek a lélek számára nem egyebek mosléknál. Különösen ifúságunk jár elől ebben. De nemcsak ők a hibásak, hanem azok is, akik ilyen táplálékot adnak nekik. Sok helyütt ma sem átalják az erkölcstelen táncmulatságot a „református” névvel illetni. Isten gyermekének nem a vályúnál a helye. Az ördög ide juttatja az ő szolgálait, nekünk azonban Isten az ő asztalánál adott helyet. Igyekezzünk minél többeket felvilágosítani és megmondani nekik, hogy nekünk nem a vályúnál, hanem a kegyelem asztalánál a helyünk. Ez a mi nagy feladatunk.³⁴

Rendszeresen jelentek meg a megtért tagoktól olyan vallomások,³⁵ amelyek arról szólnak, hogy a megtérésük előtt a tánc még az életük része volt, és azóta már nem lették benne örömeiket.³⁶ Egy leánykonferencián pedig egyenesen ördögtől való dolognak kiáltották ki.

28 Hajnal. 1935, 1 (5). 14.

29 Hajnal. 1934, 12 (4). 12.

30 *Bepillantás a „Timótheus szövetség Pénztárnaplója”-ba.* In: Hajnal. 1936, 6 (6). 13–14.

31 Hajnal. 1936, 3 (6). 14.

32 A fegyelmezésnek négy fokozata volt. Négyszemközti figyelmeztetés, tanú előtt való figyelmeztetés, közösség előtt való figyelmeztetés, vagy ügyének megtárgyalása, kizárás. Hajnal. 1936, 6 (6). 16.

33 Uo.

34 Hajnal. 1936, 4 (6). 14.

35 Hajnal. 1936, 7 (6). 10; Hajnal. 1936, 8 (6). 11; Hajnal. 1938, 11 (8). 1–2.

36 Hajnal. 1935, 5 (5). 12–13.

Voltak akiknek még problémájuk a tánc s ezt őszintén feltárták. Erre egyik fiatal leány elmondta, hogy ő a régi életében szeretett táncolni; azt gondolta, hogy az vele jár az étellel; de mióta Jézus Krisztust ismeri és az életét ő neki átadta, azóta olyan boldog és annyi igazi örömben van része, hogy a világi örömei egészen feleslegessé lettem sőt tudja, hogy az az Ő számára „kár és szemét”. A táncot illetőleg megállapítottuk, hogy ha valaki a pokolba akar jutni, az-csak táncoljon.³⁷

A bibliakörös timótheusokból több lelkész is kikerült, mint például Vörös Béla, Komjáthy Aladár, Csukás Zsigmond, Végh Dániel, Rác László, Nagy Gyula, Kossár András.³⁸ Ezekre az összejövelekre járó fiatalok képezték a későbbi Timótheus Szövetség magját. Tóth Kálmán miután szembesült azzal, hogy nem lehet az egész országra kiterjedő egységes ifjúsági munkát végezni, a helyi kis csoportokat fogta egybe.

A 30-as évek elején az egyesület mindinkább a világi összejöveleket preferálta, így Tóth Kálmánnak az eredeti céljától eltérve az ifjúsági munkát másként kellett elkezdenie. Ekkor találkozik a korszak másik nagy belmissziósával, Nehézy Károllyal, aki továbbra is biztatta az ifjúsági munka megszervezésével. Ekkor köt örök barátságot vele, és a két belmissziós munkássága ekkor kezd összefonódni, mi több, Tóth Kálmán egyre jobban azonosul Nehézy belmissziós gondolatrendszerével. Közös munkájuk gyümölcse pedig a Béthel és Timótheus Szövetség által közösen létrehozott timótheus árvaház. „Így találkozott tehát roppant szerencsés módon a kiskoszmályi mozgalom induló ifjúsági munkája Tóth Kálmán törekvéseivel.”³⁹ Kettejük találkozását követően 1932 végén megindultak Komáromban a bibliakörös összejövelel. Hetente négyszer tartottak összejövetelt: az idősebbeknek Tóth Kálmán, a fiatalabbaknak Rác László, VII. osztályos gimnáziumi tanuló irányításával. A segédlelkészek, Tóth Kálmán, Kelemen Kálmán, majd Vörös Béla és Molnár Bálint segítettek a vezetésében. A bibliakörök a nyolcéves gimnáziumi rendszerben lényegében a felső évfolyamokból álltak. Voltak hajnali bibliakörök, amelyeket Galambos Zoltán vezetett reggel hat órai kezdettel. 1935. április 1-én kapták meg és 7-én avatták az akkori Mátyás utca 22. szám alatti, Vörös Béla szüleitől kibérelt⁴⁰ helyiséget, melyet elneveztek Timótheus Otthonnak, és folyamatosan rendezték be, valamint könyvtárat is létesítettek benne

Az egyes bibliakörök iskolatípusonként gyűjtötték egybe a fiatalokat, így volt bibliaköre az alsós gimnazistáknak és a nagyobb fiatal fiúknak.⁴¹ Elindították Komáromban a tanoncmisziót, tanoncbibliakör formájában. Ezek általában vidékről a városba került

37 Hajnal. 1935, 10 (5). 10.

38 Galo Vilmos: *Timótheus szövetség*, 2014, i. m.

39 Uo.

40 A 70 koronás bérleti díjat a komáromi gyülekezeti tagok adták össze. Kis Tükör. 1935, 4 (8). 4.

41 Szűcs Ferenc: „... mint tyúk a kiscsirkéit”..., 2012, i. m., 52.

fiúk voltak. A tanoncmisszó indulásának időpontját nem tudni. Ám annyi bizonyos, hogy 1932-ben változáson ment keresztül. Ugyanis az eredeti célhoz képest a bibliára helyett biliárddal töltötték az időt. Ekkor érkezett oda Vödrös László borbélytanonc és egy nyolcadikos gimnazista, akik a régi alapokra helyezték a tanoncmissziót.⁴² A kezdeti nehézségek után – az újrakezdéskor csak ketten alkották a tanoncmissziót – folyamatosan bővült a misszió.⁴³ Az összejöveteleket, bibliórákat a Mátyás utcai Timótheus Otthonban tartották. A tanoncok saját kézzel írott evangelizáló lapot is megjelentettek. 1934-től „Református Tanonc” címmel, linóleummetszetű fejléccel és képekkel.⁴⁴ Berza János, Vödrös László voltak tanoncmisszió fő szervezői, később a Dél-Komáromi Bakos Balázs játszott benne fontos szerepet, de pl. későbbi rédei pedagógus, Farkas János.⁴⁵

A timótheus mozgalomban nagyon fontos szerepet kaptak a hitmélyítő timótheus konferenciák. Az első konferenciát 1933-ban Magyarorságon tartották. Az addigi konferenciáktól eltérően kizárólag a Bibliára építettek, és nem várt sikereket értek el. Az eddig tartott ifjúsági konferenciáktól eltérően programjukat csak a Bibliára építették. Eldöntötték, hogy a nem várt siker után sokkal nagyobb mértékkel fognak hozzá a Biblia tanulmányozásához, és azt a célt tűzték ki, hogy a legtökéletesebben éljék meg Isten Igéjét.⁴⁶ A konferencián részt vett 38 diák, 3 tanító, 1 tanár, 6 lelkész, 2 abiturient, akik közül Komáromból érkezett 19, Pozsonyból 6, Érsekújvárból 5, Léváról 1, Magyarországról 7 fő. Itt kapott elhívást és indíttatást az akkor VI. osztályos főgimnáziumi tanuló, Gaál Zoltán⁴⁷ is.⁴⁸

Maga a konferencia olyan meghatározó volt Tóth Kálmán életében, hogy ezt a konferenciát tartotta a legideálisabb és leghasznosabb konferenciának, és ehhez mérte a többi összejövetelt is, mikor a konferenciák hasznosságáról vitázott lelkésztársaival.

42 Vödrös László: *Komáromi tanoncmisszió*. In: Kis Tükör. 1935, 2 (8). 5.

43 Hajnal. 1935, 2 (5). 12.

44 Hetenként jelent meg 4 oldalon. A jelentősége abban állott, hogy tanoncok maguk írták a cikkeket, verseket, így az önképzésben igen nagy szerepe volt. Hajnal. 1934, 12 (4). 12.

45 Galo Vilmos: *Timótheus szövetség*, 2014. i. m.

46 Tóth Kálmán: *Kösziklára...*, 1942, i. m., 40.

47 Felesége Vrabel Ilona, a második világháború után Tótkomlóra telepítették ki. Szegeden, kémia-biológia szakon végzett. 1956 után, Ausztrián keresztül az USA-ba emigrált, és a Greenville-i egyetem oktatója lett, ahol kémiát és latint tanított. Az 1960-as években sikerült előállítania a világ akkori legjobb minőségű ezüst-oxidját, melyet mini elektromos akkumulátorokban használtak. Élete alapján Dawn L. Watkins, kétkötetes ifjúsági regényt írt 1991-ben, *Zoli's Legacy: Based on the Life of Zoltan Gaal, Book I: Inheritance* és *Zoli's Legacy: Based on the Life of Zoltan Gaal, Book 2: Bequest* címmel. A két kötetet együtt 2010-ben, *Zoli's Legacy* címen újra kiadták. Galo Vilmos: *Timótheus szövetség*, 2014. i. m.

48 *Mi is volt hát Soókon?* In: Református Ifjú. 1933, 1 (1). 5.

1934-ben Csallóközarányoson⁴⁹ tartott konferenciájuk után úgy döntöttek, hogy szükségük van egy állandó konferenciázó helyre, ahová el tudnak vonulni, a szigorú időbeosztást be tudnák tartani, valamit a közösség érzetet akarták erősíteni.⁵⁰ A diákok által összespórolt pénzből és önkéntes adományokból⁵¹ saját kezük munkájával egy 24x6 méteres fabarakkot építettek a kiskoszmályi árvaház hatalmas udvarán, és 1935 nyarán már itt tudták megtartani harmadik konferenciájukat. A barakk ára 5 600 koronát tett ki, mely abban az időben elég komoly összegnek számított, és melyből 3 500 koronát egy év alatt sikerült összespórolniuk, a maradék összeget pedig kölcsönből fedezték.⁵² Két gimnazista Komáromból Kiskoszmályra gyalogszerrel – amely mintegy 150 km –, egy pedig kerékpárral érkezett, hogy felépítsék. Az építkezés 1935. július 17-én kezdődött, és öten építették, a három diák, Tóth Kálmán és egy ács.⁵³ Mivel ablak nem volt rajta, ezért a világítást üvegcsereppel oldották meg, a berendezés puritán volt, szalmazsákok, mosdótálak, asztalok, padok.⁵⁴ A barakk egy jelképpé vált a timótheusok körében, megtanította őket adakozni, és arra, hogy az elsöre elérhetetlennek tűnő dolgok igenis megvalósíthatóak. A barakk fizikai valóságában eszköz és eszme, amely a közösség összetartó erejeként kézzelfogható bizonyítéka volt a timótheusok sziklaszilárd hitének.⁵⁵ Ezután az összes nyári konferenciát ebben a barakkban rendezték.

Tóth Kálmán 1935 decemberében elköltözött Komáromból, és a kárpátaljai Feketeardó lelkésze lett.⁵⁶ A szövetség élére Nagy Gyula VII. osztályos gimnáziumi tanuló, majd Mézes Zsigmond VIII. oszt. tanuló került. Az eddigi munkát úgy ahogy folytatták még Szendi László vezetésével, timótheus zenekart is szerveztek, de Tóth Kálmán mint vezető és tekintély hiányzott, és ennek hangot adtak a *Hajnal* című lapban. Tóth Kálmán 1937 januárjában visszatért Kárpátaljáról, és Kiskoszmályon lett árvaházi lelkész, így újra kézbe tudta venni a timótheus munkát. Az egyházmegyei közgyűlés határozata alapján, „az árvaházi lelkész lelkészi szolgálatot csakis az árvaházban

49 A csallóközarányosi konferencia meghívóját és programját l.: Református Ifjú. 1934, 6 (2). 5.; Református Ifjú. 1934, 7 (2). 6–7.

50 *Az a híres-neves kiskoszmályi barakknak története.* In: Hajnal. 1936, 2 (6)., 14. Református Ifjú. 1934, 7 (2). 4.

51 Volt, aki egy marék aprót számolatlanul adott a pénztárosnak, három timótheus diák iskolai jegyzeteket készíttetett és azt adták el, volt barakkjegy és különböző vallásos estélyek bevételeiből adódott össze. Hajnal. 1935, 8 (5). 14.

52 Hajnal. 1935, 9 (5). 14.

53 Hajnal. 1936, 2 (6). 14.

54 Hajnal. 1935, 9 (5). 14.

55 *Egy kis emlékezés.* In: Hajnal. 1936, 8 (6). 15.

56 A kiskoszmályi (kegyes, bibliás) lelkiséget elvitte Kárpátaljára is (Keleti Baráti Kör), timótheusokat is szervezett be onnan, sőt az következő timótheus konferenciát a kárpátaljai Asztélyon tartották. Ennek egyik gyümölcse volt Laci testvér érkezése, aki gyalog érkezett Kárpátaljáról, hogy ingyen dolgozzon a komáromi árvaházban. Galo Vilmos: *Timótheus szövetség*, 2014, i. m.

végezhet, hatásköre csakis az árvaház területére és tagjaira terjed ki. Az egyházmegyei közgyűlésnek rendes tagja. Közgyűlés elismeri a kiskoszmályi ref. árvaházi lelkészi hivatalt.”⁵⁷

Egy utazó titkárt is munkába állítottak, akinek feladata a timótheusokkal kapcsolatban álló ifjúsági szervezetekkel való kapcsolattartás volt, és ezek munkájának a koordinálása. Az utazó titkár *Hajnalban* megjelent cikkeiből úgy tűnik, hogy a titkár maga Tóth Kálmán volt. „Ezzel a Timótheusok minden szempontból teljesen önállóvá váltak a kiskoszmályi mozgalmon belül, amolyan mozgalom lettek a mozgalmon belül, de természetesen továbbra is ugyanazon a lelki alapon munkálkodtak.”⁵⁸

A timótheus munkában az egyik legfontosabb esztendő az 1937-es volt. Két oknál fogva is. Ekkor határozták el a mozgalom alapjainak a kiszélesítését. Erre nagy szükség volt, hisz idővel a timótheusok „kiöregedtek” és többen elmentek főiskolára, míg mások távolabb találtak munkát és már nem tudtak közvetlenül bekapcsolódni a munkába. Ezért Csukás Zsigmond egy 1937-es körlevelében felszólította a Komárom és környékének velük lelki kapcsolatot ápoló vásárnapi iskolák fiú tanulóit, hogy alapsítsanak ún. Kis Timótheus köröket (a lányok pedig Kis Tábita köröket), melyek több helyen létre is jöttek. A Kis Timótheusok a vasárnapi iskolán kívül is összejöttek, pénzt gyűjtöttek az árvaházra, misszióra; volt „Kis Timótheus” körlevelük és külön rovatuk is a *Hajnalban*. Ők voltak hivatottak biztosítani a nagy timótheusok utánpótlását, így a Kis Timótheus mozgalom fontos része volt az egész timótheus munkának. A másik ok, mely az 1937-es évet fontossá teszi a Szövetség életében az, hogy ekkor határozták el, hogy a már korábban megálmodott, Komáromban felépítendő emeletes épületben nemcsak ifjúsági központot, de árvaházat is működtetni fognak.⁵⁹

Magát a Timótheus árvaházat vagy Timótheus palotát nem lehet kizárólag árvaháznak tekinteni, mint a kiskoszmályi központot. A helyesebb megnevezés az árvaház helyett a „Timótheus ifjúsági központ”, vagy a másik megnevezés, amelyet az építkezés kezdetekor adtak az épületnek: „Timótheus palota”. De miért is hívták palotának? Tóth Kálmán úgy fogalmazott, hogy ha kávéházaknak, bankoknak, színházaknak lehet palotája, akkor az Isten ügyét szolgálónak is lehet. Mint írja, nyugaton tényleg paloták állnak az ifjúsági munka rendelkezésére, csak idehaza szokatlan az evangéliumi munkával együtt említeni.⁶⁰

Azért nem lehet egyértelműen árvaháznak tekinteni, mert nemcsak árvák laktak benne, hanem olyanok is, akiknek ugyan voltak szüleik, de annyira el voltak szegényedve, hogy a legjobb megoldásnak gyerekeik számára a palotában való elhelyezést látták.

57 Tóth Kálmán: *Kösziklára...*, 1942, i. m., 21–22.

58 Galo Vilmos: *Timótheus szövetség*, 2014, i. m.

59 Uo.

60 Tóth Kálmán: *A Timótheus palota hiteles története*. In: *Hajnal*. 1937, 12 (7). 9.

Mikor a Timótheus-mozgalom bekapcsolódott a kiskoszmályi Béthel-mozgalomba, egyben új feladatok elé is nézett. Az eredeti tervek szerint a Timótheus palota missziói iskolának, tanoncotthonnak, internátusnak lett megtervezve, ám az épületet árvaházzal is kibővítették. 1939–40-es években ez a terv annyiban változott meg, hogy az elsődleges cél a Timótheus palota befejezése lett, mert így befogadhatta az összes kiskoszmályi fiút, valamint az internátust. A missziós intézetet későbbre halasztották.⁶¹

A Béthel-mozgalom, a Timótheus Szövetség és ezzel együtt a kiskoszmályi, valamint komáromi árvaházak háború utáni megszüntetéséről a Szlovák Nemzeti Tanács az egyesületek felosztatásáról és alapításáról szóló 1945. évi 51. számú rendeletének 1. §-a rendelkezik, mely szerint „A Magyarországtól visszacapott területeken az összes, a társulásokról szóló általános rendelkezések alapján alapított egyesület és bárminemű társulás felosztatásra kerül.”⁶² Az egyesület vagyonáról pedig a fennemlített rendeletnek az 5. §-ának 1. bekezdése rendelkezik, mégpedig a következőképpen: „(1) A felosztatott egyesületek vagyona az államra száll át, mégpedig a Kulturális - Szociális Alapba, amely az 1939. évi 125. számú a kormányrendelettel lett kialakítva.”⁶³

Összegzés

Az 1928-as marcelházi árvaház megalapítása központi eleme nemcsak az egyházmegyei, hanem az egész Szlovákiai Református Egyház belmissziós történetének. A marcelházi árvaház létrehozásával ténylegesen egy másik útra lép ez az irány, amely a belmisszió gyakorlati megvalósításán dolgozott. Nehézy Kisújfalura történő költözése után itt létrehozta a Béthel Egyesületet. Mivel az árvaházat az eredeti helyén nem voltak képesek megfelelően fenntartani, átköltöztették Kiskoszmályra, ahol példaadó és biblikus belmissziót végeztek, főként a barsi és a gömöri egyházmegyében. Ugyanehhez a kegyességi vonalhoz tartozott Tóth Kálmán, aki a 30-as évek elején érkezik Komáromba, ahol ifjúsági munkába kezd. Mikor megtapasztalja azt, hogy az ifjúsági egyesület mennyire letért az eredeti útról, és nem is szeretne oda visszatérni, egy külön ifjúsági bibliakört szervez. Ez a bibliakör lesz végül a Timótheus-mozgalomnak a magja. A két egyesület találkozása meghatározó momentumra lett a Timótheus-mozgalomnak, ugyanis a tevékenységüket ezután a kiskoszmályi mozgalom ifjúsági munkájaként határozzák meg, és ekkor kezdik használni magukra a timótheus és a tábitha neve; ez utóbbi a Timótheus-mozgalomba belépő lányokat jelentette. A két mozgalom olyan szorosan összekapcsolódott, hogy vezetőik, Nehézy Károly belmissziós gondolatrendszerének és Tóth Kálmán ifjúsági munkájának összekapcsolódásából létrejött az a Timótheus árvaház, amely a Komáromi Egyházmegye első és egyetlen református árvaháza volt.

61 Tóth Kálmán: *Gazdag szegénység...*, i. m. 29.

62

63

Azért is fontos maga az árvaház, mert teljes egészében adományokból épült, és abból is tartották fenn. A két árvaház kapcsolata nemcsak a két lelkész összehangolt munkájából fakadt, hanem egyrészt abból is, hogy a kiskoszmályi árvaházból az idősebb fiúk mind Komáromba kerültek. Másrészt a Komáromban lakó fiúk az összegyűjtött pénzükből egy fabarakkot is építettek a kiskoszmályi árvaház mellé, hogy legyen egy központ, ahol a nyaranta megrendezett konferenciákat el tudják helyezni. A barakk később fogalommal vált, ugyanis kézzelfoghatóan bizonyította azt a diakóniai munkát, amelyet mindkét mozgalom a zászlajára tűzött. Ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy az a kegyes irány, amit képviseltek, a szélsőségek felé is elindult. Ezek a szélsőségek a valláserkölcsei életfelfogásban jelentkeztek. Ezt a kegyességet puritánsággal vegyítették, ám csak a külső szemlélő számára volt idegen, ugyanis akik ebben nőttek fel, azoknak ezek a dolgok természetesen voltak, és maguk is támogatták. Ez a fajta különállásuk abban is érzékelhető, hogy függetlenek voltak nemcsak az egyházmegyétől és az egyházkerülettől, de a konventtől is. A jegyzőkönyvekben csak egy általános jelentés szerepel róluk.

Irodalom

- Agyagási Sándor (szerk.): *A Barsi Református Egyházmegye 1936-évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve*. Léva, 1936.
- Akúcs Lajos (szerk.): *A Barsi Református Egyházmegye 1931-évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve*. Léva, 1931.
- Bogács Márta: *Néhány kiválasztott komáromi járási református egyházközösség sorsa 1918–1989 között*. Diplomamunka, Selye János Egyetem, 2011.
- Galo Vilmos: *Timótheus szövetség*. Kézirat, 2014.
- Hajnal. 1934, 4. évf., 1, 5, 12. sz.
- Hajnal. 1935, 5. évf., 1, 2, 5, 8, 9, 10. sz.
- Hajnal. 1936, 6. évf., 2, 4, 6, 7, 8. sz.
- Hajnal. 1937, 7. évf., 12. sz.
- Hajnal. 1938, 8. évf., 11. sz.
- Kis Tükör. 1935. 8. évf., 2, 4. sz.
- Komáromi Lapok. 1932, 53. évf., 5. sz.
- N. N.: *A Kiskoszmályi árvaház története*. Párkány, 1932.
- Református Ifjú. 1933, 1. évf., 1. sz.
- Református Ifjú. 1934, 2. évf., 6, 7. sz.
- Szarka László (szerk.): *Jogfosztó Jogszabályok Csehszlovákiában, 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések*. Komárom, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet; Kecskés László Társaság, 2005.
- Szenczi László: *Árvaságtól Boldogságig*. Szekszárd, Babits Kiadó, 2010.

Szenczi László: *Hulló Szikrák*. Szekszárd, Babits Kiadó, 2011.

Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Zsinati Irodája mellett működő Központi Levéltár Komárom, Komáromi Egyházmegyei Levéltár, esperesi levelezés. 1930.

Szűcs Ferenc: „... mint tyúk a kiscsirkéit”, *Nehézy Károly élete és szolgálata*. Budapest, 2012.

Tóth Kálmán: *Kösziklára épített ház*. Komárom, Timótheus könyvesbolt, 1942.

Tóth Kálmán: *Gazdag szegénység. A komáromi református Timótheus árvaház története az 1937–38. évben*. Komárom Timótheus szövetség, , é. n.

Mission movements inside the Reformed Seniorat in Komárom between 1918–1938

The two bases of the Slovakian Reformed mission movements between the two world wars were charity association and evangelisation. These were performed by associations within the Seniorat, such as the Béthel Association and the Timótheus Association. The Béthel Association was founded to help maintain an orphanage established in Marcelháza in 1930 by Károly Nehézy. The association was initially based in Kisújfalu. The orphanage was relocated to Kiskoszmály in 1931, and it remained active there until the end of World War II. Tóth Kálmán established the Timótheus Association from a Bible Circle of youths from Komárom, and after meeting Károly Nehézy in 1934, he joined his group to the Béthel movement. They adopted the Timótheus name after this and referred to themselves as the “Timótheuses”. Their activities were defined as the Kiskoszmály youth movement’s work. The association’s biggest feat was the establishment of the Timótheus Orphanage, built in 1938. The building functioned not just as an orphanage, but also as a boarding school. Within the inner missions, both associations followed the strongly pious line. The Timótheus Association was especially characterized by strong puritanism, which was apparent not only in its exterior, but also in the group’s perception of religious doctrine.

Keywords: Reformed mission, orphanage, Béthel Association, Timótheus Association

SZÉMAN E. RÓZSA

Egy elfeledett élet – kicsoda Adorjánné Weress Margit?

Adorjánné Weress Margit olyan, mondhatni egyáltalán nem ismert szereplője a két világháború közötti időszaknak, akinek alakja egy részletes, a kor kultúr- és művelődéstörténetével foglalkozó kutatás számára megkerülhetetlen. Fokozottan így van ez az esetben, lévén, hogy az 1920–30-as évek erdélyi szavalástörténetével foglalkozom, Weress Margit pedig amellel, hogy magyar–német szakos tanár volt, a korban ismert és elismert versmondóként is tevékenykedett. Tanulmányomban az ő életét mutattam be, kitérve magán- illetve szakmai pályafutása mellett életének arra a két nagyon fontos szereplőjére is, akik még jobban bekapcsolták korának szellemi életébe, jelesül Aprily Lajosra és Reményik Sándorra. Velük életük végéig szoros baráti kapcsolatban állott. A korábbiakban feldolgozatlan levelezésük és Weress Margit még kiadatlan visszaemlékezései olyan kultúrtörténeti jelentőséggel bírnak, illetve bírhatnak, hogy nemcsak saját kutatásom számára teszik őt és az említett forrásokat lényegessé, hanem a korszakkal foglalkozó egyéb kutatások számára is megkerülhetetlenné válhatnak.

Kulcsszavak: két világháború köze, szavalás, Erdély, művelődéstörténet, irodalomtörténet

Bevezető

Doktori kutatásom témája a két világháború közti erdélyi magyar szavalóművészet. A téma ilyen megközelítésben egyáltalán nem kutatott, így megvan az esély a merőben új kutatási eredményekre, viszont ez rendkívül meg is nehezíti a munkát.

Az 1920-szal önállóságra ítéltetett erdélyi magyar művelődés egyszerre több téren kényszerült létjogosultságának bizonyítására. Az irodalomban addig is léteztek bizonyos eltérések és regionális sajátosságok, amíg a magyarság többségi nemzet volt Erdélyben, az első világháború után ezeket a sajátosságokat kellett felszínre hozni és kamatoztatni. A színjátszás ugyancsak nagy, két százados múltat mondhatott magáénak, esetében a gondot az állami támogatás hiánya, az állami magyar színészképzés betiltása jelentette. A szavalóművészetben ezzel szemben más a helyzet. Bár nem kétséges, hogy jelesebb előadók azelőtt is felléptek egy-egy előadás erejéig Erdélyben is, a szavalás újfajta formája, az előadóestek rendszerességének kialakulása éppen ezekre az évekre tehető. Ekkor (1921-ben) írja Kosztolányi, hogy egymást érik a szavalóestek, ekkor (1920-ban) lép fel először N. Tessitori Nóra, a korszak egyik, vagy tán legismertebb szavalója Erdélyben, ekkor kezdődik a műfaj mai értelemben vett önállósulása, ekkor kezdődik Erdélyben a magyar kultúra talpra állítása. Az erdélyi magyar szavalóművészet tehát a magyarorszáigival párhuzamosan, de attól tulajdonképpen függetlenül jött létre. Életre hívói Európa bármelyik dobogóján megállták (volna) a helyüket, közülük a legismertebbek Brassai Viktor, György Dénes és Tessitori Nóra. Jelen tanulmányban,

mely disszertációm szerves részét képezi majd, egy eddig ismeretlen erdélyi szavalóművész bemutatására teszek kísérletet.

Egy elfeledett élet

A kutatásnak mindig kegyelmi pillanata, amikor az ember valami teljesen újra, ismeretlenre bukkan. Így éreztem magam, amikor a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában rátaláltam Adorjánné Weress Margit leveleire az Áprily-, majd a Reményik-hagyatékban. Ezen az sem változtatott, hogy kiderült: pár éve jelent már meg egy cikksorozat a kolozsvári *Szabadság* napilapban róla, illetve tőle, Berényi Károly válogatásában,¹ hiszen ettől eltekintve valóban olyan adatok kerültek a birtokomba, amelyekről eddig nem tudott az irodalom-, illetve kultúrtörténet. Mert A. Weress Margit nemcsak egy „egyszerű” tanár volt Nagyenyeden, Kolozsváron, majd később Székelyudvarhelyen, hanem az általam kutatott korszak két nagy, ha nem a legnagyobb kötőjének, Áprily Lajosnak és Reményik Sándornak jó barátja, valamint verseik elhivatott és elismert tolmácsolója. Áprily és Reményik irodalmi és magánéletéről, levelezéséről több kötet is napvilágot látott az utóbbi időben,² de ha meg is említik benne A. Weress Margitot, ez csak érintőlegesen, névmutatóban vagy jegyzetben történik. Az említetten kívül mindeddig csupán egy cikk jelent meg róla a *Művelődés* 2014/5-ös számában, két enyedi diáklány tollából.³ Holott levelei és visszaemlékezései (melyet Áprilyék biztatására 1955-ben kezdett el írni) számos kultúrtörténeti adalékot tartalmaznak, rajtuk keresztül kirajzolódik egy kisebbségi élet, és bepillantást nyerhetünk egy nagyon mély barátságba is.

Weress Margit, a magyar–német szakos tanárnő

Az 1894. július 3-án született Weress Margit Torda egyik régi nemesi családjának leszármazottja. Az ó-tordai Weress család nemességét II. Rákóczi György fejedelemtől kapta 1658-ban. Apja Weress Ferenc megyei főállatorvos, nagybátyja Weress Dénes, Torda-Aranyos vármegye alispánja.⁴ A kis Margit végig kitűnő eredménnyel végzi iskoláit, majd 1918-ban fejezi be az egyetemet magyar–német szakon, Kolozsváron; a nyolc félévből az ötödiket Grazban, hatodikát Budapesten hallgatta.⁵ A lehető

1 Adorjánné Weress Margit: *Magyar szó Erdélyben...*, 2011, i. m.

2 Pl. Hantz Lám Irén (összeáll.): *A lámpagyújtogató...*, 2007, i. m.; Hantz Lám Irén (összeáll.): *Egy erdélyi nyár emléke*, 2010, i. m.; Liktor Katalin (szerk.): *Rokon álmok álmodója...*, 2014, i. m. (A levelek jegyzeteiben nagyon rövid, hiányos életrajz Weress Margitról, de a jegyzetapparátus dolgozik a Weress-levelekkel is.)

3 Koloubán Szende – Socaci Anita: *Ki volt Weress Margit?* 2014., i. m., 25–28.

4 Adorjánné Weress Margit: *Magyar szó Erdélyben...*, 2011, i. m. Berényi Károly bevezetője.

5 A PIM Adattára (<http://opac.pim.hu/>); elektronikus adatbázis (2014-11-07)

legrosszabbkor végez, ugyanis az egyetem román állam általi átvétele miatt a pedagógiai vizsgája elmaradt, ezt csak később, 1922-ben tudja megszerezni Szegeden. Két Reményikhez írott levele is utal erre, egyik még 1921-ből keltezve,⁶ a másik, 1922-es levelét⁷ Szegedről való hazatérése után írja, kezében tanári oklevéllel, mégsem tud igazán örülni, a diploma megszerzésének öröme rátelepszene a határátlépés és a magyarországi tartózkodás tapasztalatai, a Trianon okozta fájdalom, mely most, hogy az anyaországban járt, felerősödött.

Egyetemi tanulmányai után egy évet tanított a kísérleti jelleggel megnyitott kolozsvári gyakorló reform-gimnáziumban, majd a nagyenyedi kollégium mellett működő Református Tanítónőképző intézet oktatója (Berényi cikke alapján) 1919-től 1927-ig. A „túlságosan fárasztó” enyedi állásáról csak egy évre mond le, az 1920/21-es tanévben, ekkor a kolozsvári Marianumban kap helyet, de látja, hogy itt, a katolikus intézményben unitáriusként nincsen jövője, vágyik is vissza Enyedre, s ott is várják, így 1921 ősze ismét ott találja, de már csak tanárként, internátusi feladatokat nem vállal.⁸ Hiányzik neki Kolozsvár, a színház, az egyetemi könyvtár, de Enyeden otthon van, ott vannak a barátai, többek között tanártársa, Jékely Lajos és felesége, Schéfer Ida. Innen majd akkor távozik, amikor a tanítónőképzőt Székelyudvarhelyre helyezik, s nyugdíjazásáig (1950) a Backamadarasi Kis Gergely Ref. Koll. tanára, 1936–38. között igazgatója is.⁹

Sem Berényi Károly, sem Kolombán Szende és Socaci Anita¹⁰ nem említi, de a levelek tanúsága szerint az 1922/23-as tanév után Weress Margit nem tanított többet Nagyenyeden. Már '23 májusában azt írja Reményiknek, mennyire rosszul esik neki, hogy egészségi állapota miatt szabadságot kellett kivennie, és máris találtak helyettest a képzőben. „Pedig... pedig nekem fáj, hogy olyan könnyen vagyok pótolható. Tudom, hogy amit most írok, az számárság, ésszel belátom, de rossz, hogy érzem, mennyire felesleges vagyok ezen a világon, hiszen a foglalkozásom volt az, amibe belekapaszkodtam, és most furcsa, lelki-szédülés fog el. Tudom, hogy mindenki pótolható – bár ismernek abszolút értékeket is pl. az Édesanyám jósága, a Maga költészete. Egy-két közelálló léleknek elpanaszoltam ezt, mindenki kinevetett; vajjon Maga is kinevet? Lehet, hogy hibás vagyok, túlságos fontosságot akarok tulajdonítani önmagamnak: hogy vagyok valaki ezen a földön, és fáj, hogy senkise' vagyok.”¹¹

Visszaemlékezésiben azonban más okokat találunk. Igaz, hogy ez utóbbi helyen és a levelekben is hivatkozik gyenge egészségére, a tanítástól és szavalástól gyakran

6 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Ne., 1921. okt. 26. V. 4557/21/8.

7 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Ne., 1922. máj. 25. V. 4557/21/12.

8 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Ne., 1920. dec. 3. V. 4557/21/2.; Torda, 1921. aug. 14. V. 4557/21/7.

9 Adorjánné Weress Margit: *Magyar szó Erdélyben...*, 2011, i. m. Berényi Károly bevezetője.

10 Kolombán Szende – Socaci Anita: *Ki volt Weress Margit?* 2014., i. m.

11 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Ne., 1923. máj. 3. V. 4557/21/20.

megfájdult a torka, az 1922/23-as tanév végi vizsgáktól mégsem emiatt kellett távol maradnia. „Legnagyobb meglepetésemre Fejes behívott az igazgatói irodába s kijelentette, hogy amit most négy szemközt mond, arról senkinek sem szabad tudni. Bizalmas felszólítást kapott, hogy a képesítő vizsgán, mint tanár, ne vegyek részt; az azonban érthetetlen lenne, ha az osztályvizsgákon mégis ott lennék, ezért azt tanácsolják neki, hogy egészségi okokból kérjek betegszabadságot és menjek haza Tordára. Ősszel majd egész nyugodtan újból taníthatok.”¹² A fiatal tanárnő elfogadja ezt a helyzetet, az eredeti okot a vizsgáktól való távolmaradásról még Jékelyéknek sem vallja be, hiszen ez az iskola érdeke, s a húszas évek Erdélyében, mint írja, az egyházi iskolák voltak a legfélértettebb kincsei a magyarságnak, egyedül itt nyílt mód arra, hogy érték- és nyelvmentő munkáját az erdélyi értelmiség folytathassa. 1923 nyarán Weress Margitnak amúgy is más gondjai vannak: esküvőjét tervezgeti Kozma László sztánai lelkésszel (az eljegyzésre decemberben sor is kerül,¹³ de a februárra tervezett esküvő, ahova tanújául Áprilyt kérte fel, végül elmarad¹⁴).

Július 10-én a tordai református lelkészgyűlés Petőfi-ünnepséget szervezett a költő születésének 100. évfordulója tiszteletére, melyre Weress Margitot is felkérték szavalni. Reményik *Petőfihez* c. versét mondta el, „[a] versnek roppant nagy hatása volt”.¹⁵ Egy héttel később ajánlott levelet kap a nagyenyedi igazgatótól, melyben tudatja vele, a minisztérium nem engedélyezi, hogy őstől tovább tanítson Enyeden, de mivel nem akarják, hogy a tanárnőnek ebből gondjai adódjanak, jobb lesz, ha önként kéri felmentését, egészségügyi okokra hivatkozva. Fejes Áron ugyanakkor megnyugtatta, hogy legfeljebb egy-két évről lehet szó.¹⁶ Ezt a levelek is tanúsítják, ugyanis az 1923/24-es tanévben Tordáról keltezi az összest. S bár azt nem tudjuk biztosan, hogy itt állásban volt-e tanárként, vagy esetleg óraadóként tanított-e, Áprilynak egy ízben arról ír, hogy *Toldi-* és *János vitéz*-üvegdiákat kért kölcsön, vetített képes előadáshoz,¹⁷ Reményiknek pedig nem sokkal előtte megemlíti, hogy a tordai református leányiskola

12 Adorjánné Weress Margit: *Magyar szó Erdélyben*. Kézirat.

13 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Torda, 1923. dec. 22. V. 4557/21/26. l. még: *Ellenzék (Kvár)* 1923. nov. 30. számában: „Eljegyzés. Kozma László sztánai ref. lelkész eljegyezte Weress Margit tanárnőt, Weress Ferenc tordai főállatorvos leányát.”

14 Adorjánné Weress Margit – Áprily Lajos, Torda, 1924. febr. 5. V. 4566/18/4.; Torda, 1924. márc. 14. V. 4566/18/5. L. még: *Ellenzék (Kvár)* 1923. nov. 30. számában: „Eljegyzés. Kozma László sztánai ref. lelkész eljegyezte Weress Margit tanárnőt, Weress Ferenc tordai főállatorvos leányát.”

15 Adorjánné Weress Margit: *Magyar szó Erdélyben*. Kézirat.

16 A visszaemlékezésekbeli sokk ellenére azonban valószínűleg nem érte teljesen váratlanul a hír, hiszen Reményik Sándornak már a június 23-i levelében írja, hogy a Brassói Lapok hirdetéséből tudta meg, nem számítanak már rá Enyeden. (Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Topánfalva, 1923. jún. 23. V. 4557/21/23.)

17 Adorjánné Weress Margit – Áprily Lajos, Torda, 1924. ápr. 12. V. 4566/18/6.

felkérte igazgatónak.¹⁸ Ez év őszétől szintén nem tér még vissza Nagyenyedre, ugyanis időközben férjhez megy Adorján Jenő irodalomtörténészhez, akit Barládra (Bârlad, Vaslui megye) helyeznek, s így Margit vele tart. Nem érzi jól magát, hiányzik neki az otthoni magyar környezet (románul még mindig nem beszél jól, bár már vizsgáznia is kellett, különben nem taníthatna többet Romániában). 1925-ben költöznek vissza Erdélybe, de ekkor sem Enyedre, hanem Tordára. Pontosabban Margit Tordára a szüleihez gyermekükkel (itt a református iskolában tanít mint óraadó heti 6 órában), férje pedig Segesváron kap állást.¹⁹

1926 szeptemberében még mindig Tordáról ír, de ezt a tanévet már Székelyudvarhelyen kezdi. Mire azonban szakmai élete helyrejönne, magánélete omlik ismét össze, 1927-ben ugyanis férjével elválnak. Ekkortól talán még inkább a tanításnak és a versmondásnak él, bár ez utóbbitól olykor eltiltják torokfájása miatt.²⁰ Igazgatósága alatt nemcsak fellép, de a kulturális élet szervezésében is részt vesz. Nem egy Reményiknek írt levele tanúskodik róla, hogy kéri a költőt, látogasson el Székelyudvarhelyre, akár a Pásztortűz-estekkel,²¹ akár saját önálló körútjába iktassa bele a székelyföldi várost, és „minden külső ceremónia mellőzésével”²² olvasson fel néhány verset a növendékeknek.

Nyugdíjazása után négy évvel, 1954-ben települ át Magyarországra (ekkor családja java része már itt él), de repatriálását már a '20-as évek végén tervezgeti. 1929-ben ugyan véglegesítették Udvarhelyen, de hogy tovább taníthasson, pedagógiából is le kellett vizsgáznia román nyelven, s ez nemcsak hiányos nyelvtudása, de a majdhogynem teljesíthetetlen követelmények és a rendkívül rosszindulatú hozzáállás miatt is nagyon elkésérette. Több ízben is emlegette ezt Reményiknek, a költő egy november 30-i levélben utal erre Áprilynak: „A Te leveleddel egyidőben kaptam Weress Margitnak nagyon szomorú, vergődő, s mégis már elhatározott levelét. Ő is repatriálni akar. Véglegesítették Udvarhelyet (sic!), azonban két év alatt pedagógiából is le kell tennie [a] vizsgát. Ez többek között azt jelenti – mint írja –, hogy egy fél évig kell hallgatni a bukaresti egyetemet. Fáradt, nem bírja – nem csodálom”²³ (kiemelés az eredetiben). Decemberi levelében aztán már azt írja, hogy Magyarországra költözése „annyira távol van, hogy talán nem is lesz belőle semmi”,²⁴ s valóban két és fél évtized múlva kerül csak rá sor. Emlékiratait Áprilyék biztatására kezdi el írni 1955-ben („Minden élet tele van

18 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Torda, 1924. márc. 8. V. 4557/21/28.

19 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Torda, 1925. dec. 31-én kezdi írni, de csak 1926. ápr. 14-én folytatja. V. 4557/21/30.

20 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Szudvh., 1935. jún. 29. V. 4557/21/49.

21 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Szudvh., 1936. márc. 17. V. 4557/21/51.

22 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Szudvh., 1937. márc. 3. V. 4557/21/52.

23 Reményik Sándor Áprily Lajosnak, Nv, 1929. nov. 30. In: Liktor Katalin (szerk.): *Rokon álmok álmodója...*, 2014, i. m. 190.

24 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Szudvh., 1929. dec. 27. V. 4557/21/36.

különleges egyéni élményekkel, sajátosságokkal, minden életrajz érdekes, ha őszinte” – mondta neki Áprily, mikor szabadkozott), az eredmény 900 gépelt oldalnyi kézirat.²⁵ Ez az óriási anyag még feldolgozás alatt, illetve kiadás előtt áll, de megjelenése esetén, és kéziratként is rendkívül fontos adatokkal szolgálhat az erdélyi magyarság, azon belül az értelmiség két világháború közti életére vonatkozóan.

Weress Margit, Jékelyék barátja

Weress Margit minden bizonnyal nagyenyedi tanárkodása idején ismerkedett össze a Jékely családdal, hiszen a kollégiumban, illetőleg a kollégiumhoz tartozó képzőben kollégája volt Jékely Lajosnak. Emlékiratainak eddig megjelent, illetve birtokomba került részleteiből az nem derül ki, hogy az ismeretségből hogyan alakult barátság, bár valószínűleg Áprily többször is kifejtett (l. későbbi alfejezetek) jó véleménye a fiatal tanárnőről alapozta azt meg. Az enyedi kollégium mindig híres volt színvonaláról és oktatóiról, de Enyed maga (főleg Kolozsvárhoz képest) akkor is kisváros volt, a hasonló gondolkodásúak óhatatlanul szorosabb kapcsolatba kerültek egymással. Azt már a későbbi levelekből tudjuk, hogy a kapcsolat mély barátsággá alakult, Weress Margit gyakran vendégeskedett Jékelyéknél, Jékely Lajosné Schéfer Idával olyannyira bizalmas kapcsolatba került, hogy már a legelején megvallotta, mennyire tetszik neki Reményik. A PIM Kézirattárában őrzött Áprily-hagyatékban ugyan összesen csak 13 levél található, melyet A. Weress Margit a Jékely-családnak írt, de ez kapcsolatukat nem minősíti, részint, mivel Enyeden (később Budapesten) a személyes találkozók válhatták ki a leveleket, részint, mivel a meglévő levelek és a visszaemlékezés hangneme igencsak bensőséges kapcsolatra enged következtetni (bár elképzelhetőnek tartom, hogy egyes levelek elvesztek, vagy lappanganak még valahol). Baráti kapcsolatukat, a fent említett, Reményikhez fűződő vallomáson kívül jól bizonyítja az is, hogy 1924-ben tervezett esküvőjére Weress Margit Áprilyt kérte fel tanújául.

A havasok iránt rajongó költő több évben is szervezett intregaldi kirándulást tanártársainak, melynek egyik évben Weress Margit is résztvevője volt. Visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy arra is Áprily biztatta, hogy megírja emlékiratait, mivel ő szerény és visszahúzódozó természetéből adódóan nem is gondolt rá, hogy az bárkit is érdekelhet.

Weress Margit, Reményik Sándor barátja

Weress Margit Reményikhez írott leveleit olvasva nem lehet nem észrevenni, hogy mennyi rajongás, ragaszkodás, szeretet árad belőlük. Egy erdélyi magyartanár rajongása ez a fiatal, tehetséges kor- és sorstárs költő iránt, egy húszas éve második felében járó

²⁵ Adorjánné Weress Margit: *Magyar szó Erdélyben...*, 2011, i. m.

nő ragaszkodása és egyre erősödő szeretete (szerelme) a néhány évvel idősebb, visszahúzódó és csendes férfi iránt. A visszaemlékezések tanúsága szerint Áprily Lajos felesége, Schéfer Ida ismertette meg a fiatal tanárnőt Reményik Sándor verseivel, és magával a költővel való ismeretségét is Iduskának köszönheti. Nem sokkal később már bevallja barátnőjének, hogy ő mennyire szerelmes Reményikbe (ezt később is többször leírja), Ida még elnézést is kér, hogy ő hozta ebbe a voltaképpen kellemetlen helyzetbe, hiszen köztudott, hogy Reményik sosem nősül meg. Mindemellett őszinte barátságuk egy életen át tartott, és minden pletyka²⁶ vagy Weress Margit férjhezmenetele ellenére is egyre mélyült, levelezésük sosem szakadt meg, bár Reményik életének vége felé ritkult a levélváltás. De ugyanez elmondható a Reményik–Áprily levelezés kapcsán is; a költőnek szembetegsége, általános rossz egészségi állapota, az ebből, valamint legközelebbi barátainak, társainak eltávolodása-elvesztése (testvére, legjobb barátja, lelki társa repatriált; meghaltak szülei majd baráti közül is sokan) miatti fájdalomból fakadó rossz közérzete miatt egyre inkább nehezebbé esett az írás.

Nem tartom kizártnak, hogy a magányos költőt megdöbbenítették a fiatal tanárnő első levelének sorai. Azokból ugyanis annyi őszinte csodálat árad, emellett olyan titkokat is bevall, mint például, hogy ír (még édesanyjának sem beszélt róla, pedig, a levelek tanúsága szerint, szoros volt a kapcsolatuk), hogy írjuk maga is visszariad, s bár Reményik válaszolt neki, mentegetőzik, úgy érzi, a költő talán megnehezíthetett rá, amiért „minden apropos, minden magyarázat nélkül” írt neki; „Talán Maga nem érti, hogy én hogy tárhattam ennyire fel magam egy idegen ember előtt és Magának ez visszatetsző.” – írja.²⁷ Ez a motívum később is visszatér leveleiben: „Most megint eszembe jutott az, amit Maga egyszer a »hallgatás«ról írt. Szégyelem magam, hogy ennyit beszéltem, hogy magamról beszéltem. S szégyelem azért is, hogy ennyire megmutattam magam.”²⁸

A költő leveleit nem ismerjük,²⁹ Weress Margit leveleiből és visszaemlékezéseiből, valamint Reményiknek az Áprilyhoz címzett leveleiből azonban következtetni tudunk arra, hogy ő is szeretettel gondolt a fiatal tanárnőre. És ez a szeretet volt talán a legtöbb, amit Reményik adhatott. Arról, hogy mi zajlott le Reményik Sándor lelkében a húszas–harmincas években, hogy talán nemcsak azon múltott, hogy Weress Margit szerelme nem lelt viszonzásra, hogy Reményik elhatározta, sosem nősül meg, valószínűleg a mindkettejüket jól ismerő, baráti kapcsolatban levő Iduska vagy Áprily is keveset tudott.

26 L. Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Ne., 1923. máj. 8. V. 4557/21/21.

27 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Kv., 1920. dec. 3. V. 4557/21/2.

28 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Ne., 1921. nov. 9. V. 4557/21/9.

29 Mandulaműtétje előtt, 1926. okt. 14-i Reményikhez írott levelében Weress Margit biztosítja a költőt arról, hogy ha előbb halna meg, mint a férfi, leveleit visszajuttatják hozzá, ha később, ő maga fogja elégetni őket, egyúttal ígéri, hogy „soha azokat olvasni nem fogja senki” (V. 4557/21/33.). A levelek valóban elégték, de nem Weress Margit akaratából, hanem a háború következtében (Berényi Károly e-mail üzenete Széman E. Rózsának, 2014. márc. 25.).

Reményik ugyanis nemigen beszélt Szőcsné Szilágyi Piroskához fűződő érzéseiről, s még kevésbé az Imre Ilonka irántiakról. Hozzájuk írott versei és levéltörédei is 1990-ig vártak kiadásukra,³⁰ és az Áprilyval folytatott levelezésben is csak ritkán jelenik meg a nevük, leginkább, mint ahogy közös jó ismerősöket emlegetni szokás; csupán haláluk után találunk olyan részleteket, amelyek Reményik érzéseit felfedik. Ugyanakkor szintén a levelekből tudjuk, hogy személyes találkozókkor többet is elárult a költő barátjának a két nő iránti érzéseiről (melyek közül szerelemnek, annak bármilyen formájában, akkor is csak az Ilonka iránt érzett vonzalmat lehet tekinteni). „Szerelmi életről» Reményik Sándorral kapcsolatban nem lehet beszélni, mert ez – a szó mindennapi értelmében – nem volt. – Végtelen intelligencián, lelki finomságon, hatalmas felelősségérzeten átszűrt, átszublimált gazdag érzésvilág volt, amely ilyen formában egyéni hang. Valóban »kevesebb is, több is a szerelemnél«, de semmi esetre sem társhiány³¹ – írja a Piroska- és Ilonka-verseket és leveleik egy részét kötetbe rendező Sövényházy Sándor Judit. Így tehát az a tény, hogy élete végéig fenntartotta a levelezést Weress Margittal – mialatt a nő a kislányos rajongástól az aggódó-féltő szeretetig végigjárta az érzelmek szinte teljes skáláját – azt igazolja, hogy barátságuk kölcsönös volt.

A PIM irattárának Reményik-hagyatékában 65 Weress Margit-levelet találunk, egyet őriz még a már említett EMKE-beli Reményik-hagyaték. Bár, mint fentebb jeleztem, a költő levelei nincsenek meg, a Weress Margitéiből követni lehet, hogy mikor és mennyit írt. Nem kis segítség e téren, hogy 1933 őszén maga Weress Margit összegzi Reményiknek hozzá küldött leveleit, eszerint:

1920. – 2 db.

1921. – 8 db.

1922. – 12 db.

1923. – 10 db. (egyet elégetett belőle – Reményik többször kérte levelezőpartnerit, hogy egy-egy levelét elolvasás után semmisítsék meg)

1924. – 3 db.

1925. – egyet sem

1926. – 5 db.

1927. – egyet sem

1928. – 6 db.

1929. – 10 db.

1930. – 3 db.

1931. – 2 db.

1932. – 4 db.

1933. – 4 db. (okt.-ig)

30 Reményik Sándor: *Erdélyi március...*, 1990, i. m.

31 Reményik Sándor: *Erdélyi március...*, 1990, i. m., 419–420.

Összesen 67 levél, amely figyelembe véve a Weress Margit által írott levelek számát, valamint, hogy Reményik 1941-ben hunyt el (vagyis addig még leveleztek, még ha már csak szórványosan is), nem elhanyagolandó szám. Weress Margit azt is megállapítja „leltárában”, hogy ő a fia születése körül (1925. aug. 16.), és válásakor (1927) írt legkevesebbet, a költő pedig édesanyja halálakor (1930) – nem számítva az 1925-ös és 1927-es évet.³²

Weress Margit, az íróember

A költő jelző mindenképp túlzó lenne, hiszen, bár sokkal többet írt, csupán két verse jelent meg nyomtatásban, bár találónak érezném, hiszen művészetét két jeles költőbarátja is elismerte. *A Leányom* és *Sóhaj* c. versek a *Pásztortűz* 1921/18., valamint 1923/11. számában jelentek meg, egyiket pár évvel később a *Ruszinszkói Magyar Hírlap* is átvette. „Nagyon, nagyon meglepett és sehogyse tudom felfogni, hogy amikor annyi »igazán szép« vers jelenik meg a Pásztortűzben, miért választották éppen ezt.”³³ Weress Margit nem tartotta magát költőnek, bár a húszas évek közepéig rövidebb-hosszabb szünetekkel ugyan, de mondhatni folyamatosan írt verseket, ezekről Reményiknek címzett leveleiben beszámol. (Novellákat is írt, erről legelső, 1920. nov. 10-i levelében ír, de a novellákról később nem esik szó.) Tehetségtelennek érzi magát, de nem tud felhagyni az írással, a költő kérésére azonban elküld néhány verset, sőt, Áprilynak is megmutatja (aki, mint Weress Margit írja, nincsen megelégedve velük, ő ismeri a szerzőjüket, többet vár tőle; szerinte lelkében több van, mint verseiben, hogy ez nem jelenik meg, bátorsághiányra vall – Weress Margit szerint tehetséghiányra³⁴). Míg Áprily hisz benne, hogy ha olvas, képezi magát, előrehaladhat, ő maga tudja, hogy sose lesz belőle költő, „ami készség, hajlam ez irányban bennem megvan, az nem egyéb, mint az Élet »ultima ratio«-ja, melyhez a lelkem végső szükségben folyamodik.”³⁵ Ez verseiből is kitűnik, erősen személyesek, legmélyebb érzéseit fejezi ki benne, épp emiatt húzódozik a publikálástól is. Arra is Reményik biztatja, hogy azt a két verset megjelentesse. S minden bizonnyal nem amiatt, mert ekkor már kezdik felfedezni egymásban a rokonlelket. Részint, mivel Weress Margit levelezésük, így tehát ismeretségük legelején már ír a verseiről, részint, mivel a későbbiekben találunk utalást arra, hogy egy verset sem Reményik, sem a másik költő-barát, Áprily nem tart megjelenésre alkalmasnak.³⁶

32 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Szudvh., 1933. okt. 22. V. 4557/21/43.

33 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Kv., 1923. ápr. 19. V. 4557/21/19.

34 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Kv., 1921. ápr. 20. V. 4557/21/5.

35 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Kv., 1921. júl. 2. Szabédi László Emlékház, Reményik Sándor-hagyaték, 2. sz. doboz, sz. n.

36 Áprily Lajos Reményik Sándornak, Ne., 1921. X. 30. 88-89.; Reményik S. Áprily L.-nak, Kolozsvár, 1921. nov. 4. In: Liktó Katalin (szerk.): *Rokon álmok álmodója...*, 2014, i. m., 90.

1925-ben Barládról aztán már arról ír, hogy felhagyott a versírással, bár férje örülne, ha születne vers gyermekükéről, nem tud már írni.³⁷

Szépirodalmon kívül ismertetőket, recenziókat ír még, nem nagy számban. Reményik *Vadvizek zúgása* c. kötetéről Jékely kérésére írt ismertetőt az enyedi újságba, majd pár év múltán Reményiknek küld egy kritikát a *Pásztortűz*be a Tizenegyek antológiájáról, pontosabban az antológiában megjelent költőkről. Az Erdélyi Közművelődési Egyesület kolozsvári Szabédi-emlékházában őrzött Reményik-hagyaték³⁸ tanúsága alapján még két cikket írt Reményik Sándor költészetével kapcsolatosan, mindkettőt 1921-ben. Az elsőt Kristóf György cikkére válaszolva, *Reményik Sándor költészete* címmel (Kolozsvár, 1921. április 17.); a második szintén könyvismertető, *Gondolatok az Aranyabroncs olvasás közben* címmel 1921. június 26-án keletkezett. A kutatás jelen pillanatában arról nincsen tudomásom, hogy ez utóbbiak megjelentek volna valahol. Az viszont minden írásáról elmondható, hogy alapos munka, mégsem száraz tanulmány (ez műfajából sem adódhat), inkább esszészerű elemzés, értekezés. Irodalomtanárként megvan a kellő szakmai tudása, ugyanakkor az irodalomra nem tantárgyként, inkább valami egyetemes szépként tekint, s ezt tükrözik írásai. (E szemlélete minden bizonynyal összefüggésben áll versmondói mivoltával.)

Weress Margit, a versmondó

„... az 1918 utáni erdélyi magyar – a nyelvéhez menekült, a bőrén érezte, hogy nyelvében él a nemzet. S ezt a helytállást segítették elő az írók, ezt sugározta a *Pásztortűz*, ezt a tüzet élesztette Reményik, Áprily” – írta visszaemlékezéseiben Weress Margit. Egyelőre nincs tudomásunk arról, hogy hogyan vált a fiatal lányból ismert és elismert szavaló, de valószínűleg ez az életérzés hívta elő a versek előadásának vágyát. Áprily Lajosnak írt (a PIM hagyatékában) első, 1920. november 13-i levelének fő témája, hogy az *Erdélyi Szemle* felkérte szavalni, és beleegyezését kérte, hogy ismét a *Halálmadarat* adhassa elő. „Most már több idő áll rendelkezésemre s így remélem jobban áttanulmányozhatom a költeményt, jobban kidomboríthatom a szépségeit. Multkor – mint említettem – nem voltam megelégedve magammal.”³⁹

Szintén tanártársához címzett leveléből tudjuk, hogy nem volt képzett versmondó – ezzel azonban nem volt egyedül. Képzett csak az lehetett, aki színművészeti főiskolát végzett, de az már színész, és nem versmondó, még ha szaval is. Weress Margit mindemellett igyekezett minden alkalmat megragadni, hogy tanulhasson. „Nagyon szeretek szavalni, de sajnos nem volt még alkalmam tanulni e téren; pedig őszinte

37 Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Torda, 1925. dec. 31-én kezdi írni, de csak 1926. ápr. 14-én folytatja. V. 4557/21/30.

38 A három doboz tartalmának leírása: http://www.emke.ro/webfm_send/359 (2014-11-20)

39 Adorjánné Weress Margit – Áprily Lajos, Kv., 1920. nov. 18. V. 4566/18/1.

ambícióval szeretném művészivé emelni mindazt, ami még csak hajlam és megérzés bennem. Talán, ha jobb időket érünk, rákerülhet az ilyen luxus dolgokra is a sor.”⁴⁰ Levelei alapján a „jobb idők” nemigen jöttek el, de a fiatal előadó nemcsak olvasással, folyamatos fellépésekkel képezte magát, hanem majd’ minden előadott versről konzultált a szerzővel is. Nem bevett szokás, de ismerve Weress Margit lelkületét, nem is lehetett volna másként. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy megvolt az a nagy előnye (vagy akár hátránya – de nála mindenképpen előnyről beszélhetünk) a legtöbb szavalóval szemben, hogy ismerte és jó barátságban volt a szerzőkkel. Azért merem ezt így kijelenteni, mert leveleiből és önéletrírásának részleteiből az derül ki, hogy (szinte) kizárólag Áprily Lajos és Reményik Sándor verseit szavalta. De minden bizonnyal jól, értő és értető előadásban, mivel egyre-másra kapta a felkéréseket, sőt, maguk a költők is szívesen hallgatták műveiket az ő tolmácsolásában. Levelezésük (s így barátságuk) elején Áprily Lajos egyszer maga helyett ajánlotta a fiatal tanárnőt, akkor éppen volt tanártását, amikor Reményik egy tordai *Erdélyi Szemle*-estre hívta felolvasni: „(...) az a gondolatom, hogy felkérem Veress (!) Margit tanárnőt 2–3 versem előadására. Tordai lány, tavaly itt volt, most a Marianum nőképzőjénél van. Igen szép szavalatot hallottam tőle Enyeden.”⁴¹

Arra, hogy a két költő valóban (többé-kevésbé) objektív bírāja lehetett Weress Margit előadó-művészetének, nemcsak abból következtethetünk, hogy örömmel vették a szavaló előadásait. Bár előfordulhatott volna, hogy érzékenyebben érinti őket, hogy hogyan nyúl valaki a verseikhez, jó néven vették, hogy valaki az ő versükkel foglalkozik. Kívülállóak számára talán meglepő lehet, hiszen az ember azt hinné, hogy a szerzőnek olyan elképzelése van egy-egy szöveg előadásáról, hogy a versmondók megoldásait talán kifogásolhatónak találják. Ezzel szemben a legtöbb költő leginkább hálás az előadóknak, hogy hangot adnak a versnek, hogy van valaki, aki az ő alkotásaikkal foglalkozik.⁴² Weress Margit emellett nyilván „jól” oldotta meg a feladatokat. Ugyanakkor az is az objektivitásra utal, hogy nem voltak elfogulatlanok vele szemben, Áprily 1923 januárjában írja Reményiknek: „Weress Margit a te versedet szépen szavalta. Petőfi-szavaltatai középszerűek voltak”.⁴³ De Áprily egyébként is jó véleményrel volt enyedi tanártársáról: „legújabb tudomáson szerint a jövő esztendőre ismét idekerül a képzőintézethez tanárnőnek. Nagyon örvendek neki, mert irodalomhoz értő lelkeknek erősen szükében vagyunk. Tervem is van vele: őt szemeltem ki főhősnőnek egy Antigone-előadásra, melyet helybeli szereplőkkel magam készítenék elő.” – írja egy

40 Adorjánné Weress Margit – Áprily Lajos, Kv., 1920. dec. 6. V4566/18/2.

41 Áprily Lajos Reményik Sándornak. Ne., 1920. szept. 26–27. In: Liktor Katalin (szerk.): *Rokon álmok álmodója...*, 2014, i. m., 46–48.

42 Szentmártoni János szíves szóbeli közlése.

43 Áprily Lajos Reményik Sándornak. Ne., 1923. jan. 8. In: Liktor Katalin (szerk.): *Rokon álmok álmodója...*, 2014, i. m., 116–117.

helyen.⁴⁴ De Reményik is szívesen hallgatta nemcsak a saját,⁴⁵ hanem poétatestvére verseit is Weress előadásában. „Weress Margit el akarta szavalni *Rönk a Tiszán* című versedet Enyeden. Úgy örültem neki és alig vártam. Aztán a rendezőség lebeszélte, sok kellemetlensége volt újabb időben az iskolának a román hatóságokkal. Félték, hogy valaki irredenta szimbólumokat magyaráz bele”⁴⁶ – tudósít tanárkodása helyéről a már néhány éve Budapesten élő Áprilynak.

Természetesen a két világháború közti sajtó átnézése (a korszak verselőadóit feltárandó) közben is különös figyelmet szenteltem Weress Margit alakjának. Megjelenése a sajtóban igencsak rapszodikus, bár hozzá kell tennem, hogy jelenleg csupán egyetlen napilapról referálhatok. Az *Ellenzék*ben 20 év alatt csupán egyszer említik szavalóként, még abban a cikkben sem, amely a nagyenyedi Bethlen Kollégium 300. évfordulójáról szól. Ez meglepő annak fényében, hogy a levelek tanúsága szerint hányszor lépett fel, ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy részint sokszor lépett fel olyan rendezvényeken, amelyekről egyáltalán nem írtak a sajtóban, részint pedig kisebb, helyi lapok áttanulmányozása a kutatás további részét képezi, amelyek még szolgálhatnak további adatokkal Weress Margitról.

Weress Margit örökségének kultúrtörténeti jelentősége

A két világháború köze, bár napjainkba egyre több kutatás, tanulmány készül a témában, mégis még mindig fehér foltnak számít köztudatunkban, még inkább a húszon-harmincéves korosztály esetében. Hatványozottan így van ez az erdélyi magyarság ’20–30-as évekbeli életére vonatkozóan, hiszen ezt az 1945 után következő diktatórikus rendszer szándékosan elhallgatta. Pedig a korban számos olyan megoldást találtak a kisebbségi lét problémáira, melyek ma is megszívelendők lehetnének. Mindezen okokból azt gondolom, hogy minden, a korszakban, a korszakról szóló írás gazdagíthatja tudásunkat, és árnyalhatja a kirajzolódó képet. Hiszen ahogy Cseke Péter irodalom- és sajtótörténész mondja *Metaforától az Élet felé* c. kötetének elején:⁴⁷ „Meggyőződésem ugyanis, hogy nagyon sok hátramaradásunknak volt az az oka: nem ismerjük eléggé a

44 Áprily Lajos Reményik Sándornak. Ne., 1921. aug. 17. In: Liktör Katalin (szerk.): *Rokon álmok álmodója...*, 2014, i. m., 85–87.

45 Weress Margit egyik levelében utal rá, hogy Reményik említette, szívesen meghallgatná egyszer Petőfi című versét az ő előadásában. Vö. Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Torda, 1923. júl. 6. V. 4557/21/24.

46 Reményik Sándor Áprily Lajosnak. Kv., 1932. júl. 21. In: Liktör Katalin (szerk.): *Rokon álmok álmodója...*, 2014, i. m., 252.

47 Cseke Péter: *Az (ön)korlátozásmentes...*, 1997, i. m., 7.

két világháború közötti időszak kisebbségi életmodelljének kialakulását, szerkezetét, működési mechanizmusát, illetve funkcionális zavarait.”

Adorjánné Weress Margit 900 oldalas memoárja, levelei, elemző szövegei, úgy gondolom, nemcsak saját kutatásom számára érdekesek. A már eddig megismert levelek és visszaemlékezés-részletek is tartalmaznak olyan utalásokat (például a tanügyi rendszerre, cenzúrára, kisebbségi létre stb.), amelyek a két világháború közének társadalom- és kultúrtörténete számára értékes adatokat rejtenek. Az emlékiratok teljes anyaga minden bizonnyal sokkal részletesebben tárgyal bizonyos helyzeteket a résztvevő szempontjából, ami ugyan lehet elfogult vagy pontatlan, de mégis a leghitelesebb. A mikrotörténeti kutatásnak éppen az a lényege, hogy az egyedi, mindennapi eseteken keresztül alkot képet az általánosról, hiszen, ahogyan Carlo Ginzburg fogalmaz: az átlagos mindennapiság éppen ezen sajátossága miatt tekinthető reprezentatívnak, „mivel mikrokozmoszként foglalja magába azokat a vonásokat, melyek egy meghatározott történelem valamely társadalmi rétegére jellemzőek.”⁴⁸

Ebből a nézőpontból tehát felbecsülhetetlen egy ilyen hatalmas anyag, amelyben a kor minden jellemző vonása tükröződik, és mivel tudjuk, hogy utólagos értelmezésen átesett szövegről van szó, az elbeszélte korszak legfontosabb elemeinek lecsapódását is nyomon követhetjük benne.

Összegzés

Adorjánné Weress Margit olyan szereplője a két világháború közének, akinek alakja egy részletes, a kor kultúr- és művelődéstörténetével foglalkozó kutatás számára megkerülhetetlen. Fokozottan így van ez az esetemben, lévén, hogy az 1920–30-as évek erdélyi szavalástörténetével foglalkozom. Weress Margit, amellet, hogy magyar–német szakos tanár volt, a korban ismert és elismert versmondóként is tevékenykedett. Rendkívül érzékeny lévén a magyar kultúra és nyelv identitásmegettartó szerepe iránt – mely a kisebbségi sorba került erdélyi magyarság szempontjából hatványozottan fontos volt –, az irodalmat, és szorosabban a verseket kulcsfontosságúnak tartotta olyan körülmények között, amelyek az anyanyelv használatát a mindennapi (magán)életben is rendkívüli módon korlátozni akarták. Nyilvánvalóan ez sarkallhatta pályaválasztás terén is, de majdnem bizonyos, hogy a versmondói pálya felé ez a gondolat terelte. Tanulmányomban az ő életét mutattam be, kitérve magán- illetve szakmai pályafutása mellett életének arra a két nagyon fontos szereplőjére is, akik még jobban bekapcsolták korának szellemi életébe, jelesen Áprily Lajosra és Reményik Sándorra, akikkel életük végéig szoros baráti kapcsolatban állott. A két költőhöz írott leveleiből, visszaemlékezéseiből, illetve a Reményik- és Áprily-levelezéséből kiderül, hogy a fiatal előadóművész

⁴⁸ Carlo Ginzburg: *A sajt és a kukacok...*, 1991, i. m. 20. Idézi: Gyáni Gábor: *A mindennapi élet...*, 1997, i. m.

mindig figyelemmel, értelmező elemzéssel fordult a versek felé, sok esetben kikérve költőbarátai véleményét is. Az is kitűnik a forrásokból (ideértve a jelen dolgozatban nem tárgyalt, de a kutatásban majd feldolgozandó sajtóbeli forrásokat is), hogy korának valóban elismert, tehetséges művésze volt, aki a magyar kultúra átadása és megtartása egyik legfontosabb szegmensének az élőszóbeli közlést, a versmondást tartotta. Ebben messzemenően támogatták azok a szerzők, akiknek verseit előadta, lévén olyan kivételes helyzetben, hogy mindkettejükkel szoros személyes kapcsolatban állott.

A két költő és előadójuk eddig feldolgozatlan levelezése és Weress Margit még kiadatlan, 900 gépelt oldalnyi visszaemlékezése olyan kultúrtörténeti jelentőséggel bírnak, illetve bírhatnak, amely nemcsak saját kutatásom számára teszik őt és az említett forrásokat lényegessé, hanem a korszakkal foglalkozó egyéb kutatások számára is megkerülhetetlennek tartom őket.

Irodalom

- [Adorjánné Weress] Margit – [Áprily Lajosnak]. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Áprily Lajos-hagyaték, V. 4566/18/1–12.
- [Adorjánné Weress] Margit – [Reményik Sándornak]. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Reményik Sándor-hagyaték, V. 4767/3/1–9.
- [Adorjánné Weress] Margit – [Reményik]. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Reményik Sándor-hagyaték, V. 4557/21/1–56.
- Adorjánné Weress Margit: *Magyar szó Erdélyben*. Kézirat (a készülő kötet részleteit Berényi Károly bocsátotta rendelkezésemre, 2014. márc. 25.)
- Adorjánné Weress Margit: *Magyar szó Erdélyben. Visszaemlékezések Áprily Lajosra (Részletek Berényi Károly válogatásában, előszavával)*. Szabadság, 2011. júl. 25. – szept. 5.
- Cseke Péter: *Az (ön)korlátozásmentes gondolkodás öröme*. In: *Metaforától az Élet felé*. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1997.
- Ellenzék. Független politikai napilap. Alapította Bartha Miklós. Kolozsvár (1915–1940.) 1923, 30.
- Ginzburg, Carlo: *A sajtó és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világgépe*. Budapest, 1991. 20. Idézi: Gyáni Gábor: A mindennapi élet mint kutatási probléma. http://www.epa.hu/00800/00861/00004/1997_t9.html (2015-04-18)
- Kolombán Szende – Socaci Anita: *Ki volt Weress Margit?* In: *Művelődés*, 2014, 5. 25–28.
- Petőfi Irodalmi Múzeum Adattára (<http://opac.pim.hu/>); elektronikus adatbázis (2014-11-07)
- Reményik Sándor: *Erdélyi március. Válogatott versek. Álmodsz-e róla? Kiadatlan versek és levélszemelvények*. Budapest, Orpheusz Kiadói Kft., 1990.

Reményik Sándor-hagyaték. Kolozsvár, EMKE – Szabédi László Emlékház, 2. sz. doboz, sz. n. A három doboz tartalmának leírása: http://www.emke.ro/webfm_send/359 (2014-11-20)

Liktor Katalin (s. a. r.): *Rokon álmok álmodója. Árpily Lajos és Reményik Sándor levelezése*. Kolozsvár–Budapest., Polis–PIM, 2014.

Hantz Lám Irén (összeáll.): *A lámpagyújtogató: Reményik Sándor élete képekben és versben*. Kolozsvár, Stúdium, 2007.

Hantz Lám Irén (összeáll.): *Egy erdélyi nyár emléke*. Kolozsvár, Stúdium, 2010.

A levelek jelzeteinek településjegyzéke magyarul és az állam nyelvén (románul)

Kv. – Kolozsvár – Cluj-Napoca

Ne. – Nagyenyed – Aiud

Nv. – Nagyvárad – Oradea

Szm. – Szatmárnémeti – Satu Mare

Szudvh. – Székelyudvarhely – Odorheiu Secuiesc

Torda – Turda

A forgotten life – who Adorjánné Weress Margit was?

Margit Adorjánné Weress played an important role in the cultural life of Transylvania between the two World Wars; thus, researchers whose work concerns this time period must consider her and her work. As my subject of research is poem recitation in Transylvania in the 1920's and '30's, I also take interest in this figure, as Margit Weress, aside from working as a Hungarian-German teacher, was also a respected poem reciter. My study will introduce her work, focusing on, aside from her private and professional life, two important figures of her life - figures that connected her to the intellectual world of her time, Lajos Árpily and Sándor Reményik, with whom Weress maintained life-long friendships. The cultural significance of Weress's heretofore unpublished correspondence with the two, and that of her unpublished memoirs is so great that it is not just my research that benefits from these sources, but potentially all research concerning the era in question.

Keywords: interbelic period, poem recitation, Transylvania, history of culture, history of literature

NAGY ÁKOS

Gazdasági és társadalmi változások egy nem kollektivizált marosszéki faluban

A marosszéki Jobbágytelkét elkerülte a romániai kollektivizálás, a falu lakói a tervgazdálkodástól eltérő módon továbbra is saját földterületeiken, hagyományos módszerekkel gazdálkodhattak. Emellett kialakultak más gazdasági stratégiák (szalmafonás és kalapkészítés, állatok eladásra tenyésztése, illegális pálinkafőzés), melyekből a kollektivizált falvakhoz viszonyítva sokkal jobb anyagi helyzetbe került a település. A sajátos gazdasági helyzet eredményeképpen gyökeres társadalmi változások (fiatalok tömeges elvándorlása, előregedés) sem álltak be a falu életében, illetve a kulturális élet sem szenvedett törést az 1950–1960-as évek idején, amikor számos erdélyi falu lakossága megcsappant a tömegesen ipari központokba települő munkaképes lakosság elvándorlása miatt, amely a hagyományos életmód és a helyi hagyományok feladását, fokozatos kihalását eredményezte. Ezzel szemben Jobbágytelkén több hagyomány is fennmaradt, énekkar, néptáncsoport, színjátszó csoport alakult, melyeknek köszönhetően a falu 1989 után életképesebbnek bizonyult a környékbeli kollektivizált falvakhoz képest.

Kulcsszavak: romániai kollektivizálás, kommunizmus, társadalmi változások, gazdálkodás

Bevezetés

Tanulmányomban egy marosszéki falu, Jobbágytelke huszadik század közepi társadalomtörténetét és gazdasági stratégiáit mutatom be. A vizsgált település sajátos helyzetét az adja, hogy itt különböző okok miatt elmaradt a kollektív gazdaság (termelőszövetkezet) megszervezése, amelynek eredményeképpen a termőföldek és a termelőeszközök magánkézben maradhattak. Ez a folyamat olyan társadalmi és gazdasági következményekkel járt, amelyek a mai napig meghatározzák a település mindennapjait.

Írásomban azokat a korabeli gazdasági stratégiákat is bemutatom, melyek a kollektivizálás elmaradása miatt maradhattak fent, illetve jöhettek létre a településen. Kutatásomban az 1950-es és 1960-as évek eseményeinek ismertetése mellett a kialakuló sajátos társadalmi helyzetet, a helyi tanács akkori titkárnak szerepét is megvilágítom. Kitérek a környékbeli kollektivizált falvak és Jobbágytelke kapcsolatára is.

Feltételezésem szerint az elmaradt kollektivizálás alternatív gazdasági stratégiák kiépüléséhez és megerősödéséhez vezetett, illetve a meglévők továbbélését tette lehetővé. Így a korábban már létező szalmafonásnak mint kereseti forrásnak is megnőtt a jelentősége, illetve sok esetben a pálinkafőzés is kiegészítő jövedelemként volt, illetve van jelen. A szalmafonás és a szalmakalapok készítése, valamint az ezekhez szükséges búzafajta termesztése másfajta gazdasági stratégiákat követelt meg, amit a kollektív

gazdaságok keretein belül aligha lehetett volna megvalósítani. Hipotézisem szerint a földek magánkézben maradása a társadalmi életre is hatással volt, aminek köszönhetően a jobbágytelki népi tárgyi és szellemi kultúra is fennmaradhatott és forgalmazódhatott. A kommunizmus alatt fokozatosan elnéptelenedő falvainkra jellemző kulturális hanyatlással szemben Jobbágytelkét élénk társadalmi és kulturális élet jellemezte, ebben az időszakban néptáncsoport és színjátszó kör is alakult. Ezek a csoportok Románia távoli vidékeire is eljutottak, ahol saját népi hagyományait és tánckulturájukat vihették színpadra. Bár az 1989-es rendszerváltozást követően Jobbágytelkén is megkezdődtek a migrációs folyamatok és a hagyományos gazdálkodási stratégiák is egyre inkább háttérbe szorultak, a korábbi élénk kulturális élet továbbra is a falu egyik jellemzője maradt.

Munkámat helyszínen végzett mélyinterjúkra, megfigyelésekre, illetve a néprajzi, társadalom- és gazdaságtörténeti szakirodalomra alapozom. Ezek mellett a fellelhető korabeli dokumentumok is fontos szerephez jutnak az akkori események megértésében, bemutatásában. Fontos azonban megjegyezni, hogy a vizsgált korszakban a helyi társadalmak gazdasági, társadalmi és kulturális életébe erőteljesen beavatkozott a hatalom, és ennek köszönhetően az írott dokumentumok többsége is a hatalmi érdekeket tükrözte. A korabeli események szemtanúinak visszaemlékezései ugyancsak körültekintésre intenek, mivel azok az egykori valóság szubjektív kivetítései a jelenre.¹

Történeti áttekintés

Jobbágytelke Maros megyében, a Felső-Nyárádmentén, Marosvásárhely-Szászrégen-Szováta háromszög középpontjában fekvő falu. Közigazgatásilag a nála jóval kisebb Székelyhodos községhez tartozik. A 2011-es romániai népszámlálás idején 584 személy lakta. A szinte teljes egészében római katolikus magyarok lakta falu főbb megélhetési forrásai a növénytermesztés és állattartás, illetve mellékes jövedelemként megemlíthető a szalmafonás, a pálinkafőzés és a faluturizmus is.

Annak ellenére, hogy a falu környéke már a bronzkortól lakott,² első ismert írásos említése (Jobbágytelke) egy 1567-es székely adóösszeírásból származik.³ Orbán Balázs mint Marosszék végfaluját említi, és nevének eredetét lakóinak egykori várjobbágyi

1 Oláh Sándor: *Társadalmi konfliktusok...*, 2008, i. m., 283.

2 A temető közelében talált bronzkori lelet, Jobbágytelke és Köszvényes közti dombon pedig egy római kori őrtorony maradványai kerültek elő. Rezi Botond: *The Bronze Hoard...*, 2010, i. m. 45–46.; Repertoriul Arheologic Național: 117541.01 (Nemzeti Régészeti Adattár; <http://www.cimec.ro/scripts/ARH/RAN/sel.asp?descript=sambrias-hodosa-mures-situl-arheologic-de-la-sambrias-chished-cod-sit-ran-117541.01> (2015-04-17)

3 Szabó Károly (szerk.): *Székely oklevéltár...*, 1876, i. m., 218.

szolgálatából eredezteti.⁴ A *Kiegészítések a Székelyföld leírásához* című művében pedig részletesen ismerteti a falu első okiratos említése utáni, a görgényi várral és a jobbágyokkal kapcsolatos eseményeket. Elmélete szerint a falu szabad székelyei János Zsigmond korában válhattak a vár jobbágyaivá, amikor a lázongások megtorlásaként sokan kegyvesztettek lettek.⁵ A székelyek hadi kötelezettségéhez hozzátartozott a székelyudvarhelyi és a görgényi várban való hadi szolgálat teljesítése is, és ezek a katonák gyakran láttak el testőrségi feladatokat.⁶ A katonáskodó székelyhez hasonlóan a jobbágytelkiek is szabad ember státusúak voltak, azonban adómentességet nem élveztek, ami a székely főnépek, és a vármegyei nemesség kiváltsága volt. A fejedelmek azonban gyakran megsértették szabadságjogaikat, a közszekelyeket több alkalommal is erőszakosan jobbágyosították, ezért jogaik megvédésért és visszaállításáért 1562 nyarán harcba szálltak.⁷ A felkelést ugyan leverték, de János Zsigmond végül a közszekelyek kéréseit is figyelembe vette, és kedvező döntésekkel segítette őket. Ugyanakkor a felkelésben részt vevők hűtlennek ítéltettek, és javaik a kincstárra szálltak.⁸ Későbbi dokumentumokban is szerepel Jobbágytelke, ezekben az ottani primorokat, lófőket, gyalogpuskásokat és szabad jogállásukat említik meg,⁹ illetve birtokok adományozása kapcsán is felbukkan a szomszédos falvakkal együtt.¹⁰ A 17. századi katonai összeírások feljegyzéseiből a település korabeli állapotára, népességére is következtethetünk.¹¹ 1657-ben és 1668-ban Damokos Kázmér, erdélyi apostoli helynök, illetve a maroszséki nemesek és lófők 1677-es összeírása is megemlíti a falut.¹² Mártonfi András főesperes 1731-es vizitációja Jobbágytelkét is érintette, és az eseményről szóló latin nyelvű jegyzőkönyv beszámol a kezdetektől fogva katolikus hívekről és a Szent Lőrinc vértanú tiszteletére szentelt kápolnáról.¹³ Igen részletes leírást adnak a falu korabeli gazdasági helyzetéről az 1701 és 1722 közötti összeírások, melyek a település korabeli gazdasági erejére, gazdálkodására

4 Orbán Balázs: *XIV. A Nagy-Nyárád völgye*, 1870, i. m., 87.

5 Orbán Balázs: *Kiegészítések...*, 2006, i. m., 131.

6 Demény Lajos: *Székely szabadság...*, 2001, i. m., 204.

7 Uo. 204–205.

8 Uo. 204–207.

9 Bogdándi Zsolt – Gálfi Emőke: *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei I.*, 2006, i. m., 107.; Szabó Károly: *Székely oklevéltár...*, 1895, i. m., 68–71.

10 Fejér Tamás – Rác Etelka – Szász Anikó: *János Zsigmond Királyi könyve...*, 2005 i. m., 243–244., 283., 341., 378., 443.; Szabó Károly: *Székely oklevéltár...*, 1895, i. m., 112–114.; Orbán Balázs: *Kiegészítések...*, 2006, i. m., 134–136.

11 Demény Lajos: *Székely oklevéltár...*, 1997, i. m., 125., 145–146., 237.; Demény Lajos: *Székely oklevéltár...*, 1999, i. m., 396–399.; Demény Lajos: *Székely oklevéltár...*, 2000, i. m., 42., 54., 292.

12 Tóth István György (szerk.): *Relationes Missionariorum de Hungaria...*, 1994, i. m., 301, 379.; Demény Lajos: *Székely oklevéltár...*, 2004, i. m., 262.

13 Kovács András – Kovács Zsolt (szerk.): *Erdélyi római katolikus egyházlátogatás...*, 2002, i. m., 192–193.

és létszámára engednek következtetni.¹⁴ A jobbágyfelszabadítás előtt Maroszsék többi székely településéhez hasonlóan Jobbágytelkét is többnyire szabad székelyek lakták, akik saját tulajdonban levő földön gazdálkodtak. A szántóföldeket és a kaszálókat magántulajdonként, a legelőket és az erdőket köztulajdonként használták. A szabad földművesek mentesek voltak a feudális jellegű szolgáltatásoktól, telkükért csak az államnak, az egyháznak és a községének adóztak, és ennek a rétegnek a belső szerkezetét a vagyoni viszonyok határozták meg, nem pedig a feudális jog.¹⁵ Ezekben a századokban Jobbágytelkén és a szomszédos Székelyhodoson is igen alacsony volt a jobbágyok és a zsellérek száma.¹⁶ A székely társadalom és az öröklött társadalmi szerkezet évszázados rendjébe azonban a Habsburg-hatalom erőszakosan beavatkozott: 1711-ben eltörölték a székelység kollektív szabadságjogát biztosító hagyományos katonai struktúrát, majd 1764-ben felállították a határőr katonai rendszert. Ezzel kettévágták Székelyföldet. Egyik részén katonai rendszert vezettek be. Udvarhely- és Maroszséken azonban nem került sor hasonló szerveződésre, így ezek a székek a katonailag szerveződőktől eltérő társadalmi fejlődést mutattak a történelem során. A marosszéki szabad székely földművesek a korábbi katonai rendek (gyalogok és lófők) leszármazottai voltak, és ők adták a faluközösségek magját. Egy részük zsellért vagy szolgát is tartott, az elszegényedett székelyek köréből. Egy falun belül is erős tagoltság jelentkezhetett, a nemesi rend mellett a szabad földművelők, a jobbágyok, a zsellérek és szolganép is megtalálható volt.¹⁷ A marosszéki szabad székelység birtokát ugyan magántulajdonként bírta, földesúri szolgáltatásokra nem kötelezték, azonban adózni és egyházi járulékot kellett fizetnie, ami az egyre szaporodó népesség és a családi birtokok elaprózódása miatt komoly terheket rótt rájuk. Az 1848-as forradalom előtti évtizedekben a székely szegény réteg felduzzadt, arányuk pedig meghaladta a közepes és jómódú réteget.¹⁸ Az adózás miatt elégedetlen földművelő szabad székelység nehezen viselte a közteherviselés hiányát, és a székely közép-rendek tudatában volt annak, hogy szabadságjogaikat a Habsburgok vették el. Ezért is támogatták a nemzeti mozgalmat, amelynek a nagyobb önállóság kivívása, a régebbi nemesi egyenlőségvált visszaállítása volt a célja.¹⁹ Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc a Nyárádmentét sem kerülte el, és a toborzókra is több jobbágytelki honvéd is jelentkezett.²⁰ Orbán Balázs idején a falu házainak száma 181 volt, határa 2535 holdat tett ki, amiből 971 holdat szántóként használtak.²¹ A 19. század óta a kalapkötés, a ka-

14 Pál-Antal Sándor: *Maroszsék 1701–1722 között...*, 2007, i. m.

15 Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*, 2010, i. m., 16.

16 Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció...*, 1981, i. m., 111.

17 Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*, 2010, i. m., 16–17.

18 Csetri Elek – Imreh István: *Társadalmi rendek, rétegek...*, 1997, i. m., 176.

19 Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*, 2010, i. m., 17–18.

20 Pál-Antal Sándor: *Maroszsék és Marosvásárhely...*, 2001, i. m., 149, 323–412.

21 Orbán Balázs: *XIV. A Nagy-Nyárád völgye*, 1870, i. m., 87.

lapszalma fonása a falu egyik jellegzetes tevékenységének számít, melyet egyes források az 1831-ben plébánossá kinevezett Bocskor Lajoshoz kötnek, aki Bözödről hozta magával a tudást, hogy a szűkös megélhetést biztosító mezőgazdaság mellé egy alternatív kereseti forrást biztosítson a helyiek számára.²² Igen kiterjedt gazdasági kapcsolathálóval rendelkezett a falu, nem csak a környékbeli falvakat látták el a szükséges fejfedőkkel, hanem termékeikkel nagyobb vásárookra (Marosvásárhely, Beszterce, Kolozsvár) is eljuttattak.²³ A kalapok mellett nagy szerepe volt (és van napjainkban) a szalmából készült különféle tárgyoknak is, amelyeket a kommunizmus évei alatt egy segesvári gyár számára állítottak elő. Ezek gyakran külföldi piacokra is eljutottak, öregbítve a falu kézműves iparának hírét.

A háború és a trianoni békediktátum utáni évek a falu lassú gyarapodását hozták magukkal, majd a második világháború után berendezkedő kommunista hatalom számos fejlesztést és átalakítást is végrehajtott a településen, azzal a céllal, hogy a parasztságot megnyerje a mezőgazdaság szocialista átalakításának. Az egyháztól elvett iskolát államosították, új művelődési házat, ideiglenes jegyzőséget, szövetkezeti boltot építettek. Megvalósult a falu villamosítása, autóbuszjárat indult a tartományközpontba, illetve megalakultak az országos szervezetek helyi tagszervezetei is.²⁴ A pártvezetés kezdetben társas gazdaságot alapított, majd igyekezett a falu teljes kollektivizálását megvalósítani, ami azonban a folyamatos ellenállásnak, a helyi vezetők kiütkereséseinek köszönhetően kevés sikerrel járt. A falubeli földek rossz minőségére, a dimbes-dombos határ összevont, gépesített művelésre alkalmatlan mivoltára hivatkozva a falu előljáróinak sikerült elérniük, hogy Jobbágytelkét elkerülte a mezőgazdaság szocialista átalakítása és nem alakult meg a kollektív. Az magántulajdonban maradt földeken tovább folytatódott az addigi gazdálkodás, és a falubeliek különböző kiegészítő jövedelmekkel viszonylagos anyagi jólétre tettek szert a környező kollektivizált falvak lakóihoz képest. A továbbra is magántulajdonban maradt földeknek köszönhetően a fiatalabb generációknak is lehetőség maradt a mezőgazdasági munkára, és nem hagyták el akkora tömegekben a települést, mint tették azt más, a kollektivizálás miatt kevés munkalehetőséget nyújtó falvakban. Ez csak az 1989 után változott meg, amikor a határok megnyitásával lehetőség nyílt a külföldi munkavállalásra is, így a fiatal, munkaképes lakosság nagy hányada települt át hosszabb-rövidebb ideig Magyarországra. A kollektivizálás elmaradásának jótékony hatása mind a mai napig érezhető Jobbágytelke társadalmi, gazdasági és kulturális életében, és a lassú elöregedés és népességszökkenés ellenére viszonylag jobb gazdasági és szociális helyzetben van, mint az egykoron kollektivizált szomszédos települések.

22 Szabó Enikő: *Kalapkötés Jobbágytelkén*, 1998, i. m., 34.; Balla Antal et al: *Jobbágytelke falu keletkezése*, 1961, i. m., 3–5.

23 Orbán Balázs: *XIV. A Nagy-Nyárad völgye*, 1870, i. m., 87.; Balla Antal et al: *Jobbágytelke falu keletkezése*, 1961, i. m., 3–5.; Kós Károly: *A nyáradszeredai nagyvásárok*, 1976, i. m., 364.

24 Balla Antal et al: *Jobbágytelke falu keletkezése*, 1961, i. m., 3–5.

Az 1850 után keletkező népszámlálási statisztikák, illetve a korábbi összeírások tanúsága szerint Jobbágytelke etnikai szerkezete változatlan maradt, népessége – néhány kivételtől eltekintve – teljes egészében székely magyarokból állt. Ezen az állapoton még az impériumváltások utáni betelepítések sem változtattak, ugyanis a falu viszonylagos elszigeteltsége okán kiesett a betelepülők és betelepítettek látóköréből. Az első teljes körű összeírástól a 19. század végén tapasztalható fellendülés és a békés politikai viszonyok jótékonyan hatottak a népszaporulatra, 1910-ig a falu lakossága fokozatosan nőtt. Az első világháború okozta veszteségek és a trianoni békediktátum okozta változások az 1920-as létszámon is érezhetőek: az 1910-ben feljegyzett lélekszám 1091 főről visszaesett 1035-re. A két világháború között a lélekszám újra növekedésnek indult, és a második világháború veszteségei ellenére is növekedett. A csúcspont az 1956-os év volt (1254 fő), amely után lassú csökkenés kezdődött. A drasztikus létszámcsökkenés az 1989-es változások után következett be, 1992-ben 861 főt regisztráltak, 2002-ben 722,²⁵ 2011-ben pedig 584 lakót jegyeztek. A csökkenő tendencia a falu családszerkezetében is észlelhető: míg a korábbi századokban a kiterjesztett családi háztartások voltak a jellemzőek, ahol egy-egy családban 3-nál is több gyermek volt, addig a 20-21. század fordulójára már a kevés gyerekekkel rendelkező nukleáris családokat találunk Jobbágytelkén is.

A századok során Jobbágytelke túlnyomó többsége római katolikus vallású volt, a reformáció elkerülte a falut és környéket. Jobbágytelke 1781-ben szakadt el Hodostól, s lett önálló egyházközség.²⁶ Napjainkban a jobbágytelki plébános látja el a székelyhodosi hívek lelki gondozását. A környék és Jobbágytelke a reformáció idején is katolikus maradt, mai napig elenyésző a protestáns felekezetekhez tartozók aránya. A statisztikákban felbukkan ugyan néhány protestánsokra, izraelitákra és görög katolikusokra utaló számadat, azonban ezek száma igen elenyésző. A neoprotestáns kisegyházak képviselőiről többnyire az 1992-es összeírás óta van adat.²⁷

A romániai kollektivizálás menete

A mezőgazdaság szocialista átalakítása a kommunista blokk országainak egyik prioritása volt, melyet eltérő idő alatt, módon és intenzitással, illetve eredménnyel valósítottak meg az egyes államok. A különböző gazdasági ágazatok államosítása után már csak vidéken volt magántulajdon és egy, a kommunista államtól független termelői réteg. A réteg függetlenségét pedig a magántulajdonú termőföld biztosította, és gazdasági-társadalmi autonómiájának felszámolása és átalakítása elengedhetetlen volt a

25 Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája...*, 2007, i. m.

26 Orbán Balázs: *XIV. A Nagy-Nyárad völgye*, 1870, i. m., 87.; Ortvy Tivadar (szerk.): *A telegdi fősperestés és plébániái*, 1892, i. m., 657–658.

27 Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája...*, 2007, i. m.

társadalom homogenizációjának előkészítése szempontjából. Az úgynevezett agrárforradalmat két szakaszban valósították meg: előbb földreformra került sor, amikor a föld nélküli paraszti rétegek mezőgazdasági területekhez jutottak,²⁸ majd megkezdődött a gazdák kollektív gazdaságokba szervezése, a magántulajdon megszüntetése, a kuláknak és gazdag parasztnak tartott réteg felszámolása, a szegény rétegek felemelése, illetve az ellenállás megszüntetése.²⁹ A 20. században a társadalom egyfajta paraszttalanítása ment végbe, mely csúcspontját a szocializmus ideje alatt érte el, amikor a keleti blokk történelmi parasztsága, köztük a romániai is gyökeresen átalakult. Ekkor a politikai ideológiában a munkásosztály és az ipar játszott főszerepet, és az iparosítás (esetünkben a szövetkezetesítés) érdekében a kulturális életre rátelepedett a kommunista hatalom imázsteremtése, bevetve minden fellelhető eszközt, hogy a vidéki életet átalakítsa. A rurális imázst egy centralizált hatalom termelte, nem pedig a helyiek, a lokális valóság és tér nem kapott politikai reprezentációt.³⁰

A romániai kollektivizálás 1949 és 1962 között, több szakaszban zajlott le. Az első időszak a Román Munkáspárt plenáris ülésétől³¹ kezdődött, melyen meghirdették a kollektivizálást, melyet a tervgazdálkodás, a legkisebb részletekig előírt termelési feladatok jellemeztek.³² Az első székelyföldi kollektív gazdaság 1949 augusztusában a háromszéki Torján,³³ az első Maros megyei pedig 1950 márciusában Ákosfalván alakult meg.³⁴ Az első időszak négy fontosabb részre osztható. Az elején a hatalom viszonylag erőszakmentesen igyekezett a kollektív gazdaságok megalakítására, de a békés módszerek és az óvatosság, illetve a parasztok ellenállása miatt viszonylag kevés kollektív alakult meg. 1950-ben szovjet tanácsadókkal közösen került kidolgozásra Románia első öt éves terve, amely előírta, hogy 1955-re az ország termőterületeinek 70%-a kollektívek tulajdonába kell kerüljön. Ezt a szakaszt már a gyors és tömeges kollektivizálás érdekében alkalmazott erőszakos cselekmények jellemezték. A cél elérése érdekében a karhatalom (rendőrség, Securitate) egységeit is bevetették, így kényszerítették a gazdákat a termelőszövetkezetekbe való belépésre. A hatósági erőszak ellenállási gócok kialakulásához vezetett az ország különböző pontjain, ami végül az erőszakos kollektivizálás leállításához vezetett. A harmadik szakaszban az addig megalakult kollektíveket próbálták megerősíteni, illetve erőszakos tévesztés nyomán keletkezett problémákra kerestek megoldást. A hatalom közeléből korábban eltávolított Ana Pauker miután visszatért, 1950 őszén leállította a folyamatot, és a törvénytelen ségek megszüntetésére

28 Oláh Sándor: *Csendes csatatér...*, 2001, i. m., 12–14.

29 Bárdi Nándor – László Márton: *A kollektivizálás és a falu átalakítása*, 2008, i. m., 234–235.

30 Kovách Imre: *A vidék az ezredfordulón...*, i. m., 33–34.

31 1949. március 3–5.

32 Bottoni, Stefano: *Az ötvenes évek a kelet-közép-európai...*, 2008, i. m., 230–231.

33 Gagyí József: *A krízis éve a Székelyföldön. 1949*, 2004, i. m., 88–89.

34 László Márton: *Kollektív gazdaság-ellenes akciók...*, 2005, i. m.

összpontosított, emiatt csak kevés új kollektív gazdaság alakult az országban. Ekkor az államvezetés TOZ-típusú mezőgazdasági társulások³⁵ alakítását javasolta, melyeket később könnyebben kollektív gazdaságokká tudnak alakítani. Az intézkedések miatt a romániai kollektivizálás annyira lelassult, hogy 1952 elején Románia sereghajtóvá vált a kollektivizált földek tekintetében. Pauker 1952. májusi kizárása a pártból a kollektivizálásban is egy új szakasz kezdetét jelentette: a korábbiakhoz képest kisebb mértékben ugyan, de újból erőszakot alkalmaztak a cél érdekében. Sztálin 1953-as halála után irányváltás következett a szovjet és a román gazdaságpolitikában is: a túlzottan nagy beszolgáltatási kötelezettségeket, a túlzottan alacsony szerződéses felvásárlási árakat és az irreális vetésterveket, illetve a kollektívek elégtelen támogatását és működési hiányosságai miatti alacsony terméseredményeket is elismerték. A meghozott augusztusi határozatok hatására újra lelassult a kollektivizálás folyamata. Ettől a párthatározattól számítható a kollektivizálás második időszaka, mely az RMP II. kongresszusáig³⁶ tartott. Az időszakra jellemző lassú kollektivizálás két éve alatt az egész országban csupán 155 új kollektív gazdaság létesült. A romániai kollektivizálás utolsó időszaka az említett kongresszussal vette kezdetét, melyen 1956–1960. évi, második ötéves tervet is kidolgozták. A nem megfelelő mezőgazdasági növekedés okaként a falusi kisárutermelés túlsúlyát és a mezőgazdaság szocialista szektorának alacsony növekedését jelölték meg. 1960-ig újabb szocialista mezőgazdasági egységek létesítését tűzték ki célul. Emellett fejlesztették a már megalakultakat is, és támogatták az új, egyszerű mezőgazdasági társulási formák létrejöttét is. 1956. júliusában meghirdették meg az országos kollektivizálás újbóli beindítását. A hatalom ugyanakkor egy új típusú mezőgazdasági szervezet, a járadékos mezőgazdasági termelő szövetkezetek létrehozását is javasolta, melyekben az elvégzett munka (75%) és a gazdaságba bevitt saját földterület nagysága (25%) szerint oszlott meg a jövedelem. Az 1956-os magyarországi események hatására rövid ideig visszafogták, de még az év decemberében a folytatták a kollektivizálást. A beszolgáltatási rendszert felváltotta a szerződéses felvásárlási rendszer, melynek a szövetkezetek és az állami kereskedelmi szervek voltak a lebonyolítói, és könnyebb lett a mezőgazdasági termékek szabad forgalma is. 1956–1958-ban 876 kollektív és járadékos mezőgazdasági termelőszövetkezet, illetve 4618 mezőgazdasági társulás alakult. A Munkáspárt Központi Bizottságának plenáris ülésén³⁷ Gheorgiu-Dej ismertette az addigi eredményeket, és a folytatást, illetve a gépesítés növelését jelölte ki további célnak. A III. pártkongresszuson³⁸ az ország vezetője ismertette az ötéves terv eredményeit, megállapította, hogy a mezőgazdaságban már 1959 végén túlsúlyba került a

35 Az orosz Товарищество по совместной обработке земли megnevezésből, a föld közös megművelésére alakult társulás.

36 1955. december 23–28.

37 1958. november 26–28.

38 1960. június 20–25.

szocialista szektor, és nagy vonalakban befejezettek nyilvánította a folyamatot. Ezt követően a hangsúly a mezőgazdasági társulások kollektívekké alakítására tevődött. A KB 1961. június végi plenáris ülésén a kollektivizálás folytatásáról döntöttek. Ebben a korszakban újra erőszakosabbá vált a kollektivizálás, ami valószínűleg a román párt-delegáció 1961. július–augusztusi szovjetunióbeli látogatásának az eredménye. Végül a Nagy Nemzetgyűlés³⁹ alkalmával befejezettek tekintették a romániai kollektivizálás folyamatát.⁴⁰ Ekkor az ország a mezőgazdasági területeinek 94%-a volt a kollektív- illetve az állami gazdaságok tulajdonában.⁴¹ Akkoriban helyi szinten a községi néptanács számított a legfontosabb állami intézménynek, melynek felügyelete alá tartoztak a tanügyi, egészségügyi és kulturális intézmények. Az adminisztratív funkció mellett a gazdasági elvonás és az osztálypolitika érvényesítése is feladatuk volt. A néptanácsok szervezték meg és bonyolították le helyi szinten a megtermelt javak állami beszolgáltatását, illetve propagálták az új ideológiákat és társadalomképet. Emellett a tanács kategorizálta a falubeliek társadalmi helyzetét, politikai nézeteit és rendszerrel szembeni viszonyulásukat is.⁴²

A jobbágytelki kollektivizálási kísérlet

Az országos folyamatok helyi szinten is lezajlottak, így az 1949-es meghirdetéskor Jobbágytelkén is működésbe lépett a propagandagépezet: szegény- és középparasztokat toboroztak az újonnan alakítandó kollektívekbe. Folyamatos volt a helyi tanács, a tanügyi káderek és a kiküldött agitátorok meggyőző tevékenysége, a helyi szervezetek gyűlésein is napirendi pont volt a termelészövetkezetek és kollektív gazdaságok témája. Ugyanakkor a helyi szerveknek egy kuláklisztát is össze kellett állítaniuk, azonban a kulák kategória nem volt kellőképpen definiálva, ami a helyi vezetők visszaéléseire adott lehetőséget.⁴³ Jobbágytelkén is többeket kulákká nyilvánítottak, ami ellen földjeiknek a családtagok, rokonok közötti szétosztásával próbáltak védekezni. Fontos azonban megemlíteni, hogy a vizsgált településen nem voltak olyan erőszakos cselekmények, mint a közeli Vadadon, ahol egy kuláknak kikiáltott gazdát a falu határában agyonlőtték, aminek hatására az addig vonakodó falubeliek beléptek a kollektív gazdaságba.⁴⁴

39 1962. április 27.

40 László Márton: *A kollektivizálás menetrendje...*, 2009, i. m., 58–63.

41 Bárdi Nándor – László Márton: *A kollektivizálás és a falu átalakítása*, 2008, i. m., 235–236.

42 Oláh Sándor: *Társadalmi konfliktusok...*, 2008, i. m., 291–292.

43 Uo. 298.

44 László Márton: *Kulák-névjegyzékek a...*, 2005, i. m.; László Márton: *Kollektív gazdaság-ellenes akciók...*, 2005, i. m.

„A porba le volt hintve, már ott volt az alvadt vér... Úgy hallottam én, hogy a kocsni után kötötték, elesett, és akkor húzták a kocsni után. Egy embert meg kellett ijesszenek, hogy álljanak be a kollektívbe a többiek. S aztán utána [a vadadiak] mind beálltak.” (S. Zs.)

Az eset híre természetesen eljutott Jobbágytelkére, azonban a kollektív megalakulásának ügyében nem hozott előrelépést. Ki kell emelni azonban Lokodi Gáspár, helyi plébános esetét, aki ebben az időben többször is a kommunista rendszer és a kollektivizálás ellen prédikált, és ezért 1960-ban letartóztatták, majd börtönbüntetésre ítélték.

A kommunista hatalom falubeli berendezkedésében fontos szerep jutott az infrastruktúrális fejlesztéseknek, melyekkel a mezőgazdaság szocialista átalakulását is elő kívánták segíteni. Az agitáló propagandában pedig részt vettek az országos szervezetek helyi tagszervezetei is. Mindenek előtt a magyarság legfőbb érdekképviseleti szervezetének számító Magyar Népi Szövetség említendő meg, de a Romániai Demokrata Nők Szövetsége, az Ifjúmunkás Szövetség, a Vöröskereszt, a Román–Szovjet Baráti Társaság és a Békeharc-bizottság is rendelkezett jobbágytelki csoporttal.⁴⁵

Mindezek ellenére a helyi lakosság ellenállt a kollektivizálásnak, a kényszerből megalakuló gazdasági társulás pedig nem úgy működött, ahogyan kellett volna, ugyanis a tagok nem vették komolyan a hagyományos paraszti gazdálkodástól eltérő módon, felülről szerveződő társulásban való munkát.

A kollektivizálás elkerülésében fontos szerep jutott az akkori helyi vezetőségnek, mindenek előtt Balla Antal tanácsitkárnak, aki jobbágytelki lakos lévén ugyancsak a falu kiútkeresésében fáradozott. Az akkori törvényekben és az adminisztrációban való jártasságából kifolyólag tudomást szerzett arról a jogi kiskapuról, miszerint a Jobbágytelkéhez hasonló dimbes-dombos- és hegyvidéken elterülő települések esetében nem kötelező a kollektív gazdaság létesítése. Az ilyen vidékeken a határ összevont, gépesített művelése nehezebb volt és a földek minősége is gyengébb volt az árterületek és síkságokéhoz képest. A földek rossz minőségére és tagosításuk nehézségeire, a dombos határra hivatkozva a helyi előljárók kijárták a felsőbb vezetésnél, hogy a kollektivizálás 1962-es befejezéséig Jobbágytelkén ne alakuljon termelőszövetkezet. Emellett a szalmafonásra használt búza termesztése is szerepet játszott, ugyanis azt nem lehetett a helyi mezőgazdaság igényeit figyelmen kívül hagyó felsőbb utasítások, tervek szerint termesztetni. Az ebből a szalmából készült dísz tárgyak és kalapok pedig eljutottak a felsőbb pártvezetéshez, illetve nemzetközi kiállításokon is szerepeltek.

A korszakról és a kollektivizálás elmaradásáról szóló visszaemlékezésekben számos legenda is megjelenik, melyek a kiváltságos helyzet kialakulását taglalják. Egyesek elmondása szerint az illegális pálinkafőzésnek is nagy szerepe lehetett abban, hogy a

45 Balla Antal et al.: *Jobbágytelke falu keletkezése*, 1961, i. m., 3–5.

falu nem kényszerült egy termelészövetkezetbe. Az adatközlők elmondása szerint a pártvezetést többek között pálinkával is sikerült jobb belátásra bírni. Ugyanilyen szerepet tulajdonítanak a szalmából fonott tárgyoknak, melyeket állítólag az RMP és az ország első emberének, Gheorghe Gherorghiu-Dej-nek ajándékoztak. Az elbeszélések szerint az első titkárnak annyira megtetszettek ezek a szalmatárgyak, hogy közbenjárt Jobbágytelke érdekében. Az ajándékozásról szóló írott dokumentum nem került elő a kutatásom során, de egy 1955-ös, a szalmafonással foglalkozó falubeliek által írott kérvény valóban létezik. Ebben az érintett személyek engedélyt kérnek a szalmából készült termékek más rajonokban⁴⁶ való értékesítésére. Hogy ennek a levélnek és az esetleges ajándékoknak mekkora szerepe lehetett a téészesítés elkerülésében, az további kutatások tárgyát képezik majd.

„Volt egy fehérnép a falu végén, aki értette ezt a csipkéből széket, asztalt. Valahogy mindent béfontak szalmával. S akkor Gheorghiu-Dej-nek volt véve fel a minisztériumba, hogy igenis itt a szalmamunkáért nem tudunk a kollektívbe menni belé, mert itt a búzát haza kell vinni. Mert a szalmát ki kell szedni. A búza feje levágódik, s akkor a szalma kiszedődik, aztán abból a szalmából készítik a kalapfonást, minden félit. Aztán azt mondták, hogy Jobbágytelke kimarad a kollektivizálásból a szalmamunka feldolgozásáért. Aztán így maradtunk mi ki, ezen keresztül, hogy mégis a munkát mentjük meg. Szóval az állam is mentse meg.” (M. L.)

Az adatközlők elbeszéléseinek egyik alappillére a kollektivizálás korszakának tanácsitkáráról szóló részletek. Balla Antal úgy van bemutatva, mint a téészesítés elkerülésében kulcsszerepet játszó személy. 1926-ban született Jobbágytelkén egy hétgyermekes földművelő családban, iskolái elvégzése és a katonai szolgálata után a helyi néptanácsnál vállalt titkári állást. A jobbágytelki, majd székelyhodosi tanácsnál 31 évig volt tanácsitkár, illetve 10 évig tisztviselő. 1945-től ő szervezte meg és vezette a Jobbágytelki Népi Együttest, amely szervezői munkájának köszönhetően a falu meghatározó kulturális intézménye lett. A helyi adminisztratív elit tagjaként rálátása volt a kollektivizálás menetére. Többek között az ő feladata is lett volna a helyi termelészövetkezet megszervezése, azonban tudatában volt a mezőgazdaság szocialista átszervezéséből származó következményeknek, így ő is a kollektív minél későbbi megalakulásában volt érdekelt. A közeli Görgény-völgyének nem kollektivizált hegyvidéki falvairól tudomást szerezve, Jobbágytelke földrajzi adottságaira hivatkozva adminisztratív úton próbált kiutat keresni a téészesítés alól. Kultúraszervező tevékenysége egyfajta gesztusként értékelhető a hatalom irányába: kollektív gazdaság ugyan nem alakult a faluban,

⁴⁶ Akkori, járási szintű közigazgatási egység.

de a szervezett előadások a kulturális életre vonatkozó szocialista követelményeknek is megfeleltek.

Az 1962-ben hivatalosan is lezárult kollektivizálási folyamat után is magántulajdonban maradtak a jobbágytelki földek, és kollektív gazdaság sem alakult a településen. Ez a hagyományos gazdálkodás folytatásának lehetőségét jelentette a falubeliek számára. Kiegészítő jövedelemként pedig megmaradt a szalmafonás és a szalmakalap-készítés, illetve az illegális pálinkafőzés. A szalmafonás azonban már intézményi keretet is kapott, ugyanis a megfont szalma egy részét egy segesvári gyárnak adták el, ahol különböző árucikkeket készítettek belőle. A kész kalapokkal környékbeli városok piacain és vásároknak kereskedtek a jobbágytelkiek. Sokan állattartásra rendezkedtek be, és a felnevelt állatokat az állami húsfeldolgozó-vállalatoknak adták el. Egy 1989-es statisztika szerint a magángazdaságok kevesebb, mint 10%-át birtokolták az ország területének, de az állatállomány 34%-át biztosították, illetve egyes termékek esetében majdnem a felét biztosították az országos termelésnek. Ekkor az egyéni gazdák tulajdonában 600000 domb- és hegyvidéken működő gazdaság volt. Ez az agrárterületek mintegy 9,6%-át tette ki, mégis az ország állatállomány egyharmadát, a tej és hús több mint felét, a burgonya több mint 40%-át biztosították.⁴⁷

A hagyományos gazdálkodásban a parasztok évszázadok tapasztalatai alapján ismerték, hogy családjuk milyen készletekkel, szükségletekkel rendelkezik, milyen döntéseket kell meghozniuk, milyen szabályokat kell betartaniuk ahhoz, hogy anyagi jólétre tegyenek szert, gazdaságilag előrelépjenek.⁴⁸ Ezzel szemben a felülről, sok esetben hozzá nem értő személyek által irányított tervgazdálkodásban a család igényei elé az állam érdekei, szükségletei kerültek, a döntések pedig nem vették figyelembe a természeti, gazdasági és kulturális tényezőket sem.

Az egyéni gazdaságok megmaradása Jobbágytelkén viszonylagos anyagi jólétet eredményezett a környező, kollektivizált falvak lakóihoz képest. Nem hiába tartotta magát az a mondás, hogy Jobbágytelke „kicsi Amerika” volt a kommunista rendszer idején.⁴⁹

„Hát akkor azt mondták, hogy ez kicsi Amerika. Irigyek voltak, akkor jobban ment.” (O. V.)

„Hát, jobban járt [a falu], mert ugye, mindenki dolgozta az ő sajátját, amennyi volt, egy hektár, két hektár, négy... Jobb volt. Hát persze. Ha kollektív lett

47 Neményi Ágnes: *Erdélyi falvak...*, 1997, i. m., 10–11.

48 Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*, 1997, i. m., 456–476.

49 Ennek egyik látványos bizonyítéka az állatállományra, illetve a gabona- és növénytermesztésre vonatkozó adatok összehasonlítása. Az ide vonatkozó adatokról lásd a mellékelt táblázatokat!

volna, innet sok el kellett volna menjen, mert itt nem tudta volna megkeresni, a normát megcsinálni.” (M. B.)

A környékbeli, hasonló földrajzi adottságokkal rendelkező, de mégis kollektivizált falvakban és Jobbágytelkén eltérő folyamatok zajlottak le gazdasági, kulturális és társadalmi téren. Mivel a kollektív gazdaságokat gépesítették, csak kevés munkaeőre volt szükség. Így a felszabadult, főleg fiatal munkaerő kénytelen volt ipari központokba ingázni, illetve sokan végleg elköltöztek a falvakból. Ezzel szemben Jobbágytelkén a magánkézben maradt földeken a gazdák tovább folytathatták a hagyományos, igen kis mértékben gépesített gazdálkodást. A hagyományos eszközökkel és módszerekkel végzett földművelés esetében minden munkaeőre szükség volt, így Jobbágytelke esetében sokkal kisebb volt az ingázók és elköltözők száma ebben a korszakban. Ez csak az 1989-es rendszerváltás után változott meg, amikor a munkaképes lakosság ebből a faluból is nagyobb számban ment magyarországi vendégmunkára, és sokan le is telepedtek a határon túl.

„[1989 után] kezdődött a kivándorlás. Főleg a fiatalok... Óh, erősen kevesen, hárman-négyen ha visszajöttek. Hát Gyál és Törökszentmiklós, Budapest... Gyálra mindjárt írassák ki, hogy Jobbágytelke, annyian elmentek. Úgy kezdtek, hogy elment az apa vagy az anya egy-két hónapig dolgozni, aztán visszajött, és vitte a családot.” (O. V.)

A kollektivizált falvak társadalmában gyökeres változás állt be, ugyanis a helyi tulajdoni- és társadalmi viszonyok átrendezését célzó hatalmi elképzelések és erőfeszítések nem csak a nem csak a helyi társadalom és az állam viszonyában, hanem a lokális társadalom belső viszonyaiban is feszültségeket gerjesztettek.⁵⁰ Ezek a közösségek fokozatosan elöregedtek és a helyi kulturális élet is leépült. Jobbágytelkén azonban a belső viszonyok alig alakultak át, és tovább éltek a helyi hagyományok is. Megalakult a fiatalokból és középkorúakból álló Jobbágytelki Népi Együttes, amely énekes-táncos kultúrműsorral az ország számos pontjára és Magyarországra is eljuthatott. Balla Antal tanácsitkár kultúraszervező tevékenységét dicsérte egy színjátszó csoport életre hívása is. Mindemellett a faluban szervezett csoportok Marosvásárhely és Kolozsvár színházaiba is rendszeresen eljártak, illetve vendéglődőket fogadtak.⁵¹

Az 1989 utáni változások Jobbágytelkét is érintették. Míg a kollektivizált falvakban az államosított földek visszaszolgáltatása körül folyamatos konfliktusok voltak, addig a kutatott településen a magánkézben marad földeket nem kellett visszaadni

50 Oláh Sándor: *Társadalmi konfliktusok...*, 2008, i. m., 297.

51 Balla Antal: *Együttesünk élete*, 1977, i. m., 18–20.; Balla Antal: *Színházi levél Jobbágytelkéről*, 1984, i. m., 11.

tulajdonosaiknak. A nagyobb mértékű elvándorlás, a nehéz általános gazdasági helyzet ellenére a falu élénk kulturális élete továbbra is megmaradt. A tánc csoport továbbra is működött, és 1999-ben megrendezésre került az első Marosszéki népzene- és néptánc-tábor, amely azóta minden évben a legjelentősebb kulturális és turisztikai eseményének számít a környéken. A törést nem szenvedő kulturális életnek köszönhetően sokáig fennmaradt a népviselet, a farsangolás, az aratókaláka és a szüreti bálozás szokása is.⁵²

„Hát minden második vasárnap bál volt. Öt évig a komámmal ketten csináltuk a bált, minden második vasárnap. Most nincs. Nem is tudnak táncolni most párban a mostani fiatalok. Alig van... Hát akkor meg volt abban az időben a szép cigányzene, muzsika, cimbalom bőgő, más nem volt. Kontra... Hát, Péterlakán hét csoport volt, zenekar. Prímás, cimbalom, gardony...” (K. Zs.)

A jelenlegi gazdasági helyzetről elmondható, hogy Jobbágytelke is hasonló gondokkal küzd, mint más erdélyi falvak: az elöregedés, a szükséges korszerű gazdasági eszközök hiánya, a nem kifizetődő termelés miatt egyre inkább teret veszítenek a családi gazdaságok. Helyüket egy szűk réteg, a mezőgazdasági vállalkozók veszik át, de nagyon sokan parlagon hagyják földjeiket, mivel sem eszközük, sem erejük nincs megmunkálni azt. A még mezőgazdasággal foglalkozók igyekeznek az állami és uniós támogatásokat igénybe venni. A 21. századi modernizáció hatásai is éreztetik hatásukat, a közelmúltban többek között ravatalozó és műfüves labdarúgó-pálya is készült a faluban, illetve az újonnan épült lakóházak esetében is megfigyelhető a hagyományos és egészséges képet mutató építkezés megszűnése is.

A viszonylagos gazdasági szabadság a társadalmi berendezkedésre, illetve a kulturális életre is hatással volt. Mindez a jelenben is érezteti hatását. Bár a migrációs és folyamatok és a hagyományos gazdálkodási stratégiák fokozatos háttérbe szorulása Jobbágytelkén is megfigyelhető. A lassú elöregedés és népességcsökkenés ellenére ez a falu sokkal jobb gazdasági és szociális helyzetben van, mint az egykoron kollektivizált szomszédos települések.

Összegzés

Mint látható, Jobbágytelke folyamatosan szabad székelyek és néhány jobbágycsalád által lakott falu volt, amelyet a történelem fontosabb eseményei (1848-49-es forradalom és szabadságharc, világháborúk, kommunista hatalomátvétel) sem kerültek el. Ennek ellenére Jobbágytelke egészen napjainkig szinte teljes egészében meg tudta őrizni jellegzetes felekezeti és etnikai szerkezetét, illetve agrárjellegét, ami a falu elszigetelt

52 Balla Antal et al: *Jobbágytelke falu keletkezése*, 1961, i. m., 3–5.; Balla Lóránt: *Jobbágytelki táncos-aratókaláka*, 2012, i. m., 26–31.

fekvésének, egykori jellegzetes rendi társadalomszerkezetének volt köszönhető. A falu homogén jellegéből adódóan, viszonylag egységesen viszonyult a 20. század második felében bekövetkezett erőszakos, illetve mesterséges makrofolyamatokhoz, mindenek előtt a kollektivizálás kihívásaihoz. Munkámban bemutattam, hogy miként zajlott a termelőszövetkezetek megalakítása más országos szinten, illetve milyen kísérleteket tett a hatalom a jobbágytelki téveszesítés érdekében. A mezőgazdaság szocialista átalakításának elkerülése a hagyományos gazdálkodási stratégiák továbbélését és újabbak kialakulását hozta magával, aminek köszönhetően a szomszédos településekhez viszonyítva Jobbágytelke gazdasági jólétre tett szert. Míg a kutatott településen a gazdák saját földjeiken, saját döntéseik alapján és saját igényeiknek megfelelően gazdálkodtak, addig a környező, államosított mezőgazdaságú falvakban az egyén háttérbe szorult, a gazdasági cselekvések többsége pedig a hatalom tervei alapján valósult meg. Ez utóbbi pedig nem minden esetben bizonyult jó stratégiának. A törést nem szenvedő társadalmi és kulturális élet csak az 1989-es változások után változott meg Jobbágytelkén. Más erdélyi településekhez hasonlóan a 21. század eleji Jobbágytelke is számos gonddal küzd (előregedés, egyre nehezebb gazdasági helyzet). A kollektivizálás elkerülésének köszönhetően a környékbeli falvakhoz viszonyítva mégis a viszonylagos gazdasági jólét és továbbra is élénk kulturális élet jellemezi a települést, mely a jövőre nézve bizakodóbbá teszi az ott élőket.

Irodalom

- Balla Antal: *Együttesünk élete*. In: Művelődés. 1977, 11. 18–20.
- Balla Antal: *Színházi levél Jobbágytelkéről*. In: Művelődés. 1984, 4. 11.
- Balla Antal et al: *Jobbágytelke falu keletkezése*. In: Székelyhodos község monográfiája. Székelyhodos, Székelyhodosi Polgármesteri Hivatal Archívuma, 2/1961, Instructiuni și circulări organe superioare, 1961. 3–5.
- Balla Lóránt: *Jobbágytelki táncos-aratókaláka*. In: Művelődés. 2012, 6. 26–31.
- Bárdi Nándor – László Márton: *A kollektivizálás és a falu átalakítása*. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008. 234–241.
- Bogdándi Zsolt – GÁLFI Emőke: *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei I. Erdélyi Történelmi Adatok VIII*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006.
- Bottoni, Stefano: *Az ötvenes évek a kelet-közép-európai kommunista államokban. A pártállami nemzetiségi politika alakváltozatai*. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008. 230–233.

- Csetri Elek – Imreh István: *Társadalmi rendek, rétegek Erdélyben 1848 előtt*. In: Erdélyi Múzeum. 1997, 1–2 (LIX). 121–181.
- Demény Lajos: *Székely oklevéltár IV. Új sorozat IV. Székely népesség-összeírások 1575–1627*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997.
- Demény Lajos: *Székely oklevéltár V. Új sorozat V. Székely népesség-összeírások 1635*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1999.
- Demény Lajos: *Székely oklevéltár VI. Új sorozat VI. Székely népesség-összeírások 1635–1653*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000.
- Demény Lajos: *Székely szabadság, katonáskodás és fejedelmi politika (1562–1648)*. In: Egyed Ákos – Magyar András (szerk.): *A székelység története a 17–19. században*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2001. 197–236.
- Demény Lajos: *Székely oklevéltár VII. Új sorozat VII. Székely népesség-összeírások 1654–1680*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004.
- Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1981.
- Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2010.
- Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó (szerk.): *János Zsigmond Királyi könyve 1569–1570. Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003.
- Fél Edit–Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, Balassi Kiadó, 1997.
- Gagy József: *A krízis éve a Székelyföldön. 1949*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2004.
- Kós Károly: *A nyáradszeredai nagyvásárok*. In: Uő: *Tájak, falvak, hagyományok*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1976. 362–365.
- Kovács Imre: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szervezeti és hatalmi változásai*. Budapest, Argumentum Kiadó–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), 2013. 33–34.
- Kovács András – Kovács Zsolt (szerk.): *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I. 1727–1737*. (Erdélyi Művelődéstörténeti források 1.). Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2002.
- László Márton: *Kulák-névjegyzékek a Maros megyei Marosvásárhely rajonban, 1949–1952*. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években*–Tanulmányok. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2005. 175–198.
- László Márton: *Kollektív gazdaság-ellenes akciók Maros tartományban 1950–1951*. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2005. 199–272.

- László Márton: *A kollektívizálás menetrendje és modelljei a Székelyföldön*. In: Korall. 2009, augusztus. 56–85.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. évi VIII. Törvényczikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként*. Budapest, Pesti Nyomda, 1897.
- Neményi Ágnes: *Erdélyi falvak – gazdasági, szociális struktúrák és folyamatok*. Kolozsvár, Alsand Kiadó, 1997.
- Oláh Sándor: *Csendes csatátér. Kollektívizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda, TLA Közép-Európa Intézet–Pro-Print Könyvkiadó, 2001.
- Oláh Sándor: *Társadalmi konfliktusok egy székely falu kollektívizálása idején*. In: Uő: Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2008. 283–310.
- Orbán Balázs: *XIV. A Nagy-Nyárád völgye*. In: Uő: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. IV. Kötet*. Pest, Ráth Mór Kiadása, 1870. 83–87.
- Orbán Balázs: *Kiegészítések a Székelyföld leírásához II*. Csíkszék–Marosszék–Aranyosszék–Sepsiszentgyörgy, Charta Kft., 2006.131–136.
- Ortvay Tivadar (szerk.): *A telegdi főesperesség és plébániái*. In: Uő: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején: a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve. Budapest, Franklin Nyomda, 1892. 657–662.
- Pál-Antal Sándor: *Marosszék és Marosvásárhely az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején. Korabeli iratok, jegyzőkönyvek, lajstromok*. Székelyudvarhely, Haáz Rezső Alapítvány, 2001.
- Pál-Antal Sándor: *Marosszék 1701–1722 között. Az 1701–1703., 1710–1713., 1715-ös és 1721–1722-es összeírások*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2007.
- Rezi Botond: *The Bronze Hoard from Sâmbriaș (Mureș County)*. In: Marisia XXX., 2010, 45–67.
- Szabó Enikő: *Kalapkötés Jobbágytelkén*. In: Néprajzi Látóhatár, 1998, 3–4 (7). 32–49.
- Szabó Károly (szerk.): *Székely oklevéltár. II. kötet, 1520–1571*. Kolozsvár, Magyar Történelmi Társulat kolozsvári bizottsága, 1876.
- Szabó Károly (szerk.): *Székely oklevéltár. IV. kötet, 1264–1707*. Kolozsvár, Székely történelmi pályadíj-alap felügyelő bizottsága, 1895.
- Tóth István György (szerk.): *Relationes Missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707). Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes I*. Róma–Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1994. 301–392.
- Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–2002 között*. Kulturális Innovációs Alapítvány, 2007. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm> (2015-07-20)

Források

Maros Megyei Állami Levéltár - Direcția Județeană Mureș a Arhivelor Naționale
Székelyhodos Község Levéltára

Adatközlők

Kiss Zsigmond (1935)
Mosoni Benedek (1929)
Miklós Lázár (1925)
Orbán (szül. Balla) Veronka (1961)
Simó Zsigmond (1934)

Helynévjegyzék

Ákosfalva – Acățari
Beszterce – Bistrița
Bözöd – Bezid
Ehed – Ihod
Iszló – Isla
Jobbágytelke – Sâmbriaș
Kolozsvár – Cluj-Napoca
Marosvásárhely – Târgu Mureș
Segesvár - Sighișoara
Szászrégen – Reghin
Székelyhodos – Hodoșa
Szováta – Sovata
Torja – Turia
Vadad – Vadu

Táblázatok

1. táblázat: *Jobbágytelke és a szomszédos települések szarvasmarha-állományának összehasonlítása*⁵³

Település	1722			1895				1959/1960	2011
	Igás marha	Tehén	Ökör / üsző	Magyar-erdélyi	Piros-tarka	Bivaly	Összesen	Összesen	Összesen
Jobbágytelke	72	48	23	325	-	14	339	409	208
Székelyhodos	48	37	12	188	-	13	201	195	168
Ehed	37	39	8	171	-	2	173	305	90
Iszló	20	16	7	140	2	2	144	257	81

2. táblázat: *Jobbágytelke és a szomszédos települések loállományának összehasonlítása*⁵⁴

Település	1722	1895	1959/1960	2011
Jobbágytelke	7	95	169	33
Székelyhodos	7	56	79	27
Ehed	5	47	84	6
Iszló	7	27	81	26

3. táblázat: *Jobbágytelke és a szomszédos települések sertésállományának összehasonlítása*⁵⁵

Település	1722	1895	1959/1960	2011
Jobbágytelke	138	186	172	112
Székelyhodos	97	149	173	119
Ehed	87	78	220	116
Iszló	68	79	239	63

53 Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája...*, 1897, i. m.; Pál-Antal Sándor: *Maroszek 1701-1722 között...*, 2007, i. m.; *Situația economico-socială a comunei Hodoșa (Székelyhodos község gazdasági és szociális helyzete)*, 1959.; *Chestionarul privind situația economico-socială a localităților de deal și munte în anul 1960. – Fișa satului Simbriai (Kérdőív Jobbágytelke gazdasági és szociális helyzetéről)*, 1960.; *Chestionarul privind situația economico-socială a localităților de deal și munte în anul 1960. – Fișa satului Hodoșa (Kérdőív Székelyhodos gazdasági és szociális helyzetéről)*, 1960.; *Situația economico-socială a satului Ihod (Ehed gazdasági és szociális helyzete)*, 1960.; *Centralizator localitatea Hodoșa (Székelyhodos község mezőgazdasági adatai)*, 2011.

54 Uo.

55 Uo.

4. táblázat: Jobbágytelke és a szomszédos települések juh- és kecskeállományának összehasonlítása⁵⁶

Település	1722	1895		1959/1960	2011	
	Juh és kecske együtt	Juh	Kecske	Juh és kecske	Juh	Kecske
Jobbágytelke	73	614		450	185	12
Székelyhodos	67	559	8	226	144	34
Ehed	65	291		97	758	141
Iszló	10	259		191	55	54

5. táblázat: Jobbágytelke és a szomszédos települések gabona- és növénytermesztési mutatóinak összehasonlítása⁵⁷

	1772							1895							1959/1960									
	Adófizető személyek	Szántóterület (kőből)	Búza/rozs (kalangya)	Zab/árpa/tónkőly (kalangya)	Len/kender (kalangya)	Széna (szekér)	Szőlő (kapás)	Bor (fazék)	Gazdaságok száma	Szántóföld (katasztrális hold)	Kert (kat. hold)	Rét (kat. hold)	Szőlő (kat. hold)	Legelő (kat. hold)	Erdő (kat. hold)	Szántóföld (hektár)	Rétek/legelők (hektár)	Szőlő (hektár)	Búza/rozs (hektár)	Árpa/zab (hektár)	Kukorica (hektár)	Burgonya (hektár)	Takarmány-növények (hektár)	
Jobbágytelke	35	183	1458	728	156	62	75	843																
Székelyhodos	31	197	936	504	95	50,5	95	1072																
Ehed	24	150	827	457	97	44	32	336																
Iszló	22	90	427	132	61	33	30	182																
Jobbágytelke	264	1120	108	104	29	475	646																	
Székelyhodos	317	873	49	115	31	381	141																	
Ehed	156	737	71	84	14	165	143																	
Iszló	113	768	76	61	18	97	250																	
Jobbágytelke	649	95	26	198	95	199	28	120																
Székelyhodos	313	58	7	104	41	99	15	68																
Ehed	388	31	7	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.																
Iszló	441	33	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.																

Economic and social changes in a non-collectivized village in Maroszáék

Jobbágytelke (Sâmbriaş) is a little Hungarian village in Mureş County, Romania. This village was in a special situation during the communist period, because, contrary to the majority of the rural settlements, the collectivization process of the 1950s and 1960s did not take place in Jobbágytelke. The peasants continued the traditional agriculture with their equipment on their own lands. Besides this, some new economic strategies also evolved in the village (straw weaving, hat making, cattle breeding for sale, making illegal schnapps), which all contributed to the financial prosperity of the villagers compared to the neighbouring and collectivized settlements. In the collectivized villages, the young people moved away to the industrial centres and only the older inhabitants remained in the villages, which led to a degradation of the traditional lifestyle and customs. Contrary to this, in Jobbágytelke the special economic situation affected the cultural and social life of the village, and because the local youth did not migrate to urban settlements, the traditional lifestyle and the customs remained unchanged, so the village was more viable until 1989.

Keywords: collectivization in Romania, communism, social changes, farming

SZABÓ TÜNDE

Szádalmás helyneveinek vizsgálata

Helyneveink a településtörténet és a néprajztudomány jelentős forrásai, amelyek alakulásában nyomon követhetőek egy adott település természeti és társadalmi viszonyai, többet tudhatunk meg annak növényzetéről, állatvilágáról, egykori birtokosairól, határhasználati formáiról, egyes terekhez kapcsolódó különféle történeti mondákról, hiedelmekről. A helynevek gyűjtését, azok egyre gyorsabb hanyatlása teszi indokolttá. Jelen tanulmány egy a kelet-szlovákiai régióban található, magyar ajkú település, Szádalmás, történeti és élőnyelvi, bel- és külterületi helynévanyagát ismerteti. A néprajzi szempontú értelmezés mindemellett a helynevek változásával, és a változást generáló tényezőkkel is foglalkozik. Azzal, hogy a társadalmi és gazdasági átalakulás, életmódváltás, és az ennek függvényében változó lokális térhasználat, határhasznosítás hogyan befolyásolta a toponímiák alkalmazását az elmúlt fél évszázad során.

Kulcsszavak: Szádalmás, toponímiák, helynevek/földrajzi nevek változása

Jelen írásom célja Szádalmás történeti és élőnyelvi, bel- és külterületi helyneveinek ismertetése, néprajzi megszólaltatása. Ezen belül is a helynevek változásával és a változó lokális térhasználat helyi névkincre gyakorolt hatásával foglalkozom, azzal, hogy a lakosság határhasználatának intenzitása miként nyilvánult meg a helynevek alakulásában.

A vizsgálat a munkaintenzitás, valamint a különböző tevékenységi formák alapján végezhető el. Egy település, mint térbeli képződmény aktív és passzív terek rendszeréből áll. Legfőbb mérőpontjai a határban lévő mesterséges tájelemek, így például a dűloutak, gyalogutak, melyeken keresztül kirajzolódik a táj kiélésének, a határhasználatnak, a határbeli aktivitásnak a mértéke, és ennek függvényében azok megnevezése.¹

A helynevek gyűjtését úgy Szádalmás esetében, mint általában a toponímiák továbbélésének egyre gyorsabb hanyatlása teszi indokolttá. Sürgető tényező a társadalmi és gazdasági átalakulás, valamint az, hogy eltűnőben van azon társadalmi réteg, mely ezt a tudást még birtokolja és utódaira örökítheti át.

Ez a tudás, a település változásait tükröző helynévanyag fontos történettudományi és néprajzi forrásként szolgál a jelen kutatói számára. Ahogyan Bárh János a *Magyar Néprajzi Lexikon* idevonatkozó szócikkében is megfogalmazza, a helynevek elemzésével többet tudhatunk meg egy adott terület természeti viszonyairól, növényzetéről, állatvilágáról, vizeiről, egykori birtokosairól, határhasználati formáiról, termeléséről, társadalmi viszonyairól, a földrajzi nevekben megőrzött, hozzájuk kapcsolódó különféle történeti mondákról, hiedelmekről, néphagyományokról.²

1 Máté Gábor: *A térbeli aktivitás történeti vizsgálata...*, 2006, i. m. 115–116.

2 Bárh János: *Földrajzi név, helynév*, 1979, i. m. 225.

A helynevek gyűjtésének fontosságát, tudományos kutatásokban való felhasználásának lehetőségét már a 19. század derekán felismerték. Kezdetben a történészek, majd nyelvészek alkalmazták kutatásaikban. Ahogyan Gunda Béla is írja Kálnási Árpád *A csengeri járás földrajzi nevei* című írásának ismertetőjében, a tágabb értelemben vett földrajzi neveknek a gyűjtése és magyarázása mintegy kétszáz évre nyúlik vissza, melynek első száz évéről Szabó T. Attila sokoldalú áttekintést nyújtott *A magyar helynévkutatás a XIX. században* című munkájában. Nyelvészeti oldalról a helynevek vizsgálatát Melich János, Kniezsa István, Pais Dezső emelték magas szintre, de meghatározó alakja, és a gyűjtés módszerének kidolgozója volt Jankó János,³ aki néprajzi szempontból is fontos feladatnak tartotta a helynévgyűjtést.⁴ A későbbiekben Balassa Iván hívta fel a figyelmet arra, hogy a néprajz eddig nem élt kellőképpen azzal a lehetőséggel, amit e sokrétű földrajzinév-anyag forrása nyújt, és emellett kiváló példát hozott a helynévgyűjtések néprajzi szempontú felhasználására.⁵

Magyarországon az 1960-as évektől már közigazgatásilag nagyobb területeket lefedő névgyűjtemények születtek, Szlovákia magyarlakta területei azonban a Kárpát-medence azon régiójához tartoztak, ahol a rendszerváltozás idejéig, a kezdeti szórványos gyűjtéseket leszámítva nem folyt komolyabb helynévanyaggyűjtés, szintézisek létrehozásával pedig nem is próbálkoztak a téma kutatói.⁶ A szlovákiai magyar területek viszonylatában a névkutatás előzményeként mindenképp meg kell említenünk a Teleki házaspár és Jankus Gyula gyűjtőmunkáját.⁷ A rendszerváltozást követően a legtöbb helynévi adattár a *Magyar Névtani Dolgozatok* egyes számaiban jelent meg, melyek járási egységek helynévanyagát tették közre, így az Érsekújvári, Lévai, Komáromi járás több mint ötven településének helynévkincsét.⁸ Ezt követően megindult Csallóköz helyneveinek gyűjtése,⁹ 2002-ben Unti Mária szerkesztésében megjelent Dunaszerdahely helynévanyaga, Török Tamás Zoboraljai anyaga, majd 2011-ben az Ipoly menti gyűjtésének első kötete. Érzékelhető, hogy a megjelent helynévkutatások eredményei erőteljesen Szlovákia magyarlakta területének nyugati felét fedik le,

3 Az ő nevéhez fűződik Kalotaszeg, Torda-Aranyosszék, a Balaton-vidék, és a Bács megyei sokác falvak helyneveinek összegyűjtése.

4 Gunda Béla ismertetése Kálnási Árpád-Sebestyén Árpád: *A csengeri járás földrajzi nevei című íráshoz*, 1994, i. m. 711.

5 Balassa Iván: *A néprajztudomány és a földrajznév kutatás újabb eredményei*, 1978, i. m. 175.

6 Török Tamás: *Ipoly mente helynevei*, 2011, i. m. 11.

7 N. Császi Ildikó: *A társadalmi viszonyok...*, 2004, i. m. 77–78.

8 Uo.

9 Az első kötet 2000-ben jelent meg *Csilizköz földrajzi nevei* címmel, Horváth Ildikó és Telekiné Nagy Ilona munkája. Uo. 68.

ami feltételezhetően az ezen a részen működő intézmények hatásának tudható be.¹⁰ Ezért is tartottam fontosnak a kevésbé kutatott, egy a kelet-szlovákiai régióhoz tartozó település, Szádalmás helynévanyagának felgyűjtését, melyet reményeim szerint további települések helynévanyaga is követ.

Ahogy Máté Gábor is megfogalmazza a tájhasználat korábbi módjainak reliktumait, elhalványult olvasatait csak speciális eszközökkel, régészeti, levéltári kutatásokkal és módszeres terepbejárásokkal, térképek, valamint élő kútfők együttes felhasználásával lehet láthatóvá tenni. E vizsgálatok elsődleges célja az ember és környezete változó viszonyának, helyi sajátosságainak megismerése.¹¹ Munkám során egyrészt saját, empirikus úton nyert adataimra támaszkodtam, mely adatok egy részét félig strukturált interjúk, mentális térképek készítése és terepbejárás során gyűjtöttem, másrészt a 20. század első felében készült kataszteri térképek feltüntetett helynévanyagát is forrásként használtam. Dolgozatom módszertani tekintetben Kevin Lynch, amerikai kutató által használt mentális térképezés módszerére támaszkodik, amely az egyes társadalmi, kulturális csoportok jellemző kognitív reprezentációit térábrázolásuk és a velük készült interjúk segítségével méri.¹² A mérés során így megismerhetővé váltak a település szerkezeti elemei, azonosíthatóak a térképeken feltüntetett funkcionális és szimbolikus jelentőséggel bíró helyek, valamint leírhatóvá váltak a tér szerveződésében megjelenő elemek nem hivatalos megnevezései is.

Azon térelemek azonosíthatóak ily módon, melyek fontos szerepet játszanak a múlt és jelen megalkotásában. Ezeket Lynch csoportba rendezi. Ide sorolja azokat a területeket, településrészeket, amelyek önálló elnevezéssel rendelkeznek. A határvonalakat, melyek a település és egyes részeinek határait, kiterjedését jelölik. Az útvonalakat, amik mindezen településrészek, övezetek összekapcsolására szolgálnak, és a csomópontokat, amelyek ezek kereszteződésében állnak.

A mentális térképek közvetlen módszere, a térképrajzolás, mely során, arról kapunk képet, hogy a kutatás résztvevője a teret miként képzei el, hogyan tájékozódik benne. Gyűjtésem során a mentális térképezés módszerei közül a terepbejárás eredményezte a legsokrétűbb tartalommal rendelkező forrást. Az adatközlői bemutatás során ekkor jelentek meg legerőteljesebben a tér megnevezései, és ekkor tárulkoztak fel az identitásképzésben szerepet játszó értelmezések, személyes emlékek, egyéni benyomások.

10 Az 1960-as évek második felében a magyarországihoz hasonlóan szervezett keretek között folyt a kutatás a Nyitrai Pedagógiai Főiskolán. Teleki Tibor szervezésében indult meg a felvidéki gyűjtés. Jelentős helynévkutatási munkák folynak a nyitrai Konstantín Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karán, és fontos szerepe van a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézetnek is.

11 Máté Gábor: *A térbeli aktivitás történeti vizsgálata...*, 2006, i. m. 114.

12 Mester Tibor: *Mentális térképezés*, 2007, i. m. 300.

A szádalmási táj átalakulása és táji jellemzői

Szádalmás, a mai Szlovákia területén, a Rozsnyói járásban, a történeti Abauj–Torna és az 1881 előtti Torna vármegyében található. Hivatalos megnevezése 1927-től Jablonov nad Turnou. Bodnár Mónika a települést a tágabb értelemben vett Bódva völgye települései közé sorolja, mely magába foglalja a Bódva folyó jobb és baloldali mellékvizeire települt falvakat.¹³

Szádalmás határtelepülései keleten Tornagörgő, a Felső-hegy mögött Barka, Lucska, Kiskovácsvágása, Dernő, nyugaton Hárskút, délebbre Szilice, tőle kelet felé Jablonca, és nyugaton Körtvélyes.

A település etnikai arányát figyelembe véve egyértelműen magyar többségről beszélhetünk. A 2011-es népszámlálási adatok szerint a település lakosságának 80,46 százaléka vallotta magát magyarnak és 15,96 százaléka szlovák nemzetiségűnek.¹⁴

A falu domináns nyelve a magyar, és ez igaz annak ellenére, hogy a vegyes házasságok esetében a háztartásokban általánosan használt nyelv a szlovák. A 2011-es népszámlálási adatok alapján 808 lakosból 666 személy a magyar nyelvet, 92 személy a szlovákot használja.¹⁵ Ez körülbelül 30 háztartás esetében jelent szlovák nyelvhasználatot.

Maga a településnév utal arra, hogy egykor a Szádvári uradalomhoz tartozott, valamint arra, hogy jelentős gyümölcsstermő területről, almafákban bővelkedő helyről van szó. A legkorábbi feljegyzés egy 1234-re datált határkörülírási okiratban olvasható, melyben Szádalmást a szomszéd településsel, Körtvélyessel együtt Szádvár tartozék-birtokokként említik.¹⁶

Szádalmás tehát a Tornai-völgyben, az Alsó- és a Felső-hegy ölelésében fekszik. Természeti adottságai rendkívül jók. Határa erdőkben, rétekben, legelőekben, gyümölcsösökben és szőlőskertekben, jól termő szántóföldekben gazdag. A Felső-hegy fái vegyesek, lomb- és tűlevelűek, az Alsó-hegyen pedig tölgy, bükk, juhar, gyertyán található.

A karsztvidékként számon tartott terület barlangokban, víznyelőkben, tölcsérformájú horpadásokban, domboldalakon előbukkanó sziklahátakban, zombolyokban, töbrökben és forrásokban bővelkedik. Fényes Elek a következőt írja a településről: „Almás, magyar falu, Abauj–Torna vgyében, Tornához nyugotra 2 mfdnyire: 390 kath., 298 reform. és evang., 19 zsidó lak. Kath. paroch. templom. Tágas szőlőhegy. Sok gyümölcs, különösen szilva és alma. Termékeny határa jó buzát s káposztát terem; rétje

13 Bodnár Mónika: *Etnikai és felekezeti viszonyok...*, 2002, i. m. 10.

14 A Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatal online elérhető, 2011 évi népszámlálási adatai alapján a település lakosainak száma 808 fő. Ebből 129 szlovák, 650 magyar, 1 cseh nemzetiségűnek vallotta magát, 28 fő pedig nem nyilatkozott. <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=50355> (2015-02-01)

15 <http://portal.statistics.sk/files/obce-v1-domacnost.pdf> (letöltés: 2015-02-06)

16 Német Zsuzsanna: *Szádalmás a történelem forgatagában*, 2006, i. m. 18.

kétszer kaszálható; erdeje van. A falu a tornai kies völgyben fekszik, s itt visz el a Kassáról Rosnyóra vivő országút, mely már most a szoroskői szorulatot elkerülvén, egyenesen Hárskútnak tart, s kősziklákba bevágva, roppant szorgalommal, mesterséggel, és költséggel készült. F. u. nagyobb részt h. Eszterházy, kinek itt több szép gazdasági épülete, s nagy pinczékkal ellátott magtára van. A helység 16 1/4 egész urbéri telket számlál. Ut. p. Rosnyó.”¹⁷ Összegezve elmondható, hogy a 18. századtól a 19. század első feléig Szádalmás határának keleti része az Eszterházyak tulajdonában állt, nyugati felében az Andrásyoknak voltak birtokaik, itt volt Andrásy Géza gróf szőlős birtoka, gyümölcsöse, erdeje. Az Alsó-hegy keleti részében pedig az úrbéri erdők húzódtak. 1884-ben Nagyida gazdag nemesi családja, Harsányi János földbirtokos megvásárolta az Esterházy-féle birtokokat, és fia számára nemesi kúriát emelt a falu kitüntetett pontján. Harsányi József, miután az 1900-as országgyűlési választásokon sikertelenül szerepelt, öngyilkos lett. A Harsányi-féle részvényeket elárverezték, és a helyiek tulajdonába kerültek. Erről tanúskodik a Harsányi-féle Részvénytársaság 1902-től 1944-ig vezetett számviteli naplója.¹⁸

A határ menti település jelentős változásokon ment át a 20. század második felében. Az 1950-es év változásokat hozott, megindult a mezőgazdaság kollektivizálása, és a tulajdonképpen első szövetkezet 1952. szeptember 15-én létrejött. A földművelési szövetkezet indulásakor 62 gazda volt a tagja, és 440 hektáron folyt a gazdálkodás. Ebből 245 hektár volt szántóföld, a többi rét, legelő és erdő. Gépek hiányában hagyományos módon folyt a gazdálkodás, de a rossz feltételek miatt egyre több munkaerő hagyta el a szövetkezetet, ami a felbomlás határára került. Ennek elkerülése érdekében csak 1972-ben történt előrelépés, egyesítették az almási, jabloncai és körtvélyesi szövetkezeteket, majd később a görgői szövetkezetet is. Ekkor a helyi termelőszövetkezet mintagazdaságként működött.

A Felső-hegyen 1951 szeptemberében megindult a Torna–Rosnyó vasútvonal építése, amely munkát, és új perspektívát teremtett az 1949-óta föld nélkül maradt családoknak. Mindez pozitív hatással volt a település gazdaságára.

A település már a szocializmus idején is központi szerepet töltött be. 1958-ban megkezdték a falu délkeleti részében az új általános iskola építését, mely 1960-tól működik, és tömöríti magába a szomszédos falvak diákjait is.

Szádalmás gazdasági, társadalmi berendezkedését és fejlődését jelentősen meghatározta az 1971-ben létrejött Transzit kompresszorállomás, amely Oroszországból továbbítja a földgázt Pozsony, nyugat felé. Az évről évre bővülő ipari létesítmény az Alsó-hegy lábánál kapott helyet. Új távlatokat nyitott, munkalehetőségeket teremtett. A közösségen belül egyhamar kialakult egy réteg, a kompresszorállomáson dolgozók,

17 Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*, 1851, i. m.

18 Németh Zsuzsanna: *Szádalmás a történelem forgatagában*, 2006, i. m. 43–81.

„tranzitosok” rétege, akiknek jelentősen javult anyagi és társadalmi helyzete. Ennek volt következménye az 1980-as években megkezdett nagyarányú építkezés, és ekkor alakult ki a település keleti és nyugati felében is az Újsor.

A gazdasági fejlődés magával vonta az infrastruktúra fejlődését is. Az egyre bővülő Tranzit kompresszorállomás lehetőséget teremtett arra, hogy sűrű, menetrend szerinti járással közvetlenül megközelíthető legyen a település, ami megkönnyítette a közeli nagyvárosok elérhetőségét is, mint Rozsnyó, Szepsi vagy Kassa. Ez egyszerűbbé tette az ingázást, a városban való munkavállalást. Mindez erőteljes életmódbeli változásokat is jelentett. A falusi életformára berendezkedett réteg arra kényszerült, hogy megváltoztassa életmódját, térhasználatát, aminek következtében csökkent a határhasználat intenzitása.

1981-ben felépült a helyi tornaterem az általános iskola épületei mellett. 1980-ban a Felsőhegy lábánál, 1,5 km-re a településtől lefektették az új vasútállomás épületének alapjait, majd 1984-ben átadásra került az egészségügyi központ. 1985-ben indult meg a helyi ravatalozó építése a temető nyugati sarkában, a régi zsidó temető felszámolásával.

1986-ban az új postahivatal építését kezdték meg egy, a falu központjához közel eső telken. Az addigi postahivatal elavult, és faluszerkezeti szempontból kevésbé kedvező helyen, a település majdnem legészakibb részén, a Koronán helyezkedett el. Tehát már 1989-ig, a szocializmus éveiben a településnek sikerült magas fejlettségi szintre jutnia, infrastruktúrájával, gazdaságával, életszínvonalával kiemelkedett a környező falvak közül.

Ami a település területeinek, határainak hasznosítását illeti a rendszerváltás, 1989 novembere változást hozott. Lassan megindult egyfajta restaurációs folyamat, a kommunista rezsim előtti állapotok visszaállítására, ennek értelmében visszaigényelhetővé váltak az egykor államosított földtulajdonok. Az 1990-es évek végén már egyre kisebb igény mutatkozott a földek művelésére, a „mező beültetésére”. Sokan termény formájában váltották ki járulékkukat, amit még háztáji állattartásnál felhasználtak, vagy egyszerűen eladtak. A restaurációs folyamat sikertelensége összefüggésbe hozható azokkal, hogy az 1950–1960-as években született generáció már nem nevelődött bele a földművelésbe, hanem főként az ipari szférában, a kereskedelemben helyezkedett el, amely mellett háttérbe szorult, vagy teljes mértékben kiszorult a szántóföld művelése. Ily módon azok megnevezése is kikerült a mindennapi szóhasználatból.

A helyi JRD¹⁹ 1994-ben kényszerült arra, hogy szétváljon a görgői szövetkezettől, így csak Körtvéyes és Jablonca csatlakozott a Szádalmási mezőgazdasági szövetkezethez. Ekkor a már vállalkozásként működő szövetkezet a gazdasági összeomlás szélén állt felhalmozott adósságaival, és munkásokat is alig foglalkoztatott. Később központilag átkerült a vállalkozás Körtvéyesre, és máig társszövetkezetként működnek, de

19 Jednotné Roľnícke Družstvo, magyarul: Egyesült Földművelési Szövetkezet.

szerepe és jelentősége háttérbe szorult. A helyiek földtulajdonát bérbe veszik, ám a termőföldek mintegy nyolcvan százalékát nem művelik.

Szádalmás belterületeinek, utcáinak informális megnevezései

Morfológiai szempontból Szádalmás esetében többutcás szalagtelkes faluszerkezetről beszélhetünk. Ahogyan más településtípusok esetében, itt is jellemző, hogy a népességgyarapodás az egységes szerkezetet, tehát az egyutcás szalagtelkes szerkezetet átalakította, melynek eredményeképp Szádalmás fő utcája fokozatosan bővült.

Felvidék helynévanyaga legfőképp a belterületi neveket tekintve tér el az anyaországi helymegjelölésektől, ugyanis a kisebb településeken évtizedekig hiányzott, vagy máig hiányzik a hivatalos utcanév. A lakóhely megjelölése hivatalos iratokban, a posta-címzés csak településnév és házszám feltüntetésével jelenik meg. Mindez elmondható Szádalmásról is, hiszen Szádalmás utcáinak hivatalos neve máig nincs, és a múltban sem volt. Ennek ellenére a lokális közösség körében kialakultak még napjainkban is a gyűjthető, a szájhagyomány útján öröklődött és fennmaradt helynevek.

Belterület alatt a település lakott részét, külterület alatt pedig az ezen kívül eső szántóföldeket, erdőket, réteket és legelőket értjük. A belterületi utcanévek feltárása során az adatközlők által elmondottakra hagyatkoztam, valamint a helyi krónikában feljegyzett szövegekre, melyek alapján az elmúlt fél évszázad utcanévanyagának életét, változását figyeltem meg a változó térhasználat függvényében. Adatközlőim mentális térképei alapján egy korábbi, 1940–1950-es évekbeli állapot térképes bemutatását is megcéloltam (1. ábra).

Általánosan nézve a helynevek létrehozásának alapvető motivációi vannak, többek között segítik a tájékozódást és az eligazodást, valamint a tér strukturálását. Balázs Géza nyelvész, néprajzkutató írja, hogy a helynévadás további fontos motivációja a tér humanizálása, azaz kisajátítása, a „saját világ”, a lokális környezet meghatározása az „idegennel” szemben.²⁰ Ahogyan az 1940-es és 1950-es éveket ábrázoló térkép is mutatja, a település Fő utcája észak–déli fekvésű. A térképen a település északi felében kelet–nyugati irányban húzódik az akkor Főútnak, Koronának nevezett út, ami 1985-ig országútként funkcionált. Kereskedelmi útvonal volt Kassa és Rozsnyó között, ennek mentén állt az egykori postahivatal, két fogadó, kocsmá, valamint egy „állásként” emlegetett gazdasági épület. Az egyik terepbejárás alkalmával adatközlőm minderre a következőképpen emlékezett vissza: „Itt a régi posta épületével szemben volt az állás, ahova a szekerekkel beállhattak az ökrök, lovak pihenni. Gazdasági épületnek kinéző épület. Mellette zsidó kocsmá volt, szálló, ahol kipihenhették a kocsisok az utat, itt tudtak inni, étkezni, elkártyázni a pénzüket. Sót szállítottak, meg bort Lengyelországba.

²⁰ Balázs Géza: *A helynevek antropológiai nyelvészeti szempontból*, 2008, i. m. 349.

Emlékszek sokszor ülve aludtak, felügyelni kellett a kocsit az állásban, az állásba nem e lopják meg. A vendéglátók azt szolgálták, hogy aki az 1930-40 évekig itt áthaladt szerével, ott pihentette meg a jószágot az állásban. Mikor kivirradt, folytatták útjukat.”²¹

A helyiek kétféleképpen magyarázzák a Korona megnevezést. Korona mint a falu legkiemelkedőbb, legfontosabb útja, és/vagy Korona, mert a kereskedők itt költötték el koronájukat. Az 1985-ös évben új főútvonal épült a Koronától északabbra. A változásnak megfelelően napjainkra a Főút megnevezést átvette az új építésű út, az addig pedig Régi főútként nevezik. A Régi főút jelentősége lefokozódott, zsákutcává vált, és nyugati része szinte teljesen kiszorult a használatból.

Ahogy a térkép is mutatja a település keleti, illetve nyugati felén a Fő utcával párhuzamos a Kertalja utca és a Juhcsapás. A Fő utcától mind a keleti mind a nyugati irányba eső Kertalja utca már kertekkel, szántóföldekkel volt határos mondhatni egészen az 1980-as évekig. A Juhcsapás a juhok kihajtására utal, mivel ezen az úton hajtották ki az állatokat a Felső hegyre. A kihajtás a szövetkezetesítés utáni időszakban az állatlétszám csökkenése miatt megszűnt, így a megnevezése is háttérbeszorult, a közép és fiatal generáció számára teljesen ismeretlenné vált. Ezt követően ezen a területen az 1980-as és '90-es években építkezni kezdtek, így a helyiek napjainkban az utcát Újsorként vagy Posta dombként emlegetik. Posta dombként, mivel 1986-ban az utca déli végében felépítették az új postahivatalt. A régi posta épülete a Koronán volt található, amely az országút áthelyezésével elveszítette kapcsolattartó, központi szerepét.

A Koronával párhuzamosan, a Fő utcáról nyugati irányba elágazó utca Becsali utcaként, folytatása Evetesi útként máig használatban van. Ez utóbbi a felső hegyoldal szántóföldjeihez, szőlőskertjeihez és az Evetes völgybe vezet.

A Becsali utcával átellenben, a Fő utcáról keleti irányba nyílik az egykor Halál utcaként nevezett utca. Mely megnevezés utalt a háztól való temetés szokására. A visszaemlékezések alapján a halott búcsúztatását követően a kíséret a gyászos háztól a temetőig egy megszokott útvonalon vonult a Fő utcán és a Halál utcán keresztül a temetőig. A helyi temetőben 1987-ben felépült a ravatalozó, és ezzel egyben megszűnt a háztól való temetés szokása. Az adatközlők elmondásai alapján arra következtethetünk, hogy a halálhoz való viszonyulás jelentősen megváltozott, ami természetes és a hétköznapi része volt, hirtelen távolivá, idegenné vált, a Halál megnevezéshez is nyomasztó értelmezés kapcsolódott.

A Fő utcától nyugati irányba elágazó utcák északról déli irányba haladva, a Templom utca, vagy Templomköz, amely a római katolikus templom előtt vezet a református templomhoz. A szádalmási római katolikus templom a település központi terén helyezkedik el, míg a református templom a település nyugati felének szélén kapott helyet, a 18. századi protestáns templomok építésére vonatkozó rendeletek alapján. Az

21 Saját gyűjtés. Adatközlő: N. Zs. Született: 1938. Gyűjtés ideje: 2014. január 28.

Alvégben a Kúria és Boka utca, majd a Bubenkó utca található. A Kúria megnevezés a már fentebb említett, helyiek által „kastélynak” nevezett Harsányi-féle nemesi kúria épületére utal, mely a 19. század végén épült. Az út folytatásában a visszaemlékezések alapján zsellérházak álltak. A Boka utca megnevezése a baka szóból alakult ki, mely rendfokozat nélküli, alacsonyabb rendfokozattal rendelkező katonát jelent. Egy, az első világháborúban harcoló katona fiára maradt rá apja után a Boka/ Baka becenév, s ró-luk kapta nevét a Boka utca, valamint az utca végén található Boka kút is. A Bubenkó szintén családnévre utal.

A Fő utcáról keleti irányba ágazik el a Tornai út, ezzel délen párhuzamos a Pásti utca és a Major utca. A Tornai út egy másik megnevezése kapcsán névpusztulásról beszélhetünk. A település krónikájában a Tornai út, Zsidó templom utcaként szerepel, mely megnevezés a közösség legidősebb tagjainak emlékezetében sem él már. Az azonban ismert, hogy az út mentén egy zsidó család háza állt, ami ez alapján feltételezhető, imaházként funkcionált. Az 1919-ben végrehajtott első országos népszámlálási adatok szerint a vallási hovatartozás alapján 29 zsidót számláltak a településen, majd az 1930-ban végrehajtott második (csehszlovák) népszámlálás alkalmával külön nemzetiségként kezelték őket, 19 zsidó származású lakost írtak össze. Az 1938-as évi népesség összeírásakor pedig 21 zsidó vallású lakosa volt településnek.²²

A második világháború kitörésekor a Róth, Kohn, Lezarovics, Grünwald családok laktak a faluban. Róth Jakab szatócs volt, szülei üzletében tanulta a szakmáját. A világháborúban fogságba esett az orosz harctéren. Volt a község tanácsosa is, a hitközség elnöke. Terménykereskedéssel és diófelvásárlással is foglalkoztak. A Kúria utcán laktak és ugyanott üzleteltek. Az épülettel szemben Róth Jánosné és családja szintén szatócsboltot üzemeltetett.

A Major utca keleti részében 1958-ban megkezdték az új általános iskola építését. Ez tette indokolttá, hogy napjainkra felcserélődött a major megnevezés, és az Iskola utca vette át a helyét. A major egyértelműen mezőgazdasági térhasználatra utalt, a visszaemlékezések alapján cselédházak és istállók álltak a határ e területén. A Kertalja utcával párhuzamos utca Vágóhíd utcaként való megnevezése a második világháború előtt még működő vágóhíd megszűnése miatt kiszorult a használatból.

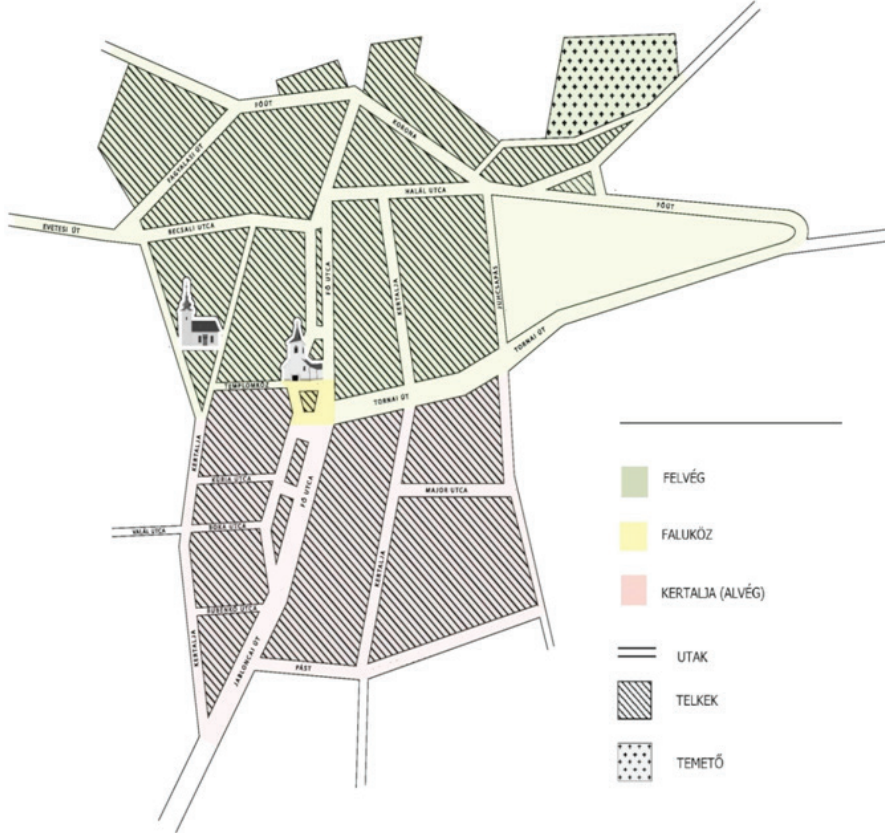
Összességében a fentiek alapján végigkövethető, hogy a lokális társadalom működése és a szádalmásiak térhasználatának változása miként tükröződik vissza a történeti és élő helynevekben.

A térképben foglaltak rögzítik a településen élő idős generáció által ismert utcaneveket. Esetükben elmondható, hogy ezeknek a megnevezéseknek az alkalmazása alkalomszerű, míg a Főút, Korona, Evetesi út Templom utca, Kertalja utca, Jablonci út a hétköznapiakban is használt utcanevek, addig a Fagyalasi út, Becsali utca, Kúria, Boka

22 Bodnár Mónika: *Etnikai és felekezeti viszonyok...*, 2002, i. m., 20.

utca, Bubenkó utca, Majoralja főként a múlttól való beszélés alkalmával jelennek meg. Az új névalakulatok, mint a Régi főút, Újsor, Postadomb, Iskola utca, esetükben is az élőnyelv részévé váltak.

1. ábra: Szádalmás utcáinak nem hivatalos, a szájhagyományban élő megnevezései. 1940–1950.



A közép és fiatal generáció esetében ez a helynévanyag töredékesen jelenik meg, ami összefüggésbe hozható az életmódváltozással, a beszűkült térhasználattal, térérzékeléssel. A településnek a hétköznapiok során használt terei alapján véve négyféle tértípus köré szerveződnek: hitélet, kereskedelem-szolgáltatás, oktatás és főúthálózat. A középkorostály által készült kognitív tér-reprezentációkon észrevehető, hogy ezek váltak kihangsúlyozottabbá, kidolgozottabbá. A főúthálózat erős kommunikációs és kapcsolati hálót jelent a település és a közeli városok között. Hangsúlyozza Rozsnyó és Kassa központi, a lokáli közösség életében betöltött lényeges szerepét. A tereknek, utcáknak e típusai esetében a közép- és fiatal korosztály alkalmaz helymegnevezést,

utcaneveket, így a Főút, Jablonci út, Újsor, Postadomb, Iskola utca, Templom utca esetében. A közép generáció által hétköznapiakban nem használt, de ismert megnevezések, a Korona, Fagyalasi út, Becsali utca, Kúria, Boka utca, Bubenkó utca. Generációtól függetlenül a település elkülönítésére máig aktívan használtak az Alvég, Felvég, Faluköz és Kertalja megnevezések.

Szádalmás külterületeinek élőnyelvi és történeti megnevezései

Gyűjtésem során céлом volt a település határában található szántóföldek, rétek, legelők, erdők, források és kutak 20. század közepén még aktívan használt megnevezéseinek összeírása, és utólagos, általam rekonstruált mentális térképek megszerkesztése. Ehhez az adatközlők elmondásán túl az 1900 évek elején készült, „Almás hegy határának tagosító szabályzását kimutató térképét” is felhasználtam, valamint egy 1909-ben készült kataszteri térképet.

Az interjúk során kiderült, hogy az idős korosztály²³ köztudatában élénken élnek a helyi, már említett földbirtokos családról, a Harsányiakról szóló, nagyszülőktől, szülőktől hallott történetek. A Harsányi-féle részvénytársaság létrejöttével a Harsányi birtokok helyi gazdák tulajdonába kerültek. A „kimért, parcellázott földeket” ez alapján nevezték Első mérésnek, Második mérésnek és Harmadik mérésnek, nyugatról keletre haladva, egészen a görgői határig tartottak.

A Mérésektől északra húzódott a Háromszög, majd a Paptag, amely a katolikus egyház tulajdonába került. Az addig szántóföldként használt Háromszög az 1970-es '80-as években betelepült. Ezt követte a Kövespart, amely megnevezés utal a talaj minőségére, ami a határ észak-keleti részében többnyire köves, agyagos. Ezt követik a Reiterok, melyek szintén a görgői határig húzódtak. Ez utóbbi megnevezés személynévből ered, egy bizonyos Reiter Géza, ügyvéd után nevezték el így a földeket, aki 1902-ben tíz részvényt vásárolt a Harsányi-féle birtokból.²⁴ Ezt követik a Felső-hegy lábánál húzódó szántóföldek, a Mosó alja, Szőlők alja, és a Csorgó. Mosó alja, Csorgó vízre utaló megnevezések, a szántóföldek mentén található patakról tanúskodnak, melyet itatásra is használtak.

A Mérésektől délre, a Lencsések, a Második mérés alja és a Harmadik mérés alja, majd a Káposztáskert és a Paklan magaslik, ami legelőként és szántóföldként is funkcionált, és az egykori Harsányi birtokok központja volt. Az elmondottak alapján kitűnő búza termett szántóföldjein, és legelőjére szarvasmarhát hajtottak. Cselédházak és istállók álltak a paklani majorban. Ezt követte a Zsámány egészen a görgői határig. A szántóföldek alatt, az Alsó-hegy lábánál húzódtak a rétek és kaszálók, a Lencsések alatt

23 Az 1930-as években született generáció emlékezetében.

24 A Harsányi-féle Részvénytársaság ügyviteli naplójából. Községi Krónika.

a Tapolcai rét, a Kacsások, és a Bárányrét, mely utóbbi megnevezések utalnak a terület hasznosításának mikéntjére, arra, hogy milyen állatállomány legeltetésére szolgáltak.

A település déli és nyugati határát már úrbéri földek képezték a 19. század végén, 20. század elején. A református egyház tulajdonában állt a Majoralja, továbbá közbirtokok voltak a Kenderföldek, ezek alatt húzódtak a Benyisi rétek, Malomi rétek egészen a Tapolcai rétekig. A réteket aztán újra szántóföldek követték, végig az Alsó-hegy lábánál, amelyeket Lázaknak neveztek. A Magyar földrajzi köznevek tára alapján jelentése erdei tisztás, irtás, hegyi legelő vagy kaszáló.²⁵ Idetartozott a Malomi láz, Benyisi láz, Fűzkúti láz, Útaljai láz, a Cséhi láz, és a Csákányláz egészen a Körtvélyesi határig. „Igen jól megtermett ott a grulya, a bükköny, az jó eledele vót igen a lovaknak, az árpa meg a zab, kender. A búza, meg kukorica nem igen termet ott meg.”²⁶

A csákány a köves talaj megmunkálására használt eszköz, ismét a talaj minőségére, annak nehezebb megmunkálására utal. Több helynév is utal az egykori malomra, mely a határ keleti részében, az Alsó-hegy lábánál, a Torna patak mentén állt. Az elmondottak alapján a második világháború előtti időszakig működött, és az utolsó réti molnár neve Tóth József volt. A háború alatt a malom épületét találat érte, ezután már senki nem működtette, nem lakta. A malom a második katonai felmérés (1859) során készült térképen is fel van tüntetve Réti M. jelöléssel.

A dél-nyugati terület határneveiben többször megjelenik a 'cséh' elem, ami cseh lakosság jelenlétére enged következtetni. A helyiek hagyománya szerint a 15. században a csehek egy erődöt építettek ezen a területen.

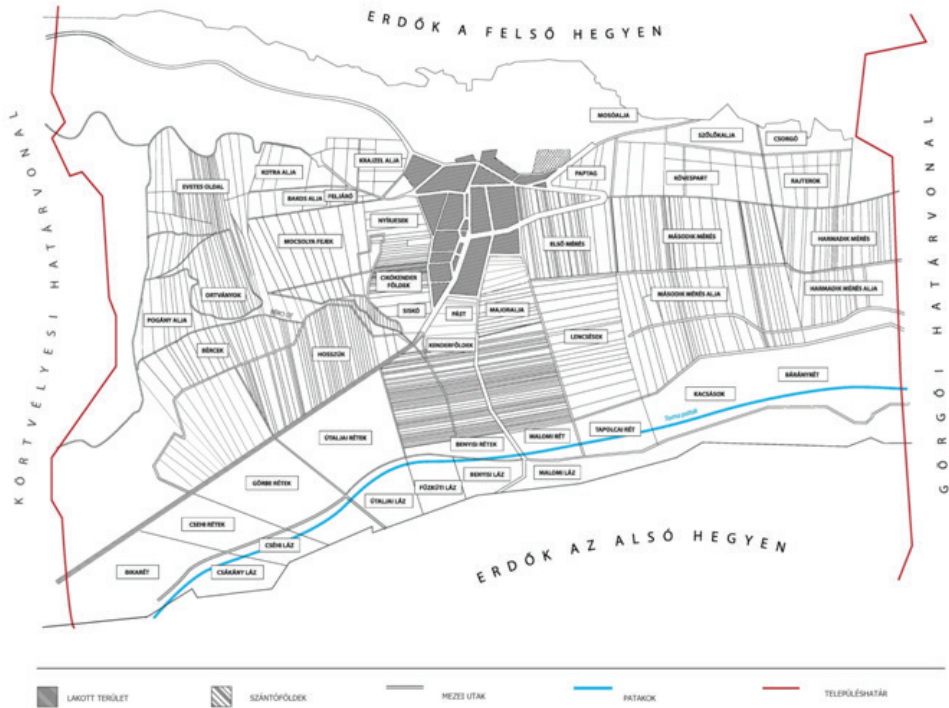
A település délnyugati részén a szántóföldeket Pástnak nevezték, amely határos volt a gyümölcsöskertként szolgáló Iskolakerttel. Iskolakert, mivel az akkori református iskola, mai parókia²⁷ területén volt. Ez a gyümölcsös máig a református egyház tulajdonában áll. A tőle délre húzódó réteket Falualjai réteknek, Gáti réteknek nevezték, mivel az Alsó-hegy lábán folydogáló Torna patak mentén terülnek el. A református egyház tulajdonában lévő Iskolakerttel volt szomszédos a Pástjára, amelytől nyugati irányba, a Jablonca felé vezető út alatt húzódtak egészen a Torna patakig az Útaljai rétek, a Görberétek, Cséhi rétek és a Bikarét.

25 Bába Barbara – Nemes Magdolna: *Magyar földrajzi köznevek tára*, 2014, i. m., 226.

26 Saját gyűjtés. Adatközlő: SZ.B. Született: 1930. Gyűjtés ideje: 2014. március. 21.

27 A mai református parókia 1908-tól a második világháborúig református felekezeti iskolaként szolgált. 1937 szeptemberétől 1938 novemberéig szlovák iskola is működött a fentebb említett Harsányi-féle kúriában. A második világháború után, 1946-tól újra a parókia épülete funkcionált felekezettől független, szlovák tannyelvű iskolaként. Az egykori református iskola épületének felépítése Kőrösi Endre, kántortanító nevéhez fűződik, aki 1875-től 1908-ig tevékenykedett a községben. Egy 1907-ben íródott jegyzőkönyv szól egy presbitériumi javaslat kiterjesztéséről, miszerint a korábban e területen álló „rozszant iskolát” szinte teljesen újból kell felépíteni, amihez 8000 koronás kölcsön felvételére volt szükség. (A község kézzel írott krónikája nyomán.)

2. ábra: Szántóföldek rétek és kaszálók Szádalmás határában
(Mentális tér-rekonstrukció –20. század közepe)



Északi irányba, a Jablonci út felett találhatóak a Siskói rétek és földek, majd a Hosszak a Bérci útig, a Cikókender földek, Mocsolya fejek és Nyírjések egészen az Evetesi út aljáig.

A mocsolya megnevezés az egykor itt található kenderáztatásra használt álló vizekre, vizes gödrökre utal, ahol a kévébe kötött kender akár két hétig is áztatták, hogy a szár külsején elhelyezkedő értékes rostanyag lezjuljon a kender belső fás szövetéről. Ahogyan Petri Mór a szilágysági Mocsolya településnév esetében írja, szláv eredetű szóról van szó.²⁸

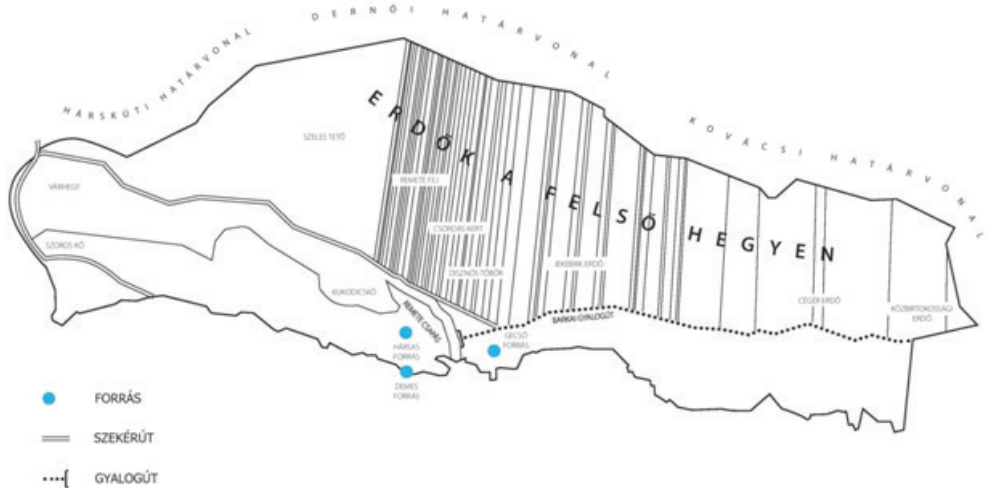
Majd nyugatra az Evetes tetőig húzódtak az Ortványok, a Pogány alja és a Bércek, Zsemlyebérc, Bércclápa, Nagybérc. A Felső-hegy lábánál, a faluból kivezető Evetesi út felett volt a Krajzel alja, Feljáró, Bakos alja, Kotra oldal, majd Evetesi oldal. Az 'evetes', a Felső-hegyhatár vegyes erdeiben gyakran előforduló állatfajra, a mókusokra utal, ehhez hasonlóan a 'bakos' megnevezés is. Az evetesi szántóföldek után darázskő bánya

²⁸ Petri Mór: *Szilágy vármegye monográfiája*, 1902, i. m., 72.

volt. A darázskő a vízállások medrében keletkező durva szemcsés, könnyen kifejtethető és megmunkálható építőkö, melyet a településen építkezéseknél falazó anyagként használtak.²⁹

A nyugati határ szántóföldjeit számos gyalogút keresztezi, többek között ilyen volt a Bérci út, amely Körtvélyest köti össze Almással. A táji jellegre, hegyes vidékre utal. Jelentős szerepe volt ennek az összekötő szekérútnak, fontos volt, hogy könnyen megközelíthető legyen a katolikus plébániának filiájaként működő körtvélyesi katolikus közösség, és a Szádalmási Református Leányegyház számára a Körtvélyesi Anyaegyház Lelkészi Hivatala. „Zoli bácsi mindég gyalog gyűtt a Bérceken át, azt mondta még át ér Almásra meg is tanulja a prédikációját, már csak mikor öreg vót, nem bírt, akkor hoztuk őt szekéren. Sokat jártam érte én is.”

3. ábra: Erdők és források a Felső-hegyen
(Mentális tér-rekonstrukció – 20. század közepe)



A továbbiakban a települést határoló Alsó- és Felső-hegy erdeit és forrásait öszszegzem, kezdve a Felső-hegy magántulajdonú erdeivel, melyek a következők voltak az 1950-es évekig: Hárskút irányából haladva, a Kukudicskőt övezi a Szeles erdő, a Csordás kert, a Remete melyen a szekérút vezetett ki a Demes oldalból a Kukudicskő irányába. Keleti irányba haladva a Jekefik erdő, és Cégér erdő. A Kukudicskő a település emblematikus helye, ez a Felső-hegy legmagasabb pontja. A Csordás kert legelőire a szarvasmarhát hajtották ki, ahol a csordásnak kunyhója volt, erre utal a megnevezése.

29 Filep Antal: *Darázskő, tavi mészkö*, 1977, i. m., 554, 33.

„Oly sík lápa az ottan, hát ott deleltek a tehének, a csordás ott deleltette őket, mer’ délbe ugye nem esznek, mer’ meleg van, oszt oda hajtotta be, de víz nem vót. Oszt amikor begyüttek a Demesbe, ott vót csorgó, alig hitték, hogy legyöjjenek a Demesbe, hogy jól lakjanak vízzel, mer egész nap a szőlőhegyen nem vót víz. Hát nekünk ide jártak a teheneink, mind a felső hegyre. Mer’ vótak akik, vótak tehének, amik a Paklanra jártak. Vótak olyanok is.”³⁰

A Felső-hegy keleti részében pedig a közbirtokossági erdők és legelők voltak, amiket a az 1900-as évek elején gyakran a szomszéd település, görgő birtokosainak bérbé adtak, fennmaradt szerződések számolnak be erről. (2. ábra).

Az Alsó-hegy keleti részében az egykori Harsányi birtokhoz tartozott a Részvényi erdő, majd a Tapolcai forrástól vezetett a Pál út ki a Pál hegyre. Ezt ismét közbirtokossági, állami erdők követték, az úgynevezett Grófi erdőn, amelyen keresztül vezet a Szilasi gyalogút a határon át Bódvaszilásra. „Szalonnát meg búzát, gumicsizmát is csempészték a régi időbe. Ami ott nem vót, vagy drága vót. Innen is vittek az itteniek, meg onnan is hoztak az ottaniak. Meg vótak beszélve, oszt mentek ki éccaka a Szilasi gyalogúton. A magyar idők előtt, 1938 előtt. Akkor Csehszlovákiához tartoztunk. Sokan még börtönbe is kerültek. Még ökröt is hajtottak ki a hegyre. Oszt a határon várták. Gyilkosság is vót belőle. Kettőn a faluból vitték az ökröt, oszt nem tudtak megegyezni a pénzen. Oszt megölte egyik a másikat. Le is csukták, de Horti utána amnesztiát adott neki.”

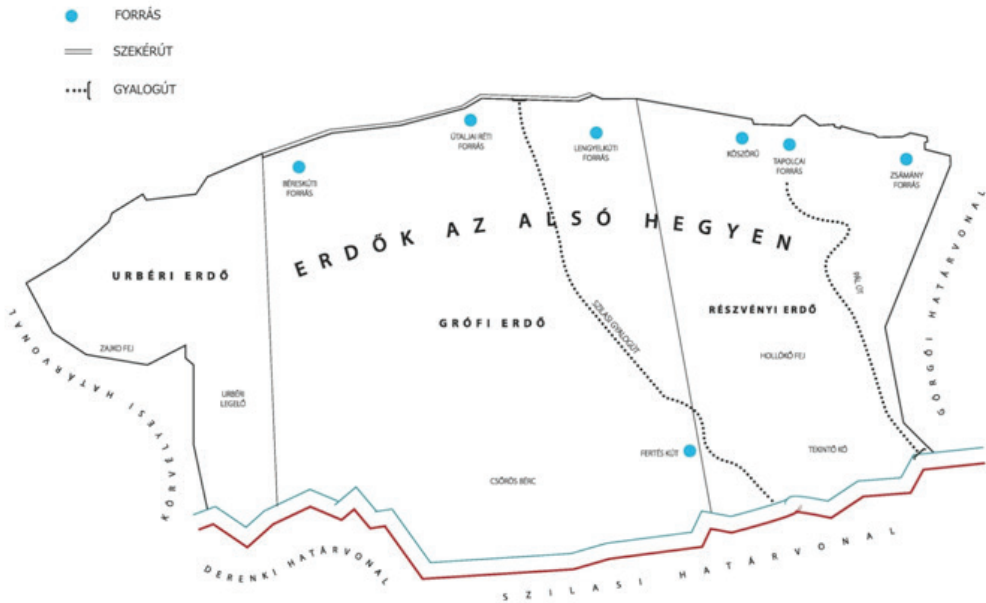
A Grófi erdő Andrassy Géza tulajdonában állt, ezt örököltette meg a megnevezése még az 1950-es években is. Nyugaton határos az Úrbéri erdővel, ami már a körtvélyesi erdőig húzódik. Ez utóbbi jórészt tölgyes erdő, ahová az 1900-as évek elején késő ősszel kihajtották a sertéseket makkoltatni, míg be nem köszöntött a hideg. Som, mogyoró, vadrózsa, törpemeggy bőven terem ezeken a helyeken.

Forrásokban is gazdag a szádmási határ, melyeknek fontos szerepük volt, a Felső-hegyen ilyen a Hársas forrás, és a Demes forrás, mely a falun végig vezető Demes patak vizét adja. Az Alsó-hegyen a Köszörű, a Tapolcai forrás, Zsámánykút, Fűzkút, Béreskút, Fertéskút.

Az összegyűjtött helynévanyagban gyakoriak az adott terület növényzetére utaló helynevek, mint például Nyírjések, Cikókender földek, Fűzkúti láz, Kenderföldek, Lencsések, Káposztáskert. Az állatvilágra, állatok legeltetésére utaló helynevek, mint az Evetes, Bikarét, Bakos, Kacsások, Bárányrét. Alak meghatározó megnevezések Hosszúk, Tömpeszög, Görbe rétek, Háromszög, Csomaszög. Helyzetviszonyító nevek, melyek a terület ismertebb pontjaihoz viszonyítanak: pl. Bakos alja, Útaljai rétek, Útaljai láz, Major alja, Mosó alja, Szőlők alja. Szántó föld minőségét jelölő megnevezések: Ortványok, Csákányláz, Kövespart. Forrásra, folyóvízre, állóvízre utaló megnevezések a Mosó, a Csorgó, vagy a Mocsolya fejek.

30 Saját gyűjtés. Adatközlő: K. S. Született: 1930. Gyűjtés ideje: 2014. február 8.

4. ábra: Erdők és források az Alsó-hegyen
(Mentális tér-rekonstrukció – 20. század közepe)



Összegzés

Jelen tanulmányban a kelet-szlovákiai régióban található, magyar többségű település, Szádalmás történeti és élőnyelvi, bel- és külterületi helynévanyagának ismertetését, néprajzi szempontú elemzését céloztam meg. Az általam összegyűjtött helynévanyag megszólaltatása során olyan helynevekről beszélhetünk, melyek esetében a név és a táj máig szorosan együtt él. A név megmaradt, de a táj megváltozott. A hagyomány hanyatlása, vagy a megnevezés szükségtelessé válása miatt a név kiszorult a használatból, és feledésbe merült. Névelváltásról, népetimológiai torzulásról, új névalakulatokról, névtelenségről, és korlátozott névhasználatról beszélhetünk.³¹ Mindezen törvényszerűségeket a helyiek térhasználatának függvényében vizsgáltam.

A megkérdezett szádalmásiak térhasználatára vonatkozó kutatás kapcsán bebizonyosodott, hogy a helynévanyag jelentősebb része az idős nemzedék tudásának is csak passzív részét képezi. Egyes toponímiákat csupán a múltból való beszéd, a múltnak egyfajta romantikus rekonstruálása, felidézése során alkalmazzák. Az idős korosztály

31 Balázs Géza: *Néprajz és helynévkutatás*, 1992, i. m., 93–96.

számára a kognitív észlelési tér határai kitolódnak egészen a szomszédos település határáig, míg a többségében ingázó életmódot folytató közép és fiatal generáció számára a szűkebb lakótérre korlátozódnak. Ennek függvényében használják a helymegnevezéseket. A településnek a lakótértől távol eső részeit, emblematis és publikus helyeit áthatóan ismerik, alkalmasszerűen használják, de ezek az elnevezések nem képezik a mindennapi térhasználatuk részét, kiszorulnak a hétköznapi nyelvből.

A szövetkezetesítést követően az ember és táj közötti kapcsolat fokozatosan lazult, a határhasználat intenzitása egyre csökkent, a földművelés, erdőgazdálkodás kiszorult a mindennapokból. Ez eredményezte, hogy a szántóföldek, rétek, dűlők és erdők megnevezései kikerülnek az élőnyelvből, használatuk háttérbe szorul. Ez utóbbi okozza a helynevek továbbélésének hanyatlását, és így válnak e toponímiák ismeretlenné a fiatal korosztály számára. Ebben nagy szerepe van az egyre nagyobb fokú ingázásnak, a kétlaki életmódnak, a kettős identitás kialakulásának, valamint a gazdasági és munkavállalási stratégiák, a passzív határhasználat, megváltozott területhasznosítás alakulásának.

Irodalom

- Balassa Iván: *A néprajztudomány és a földrajznév kutatás újabb eredményei*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1978.
- Balázs Géza: *Néprajz és helynévkutatás*. (Magyar Névtani Dolgozatok 100.) Budapest, ELTE, 1992. 91–98.
- Balázs Géza: *A helynevek antropológiai nyelvészeti szempontból*. In Magyar Nyelvőr. 2008, 3 (131). 348–354.
- Bába Barbara – Nemes Magdolna: *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014.
- Bárth János: *Földrajzi név, helynév*. In: Ortutay Gyula (szerk.): Magyar néprajzi lexikon. Budapest, Akadémia Kiadó, 1979. 225.
- Bárth János: *A magyar nyelvterület településformái*. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): Magyar néprajz IV. Életmód. Budapest, Akadémia Kiadó, 1997. 11–88.
- Bodnár Mónika: *Etnikai és felekezeti viszonyok a Felső-Bódva völgyében a 20. Században*. Komárom-Dunaszerdahely, Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002.
- Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851. <http://www.fszek.hu/digit-doc/fenyas/> (2015-04-15)
- Filep Antal: *Darázs-kő, tavi mész-kő*. In: Ortutay Gyula (szerk.): Magyar néprajzi lexikon. Budapest, Akadémia Kiadó, 1977. 554.
- Gunda Béla: *Kálnási Árpád – Sebestyén Árpád: A csengeri járás földrajzi nevei*. Ismertetés. In: Ethnographia. 1994, 115. 711–713.
- Letenyey László: *Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása. Módszertani szöveggyűjtemény*. Budapest, LHarmattan-Ráció Kiadó, 2004.

- Máté Gábor: *A térbeli aktivitás történeti vizsgálata a táj antropogén morfológiai elemeinek segítségével, Kárász település példáján.* In: Ethno-Lore, 2006, 111–144.
- Mester Tibor: *Mentális térképezés.* In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Budapest, Néprajzi Múzeum, 2007. 298–333.
- Németh Zsuzsanna: *Szádalmás a történelem forgatagában.* Szádalmás Községi Hivatala, 2006.
- N. Császi Ildikó: *A társadalmi viszonyok, a nyelv- és a nyelvhasználat kölcsönhatásai.* In: Fórum Társadalomtudományi Szemle. 2004, 6.1. 77–90.
- Petri Mór: *Szilág vármegye monographiája. IV. kötet: Szilág vármegye községeinek Története (L-Z).* Budapest, Franklin, 1902.
- Török Tamás: *Ipoly mente helynevei. 1. kötet. Alsó-Ipoly mente.* Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2011.

Térképek

- 19.. Almás hegy határának szabályozását kimutató térképe. Rozsnyó: Kataszteri Hivatal (Správa katastra Rožňava)
- 1909 Szádalmás kataszteri térképe. 1:4800. Rozsnyó: Kataszteri Hivatal (Správa katastra Rožňava)
- 2001 Szádalmás helyrajzi térképe. 1: 2000. Szádalmás: Önkormányzati Hivatal

Helynévjegyzék

- Barka – Bôrka
Dernő – Drnava
Hárskút – Lipovník
Jablonca – Silická Jablonica
Kassa – Košice
Kiskovácsvágása - Kováčová
Körtvélyes – Hrušov
Lucska - Lúčka
Nagyida – Velká Ida
Rozsnyó - Rožňava
Szádalmás – Jablonov nad Turnou
Szilice – Silica
Tornagörgő – Hrhov

Examination of place-names of Szádalmás

Our place-names are significant sources of town history and ethnography. In their evolution we can trace natural and social conditions of a locality; we may learn more about its vegetation, fauna, and former holders, about forms of area usage, various historical legends, and beliefs. Collection of place-names is justified by their fast disappearance. The present study describes historical and sociolinguistic place-names of internal and external areas of a Hungarian-speaking settlement, Szádalmás, which is located in the eastern region of Slovakia. The ethnographical interpretation also focuses on the change of the place-names and the factors generating change - society and economy changed a lot in the past fifty years, resulting in changes in lifestyle. The usage of local space and toponyms was affected by this change as well.

Keywords: Jablonov nad Turňou, toponyms, place names, change of place names

BESE LÁSZLÓ

1919. május elseje Komáromban

A történelmi Magyarország szétesése és Csehszlovákia megalakulása következtében a Duna két partján fekvő várost, Komáromot az egyik napról a másikra kettészakították, s bal parti része a Csehszlovák állam része lett. Mindeközben Magyarországon kikiáltották a Tanácsköztársaságot, amely azonnal ellenséges viszonyba került a fiatal csehszlovák állammal. Jelen munka azt vizsgálja, hogy a két állam közti feszültségből született, 1919. május 1-jén lezajlott véres komáromi csata milyen szerepet játszott a város akkori, majd pedig annak későbbi történetében. A munka első felében a csata előzményeit, majd pedig annak lefolyását mutatjuk be, hadtörténeti szempontból értékelve az eseményeket. Az előzmények kapcsán részletesen bemutatja az első világháborús Komárom társadalmi viszonyait, de ugyanígy részletesen taglalja a város földrajzi sajátosságait. A csehszlovák megszállástól kezdve a Magyar Tanácsköztársaság megalakulásán keresztül jutunk el a május elsejei akcióhoz és annak egyes momentumaihoz. A munka igyekszik emléket állítani az elesetteknek, tartózkodva attól, hogy ítéletet mondjon az egyes szereplők felett. Mindezen fejezetekből levont konzekvenciákat pedig az összegzésben tartalmazza a tanulmány. A tanulmányt a felhasznált források és szakirodalom jegyezte zárja.

Kulcsszavak: Csehszlovákia létrejötte, új államhatárok, történelmi emlékezet, Komárom helytörténete

Bevezetés

1919. május elsején a Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének egyes alakulatai és önkéntes munkások százai indítottak támadást Komárom csehszlovák megszállás alatt lévő bal parti városrésze ellen. Az éjszakai városi csata a támadók hatalmas veszteségeivel ért véget, amiért természetesen senki sem akarta vállalni a felelősséget. A magyar vörös katonák sikertelen támadása, s az azt követő megtorlás a csehszlovák részről máig tisztázatlan – és meglehetősen ismeretlen – kérdésnek számít, az elmúlt évtizedek szakírói pedig koruk politikai szellemében emelték hőssé vagy bélyegezték bűnösöknek az egyik, ill. másik oldalt. A munka célja tehát elsősorban az, hogy a változatos szakirodalmi megítélés ellenére feltárja, mi az, ami Komáromban ezen a napon biztosan megtörtént, és mi az, ami nem. Ez irányban tett lépéseket néhány kortárs kutató is,¹ amikor az elmúlt évtizedek gyakorlatával szemben felhagytak a „hősök” és „bűnösök” keresésével és a források saját kutatási anyagként való másodközlésével, így azok tematikus szelekciójával és korrekt, alapos forrásközléssel igyekeztek rávilágítani a téma összetettségére. A források és emlékiratok elemzése során tehát szem előtt kellett tartani azt, hogy azok milyen körülmények között, mikor, milyen céllal és milyen szerzőtől keletkeztek. Ezen túlmenően számolni kellett a túlélők saját emlékezetét

1 Mácza Mihály – Szamadó Emese: *Komárom 1919...*, 2009, i. m., 129–146.

milyen mértékben cserélte fel a kollektív emlékezet, a szájhagyomány, más túlélők vagy szemtanúk elbeszélése, később pedig maga a megírt történelem.

Alkalmazott módszerek, források

A kutatás csehszlovákiai és magyarországi levéltári forrásokra, helyi és országos sajtó-forrásokra, valamint írott visszaemlékezésekre támaszkodik. Az alkalmazott munkamódszer az egyes források kronologikus összevetése volt, két síkon egyszerre. Egyrészt a csata lezajlását illetően, előzményeivel és közvetlen következményeivel együtt szűk egy hetes időintervallum eseményeit követhetjük végig a dokumentumokban. Az elemzés során azok az információk bizonyultak leghitelesebbeknek, melyekben a visszaemlékező saját tapasztalatait mesélte el, azokat a cselekményeket, melyeknek ő közvetlenül szemtanúja, esetleg részese volt. További fontos szempontot jelentenek azok a rendre ismétlődő információk, melyek a legtöbb vizsgált forrásanyagban azonos módon jelennek meg, elbeszélőik, közreadóik viszont már nem voltak közvetlen tanúi az eseményeknek. Ugyanígy meg kell említeni a más szemtanúk, ill. korabeli dokumentumok által megcáfolható információkat is, sőt az olyan emlékeket is, melyek nem lettek részei a történet később kialakult – egyébként időszakonként változó – ún. kanonikus alakjának.

Az összevetés másik kronologikus síkja a visszaemlékezések, tudósítások keletkezésének ideje szerinti elemzés. Példának okáért, egy korabeli napló írója lehetett tájékozatlan a katonai események vagy a nagypolitikai helyzet mikéntje felől, írása mégis hiteles lenyomatát adja azoknak a napoknak, annak a hangulatnak, ami akkor a városban uralkodott. Azonban minden nappal, ahogy távolodunk az eseményektől, egyre inkább „beszennyezi” ezeket a közvetlen emlékeket a történet utólagos konstrukciója, azok interpretációja a közösségen belül. Így lehetséges, hogy egy évtizedekkel később rögzített visszaemlékezés jobban hasonlított egy már leközölt tanulmány szövegéhez, mint a korabeli napló tartalmához, hangulatához.

Az első világháború évei Komáromban

Komárom a századfordulón vegyes képet mutatott: bár történetének egyik legjelentősebb, legviharosabb fejlődési korszakát élte meg, az ország hasonló vidéki városaihoz mérten mégis jócskán elmaradott volt, mind a gazdasági, mind a társadalmi átalakulás tekintetében. Ennek oka abban rejlett, hogy a reformkorban gazdaságilag és kereskedelmileg jelentős város² hatalmas károkat szenvedett 1848–49-ben, lakosainak jelentős része elmenekült, majd a század második felében felgyorsuló ipari fejlődés is csak késve

2 Fényes Elek: *Magyar Országának...*, 1941, i. m.

érte el a várost. Ekkorra azonban már behozhatatlan lemaradásba került.³ Ezeknek a negatív tendenciáknak természetesen hatásuk volt a város társadalmára is: az 1910-es népszámlálás alapján az aktív, munkaképes lakosság több mint fele iparos, ill. kiskereskedő család tagja volt (7000 fő), körülbelül tizede értelmiségi (1150 fő), de nagy számban képviseltették magukat a földművesek különböző vagyoni szintű rétegei, miközben csak 207 (!) gépipari munkás élt a városban. A fenti társadalmi összetétel tehát arra enged következtetni, hogy a nagyszámú munkásság hiánya miatt (szélső-) baloldali eszmék kisebb társadalmi támogatottságra számíthattak a városban.

A téma természetéből adódóan lényeges a város nemzetiségi viszonyainak ismeretése is. A már hivatkozott népszámlálások alapján elmondható, hogy 1880 és 1910 között az országosan tapasztalható tendenciákkal szemben a magyarság aránya némiképp csökkent (1910-ben 88%), addig a szlovákok aránya 1880-hoz viszonyítva megháromszorozódott és elérte a 4%-ot (756 fő).

Az első világháború kitörésével azonban felbolydult a nyugalmas kisváros élete.⁴ Háborús állapotok, a baloldal erősödése, egyre több gyári munkás, majd 1918 őszének tragikus eseményei – ezek azok a kulcsszavak, melyek meghatározták a háborús évek Komáromját. A városi munkásság (értjük ez alatt a gyári munkásságot, és nem a hagyományos kisiparos polgárságot) rétege akkor nőtt meg, amikor az első világháború alatt létrehozott tölténygyár termelése felfutott, alkalmazottainak száma pedig a korabeli lapok jelentései szerint ezer és kétezer fő között mozgott. Elbocsájtásukkal, hisz a világháború végén megszűntek a megrendelések (majd a csehszlovák állam 1919-ben végleg bezárta a gyárat), megjelent Komáromban a tömeges munkanélküliség, s majd 1919–20-ban jobbra ezek a munkások alkották a városban egyre népszerűbb szociáldemokrata bázist. Ez a munkanélküli vagy alulfizetett munkástömeg adta a város társadalmának labilitását, amely miatt 1919-ben fogékony lett a bolsevik eszmékre, s ugyanez a réteg képezte a legnagyobb bizonytalansági tényezőt a megszálló csehszlovák hadsereg számára.⁵ Ahogy aztán egy későbbi, 1919. áprilisi csehszlovák jelentés is fogalmaz, ekkor már „Komáromban körülbelül nyolcezer szervezett kommunista munkás van. A helyőrség száma 300–400 katona, körülbelül hatezer a munkanélküliek

3 1840-ben Komárom lakosságát 17 538 főre becsülték, s a szabadságharcok viszontagságai közepette lerombolt város ezt a számot Szőny beolvasztásával is csak 1910-ben tudta felülmúlni, amikor 18 863 lakost élt Komáromban. A demográfiai adatoknál Fényes Elek fentebb idézett munkája, ill. a jelentik a hivatkozási alapot. *A Magyar Korona Országaiiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882. *A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. Magyar Statisztikai Közlemények. 42, 48, 52. kötet. Budapest, 1912.

4 Szénássy Zoltán: *Rév-Komárom*, 1998, i. m., 252–262.

5 1919 áprilisában, a készülő magyar támadás hírére a csehszlovák helyőrség elsősorban a hajógyári munkásokat internálta, megelőzendő a lakosság fellázadását.

száma.”⁶ Bár a fenti jelentésben szereplő adatok a helyőrségre nézve is pontatlanok, a szervezett kommunisták létszáma pedig valószínűleg csak becslés (hisz megszámolni nehéz lett volna őket), annyi bizonyosan elmondható, hogy a gyári munkás réteg a fent elmondottak szerint destabilizálta a nem gyári, de kétkezi szakmunkások még nagyobb táborát, így hozva nehéz helyzetbe a csehszlovák megszállókat.

A csehszlovák megszállás

1919. január 10-én a csehszlovák csapatok birtokba vették Komárom bal parti városrészét.⁷ A város elfoglalása, megszállása mindenféle incidens nélkül történt, a város vezetése tulajdonképpen ünnepélyesen átadta a várost a csehszlovák csapatoknak.⁸ Az ezt követő két hónapban a város közhangulata némiképp megnyugodott, hisz a csehszlovák csapatokban a komáromiak még nem országuk feldarabolóit, hanem a szövetséges antant hatalmak ideiglenes megszálló alakulatait látták. A fegyelmezett haderő, melyet olasz tisztek irányítottak, 1918 forradalmi hangulatú őszéhez képest jó közbiztonságot teremtett a városban, katonák és civilek közti incidensek pedig nem történtek.⁹ Mindeközben Magyarországról egyre reménytelenebb hírek érkeztek, s talán szerencsésnek is érezhették magukat ekkor a komáromiak, hogy nem voltak részesei az ottani zilált állapotoknak.¹⁰ Február hónapra ugyan rányomta bélyegét a szlovákiai általános sztrájk, mely rövid időre megállította az idő kerekét a városban, de a sztrájk kapcsán sem történtek incidensek a megszálló csehszlovák hadsereg és a város polgárai között, s a feszültség inkább kívülről szivárgott a város közhangulatába. Az első komolyabb atrocitás egy dunai halász meggyilkolása volt: egy katona az Erzsébet-hídről lelőtt egy Dunán evező halászt, akinek pedig volt engedélye erre a tevékenységre a katonai parancsnokságtól. Az eset, amelyet a csehszlovák katonaság is kivizsgált, hatalmas felháborodást keltett a városban. A szerencsétlen halász temetésén, mintegy csendes tiltakozásként közel másfél ezer ember vett részt. A temetés és az erre szervezett burkolt

6 Szlovák Állami Központi Levéltár, ŠSUA 1641/1919. Hamar Kálmán forrásközlése nyomán. Hamar Kálmán: *Adalék az 1919... , i. m*

7 Hronský, Marián: *Szlovákia elfoglalása...*, 1993, i. m.

8 Az átadási „ceremóniáról” részletesen beszámolt a helyi sajtó. Szakirodalmi háttér: Kecskés László: *Komárom az erődök...*, 1984. i. m., 211.

9 „A cseh megszállás óta csend és nyugalom honol városunkban. A forradalmi idők első feszültsége mintha megszűnt volna és helyet adott és békésebb, nyugodtabb világfelfogásnak. Bizalommal várjuk a jövőt s a rend jegyében nézzük a reánk következő eseményeket” Komáromi Lapok, 1919. január 25. „Nagy része van ebben a csöndes megnyugvásban a megszálló csapatok parancsnoksága megértő humánus magatartásának is, mely teljes bizalmat váltott ki a polgárság lelkében is.” Komáromi Lapok, 1919. január 25.

10 „Legalább a bolsevizmus elkerül minket” Komáromi Újság, 1919. január 16.

demonstráció jól illik az olyan későbbi hasonlóan rejtett közösségi tiltakozások sorába, mint például Tuba János síremlékének avatása.¹¹

Ennek, a némi túlzással már-már békés állapotnak, egyrészt a külpolitikai helyzet változása, másrészt a csehszlovák állam belső céljai vetettek véget 1919 márciusában. Ami a belső célokat illeti, Csehszlovákia természetesen nem ideiglenes megszállóként tervezte jövőjét Komáromban, s az állandó államhatalom kiépítése szükségszerűen ütközött a helyiek elképzeléseivel. Február végén a csehszlovák állam kormánybiztost nevezett ki Győr, Komárom és Esztergom megye megszállt és immár katonailag biztosított területeinek irányítására.¹² Az Erzsébet-hidat lezárták, a magyarországi sajtótermékek behozatalát leállították, és megkezdték a pénz felülbélyegzését. A különböző rekvirálások immár nacionalista színezetet kaptak, a templomokba visszaszorított március 15-ei megemlékezések pedig már az etnikai konfrontáció jeleit mutatták.¹³

Az események folyásának szempontjából ekkor azonban a külső tényezők kerültek domináns helyzetbe, melyek, mint később látni fogjuk, alapvetően befolyásolták a komáromi magyarok Csehszlovákiához fűződő viszonyát is.¹⁴ 1919. március 21-én Budapesten kikiáltották a Magyar Tanácsköztársaságot, amire válaszként március 25-én ostromállapotot hirdettek ki Szlovákia területén. Csehszlovákia az alkalmat kihasználva, a kommunista fenyegetésre hivatkozva, Romániával közösen támadást indított a Magyar Tanácsköztársaság ellen. Az ostromállapot bevezetése, a sajtó erőteljes cenzúrája, a társadalmi élet elhallgattatása mellett Komárom csehszlovák államba való beillesztése jelentősen felgyorsult. Mindezek ellenére a lakosság valószínűleg kevésbé fogadta el az intézményrendszerét éppen kiépítő államot, miközben megjelent az ellenállás attitűdje is. A beletörődés, csendes elfogadás sokkal inkább a következő hónapok eseményei nyomán következett be, ekkor azonban, 1919 márciusában még élt az

11 Tuba János az első világháborút megelőzően Komárom város főjegyzője, majd országgyűlési képviselője volt, s 1922-ben hunyt el. A témával bővebben behatóan foglalkozott Miroslav Michela és Demmel József. Michela, Miroslav – Demmel József: *Az Apponyi-szerű...*, 2008, i. m.

12 A sztrájkot követően, 1919. február 21-én a csehszlovák vezetés dr. Otokar Jamniczky személyében kormánybiztost nevezett ki Győr, Komárom és Esztergom megye megszállt részeinek igazgatására. Mácza Mihály: *Az impériumváltás...*, 2004, i. m., 116.

13 „A zsupán és a katonai parancsnok a nyilvános ünneplést és a házak fellobogózását nem engedélyezték” Komáromi Lapok, 1919. március 15. Az ünnepi megemlékezés az egyes felekezetek templomaiba szorult vissza, ahol a szertartások a magyar Himnusz elénekklésével értek véget.

14 Komárom lakosságának döntő többsége magyar nemzetiségű volt 1919-ben, az 1880-as és 1910-es népszámlálások adatai szerint arányuk a város teljes lakosságának 88-90%-át tette ki. *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehatott népszámlálás eredményei*. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882. *A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. Magyar Statisztikai Közlemények. 42, 48, 52. kötet. Budapest, 1912.

emberekben az – 1918 decemberében elfojtott¹⁵ – ellenállás gondolata, és ezt a helyi csehszlovák katonai vezetés is érzékelte.

Szót kell ejteni a város stratégiai szerepéről, elhelyezkedéséről is. Komárom Budapestről nézve egy közeli, színmagyar régió és megye központja volt, melyet az 1918. decemberi Vix-jegyzékben rögzített demarkációs vonal szelt ketté. Ha Komáromot Prágából nézzük, akkor a régen áhított déli dunai határ védőbástyáját látjuk a városban. Védőbástyát, melynek birtoklása és őrzése kulcsfontosságú a határszakasz fenntartásához. Viszont, ha a katonai szempontokon kívül gazdasági szempontokat is figyelembe veszünk, akkor Komáromban egy fontos dunai kikötőt, tehát kereskedelmi központot, a komáromi régióban pedig egy mezőgazdaságilag fontos területet találunk. A helyzetet még az általános európai helyzet is tovább bonyolította. A háborús viszonyok eredményeképpen szinte egész Európában előtört a baloldal (még a győztes hatalmak esetében is), és ezek az államok fenyegetésként tekintettek a keleten megjelenő, az addigi tulajdonjogi viszonyokat teljesen felborító kommunizmusra. Mindezeket összegezve elmondható, hogy Komáromot 1919-ben nem csak a Duna, hanem két nemzet területiális igénye, de még inkább két, egymással szemben álló államrend, a demokratikus köztársaságok és kommunista proletárdiktatúrák harca is kettészelte.

A csata közvetlen előzményei

1919 áprilisának utolsó napjaiban felgyorsultak az események Komáromban, melyek május 1-én tragikus történésekhez vezettek. A Magyar Tanácsköztársaság hatalomra jutása után a Forradalmi Kormányzótanács elrendelte a köztársaság katonai erejének, a Vörös Hadseregnek megszervezését,¹⁶ melynek irányítása kettős volt. Egyrészt alapításakor a munkások, a proletárok vezető szerepét igyekeztek megfogalmazni, másrészt pedig szükség volt egy tisztí állományra, amely még az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregében szolgált. Ebből kifolyólag a tisztek jelentős hányada nem a munkások közül került ki. Mivel április 27-én a csehszlovák hadsereg támadást indított a Magyar Tanácsköztársaság ellen Miskolc irányába, a bevethető csehszlovák erőket Salgótarján környékére összpontosították, s a nyugat-szlovákiai határszakaszon védekezésre rendezkedtek be. Az egy időben érkező román és csehszlovák támadás váratlanul és felkészületlenül érte a Vörös Hadsereget, amely a következő hetekben minden mozgatható csapatot igyekezett a keleti frontszakaszokra összevonni. Április végén és május elején azonban még nem volt ilyen nyilvánvaló a stratégiai helyzet, s a nyugati határszakasz mögött elterülő magyar régiók (pl. Győr) nem tudhatták, hogy ellenük

15 1918 decemberében az ellenállás megszervezésére tett javaslatokat a magyar kormány elvetette, a katonaságot önként kivonta a megszállandó területekről, ami azt az érzést keltette a lakosságban, hogy a magyar kormány magára hagyja a helyieket.

16 Hetés Tibor (szerk): *A magyar vörös...*, 1959, i. m.

indul-e csehszlovák támadás. Ezt a bizonytalanságot erősíti a tény, hogy a május 1-én Komáromban történtek után általános pánik tört ki Győrben, attól félve, hogy a csehszlovák hadsereg ellentámadást indít és elfoglalja a várost.

Április utolsó hetében Csehszlovákiában a Miskolc irányába történő támadásra összpontosítottak. Magyarországon viszont továbbra is forradalmi hangulat uralkodott.¹⁷ Elterjedt a hír, hogy a csehszlovák nép a magyarokéhoz hasonló forradalomra vágyik, és csak a lehetőségre vár, hogy fellázadjon a köztársaság ellen. A győri direktoriumnak valóban voltak kapcsolatai Bécsben élő szlovák bolsevista csoportokkal, ám azok jelentéktelenségét ők maguk is jól láthatták volna, ha alapos felderítést végeznek a támadás előtt. Bizonyos agitátorok¹⁸ aránytalanul felnagyították az elszigetelten működő csehszlovák kommunista csoportok tevékenységét, és elhittették a munkássággal, hogy a csehszlovák helyőrség harc nélkül fel fogja adni a várost. A téves információkat felerősítette a felelőtlen baloldali sajtó is.¹⁹ A győri Vörös Újság így bízta a munkásságot: „Megmozdult Tót föld népe. A nép és a katonák adott jelre várnak, hogy örök időkre lerombolják a kapitalizmus és a nacionalizmus mentsvárait.”²⁰ Az ilyen tudósítások, bár nehéz annak nevezni őket, azt sugallták az olvasóknak, hogy csak egy kezdőlökéésre vár a csehszlovákiai munkásság és nem kell háborúban legyőzni a csehszlovák államot. Pontosan ezek az elképzelése alkották a komáromi akció elvi alapjait is, ahol katonailag képzetlen munkásokat vezényeltek a szomszédos állam megtámadására. További érdekes szempont, hogy április 20-án, húsvét vasárnapján Győrben tömeggyűlést tartott Szamuely Tibor, aki ekkor a budapesti hadseregcsoport politikai megbízottja volt, s a következőképpen lelkesítette a tömeget: „a szervezett munkásságot kell a frontra küldeni. Az ellenforradalmárokat le kell törnünk, nehogy újra visszatérjen a tőke uralma...”²¹ Biztatása valószínűleg további lendületet adott a katonai célból szervezkedő munkásoknak.

17 Bárdos László tatai helyi lapok tudósításait dolgozta fel, s jutott esetükben erre a következtetésre. Jelen tanulmány elsősorban a győri sajtóra fókuszál, és ott is ugyanez volt jellemző. Bárdos László István: A komáromi magánakció. In: Bárdos László István – Piskolti Béla: *Komárom dicsőséges múltjából...*, 1960, i. m., 64–66.

18 Legfőképp a későbbiekben is említett nyitrai származású Vavrica János.

19 „Amit minden nap látunk, végre bekövetkezett. Megindul a forradalom a Tót-földön. [...] A Losoncon állomásozó cseh gépfegyver-ezred osztagai fellázdak, megtagadták az engedelmisséget. [...] Érsekújváron [...] határozatot hoztak arról, hogy részlegesen le fognak szerelni. Minden harminc esztendősnél idősebb katona hazájába visszatér, a többiek rendfenntartásra visszamaradnak, de harcolni nem fognak. A budapesti, cseh és tót szocialista szekció üdvözlétét küldte a cseh-tót harcosoknak, akik a magyar szocialista köztársaság mellé álltak. Felszólította az összes cseh és tót katonákat, hogy kövessék az ungvári, losonci és érsekújvári példákat.” Vörös Újság, 1919. április 21.

20 Vörös Újság, 1919. április 27.

21 Liptai Ervin: *A Magyar Tanácsköztársaság*, 1965, i. m., 272.

A támadás kitervelésének középpontja a győri bolsevik vezetés, a direktórium volt, bár a vállalkozás kudarcra után csak azok maradtak felelősök, akik elestek a csatában. Győrben székelte továbbá a hadosztály-parancsnokság²² is, ahonnan a megyében lévő katonai alakulatokat irányították.²³ Április 27-én Győrben kezdődtek tárgyalások a támadás tervéről, ahol a győri direktórium fogadta a tatai direktórium négyfős és a komárom-újvárosi direktórium egyszemélyes küldöttségét.²⁴ A komáromi és tatai küldöttek ismertették véleményüket, miszerint a csehszlovák megszálló csapatok önként ki fognak vonulni Komáromból, s a komáromi küldött, Puzsér János szerint akár már másnap, április 28-án támadhatnának. Ezen a megbeszélésen kevés szó esett a katonai stratégiáról, hisz a munkáscsapatoknak csak megszálló és rendfenntartó szerepet szántak. A győri direktórium jelenlévő tagjai, különösen Mayer Lajos termelési biztos és Stick Károly vasas párttitkár, nagy lelkesedéssel fogadták a híreket, a támadáshoz pedig megígérték a győri munkásság támogatását. Hochfelder Lipót, a győri hadosztály politikai megbízottja a készülő támadásról Szántó Béla hadügyi népbiztost is értesítette, aki a támadást ugyan elutasította, ám nem tartotta magát illetékesnek ahhoz, hogy egy forradalmi cselekedet felett dönteni tudjon.²⁵ Valószínűleg az ilyen kétélű kommunikáció vezetett oda, hogy a támadásban nem csak a munkásság, hanem a Vörös Hadsereg egyes alakulatai is részt vettek.

Külön kell tárgyalni annak a toborzásnak a kérdését, mely lehetővé tette, hogy április 30-án este több száz felfegyverzett gyári munkás várta a támadás pillanatát. A támadás egyik legnagyobb szószólója Vavrica János nyitrai szocialista titkár volt, aki meg volt győződve a csehszlovák katonák bolsevik érzelmeiről és a magyar tanácskormány támogatásáról. Ő és társai, akik között nagy számban voltak tatai kommunisták, április 30-án fáradhatatlanul járták a századkörleteket, hogy meggyőzzék a katonákat a támadásban való részvételükről. A szónokok jól kihasználták a Szántó Béla népbiztos által nyitva hagyott kiskaput, elhítetve a katonákkal, hogy „mi (a Vörös Hadsereg katonái – B.L.) nem katonák, hanem proletárok vagyunk, és mint ilyenek csináljuk az akciót.”²⁶ Az adott helyzetben a komárom-újvárosi helyőrség parancsnoka is csak felettese

22 1919. április 21-től a Vörös Hadsereg 4. hadosztálya őrizte a demarkációs vonalat az észak-dunántúli régióban. Hetés Tibor (szerk): *A magyar vörös...*, 1959, i. m.

23 Dobi István emlékiratainak tanulása szerint a Gönyünel (Duna menti község Győrtől kissé keletre) határvédő szolgálatot teljesítő alakulatát is a támadáshoz rendelték. Dobi István: *Vallomás...*, 1962, i. m.

24 Hadtörténeti Levéltár, Magyar Tanácsköztársaság iratai. 37. sz. doboz.

25 „Saját csapataink politikai okokból is a készülődő eseményekben aktívan részt nem vehetnek és offenzíve nem viselkedhetnek [...] ami a demarkációs vonalon túl készül, az a proletárság forradalmi cselekedete. Ha a forradalom sikere esetén a cseh helyőrség elvonul, akkor a vörös csapatok minden puskalövés nélkül előrevonulhatnak.” A Kisalföldi 19. huszárhadosztály parancsnokságának jelentése a Hadügyi Népbiztossághoz. Hadtörténeti Levéltár, Magyar Tanácsköztársaság iratai. 37. sz. doboz.

26 Uo.

utasítását követhette, az akciónak tehát gátat nem vethetett, amit utólag jelentésében így magyarázott: „azt mondom, hogy ellene semmit nem tehattünk. Ez kizárólag a munkásság ügye. A katonaság nem mint olyan, de mint munkás vett részt benne.”²⁷ Győrben ezalatt elrendelték²⁸ a vasúti munkásság felfegyverzését és Komáromba szállítását, amivel a támadás előkészítésének utolsó fázisához érkezett.

A támadási terv – ha ugyan lehet tervről beszélni – további lényeges részét képezte, hogy a csehszlovák oldalon működő hajógyár éjszakai műszakában dolgozó férfiak is csatlakoznak a támadáshoz. Bár található utalások arra nézve, hogy a munkásoknak sikerült bizonyos szabotázsakciókat végrehajtaniuk (például telefonvezetékek elmetésését), s április 27-éről 28-ára virradó éjszakán kézigránátos támadást is intéztek a közúti híd csehszlovák őrsége ellen, azonban a május elsejei csatában már nem játszottak fontos szerepet. Ennek oka részben az lehetett, hogy az említett április 27-ei incidens nyomán a hajógyárban dolgozó, április 30. éjjelére soros egész műszakot internálták a hatóságok.

Csehszlovák szemszögből nézve már április elején veszélyesnek tűnt a komáromi helyzet.²⁹ Mindeközben a tervezett támadás híre, melyet az azt megelőző napokban nyilvánosan hirdettek Tatabányán, Tatán, Komáromban és Győrben, gyorsan eljutott a túlsárra, a csehszlovák katonai vezetéshez is. Ahogy már említettük, április 28-ára virradó éjszaka feltételezhetően hajógyári munkások gránátokkal támadtak a közúti hidat őrző csehszlovák katonákra,³⁰ akciójuk azonban kudarcot vallott. Mivel a magyar támadási terv nagyban számolt a helyi kommunisták segítségével, ezt megelőzendő a csehszlovák helyőrség, mint már említettük, a május elsejét megelőző napokban letartóztatta, majd internálta a helyi munkásmozgalmi vezetőket, de ugyanúgy minden más, gyanúsnak és veszélyesnek tartott közéleti szereplőt, értelmiségit.³¹

27 Uo.

28 Közkeletű és kedvelt szófordulat az „elrendelték felfegyverzésüket,” de megoldatlan talány, hogy ki rendelte el? A Direktórium ettől később is elhatárolódott, és az utólagos vizsgálatok sem tudták rábizonyítani a mozgósítást. Minden bizonnyal tehát a szervezkedésben kulcsfontosságú szerepet játszó Mayer Lajos, mint vasúti mérnök volt a mozgósítás elrendelője, aminek számos szónok társával szerzhett érvényt. A fegyverek eredete viszont máig tisztázatlan kérdés.

29 „A hangulat ellenséges és bolsevik. [...] A Duna másik oldalán erős bolsevik egységek állnak készenlétben, a lakosság szimpatizál velük. Komárom vidékén, Izsán, Perbetén, Aranyoson gyanús szervezkedést jelentettek. [...] az itt lévő katonák megbízhatatlanok, ki vannak téve a kommunista propagandának.” Szlovák Állami Központi Levéltár, SSUA 1641/1919. Hamar Kálmán forrásközlése nyomán. Hamar Kálmán: *Adalék az 1919...*, i. m.

30 Az első világháború idején a komáromi hajógyár még nem a város nyugati részén, a vasúti híddal közel feküdt, hanem az Erzsébet-sziget keleti végén, egészen közel a közúti Duna híddal.

31 Erre a sorsra jutott Baranyay József könyvtáros és újságíró is, aki viszontagságait és az ártatlan fogvatartottak sorsát visszaemlékezéseiben írta meg. Baranyay József, dr.: *A vesztőhelytől...*, 1943, i. m.

Terep- és erőviszonyok

Komárom két városrészét a Duna választja el egymástól. A Dunát harmadolja el a közük elhelyezkedő Erzsébet-sziget (hossza kb. 2,5 km, szélessége 350 m), mely az északi városrészhez közelebb helyezkedik el, így mivel a demarkációs vonal a Duna folyását követte, a sziget is Csehszlovákia megszállása alá került. A sziget a keleti harmadában egy kis híddal (kb. 80 m) csatlakozik közvetlenül a belvároshoz, míg nyugati végén feltöltötték a keskenyebbik Duna-ágot, – tehát ekkor már valójában nem is sziget a sziget – így a szárazföldről, a munkásnegyed felől is megközelíthető. A sziget nyugati végétől 800 méterre helyezkedik el a vasúti híd, mely fontos szerepet játszott a magyar támadásban. A közúti híd a sziget keleti végén, közvetlenül a kis híd folytatásaként kapcsolódik a városhoz.

Magát a szigetet szemügyre véve, annak terepviszonyai megvizsgálva megállapítható, hogy hosszában két, keresztben öt keresztúttal felszabdalva, a kerteket egymástól elválasztó dús sövényzettel már akkoriban is egy kész labirintus volt, mely rejtekhelynek, de ugyanúgy csapdának is nagyon megfelelt.

Komárom esetében mindenképpen ki kell térni az erődítményrendszerre, mely fontos szerepet játszott ebben a városi csatában. A komáromi vár a 16. századtól vált intenzív fejlesztés tárgyává, s így az csakhamar a törökök elleni végvárrendszer egyik központi része lett. Végleges állapotát csak a 19. század végén érte el, amikor már az Osztrák-Magyar Monarchia egyik legnagyobb erődrendszere volt. Mire teljesen kiépült, szinte már el is avult: elhelyezkedése révén nem volt jelentősége az első világháborúban, és a gyors haditechnikai fejlődés miatt amúgy is korszerűtlenné vált.³² A demarkációs vonal, majd a csehszlovák megszállás ezt az erődrendszert is kettévágta a várossal együtt. A déli, magyar oldalon maradt a Monostori erőd, a Csillagerőd és az Igmándi erőd, az északi oldalon pedig az Öregvár és az Újvár (a Duna és Vág találkozásánál), a várost körülölelő védelmi gyűrű, a Nádorvonal (tizennygy bástyából álló rendszer), ill. az erődrendszer legmodernebb része, a vasúti hidat őrző bunker, mely 1914-ben épült fel.³³ Az erődrendszer kettévágásának eredménye az lett, hogy bár az egész védmű kifelé nagyszerűen védhető lett volna, a két rész egymással szemben védtelen maradt; az egyetlen elem, mely használható volt ilyen szempontból, pont a fent említett legfiatalabb rész, a vasúti hidat őrző vasbeton bunker. Ennek gyors és meglepetésszerű elfoglalása tehát kulcsfontosságú volt a támadók számára.

A városban a következő stratégiai szempontokkal kellett számolniuk mind a védőknek, mind a támadóknak:

- A vasúti híd felől az egyetlen út a városba a vasúti síneket követve, a bástyákon

32 Az erődrendszer fejlődésével és történetével a legbehatóbban Kecskés László helytörténész foglalkozott. Kecskés László: *Komárom az erődök...*, 1984, i. m.

33 Martin Dubánek: *Rakousko-uherská...*, 2010, i. m., 104–110.

(Nádorvonalon) a vasútvonal részére vágott rés és a nem sokkal mellette található Pozsonyi kapu volt.

- A város központi fontosságú közlekedési csomópontja, a vasútállomás, természetesen a délnyugat felől érkező sínek mentén, mélyen a bástyarendszer mögött helyezkedett el, melynek birtoklása szintén kulcsfontosságúnak bizonyult.
- A közúti és vasúti híd északi végpontjai között, az Erzsébet-szigeten keresztül szárazföldi kapcsolat létezett, hossza azonban légvonalban is 2,7 km volt, a támadók számára ismeretlen és nehéz terepen.
- A korabeli hajógyár még nem mai helyén, hanem az Erzsébet-sziget keleti végében helyezkedett el, a dunai közúti híd és a szigetet várossal összekötő kisebb híd közvetlen közelében.

A városban székelt a csehszlovák itáliai légiók 39. gyalogezrede, Egidio Maccaluso ezredes parancsnoksága alatt. A harcedzett és tapasztalt gyalogezred négy zászlóalja közül az I/39. zászlóalj volt felelős Komáromnak és környékének védelméért. A zászlóalj 1. százada a Medvétől komáromi vasúti hídig terjedő Duna-szakaszt, a 2. és 4. század Komáromot a vasúti hídtól egészen Harcsáspusztáig, a 3. század pedig a Harcsáspusztától Dunaradványig húzódó határszakaszt védte. A városban tehát a gyalogezred ezredparancsnoksága és két gyalogos százada tartózkodott, melyekhez április utolsó napjaiban erősítésként érkezett a II/39. zászlóalj 6-7. századának egy lövésosztálya.³⁴ A város helyőrségéhez tartozott továbbá a III. bástyában elhelyezett 7. tüzezezred egy ütege 4 használható, 80 mm űrméretű ágyúval, Jiří Nogol parancsnoksága alatt. Erősítésre a helyőrség leggyorsabban Érsekújvár irányából számíthatott, a vonaton érkező III/34. zászlóalj három százada szolgálta ezt a célt. További kisebb legionárius egységek voltak még Komáromban a 39. gyalogezreden belüli Arditi rohamszakasz, egy lángszórós osztag és az ezred felfegyverzett ezred-zenekar osztaga. A felsorolt legionárius egységek létszáma körülbelül 500 főre tehető az erősítés (III/34.) nélkül. Ezen felül védte még Komáromot a gyengén szervezett hazai katonaság éppen születő 12. gyalogezrede (ez az ezred volt a következő két évtizedben Komárom helyőrsége) és a 19. vadászzászlóalj egy százada, melyek létszáma 600 fő körül mozoghatott. A védelem összesített létszáma így 1100 főt tett ki, amihez majd hozzászámítódik az erősítésként érkező III/34. zászlóalj három századának szintén 600 fős legénysége.³⁵

Az I/39. zászlóalj parancsnoka Václav Kropáček hadnagy volt, a legénység szálláshelye pedig az I–III. bástyákban helyezkedett el, tehát a város nyugati felén. Ugyanitt, a III. bástyában székelt az 7. tüzezezred ütege is. A stratégiaileg fontos pontokat a következőképpen őrizték: a vasúti hidat őrző bunkerben a katonaság egy altisztje és 9 katonája, a közúti hídon a légiók két századának egy tisztje (Jozef Valášek hadnagy) és 15

34 Antonín Basl: *K desátému výročí...*, 1929, i. m.

35 Vojtěch Hanzal: *Výzvěděnci v Itálii...*, 1928, i. m.

katonája teljesített szolgálatot; ez utóbbi helyen pedig két golyószórával is fel volt szerelve az őrség. A helyőrség és az ezred parancsnoksága az erődrendszer központjában, az Újvár parancsnoki épületében székel, a tisztek viszont szerte a városban, polgári házakban, helybéli családoknál voltak elszállásolva. Megemlítendő még a fegyverraktár, amely a volt fegyvergyárral együtt a Vág várossal szemközti partján helyezkedett el, és saját őrséggel rendelkezett.

Ugyanezt a határszakaszt a magyar oldalon a Vörös Hadsereg győri hadosztálya biztosította,³⁶ azon belül is Komárom helyőrsége 40 km-es szakaszt ellenőrzött. A helyőrség központja a vasúti állomás volt, de laktanyaként használták a Monostori erődöt és Csillagerődöt is. Az állomásparancsnoki tisztséget ekkor Achác István alezredes töltötte be. A támadásban résztvevők kisebbik része a komáromi helyőrség közül került ki, a többséget azonban a munkásság alkotta.

A támadó alakulatot főleg győri, tatai és komáromi munkások alkották, egy részük harci tapasztalatokkal is bírt, még a világháború frontjairól. Létszámuk 1500–2000 fő körül mozoghatott,³⁷ előrenyomulásukat három mozsárágyú támogatta, az akció vezetője pedig Mayer Lajos győri vagongyári mérnök volt. Legjobban bevethető egységeik azok a katonaviselt munkások voltak, akik Komáromból származtak, tehát harci tapasztalattal rendelkeztek, és alapos helyismerettel is, ami tekintettel az éjszakai sötétre és ködre, igen hasznosnak bizonyult a támadás kezdetén. Mint ahogy az már az előzőekben bemutatásra került, a beavatkozást a Vörös Hadsereg komáromi helyőrségének parancsnoka is ellenezte, de megakadályozni nem tudta, ezért annak alakulatai csak részben vettek részt az akcióban.

Az előbbieken bemutatott szituáció, ill. a támadás előestéjén történtek nagyban meghatározták a csata kimenetelét. Április 30-án este, 6 óra előtt pár perccel, a komáromi körlet parancsnoka, Achác alezredes üzenetet kapott Hochfelder politikai megbízottól, amely Szántó hadügyi népbiztos támadást tiltó utasításait tartalmazta. Achác helyzete ekkor már nehéz volt, csapatai fölött nem parancsolt, utólagos jelentései alapján is valószínűsíthető, hogy már április 30-án este igyekezett kivonni magát a kockázatos akcióból. Éjjel 11 után telefonhívást kapott Kun Bélától, aki felszólította, hogy ha a támadó erők nem elegendők a győzelemhez, akkor az állomásparancsnoknak meg kell állítania a készülő támadást.³⁸ Achác kijelentette, hogy ezt nem áll módjában végrehajtani, s átadta a telefont a huszáralakulat egyik bolsevik bizalmi katonájának, Kovács Andrásnak. Kun Béla őt is igyekezett meggyőzni a támadás visszavonásáról, mondván a kudarc is az ő felelősségük lesz. Kovács a beszélgetést követően értesítette

36 A hadosztály-parancsnokság Győrben volt.

37 A támadók alakulataira és azok valós létszámára csak becslések állnak rendelkezésre.

38 Az alábbi sorokban – a Kun Bélával folytatott telefonbeszélgetésnél – Kovács András huszár jelentése jelenti a kiindulási alapot. A Kisalföldi 19. huszárhadosztály 6. számú árkász zászlóaljának jelentése Komárom-Újvárosból. Hadtörténeti Levéltár, Magyar Tanácsköztársaság Iratai. 37. sz. doboz.

a támadáshoz készülődő önkénteseket, de azok nem hittek neki, hisz napok óta úgy tudták, hogy a támadás a tanácskormány beleegyezésével indul. Kovács így folytatta jelentését: „az irodába visszajövet még egyszer telefonáltam Kun Bélának, hogy az akciót nem tudtam megakadályozni és a hídnál azt mondták, hogy nem kíváncsiak Kun Béla szavára. Mire ő – Kun Béla – azt válaszolta, hogy csirkefogó gazemberek és mindnyájunkat felköttet.”³⁹ Az, hogy Kun Béla a támadás előtt kevéssel, vagy már annak kezdete után telefonon igyekezett visszavezényelni a támadókat, különösen érdekes annak fényében, hogy a Hadügyi Népbiztosság már napok óta tudott a készülő akcióról. Azt, hogy Szántó Béla és Kun Béla között milyen kommunikáció folyt ez ügyben, s ebből következően tudott-e a tervekről Kun, sajnos a meglévő levéltári forrásokból nem derül ki. A fenti idézett beszélgetés, és kudarcra ítélt visszavonulási kísérlet viszont jól példázza, mennyire szervezetlen volt az a támadó alakulat, mely az fentebb bemutatott erődrendszer és erősen védett helyőrség elfoglalására indult.

A csata

A támadás április 30-án, éjfél előtt nem sokkal két ponton indult meg az északi városrész csehszlovák helyőrsége ellen. Az első a vasúti hidat, a másik pedig a közúti hidat volt hivatott felszabadítani. Az első támadó alakulat csónakokon kelt át a Dunán, a vasúti hídtól nyugatra, Koppánymonostor magasságában. Ez a csoport sikeresen partot ért, majd nesztelenül megközelítette a vasúti híd őrházát, ahol rövid közelharc után leszerelték a védelmet. A jól védhető, erős katonai bunker kevés volt a meglepetés erejével és a túlerővel szemben, a támadás tehát egy fontos sikerrel indult. A csehszlovák katonák közül egy tudott elmenekülni, a többieket foglyul ejtették, és a vasúti hídon visszakísérték őket a magyar oldalra. Az így felszabadított vasúti hídon keltek át ugyanekkor az első támadó alakulat további részei. Az őrházat felszabadító csapatokkal egyesülve tovább folytatták harcukat, immár azzal a céllal, hogy a város erődrendszerén keresztül behatoljanak a városba, majd pedig elfoglalják a vasúti pályaudvart. Útjuk a vasútvonalat követte, melynek mentén, az I.-es és II.-es bástya között a Nádorvonal fala át volt vágva. Miután itt sikerült áthatolniuk az erődrendszeren, ennek köszönhetően pedig jócskán behatolni a Kúria városrészbe, rátértek a vasútállomás felé vezető, temetők menti útra. Előrenyomulásuk során először ekkor találták magukat szemben ellenállással, hisz pont az itt fekvő bástyákban (I–III.) voltak elszállásolva az itáliai légiók századai.

A támadás másik fő iránya a közúti hídra esett. A terv ott is hasonló volt, mint a vasúti híd esetében. Egy különítmény csónakokon az Erzsébet-hídtól keletre, a szigeten ért partot, majd sikeres támadást intézett a híd őrsége ellen, ezzel megnyitva

39 Uo.

az utat az immár szabad közúti hídon érkező támadó alakulatok előtt. Ez a támadás azonban már csak részben volt sikeres, mert nem tudták azt végrehajtani az eredeti tervek szerint. Egyrészt a gyengébb védművek ellenére a híd őrsége nem futott el a túlerő láttán - amiben szerepet játszhatott az is, hogy ezek a légiós alakulatok voltak, - másrészt felszereltségük révén – hisz két golyószóró állt rendelkezésükre – volt értelme az ellenállásnak. A túloldalon kialakult harc hallatán, a közúti hídon megindult a magyar előrenyomulás, s az így kialakult számbeli fölény miatt kezdtek hátrálni a védők a város irányába. Ellenállásuk azonban nem volt hiábavaló, mert mire a kis hídon a városi rakpartra értek, a csehszlovák helyőrség támogató csapatokat küldött a támadók feltartóztatására. Ezzel az idővesztéssel a támadó csapatok elvesztették a lehetőségét annak, hogy komoly harcok nélkül behatoljanak a belvárosba, és gyorsan elérjék támadási céljukat, az erődrendszer központját, egyben a helyőrség és az ezred parancsnokságát.

Mint az a fentiekből kiderült, az előrenyomulás mindkét szárnya, a vasútállomást célzó nyugati, ill. a belvárost támadó keleti, a kezdeti sikerek után egyaránt megakadt előrenyomulásában. A nyugati támadást az itáliai légiók I/39. zászlóaljának 2. és 4. százada, pontosabban annak a bástyákban elszállásolt szolgálaton kívüli legénysége állította meg Václav Kropáček hadnagy vezetésével, de a túlerő miatt egészen az állomásig voltak kénytelenek hátrálni. Ez idő alatt a belvárosban a támadók megállítására a fenti századok szolgálatban lévő részeit, ill. néhány nappal korábban erősítésként érkezett II/39. zászlóalj 6–7. századának lövésosztályait vezényelték ki. Ezeknek a megmerevedő harcálláspontoknak az elmozdítására lett volna hivatott mindkét oldal tüzésége. A magyar tüzéség ágyúit a támadás kezdetétől lőtték a várban lévő parancsnoki épületet, ill. a bástyákban elhelyezett csehszlovák tüzerüteget. Sikerüknek lehet elkönyvelni, hogy az említett üteg négy ágyúja közül kettőt sikerült semlegesíteniük. Pozíciójának veszélyét felismerve a csehszlovák tüzerek parancsnoka, Jiří Nogol úgy döntött, hogy a nyugati támadókat megkerülve, a III. bástyából a Duna-rakparthoz vonatja megmaradt ágyúit, ahonnan támogatni tudja a város védelméért harcoló csapataikat. Lépésével sikeresen megóvta maradék ágyúit a magyar tüzéség elől, s pont időben, egy újabb magyar roham kezdetén a kis hidat, és az ott megrekedt magyar csapatokat vette tűz alá. Ezzel a lépéssel stratégiai előnybe került a helyőrség, hisz a magyar tüzéséggel ellentétben a saját tüzésége a csata aktuális helyzete alapján tudott beavatkozni annak menetébe. Itt, az utcai harcoknál kell kiemelnünk azt a tényt, hogy a visszaemlékezők szerint borús éjszaka lévén, a közvilágítás hiányában bizony nehéz volt a harc, amibe olykor a helybéliek is beavatkoztak. Azt is meg kell jegyezni, hogy a támadók közül voltak Komáromban járatosak is, akik kamatoztatni tudták helyismeretüket.

Mivel a helyőrségnek és a legionárius katonaságnak végérvényesen sikerült megállítani a magyar előrenyomulást – amiben nagy szerepe volt tüzéségüknek, - az elfoglalt állásokban újra megrekedt az előrenyomulás, egyik fél sem ért el különösebb eredményt. Magyar részről már ekkor komoly veszteségek lehettek, a beszámolók szerint

az Erzsébet-szigeten lakó Fried fakereskedő villájában rendeztek be elsősegélynyújtó központot. A magyar csapatoknak az sem segített ekkor már, hogy a várost szinte vak-tában lövöldöző⁴⁰ magyar tüzérség hajnali három óra tájban telibe találta a csehszlovák helyőrség lőszerraktárát, amely bár hatalmas detonációt okozott és nagy károkat okozott a városban, a csata kimenetelét nem befolyásolta, sőt inkább a hadszínteret és támadókat megvilágítva, a védőknek kedvezett.

A történetek ismeretében elmondható, hogy a harci helyzet megváltozását döntően az 5 óra körül Érsekújvárból vasúton megérkező csehszlovák csapaterősítés jelentette (a III/34. zászlóalj három százada Alois Hampala vezetésével), mely teljesen eldöntötte az ütközet végkimenetelét. A vasútállomásra érkező csapatok először a várost tisztították meg a támadóktól, majd gyors ellentámadásba mentek át a vasúti híd irányába. A meglepett vörös katonák innen a vasúti hídon hazafele, majd miután ezt a menekülő utat elvágták, részben Őrsűjfalu, de inkább az Erzsébet-sziget felé menekültek, nemritkán viszont a polgárok házaiba menekültek: „egyes házakba bemenekültek, ott elrejtőztek, kamrákba vagy istállókba, ólakba, voltak akik a ruhájukat levetve ágyba feküdtek, azt a látszatot kelteve, hogy ott laktak. A komáromi munkásság is fegyvereit eldugva otthonaikba menekült, ha még el tudott jutni addig.”⁴¹ Mivel az erősítés a nyugati városrészbe érkezett, a közúti hidat csak a támadás felbomlása után, reggel 6 óra körül sikerült visszafoglalnia a helyőrségnek. Az ekkor még szigeten tartózkodó, ott menedéket kereső vagy sérült magyar katonák viszont így csapdába estek. A csehszlovák katonák a sövényekkel és falakkal tarkított szigetet méterről méterre foglalták el, és tisztították meg az ellenségtől, miközben minden lakóházat és gazdasági épületet, esetleges rejtékhelyet ellenőriztek. Mivel az egész éjszaka alatt összesen három foglyot ejtettek a támadók, és mint az tudvalevő, e három katona még a Kúria városrészben esett fogságba,⁴² könnyen elképzelhető, milyen módszerekkel likvidálták a csehszlovák erők a szigeten rekedt magyar csapatokat. A csapdába esett katonák ezért igyekeztek elbújni, de ezzel sokszor a helybélieket is veszélybe sodorták: jó példa erre a szigeti Mayer család története, akiknek pincéjében tucatnyi magyar katona keresett menedéket. Miután az ő és szomszédjaik⁴³ szeme láttára a csehszlovák katonák lemészárolták a magyar katonákat, az egész családot a várba kísérték, miközben legkisebb fiukat is megölték,⁴⁴ a család fő pedig néhány nappal később halt bele sérüléseibe, melyeket kihallgatása során szerzett.

40 A Jókai Közművelődési Egyesület iratanyagából kiderül, a tüzérségi találatok ellenére a legköltségesebb károkat a robbanás nyomán betörő ablaküvegek okozták. Jókaiho všeobecnovzdelačiaci a muzeálny spolok v Komárne, Štátny okresný archív v Komárne.

41 Bihary Mihály lejegyzett visszaemlékezései, 1979. Duna Menté Múzeuma gyűjteménye.

42 Antonín Basl: *K desátému výročí...*, 1929, i. m.

43 A Zsömbörgi család. Bihary Mihály lejegyzett visszaemlékezései, 1979. Duna Menté Múzeuma gyűjteménye.

44 A bűntettet a később lefolytatott katonai vizsgálat is megerősítette.

Ugyanígy, szemtanúk állítása szerint az említett rögtönzött elsősegélynyújtó helyen, a Fried házban sem találtak túlélőket másnap, csak a brutális kegyetlenséggel legyilkolt vörös katonákat. Szintén ezeknek a borzalmas tetteknek az elkövetésére utalnak a halottszemlék jegyzőkönyvei, melyek többségében nem lőtt seb szerepelt a halál okaként, hanem szúrta, vagy puskatussal okozott seb.

Az áldozatok és temetésük

1919. május 1-jén délután magyar parlamenterek jelentek meg a komáromi hídon, 360 fogságba esett kicserélését kérték jegyzékben, azok neveivel. Csak 3 fogollyal tértek haza, akiket a vasúti híd elfoglalásakor elfogott 9 csehszlovák katonával cseréltek ki. Több foglyot a csehszlovák katonák nem ejtettek.

Május elseje így a hullák eltakarításáról szólt. A katonák először a város határában földelték el a támadók holttesteit, pontosan 121 ember földi maradványait. Antonín Basl, szlovák származású katonatiszt, illetve az utólagosan lefolytatott vizsgálatok alátámasztják azt a feltételezést, miszerint a bizonyítékok eltüntetésének céljából, a vasúti és közúti hídról, valamint a szigetről a csehszlovák katonák több tucatnyi halottat dobta a Dunába, ill. földeltek el a várban. Petr Hofman cseh történész⁴⁵ prágai levéltári kutatások alapján azt közli, hogy a csehszlovák alakulatok 150 puskát és 800 kézigrántót zsákmányoltak, ami szintén a hivatalosnál magasabb magyar veszteségekre utal. Számba véve azokat az áldozatokat is, akiket a folyóban úszva vagy csónakon menekülve lőttek le, a magyar áldozatok száma 200-300 között mozoghatott, tehát a veszteség a 20%-ot is elérhette.

45 Petr Hofman: *Boj o Komárno*, 2004, i. m., 51.

1. táblázat⁴⁶

<i>Név:</i>	<i>Szüil. év:</i>	<i>Lakhely – település</i>	<i>Felekezet:</i>	<i>Foglalkozás:</i>
Nagy Simon	1904	Komárom	R.k.	molnárinas
Ivanics János	1896	Komárom	R.k.	földműves
Kiss József	1900	Komárom	R.k.	nap számos
Róka József	1898	Ács	R.k.	cipész
Pirstitz József	1892	Komárom	Ref.	pék
Szendrei Jenő	1897	Komárom	Izr.	nyomdász-segéd
Dvornicsek Nándor	1899	Komárom	Ref.	hentes
Dékány István	1898	Komárom	Ref.	halász
Csuti János József	1899	Komárom-Újváros	R.k.	pincér
Varga Ferenc	1900	Izsa	R.k.	gyári munkás
Lengyel Ferenc	1898	Komárom	R.k.	gyári munkás
Jankulár János	1898	Udvard	R.k.	gyári munkás
Ganzer Gyula	1898	Komárom	R.k.	gyári munkás
Kecskés Zsigmond	1891	Komárom	Ref.	fuvaros
Márton Károly	1885	Komárom	Ref.	mázoló
Baráth István	1890	Komárom	R.k.	bádogos-segéd
Paradi János	1900	Komárom	R.k.	zenész
Petrovics István	1872	Komárom	R.k.	tűzoltó
Nagy Ferenc	1892	Komárom	n.a.	kőműves

A magyar áldozatok származását vizsgálva megállapítható, hogy igen nagy számban voltak köztük komáromiak is, szám szerint tizenkilencen.⁴⁷ Szakmájukat és életkorukat tekintve⁴⁸ döntő többségben húsz év körüli munkások voltak, kivétel egy 15 éves molnárinas, aki a támadás alatt a tilalmak ellenére kimerészkedett az utcára. Ezt a 19 áldozatot ritkán emlegették már akkor is, különösen később, mégis azt mutatja, hogy érzékenyen és közvetlenül érintette a tragédia a város lakosságát. Ezt a következtetés támasztja alá az áldozatok május 4-ei ünnepélyes gyászszertartása is, melyen nagy tömeg jelent meg. Az azonosítatlan holttesteket a katolikus temető szélén közös sírba, a 19 azonosított áldozatot pedig külön-külön temették el.

46 A helybéli magyar áldozatok listájánál a győri sajtóban közölt halottszemlel jegyzőkönyveket jelentette a kiindulási alapot, az itt felsoroltaknál azonban több áldozat is lehetett, hisz például a Mayer család két áldozata sem szerepel a listán. Rövidítések: R.k.: római katolikus, Izr.: izraelita, Ref.: református, n.a.: nincs adat.

47 Szénássy Zoltán: Rév-Komárom, 1998, i. m. 268.

48 L. 1. táblázat.

2. táblázat⁴⁹

Név:	Egység:	Sz. év:	Szárm.:	Fel.	Fogl.	Elesett:
Kolář Bohumil	39. gyalogezr.	1898	morva	R.k.	kocsis	Komárom
Pumperla Ján	39. gyalogezr.	1889	morva	R.k.	bádogos	Komárom
Paulus Emanuel	39. gyalogezr.	1895	cseh	R.k.	borbély	Komárom
Haveta Jozef	39. gyalogezr.	1896	cseh	R.k.	remenár	Komárom
Venc František	39. gyalogezr.	1897	cseh	R.k.	napszámos	Komárom
Chleborád František	39. gyalogezr.	1895	cseh	R.k.	kocsis	Komárom
Procházka Jozef	39. gyalogezr.	1898	cseh	R.k.	géplakatos	Komárom
Pavel Filip	39. gyalogezr.	1880	cseh	R.k.	n.a.	Komárom
Grigar Jozef	39. gyalogezr.	1895	morva	R.k.	eszterg.	Komárom
Křištof Jiří	39. gyalogezr.	1891	cseh	R.k.	asztalos	Komárom
Krajzl František	39. gyalogezr.	1889	cseh	R.k.	cukrász	Komárom
Veselý Ctibor	39. gyalogezr.	1899	cseh	Ev.	tanuló	Komárom
Ivan Jozef	7. tüzérezred	1885	sziléziai	R.k.	földműves	Komárom
Neužil Otokar	14. gyalogezr.	1898	morva	R.k.	hivatalnok	Komárom
Chudáček Martin	19. vadászszászl.	1894	szlovák	R.k.	szabó	Komárom
Pavlovič Tomáš	19. vadászszászl.	1897	szlovák	R.k.	földműves	Komárom
Novák Richard	14. gyalogezr.	1889	morva	R.k.	kovács	Komárom
Martinek Rudolf	39. gyalogezr.	1898	morva	R.k.	mészáros	Komárom
Čícha Ján	39. gyalogezr.	1891	morva	R.k.	pék	Komárom
Dvořák Tomáš	39. gyalogezr.	1898	cseh	R.k.	n.a.	Kürtakeszi
Škach Ondrej	39. gyalogezr.	1897	cseh	R.k.	n.a.	Kürtön
Pytlík Ján	39. gyalogezr.	1899	cseh	R.k.	n.a.	Dunaradv.
Frank Karel	39. gyalogezr.	1898	cseh	R.k.	n.a.	Dunaradv.
Daněk František	39. gyalogezr.	1890	cseh	R.k.	---	Dunaradv.
Zalešák Tomáš	39. gyalogezr.	1895	morva	R.k.	---	Zsitva

A csehszlovák oldalon különböző források szerint 17, ill. 19 halott volt, és körülbelül 25 sebesült. Az áldozatok listáját nézve⁵⁰ elmondhatjuk, hogy nagy részük a harcokban oroszlánrészt vállaló itáliai légiók 39. ezredéből került ki, átlagéletkoruk 25 év körül mozgott. A támadásban két Nyitra megyei szlovák katona esett el, a 19.

49 Krasko, Ján: Őbete pri..., 1929. Rövidítések: Sz. év.: születési év, Szárm.: származás, Fel.: felekezet, Fogl.: foglalkozás, R.k.: római katolikus, Ev.: evangélikus, gyalogezr.: gyalogezred, vadászszászl.: vadászszászlóalj, eszterg.: esztergályos, n.a.: nincs adat.

50 L. 2. táblázat.

vadászszázalaj kötelékéből, a többiek Cseh- és Morvaországból származtak. Ezeket az elesett csehszlovák katonákat szintén közös sírba, a katolikus temető bejárata mellett helyezték örök nyugalomra.

Összegzés

Az elmúlt évtizedek során politikai rendszertől és nemzetiségtől függően a szakirodalmi források döntő többsége fontosnak tartotta, hogy állást foglaljon abban a kérdésben, kik voltak az okozói, „bűnbakjai” ennek a katasztrófálisan végződött katonai akciónak. A csata történetének és emlékezetének kettősségeit mi sem ábrázolhatja jobban, mint az azt követő felelősségre vonási kísérletek és azok kimenetele, hisz az említett történésekkel és írókkal ellentétben ezek egyetlen esetben sem találtak bűnöst. A számonkérés és felelősségre vonás igénye – vesztesek lévén – természetesen a támadók oldalán merült fel először, azon belül is Győrben, Valós igazságszolgáltatás helyett azonban csak egymásra mutogatás folyt, a helyiek a felső vezetést hibáztatták,⁵¹ addig a felső vezetők igyekeztek kibújni a felelősség terhe alól.⁵² Végül bűnbaknak Mayert kiáltották ki, de igyekeztek őt is pozitívan ábrázolni.⁵³ 1919 májusában a polgári mellett katonai vizsgálat is indult az ügyben, ami újfent sikertelen maradt. 1920-ban aztán újabb polgári per indult a felelősök megbüntetésére. A vádlott 27 kommunista volt, akik ellen lázadás büntette miatt indult eljárás, de ez a bírósági eljárás sem ítélte el senkit, s a per végén az összes vádlottat felmentették.

Ugyanekkor a csehszlovák oldalon is vizsgálat indult a hadseregen belül az elkövetett kegyetlenségek, indokolatlan gyilkosságok miatt. A hivatalosan elismert áldozatokon túl újabb visszaélésekre derült fény, amit Artur Lombardini csendőrszázados vallomása is megerősített.⁵⁴ De mivel indokolták mindezt a kegyetlenséget? Antonín Basl őrnagy adja meg nekünk a választ: „Valamennyien tudtuk, hogy halottakban és sebesültekben érzékeny veszteségeink voltak, s azt is, hogy ezt a harcot a magyarok provokálták ki,

51 „A komáromi eset szálai messzebbre vezetnek, mint gondoltuk és a bűnösök lakolni fognak” Győri Hírlap, 1919. május 17.

52 Kun Béla a kellemetlen irányba forduló vitát azzal zárta le, hogy „ne a komáromi esetet vizsgáljuk, hanem az átmeneti intézkedésekkel védjük meg a szocializmust, építsük meg a kommunizmust.” Győri Hírlap, 1919. május 17.

53 „Kár érte. Csupa akaraterő, tettekreész energia, csak kissé fiatalosan meggondolatlan volt, amikor az agent provokátorok kétes meséjének felülve százak életét tette kockára” Népakarat, 1919. május 11.

54 „Éjszaka folyamán láttam, hogy katonai őrizet alatt egyes polgári személyeket az Öregvárba kísérték és én magam a saját szememmel láttam reggel négy óra körül, amikor bent voltam ebben az erődben, kb. 10 agyonlőtt polgári személy hulláját és reggel 9 óra tájban már kb. 20 agyonlőtt polgári személy hulláját.” Szlovák Állami Központi Levéltár, ŠSUA 2548/1919. Hamar Kálmán forrásközlése nyomán. Hamar Kálmán: Szlovák Állami Központi Levéltár, ŠSUA 1641/1919. Hamar Kálmán forrásközlése nyomán. Hamar Kálmán: *Adalék az 1919...*, i. m.

mely érzés kivívta az igazságos vágyat, megbosszulni az elesett bajtársakat.”⁵⁵ Ez az „igazságos bosszúvágy” mentette fel bűnösöket, akik a csehszlovák oldalon sem lettek felelősségre vonva. A csata története itt azonban nem ér véget. Emléke, különböző közegekben és különböző szerepekben még évekig, évtizedekig tovább élt, a helyi magyar közösség történetének részévé válva. S bár ez az emlék mára megfakult, szűk körben, de évente megemlékeznek róla a Duna mindkét partján.

Irodalom

Sajtóforrások

A Reggel – 1928, 1929.
 Barázda – 1920–1940.
 Dunántúli Hírlap – 1919
 Győri Hírlap – 1919–1920, 1928–1929.
 Győri Újság – 1919.
 Győri Vörös Újság – 1919.
 Komáromi Hírlap – 1919.
 Komáromi Lapok – 1919–1943.
 Komáromi Őrálló – 1920.
 Komáromi Újság – 1919.
 Munkáslap – 1919–1920.
 Népakarat – 1919.
 Népszabadság – 2009.
 Neue Freie Presse – 1919
 Svornost’ – 1919.

Levéltári források

Cseh Köztársaság Nemzeti Levéltára, Belügyminisztériumi iratgyűjtemény. (Národní archiv České republiky, Praha. Presídium ministerstva vnitra.)
 Hadtörténeti Levéltár, a Magyar Tanácsköztársaság iratai.
 Nyitrai Szlovák Állami Levéltár, komáromi részleg. Komáromi járási hivatal iratai, Jókai közművelődési és Múzeum Egyesület iratai (Štátny archiv v Nitre, pobočka Komárno (ŠoA Komárno).Fond okresný úrad, Komárno (oú Kn), fond Jókaiho všeobecnovzdelávaci a muzeálny spolok v Komárne.)
 Nyitrai Területi Levéltár. Győr-Komárom-Esztergom Megye (Szlovákia) iratai. (Štátny oblastný archiv v Nitre. Fond Rábsko-komárnansko-ostrihomská župa (na Slovensku).

⁵⁵ Antonín Basl: *K desátému výročí...*, 1929, i. m.

Önállóan megjelent vagy lejegyzett visszaemlékezések:

- Baranyay József, dr.: *A vesztőhelytől az internálótáborig. Egy magyar újságíró élete a cseh megszállás alatt.* Komárom, A szerző kiadása, 1943.
- Bartalos-család naplója. *Štátny okresný archív v Komárne.*
- Basl, Antonín: *K desátému výročí boju na Slovensku. Bitva u Komárna.* Praha, Legionárská Knihovna 13. 1929.
- Bihary Mihály visszaemlékezései. A komáromi Duna Mente Múzeumának gyűjteményében.
- Csevár Lajos: *Vöröskatona voltam. Egy veterán visszaemlékezései.* In: Új Szó (dátum nélkül). Klapka György Múzeum adattára, 93-2000/2.
- Róna János főtörzsőrmester, Rózsa Pál, Csevár Lajos, Tóth Zoltánné Sircz Magda visszaemlékezései. Klapka György Múzeum adattára, 93-2000/2.

Szakirodalom

- Bárdos László István: *A komáromi magánakció.* In: Bárdos László István – Piskolti Béla: Komárom dicsdicsőséges múltjából, 1848-1849 és részletek 1919. évi történetéből. Komárom, Komárom Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1960. 61-79.
- Dobi István: *Vallomás és történelem.* Budapest, 1962.
- Dubánek, Martin: *Rakousko-uherská strážnice v Komárně.* In: Vojenská história 2010/4. 104-110. http://www.vhu.sk/data/att/1469_subor.pdf (2015-04-10)
- Fényes Elek: *Magyar Országának, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben.* Pest, 1941.
- Hamar Kálmán: *Adalék az 1919. május 1-i komáromi felkelés történetéhez.* In: Irodalmi Szemle. Klapka György Múzeum gyűjteményében.
- Hanzal, Vojtěch: *Výzvědčici v Itálii a na Slovensku.* Praha, Vlast. vyd., 1928.
- Hetés Tibor (szerk): *A magyar vörös hadsereg 1919. Válogatott dokumentumok.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1959.
- Hofman, Petr: *Boj o Komárno.* In: Přísne tajné. 2004, 5.
- Holub, Ota: *Komárenský masakr.* In: Československý Vojak. 1971, 14 (9). 14–15, 27.
- Hronský, Marián: *Szlovákia elfoglalása a csehszlovák katonaság által 1918 novemberétől 1919 januárjáig.* Budapest, Honvéd Hagyományörző Egyesület, 1993.
- Kecskés László: *Komárom az erődök városa.* Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1984.
- Krasko, Ján: *Obete pri obrane Slovenska 1919.* Pamatník padlých pri bolševickom vpáde. Bratislava, Slovenská liga, 1929.
- Liptai Ervin: *A Magyar Tanácsköztársaság.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1965.
- Legionárius emlékművek katalógusa. <http://www.vets.estranky.cz/clanky/sr---nitri-ansky-kraj/komarno.html> (2015-04-10)

- Mácza Mihály: *Az impériumváltás és következményei Komáromban (1919–1938)*. In: Limes Tudományos Szemle. 2004, 3 (XVII). 113–126.
- Mácza Mihály – Számadó Emese: *Komárom 1919. évi eseményei*. In: Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei. 2009, 15. 129–146.
- Miroslav Michela – Demmel József: *Az Apponyi-szerű Krisztus és a Wilson arcú Pilátus*. In: Kisebbségkutatás. 2008, 2.
- Szénássy Zoltán: *Rév-Komárom*. Komárom, KT Kiadó, 1998.

1st of May 1919 in Komárom

Following the disintegration of the historical state of Hungary and the creation of Czechoslovakia, the town of Komárom, found on the banks of the Danube, was bisected and its left side became a part of Czechoslovakia. At the same time Hungary underwent a transformation to become a Soviet republic, which immediately escalated relations toward hostility.

This study examines the bloody conflict that played out on May 1st, 1919 in Komárom, and arose from the tensions between the two states and also its immediate and long term consequences concerning the town's history. The first part of this work will analyse the proceeding events; this will be followed by the analysis of the battle from a military historical point of view. The work will detail the particularities of a pre-war Komárom, its social structure, and, in the same vein, it will present the geographical peculiarities. Beginning with the Czechoslovakian occupation through the formation of the Hungarian Soviet Republic we shall arrive to the point of action of May 1st and its moments. This work will also try to remember the casualties without any judgment and will summarize the consequent thoughts at the end.

The body of the study is closed by an index of used sources.

Keywords: birth of Czechoslovakia, new state borders, historical memory, local history of Komárom

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

JÁVOR REBEKA

Valóban kezdődik-e egy új világ minden újonnan megtanult nyelv küszöbén?

A kutatás során a kétnyelvűség pozitív hatásait vizsgáltam az tudatelméletre és az empátiára. Úgy gondolom, hogy a metalingvisztikai képességnek (megértése annak, hogy minden dolog sokféle módon leírható; ugyanaz a jelenség nem ugyanazt a reprezentációt alakítja ki más egyénben) és a korai kétnyelvű környezetnek (amikor a gyermek azzal szembesül, hogy nem mindenki érti ugyanazt a nyelvi kódot, felfogja, hogy más embernek más mentális állapota van) köszönhetően a kétnyelvűek jobb elmeolvasó képességgel rendelkeznek és empatikusabbak, valamint nem csak a kognitív empátiás készségük magasabb, hanem az affektív empátiájuk is. Mivel a kétnyelvűségnek számos kognitív előnyére fény derült már, a szociális előnyökre is hangsúlyt próbálok fektetni. Bizonyítékot keresek arra, hogy ezeknek az embereknek, a korai tényezőknek köszönhetően, a szükséghelyzetben lévő személyek mentális állapotára vonatkozó reprezentációik jobbak, kidolgozottabbak, és empatikusabbak, jobban át tudják érezni egy idegen ember helyzetét, érzelmeit.

Kulcsszavak: korai kétnyelvűség, metalingvisztikai képesség, tudatelmélet, empátia, végrehajtó funkciók

Bevezetés

Az emberi képességek között megjelennek olyan tulajdonságok, amelyek erős határt húznak az ember és az élővilág többi tagja között. Ezek között is talán az egyik legfontosabb a nyelv, mivel az emberi nyelv teszi csak lehetővé azt, hogy ne csak aktuális motivációs és érzelmi állapotainkat fejezzük ki, hanem beszélgethessünk absztrakt, a valós világunkat érintő, de jelen nem levő dolgokról is.¹ Digitális mivoltukból adódóan, a nyelvi formáknak semmilyen fizikai kapcsolatuk nincs a tartalommal, ezért jelöl minden nép más szóval egy adott „tárgyat”.² A mai világban pedig a két-, ill. többnyelvűség is elterjedt jelenséggé vált, ami különböző hatásokat gyakorolt a kognitív és szociális funkciókra, természetes tehát, hogy számos kutató tűzi ki célul a kétnyelvűség előnyeinek, ill. hátrányainak vizsgálatát.

A nyelv fogalma és jelentősége kognitív szempontból

„A nyelvi képesség az a humán képesség, hogy egy természetes nyelv elemeit a nyelv grammatikai szabályainak megfelelően, produktív módon jelentéssel bíró

1 Paál Tünde: *A nyelv*, 2010, i. m., 149.

2 Uo.

(értelmezhető) és nyelvtanilag helyes kijelentésekbe (mondatokba) kombináljuk, mind az aktív produkció, mind a megértés során.” E meghatározást olvasva láthatjuk, hogy a nyelvnek nem feltétlenül kell, hogy társas aspektusa legyen, ez egyszerűen csak egy kódrendszer. Ez a felfogás Noam Chomskytól ered. Ő hívta fel a figyelmet a nyelv formális természetére, hiszen a nyelv egy „kombinatorikai” rendszer, mivel a nyelvi elemeket, amelyeket használni óhajtunk, a grammatika fogja kijelentésekbe rendezni. Ezt Chomsky egy elkülönült, autonóm modulnak tekinti, ami genetikailag meghatározott, vagyis univerzális, de elkülönít nyelvtani elveket, amelyek minden nyelvre érvényesek, és előre definiált paramétereket, amelyek segítségével megérthetők a különböző nyelvek nyelvtani különbségei.³ Chomsky nem azt állítja, hogy az emberi nyelv elsajátítása csak genetikai programokra vezethető vissza. A nyelv pragmatikai- (amely a nyelv társas kapcsolatokban való használatára vonatkozik) és szemantikai aspektusa (ami a szavak jelentését takarja) meghatározott tanulási folyamatokhoz köthető. Ez a veleszületett struktúra csak a nyelvtani szabályok készletét, a szintaxist tartalmazza, és ezt nevezi Chomsky generatív nyelvtannak, ami minden nyelvben közös, de alapját képezi a nyelvi kifejezések változatosságának is. Van egy mélystruktúra, amelyből levezethető a felszíni struktúra, ami a létrehozott mondatokban nyilvánul meg. A fentebb említett előre definiált paraméterek a transzformációs szabályok, melyeknek segítségével a gyermekek elsajátítják anyanyelvük mondattani mintázatait, és később teljesen új szókombinációkat alkotnak. Tehát vannak genetikailag kódolt, grammatikai alapelvek, amelyekre aztán a környezet is nagyban kihat.⁴

A nyelv egyik előnye abban rejlik, hogy hatékony lesz alkalmazásával a viselkedés összehangolása és befolyásolása. A tényszerű valóságon túl, ezzel lehetővé válik a lehetségesről, időben eltolódotról, absztraktról folytatott beszélgetés, amivel taníthatjuk, utasíthatjuk, akár be is csaphatjuk, manipulálhatjuk egymást. Már csekély módosulás is hozhat olyan változásokat a nyelvben, amely evolúciós előnyt nyújthat,⁵ pl. a környezethez való alkalmazkodásban, a cselekvés összehangolásában, a vadászatban, a gyűjtögetésben, a társas világhoz való alkalmazkodásban, a konfliktuskezelésben, a csoportintegrációban, vagy akár a párválasztásban.⁶ A nyelv azonban funkcionálisan szerveződik, vagyis a magyarázatokat egyesíteni kell, mégpedig hierarchikusan. Három szintet különíthetünk el, három szelekciós mechanizmussal: (a) az ökológiai hatások befolyásolják az egyszerű nyelvtant, a kis szótár kialakítását, ami a létfenntartásra alakult ki, (b) a szociális hatások alakították ki a komplex nyelvet, ami a csoportintegrációt tette lehetővé, (c) a szexuális hatások irányították a kifinomult, választékos, művészi nyelv formálódását, ami a párkapcsolatok terén nyújtott előnyt. Ezen kívül a nyelv a

3 Noam Chomsky: *Mondattani szerkezetek...*, 1995, i. m., 23.

4 Uo. 33.

5 Steven Pinker – Paul Bloom: *Natural language...*, 1990, i. m., 709.

6 Bereczkei Tamás: *Evolúciós pszichológia*, 2003, i. m., 413.

kultúra szervező eleme, hiszen a nyelv segítségével a tudás átadódik ősről utódra, ami folyamatosan halmozódik generációkon keresztül. Majd az írásbeliség kialakulásával e tudásnak a rögzítése is lehetővé vált, ami még inkább lehetővé tette a kultúra megőrzését és a fejlődését, a leírt tudás alapján. A csoportelönnyök mellett azonban egyéni előnyt is kialakított ez a képesség, azáltal, hogy ez lett megismerő folyamataink belső kódja, vagyis ennek értelmében a gondolkodásunk részben nyelvi formában zajlik. Természetesen nem ez az egyetlen belső reprezentációs eszköz, de mindenképp fontos szerepet tölt be az absztrakt, valóságtól elvonatkoztatott gondolkodásban.⁷

A nyelvelsajátítás kritikus periódusa

Született több megfigyelés, amelyekből kiderül, hogy a nyelv elsajátításában van egy szenzitív periódus, ami kritikus időszaknak tekinthető. Ez jelentkezik az anyanyelvnel, de ha egy idegen nyelvet, akcentus nélkül, folyékonyan, helyes nyelvtannal szeretnénk használni, ennek a tanulását is már ebben a nyelvi szenzitív fázisban kell elkezdeni.⁸ Az első erre irányuló megfigyelés, ami a fejlődéslelektan kiindulópontjának is tekinthető, az aveyron-i vadfi, Viktor esete. Ő egy tizenkét éves fiú volt, akit vadállatnak tekintettek, de Jean-Marc Itard azzal érvelt, hogy a társadalomtól való elszigeteltség miatt nem fejlődtek nála normálisan a társas készségek. A vadfinál, a nyelven kívül, természetesen más készségek is hiányoztak, de a fiatal orvos magához vette azzal a céllal, hogy civilizált embert neveljen belőle. Néhány funkciót el is sajátított, de beszélni soha nem tanult meg, amit azzal magyaráztak, hogy túl volt már azon az életkoron, ami a nyelvelsajátítás határának tekinthető.⁹ Viktor esetén kívül még számos más bizonyítéka van a nyelvi szenzitív periódusnak (pl. Genie, Chelsea esete, vagy a gyermeki beszédrehabilitáció), ami alapján azt mondhatjuk, hogy a hat éves kor tekinthető a nyelvelsajátítás határidejének, ez után a nyelvhasználat normális kialakulásának esélye csökken. Ez a kritikus periódus Chomsky innatizmusát támasztja alá, mint ahogy az, hogy a nyelv genetikai alapstruktúrája miatt a világ valamennyi nyelvében megjelennek bizonyos közös nyelvtani szabályok. Másfelől a gyermekek gyorsan sajátítják el a beszédet és a nyelvtanuláshoz elég a nyelvi környezetbe való „kitettség”, de érv lehet az is, hogy a szintaktikai képesség független az intelligenciától, vagy az, hogy a siketnémák spontán gesztusnyelvet képesek létrehozni.¹⁰

7 Paál Tünde: *A nyelv*, 2010, i. m., 158.

8 Uo. 165.

9 Michael Cole – Sheila R. Cole: *Fejlődéslelektan*, 2006, i. m., 28.

10 Noam Chomsky: *Mondattani szerkezetek...*, 1995, i. m., 23.

Kétnyelvűség

Sok embernek a gazdag nyelvi környezet nem csak egy, hanem két nyelvből áll, sőt, a világ teljes populációját nézve, már több a két- és többnyelvű, mint az egynyelvű. Sokan, sokféleképpen értelmezik a kétnyelvűség fogalmát. A meghatározásnál az az alapvető kérdés, hogy milyen mértékben kell jelen lennie két nyelvnek ahhoz, hogy kétnyelvűnek tekintsünk valakit, azonban a mai napig nem született olyan átfogó definíció, amely minden aspektust magába foglalna.

Akkor mit is tekintünk kétnyelvűségnek? Több kutató is megpróbált erre a kérdésre választ adni. Grosjean azt mondta, hogy a kétnyelvűség valójában két nyelv rendszeres használatát jelenti.¹¹ Skutnabb-Kangas szerint kétnyelvű az a személy, aki egy vagy többnyelvű közösségben is anyanyelvi szinten képes két nyelven kommunikálni.¹² Haugennél a nyelvtudás minden fokát jelentheti, de valójában azon a ponton kezdődik, amikor egy nyelv beszélője teljes, jelentéssel bíró kijelentéseket képes létrehozni a másik nyelven.¹³ A meghatározások sokszínűségét befolyásolja az is, hogy milyen tudomány felől közelítjük meg a kétnyelvűséget. Ezek szerint a kétnyelvűségnek lehet több fajtája is, amelyek átfedéseket mutatnak, s így egy kétnyelvű egyszerre több típusba is besorolható. Látható, hogy vannak bizonyos eltérések az elméletek között, abban azonban megegyeznek, hogy a kétnyelvűek mindennapjaik során nem csak az anyanyelvüket használják különböző szituációkban, hanem mellette egy másik nyelvi kódot is.

A kétnyelvűség kognitív következményei

Régóta élt a feltételezés, hogy a gyermekkori kétnyelvűség kihatással van az elme fejlődésére, de negatív kimenetellel, mivel a két jelen levő nyelv „zavarni” fogja egymást.¹⁴ Peal és Lambert kétségbe vonta ezt, beszámoltak arról, hogy egy kutatásukban egy- és kétnyelvűek eltérő teljesítményét várva, nem a várt eredményeket kapták. Azt gondolták, hogy a kétnyelvűek rosszabbul fognak teljesíteni a nyelvi, de azonos pontszámokat fognak elérni a non-verbális téri feladatokban, viszont a kétnyelvű gyerekek kiemelkedőbbek voltak a legtöbb tesztben, főleg a szimbólummanipuláció és -átszervezés során,¹⁵ és azt a konklúziót vonták le, hogy a kétnyelvűség nagyobb mentális flexibilitást, koncepcióalakítási fölényt és egy sor változatos mentális képességet adott nekik. Későbbi kutatások kimutatták, hogy a kétnyelvű gyerekek jelentős pozitív teljesítménykülönbséget

11 Francois Grosjean: *Transfer and language mode*, 1998, i. m., 175.

12 Tove Skutnabb-Kangas: *Bilingualism or Not...*, 1984, i. m., 160.

13 Einar I. Haugen: *The Norwegian language in America...*, 1953, i. m., 76.

14 Raluca Barac – Ellen Bialystok: *Cognitive development...*, 2011, i. m., 40.

15 Ellen Bialystok – Fergus I. M. Craik – Gigi Luk: *Bilingualism: Consequences for mind and brain*, 2012, i. m., 242.

mutatnak az olyan nyelvi problémák megoldásában, amelyekben a forma és jelentés közötti különbségekre kell hangsúlyt fektetni, vagyis a metanyelvi tudatosságban,¹⁶ továbbá olyan non-verbális problémák során, amikor figyelmen kívül kell hagyni az inkongruens információkat.¹⁷ A korai kétnyelvűek végrehajtó funkciói jobbak, azok közül is a gátlás, a figyelem irányítása és a munkamemória. Meta-analízisek bizonyítják, hogy a kétnyelvű gyermekeknél és felnőtteknél nagy előnyök alakulnak ki a végrehajtó funkciókban,¹⁸ amelyek segítik a problémamegoldást, és természetesen az elméletória működésében is aktívan részt vesznek.¹⁹ A korai kétnyelvűek tehát előnyt élveznek a kognitív gátlásban, a szelekcióban, a figyelem fenntartásában és szükségszerűen az irányításában, a munkamemória működésében, a reprezentációkban, metanyelvi tudatosságban, és mindezek segítségével gyorsan képesek észrevenni a változásokat a környezetükben, így gyorsan is tudnak ezekhez alkalmazkodni.

Tudatelmélet

Az ember képes arra, hogy mások szándékait, ill. viselkedését megértse, vagyis, képes az elmeolvasásra, ami a szociális kogníció, szociális interakció és kommunikáció alapját képezi.²⁰ Az elméletória azon képességünkről alkotott elméletrendszer, hogy képesek vagyunk másoknak önálló mentális állapotokat tulajdonítani, megértjük azt, hogy más embereknek is van saját tudása a dolgokról, vannak saját mentális reprezentációi, szándékok vezérlik, van saját nézőpontja, ami különbözhet a miénktől. E képesség segítségével magyarázni tudjuk mások viselkedését és intencióit, de nem csak magyarázni, hanem előjelezni is, és ez megkönnyíti boldogulásunkat a szociális közegben, formálódik saját viselkedésünk, és viszonyulásunk a többi emberhez.²¹ A megnevezés, elmeolvasás, csak egy a sok közül, számos más elnevezése jelenik meg az irodalomban, pl. elméletória, naiv tudatelmélet, mentalizáció, népi pszichológia, tudatelmélet, metareprezentáció, a józan ész pszichológiája...²²

16 Uo. 243.

17 Enrico Mezzacappa: *Alerting, orienting, and executive attention...*, 2004, i. m., 1375.

18 Matthew D. Hilchey – Raymond M. Klein: *Are there bilingual advantages...*, 2011, i. m., 53.

19 Jean P. Cushen – Jennifer Wiley: *Aha! Voila! Eureka!...*, 2011, i. m., 459.

20 Agustin Ibanez – Facundo Manes: *Contextual social cognition and the behavioral variant...*, 2012, i. m., 1356.

21 Kiss Szabolcs – Jakab Zoltán: *Az elmeolvasás kutatása...*, 2010, i. m., 57.

22 Kiss Szabolcs: *Elmeolvasás*, 2005, i. m., 12.

Empátia

Az együttműködésben fontos szerepet tölt be az önzetlenség és a segítségnyújtás, ami pedig ezt lehetővé teszi, az az empátia. Segítséget nem csak akkor nyújtunk, ha az növeli a tekintélyünket más emberek előtt, vagy ha jutalmat remélünk, vannak más pszichológiai forrásai is. A valódi altruista egyedüli célja az, hogy segítsen egy szükségét szenvedő egyénen. Tehát az emberek bizonyos esetekben képesek egyéni érdekeiket elhagyni, és segíteni egy rászorulóknak csak azért, mert annak szüksége van segítségre. Ilyenkor felerősödik az emberben az empátiás törődés, bele tud helyezkedni a másik nézőpontjába, helyzetébe, érzelmeibe, és ennek segítségével tud támogatást nyújtani. Baron-Cohen szerint az empátia az elméletória és az érzelmi ráhangolódás együttese.²³ Aki magas pontszámokat ér el ilyen teszteken, annak valószínűleg jó az elmeolvasó képessége, de érzelmileg is jobban rá tud hangolódni másokra, amiből az is következne, hogy jobban érdeklődik az emberek iránt, szívesebben foglalkozik velük. Preston és de Waal szerint empátiáról beszélünk akkor, amikor „a megfigyelt tárgy állapota az emberben olyan állapotot hoz létre, ami jobban illeszkedik a tárgy állapotához, mint a szemlélő eredeti állapotához”, és ha ez nem jön létre, ha az egyén nem él át ugyanolyan érzelmeket, mint a látott személy, akkor csak szimpátiáról beszélhetünk, empátiáról viszont nem.²⁴ Megkülönböztetünk hideg (kognitív) és meleg (affektív) empátiát. A hideg empátia segítségével felismerjük a másik személy állapotát, de nem osztozunk benne. Ez a jelenség a vizuális perspektíva átvétele, a meleg empátia pedig azt jelenti, hogy a megfigyelt érzelmi állapot a megfigyelőnél is hasonló állapotot idéz elő. Valószínűnek tartják, hogy a fejlett elmeolvasó képesség együtt jár az együttműködéssel és a magas fokú empátiával. A szükséghelyzetben lévő személyek mentális állapotára vonatkozó reprezentációk kialakulása gyakran együtt jár a nézőpont felvétel kidolgozottabbá válásával.²⁵

Nemi különbségek

A szociális képességek terén a nem erősen meghatározó jellegű, különböző társas viselkedésformákat alakít ki, vagyis a nők és a férfiak a szociális kompetencia eltérő viselkedési stratégiáira szelektálódtak.²⁶ Több kutatás mutatja, hogy a nők sokkal jobb mentalizáló képességgel rendelkeznek, mint a férfiak,²⁷ és kimagaslóbb teljesítményük van a szociális

23 Simon Baron-Cohen: *Autism: The empathizing–systemizing (E–S) theory*, 2009, i. m., 71.

24 Stephanie D. Preston – Frans B. M. de Waal: *Empathy: Its ultimate and proximate bases*, 2002, i. m., 3.

25 Uo. 4.

26 Simon Baron-Cohen: *Autism: The empathizing–systemizing (E–S) theory*, 2009, i. m., 75.

27 Simon Baron-Cohen – Sally Wheelwright – Jacqueline Hill – Yogeni Raste – Ian Plumb: *The Reading the Mind in the Eyes test revised version*, 2001, i. m., 248.

megértés teszteken is.²⁸ A jobb elmeolvasási készség háttérben párválasztási stratégiák állhatnak. A nők vagy azt a férfit választják gyermekeik apjának, aki jó genetikai háttérrel rendelkezik, vagy azt, aki biztos megélhetést fog biztosítani gyermekeik számára, tehát a nők felfelé próbálnak házasodni és egy magasabb státuszú partnert megszerezni. Minél magasabb a nő társadalmi rangja, annál nehezebbé válik ez a vetélkedés is, és valószínűleg jelentős előnyük volt azoknak a nőknek, akik helyesen tudtak olvasni a férfiak elméjében.²⁹ Baron-Cohen autistákkal végzett kutatásai során megfigyelte, hogy a férfiak pszichológiai leltárának szélsőértékein helyezkednek el az autisták a szociális kompetenciát tekintve, és ha figyelembe vesszük, hogy az autistáknál elmeteória-zavar áll fenn, felfoghatjuk ezt is bizonyítékként a nők jobb elmeolvasó képességére.³⁰

Az empátia szempontjából, az anya és újszülöttje közti összehangolt érzelmi-fizikai kontaktus fontos az utód érzelemszabályozási mechanizmusai szempontjából, így későbbi érzelmi-empatikus kompetenciájának fejlődésében. Mindez az empátián keresztül valósul meg, és mivel a gondoskodás elsősorban a nők feladata, így természetes, hogy empátiás készségük fejlettebb.³¹

Kapcsolódási pontok

Születtek vizsgálatok, amelyekben olyan képességeket kerestek, amelyek befolyásolják az elmeolvasást. Az egyik legfontosabb ezek közül a nyelv. Astington és Jenkins végeztek kísérleteket ezzel kapcsolatban, és azt találták, hogy az általános nyelvi képességek pozitív összefüggésben állnak az elmeolvasással,³² de felmerül a kérdés, hogy a nyelv melyik aspektusa hat az elmeolvasásra. Fontos lehet a korai kétnyelvű környezet, amelyben a gyermek hamar észreveszi, hogy a beszélgetőtársnak más mentális állapota van (más nyelvet használ, mint ő), így előfordulhat, hogy kódot kell váltania a sikeres kommunikáció érdekében.³³ Ezenkívül a kétnyelvűeknél több nyelv kontrollja működik egyszerre, ami fokozhatja a végrehajtó funkciók működését is, főleg a gátlást és a szelekciót,³⁴ mivel a kétnyelvűek végrehajtó funkciója ki van élezve az egyik nyelv szelekciójára, és ezzel egy időben a másik nyelv gátlására. Előfordulhat, hogy a kétnyelvű gyermekeknek az segít a mentális tartalmak megértésében, hogy észreveszik, hogy minden fogalomnak két verbális „címkéje” van, a két különböző nyelven. Ezekkel a „címkékkel” kapcsolatos

28 Kristi J. K. Klein – Sara D. Hodges: *Gender differences, motivation and empathic accuracy...*, 2001, i. m., 727.

29 Berezkei Tamás: *Evolúciós Pszichológia*, 2003, i. m., 365.

30 Simon Baron-Cohen: *Autism: The empathizing–systemizing (E–S) theory*, 2009, i. m., 76.

31 Berezkei Tamás: *Evolúciós Pszichológia*, 2003, i. m., 365.

32 Janet W. Astington – Jennifer M. Jenkins: *A longitudinal study...*, 1999, i. m., 1317.

33 Kovács Ágnes Melinda: *Early bilingualism enhances mechanisms...*, 2009, i. m., 49.

34 Uo. 49.

tapasztalatok segíthetik a reprezentációk megértését, főleg azt, hogy ugyanahhoz a valósághoz más mentális reprezentációk köthetőek. Mindez a pragmatikus metanyelvi tudatosság alapja.³⁵

Az empátia és a kétnyelvűség kapcsolatát feltérképező vizsgálatok még nem jelennek meg a szakirodalomban, viszont az empátia és a kommunikációs kontextus kapcsolatát már leírták. Ha az empatikus egyén a saját érzelmi-reakciós rendszerét használja egy empátiás szituációban, az empatizáló reakciója azon a feltételezésen alapul, hogy a másik ember, az adott szituációt csak úgy élheti meg, ahogyan ő, ez azonban nem mindig teljesül, kell lennie egy oknak, amiért a „perspektívaalkalmazkodás” megtörténik. Egy adott szituációban elővesszük az emlékeinkből, hogy mi hogyan viselkedtünk abban a szituációban, azonban a másik ember nem feltétlenül érzi úgy magát. Neki ki kell javítania a ráhangolódást a nem megfelelő érzelmekre. Az empatikus pontosság tehát nem csak az ember empatikus képességeiből ered, hanem kapcsolódik ahhoz, hogy mit tud és mit tanult másoktól a korábbi szituációk során, valamint lényeges az is, hogy a másik ember képes legyen kommunikálni a saját állapotát úgy, hogy az empatizáló vele kongruens állapotot tudjon létrehozni.³⁶

Hipotézis

A metanyelvi képességnek (megértése annak, hogy minden valóság sokféle módon leírható; ugyanaz a jelenség nem ugyanazt a reprezentációt alakítja ki más egyénben) és a korai kétnyelvű környezetnek (amikor valaki azzal szembesül, hogy nem mindenki érti ugyanazt a nyelvi kódot, vagyis más mentális állapota van) köszönhetően a kétnyelvűek valószínűleg jobb elmeolvasó képességgel rendelkeznek és empatikusabbak is, valamint nemi különbségek is megjelennek a nők javára.

Módszer

Résztvevők

A kutatásban 240 személy vett részt, 120 férfi és 120 nő, életkoruk 18 és 26 között mozgott (mean=20,31; SD=1,47). Először két csoportba soroltam őket, a vajdasági magyar-szerb kétnyelvű és a magyarországi egynyelvű csoportba, 120–120 egyénnel, majd külön a nemi különbségek vizsgálatára a férfi és női csoportot is kialakítottam.

35 Uo.

36 Gerard Jan Vreeke és Ingrid L. van der Mark: *Empathy, an integrative model*, 2003, i. m., 186.

Kérdőívek, tesztek

A nyelvismereti kérdőív kérdéseit a Language Experience and Proficiency Questionnaire (LEAP-Q) kérdőívől adaptáltam.³⁷ Olyan kérdéseket tettem fel (az angol kérdőívnek megfelelően), amelyekből kiderül, hogy az egyén hány nyelven beszél, melyik az anyanyelve, mikor kezdte el az adott nyelvet tanulni, a mindennapi élet különböző szituációiban mely nyelveket használja, milyen arányban.

Az elmeolvasó képességet a Kinderman és munkatársai által létrehozott felnőttkori elmeteória teszt segítségével mértem.³⁸ A vizsgálati anyag 14 itemből áll, amelyek magukba foglalják a történeteket és a válaszlapokat is. Az itemek egy részét Bereczkei és Paál hozták létre 2010-ben, másik részét pedig Kinderman és munkatársai tesztjéből adaptálták.³⁹ Ebbe a vizsgálatba egy előzetes pilótavizsgálatnak megfelelően, hat történet került be, amelyekből az első öt leíró jellegű, míg az utolsó párbeszédés formában vetít elénk egy jelenetet (l. Függelék). A történetek rövid szituációk, különböző élethelyzetekkel, és megjelenik bennük valamilyen szándékos vagy nem szándékos megtévesztés, így megértésükhöz az intencionalitás különböző szintjein álló elmeolvasó képesség szükséges. A válaszlapokon egy-egy pont két állítást tartalmaz, amelyeknek egyike megfelel a történetben leírtaknak, a másik nem, a résztvevőknek ezek közül kell kiválasztaniuk azt, amelyet helyesnek tartanak a történetnek megfelelően.

Az empátiás készség mérése a Davis által kialakított Interpersonal Reactivity Index (IRI) kérdőív négy faktorának segítségével történt. A kérdőív 28 állításból áll (faktoronként 7), melyek megválaszolása 5 fokú Likert skálán történt (0-nem jellemző rám, 4-teljes mértékben jellemző rám). A négy faktor a perspektívafelvétel, ami a mások nézőpontjába való behelyezkedést jelenti. A fantáziaskála fiktív történetekben való elmélyülési hajlamosít mér. Az empátiás törődés a másik emberre irányuló empátiás választ, a személyes distressz pedig affektív válasz, az énré irányuló szorongást méri.⁴⁰ Az első két faktor a kognitív empátia mérésére szolgál, míg az utóbbi kettővel az affektív empátiát tudjuk feltérképezni.

Eredmények és megvitatás

A hipotézisek többségében alátámasztást nyertek. A kétnyelvűek magasabb empátiás készségeket mutatnak a kognitív és affektív empátia mentén is és kirajzolódottak a nemi különbségek az elmeolvasás és az empátia terén is a nők javára. A nyelv és a nem interakciós

37 Viorica Marian – Henrike K. Blumenfeld – Margarita Kaushanskaya: *The Language Experience and Proficiency Questionnaire (LEAP-Q)*..., 2007, i. m., 942.

38 Peter Kinderman, Robin I. M. Dunbar és Richard P. Bentall: *Theory-of-mind deficits and causal attributions*, 1998, i. m., 195.

39 Paál Tünde: *Machiavelliánus döntéshozó stratégiák a szociális kapcsolatokban*..., 2011, i. m., 47.

40 Mark H. Davis: *Measuring individual differences in empathy*, 1983, i. m., 1.

vizsgálatából kiderült az is, hogy az empátiafaktorok mentén felállítható egy sorrend a csoportok között, amelyben a kétnyelvű nők foglalják el az első helyet, és az egynyelvű férfiak zárják a sort. Az elmeteória-teszt több története során is megjelent a különbség a kétnyelvűek javára, azonban bizonyos történeteknél nem jelentkezett a nyelvi hatás. Erős összefüggést ezek az adatok alapján nem tételezhetünk fel a kétnyelvűség és az elmeolvasás között, azonban egy tendenciát igen, és további kutatások szükségesek a tényleges kapcsolat feltárásához.

1. táblázat: A teljes mintában megjelenő különbségek nyelv és nem alapján

	TELJES MINTA (NYELV)	TELJES MINTA (NEM)
PERSPEKTÍVA	t (238)= -9,922; p=0,00; p<0,05	t (238)= -8,374; p=0,00; p<0,05
FANTÁZIA	t (238)= -9,726; p=0,00; p<0,05	t (238)= -9,548; p=0,00; p<0,05
TÖRŐDÉS	t (238)= -5,468; p=0,00; p<0,05	t (238)= -13,668; p=0,00; p<0,05
DISTRESSZ	t (238)= -10,486; p=0,00; p<0,05	t (238)= -5,935; p=0,00; p<0,05
1. TÖRTÉNET	t (238)= 2,984; p= 0,003; p<0,05	-
2. TÖRTÉNET	-	-
3. TÖRTÉNET	-	-
4. TÖRTÉNET	t (238)= 3,498; p= 0,001; p< 0,05	t (238)= 2,908; p= 0,004; p<0,05
5. TÖRTÉNET	-	-
6. TÖRTÉNET	t (238)= 10,187; p=0,00; p<0,05	t (238)= 3,991; p= 0,00; p<0,05
TELJES ELMETEÓRIA TESZT	t (238)= 8,702; p=0,00; p<0,05	t (238)= 3,167; p= 0,002; p<0,05

2. táblázat: Egynyelvűek és kétnyelvűek közötti különbségek nemi elosztásban

	KÉT FÉRFI CSOPORT	KÉT NŐI CSOPORT
PERSPEKTÍVA	t (118)= -8,514; p=0,00; p<0,05	t (118)= -8,524; p=0,00; p<0,05
FANTÁZIA	t (118)= -5,084; p=0,00; p<0,05	t (118)= -14,834; p=0,00; p<0,05
TÖRŐDÉS	-	t (118)= -11,099; p=0,00; p<0,05
DISTRESSZ	t (118)= -11,158; p=0,00; p<0,05	t (118)= -5,643; p=0,00; p<0,05
1. TÖRTÉNET	-	t (118)= 3,635; p= 0,00; p<0,05
2. TÖRTÉNET	-	-
3. TÖRTÉNET	t (118)= 2,609; p=0,01; p<0,05	-
4. TÖRTÉNET	t (118)= 2,666; p=0,009; p<0,05	t (118)= 2,347; p=0,02; p<0,05
5. TÖRTÉNET	-	-
6. TÖRTÉNET	t (118)= 7,317; p=0,00; p<0,05	t (118)= 7,728; p=0,00; p<0,05
TELJES ELMETEÓRIA- TESZT	t (118)= 6,208; p=0,00; p<0,05	t (118)= 6,407; p=0,00; p<0,05

3. táblázat: Férfiak és nők közötti különbségek nyelvi elosztásban

	EGYNYELVŰ FÉRFI-NŐ	KÉTNyelvŰ FÉRFI-NŐ
PERSPEKTÍVA	t (118)= -8,852; p=0,00; p<0,05	t (118)= -6,385; p=0,00; p<0,05
FANTÁZIA	t (118)= -5,396; p=0,00; p<0,05	t (118)= -13,060; p=0,00; p<0,05
TÖRŐDÉS	t (118)= -6,981; p=0,00; p<0,05	t (118)= -16,690; p=0,00; p<0,05
DISTRESSZ	t (118)= -8,417; p=0,00; p<0,05	t (118)= -2,228; p=0,02; p<0,05)
1. TÖRTÉNET	-	-
2. TÖRTÉNET	-	-
3. TÖRTÉNET	-	t (118)= 2,329; p=0,02; p<0,05
4. TÖRTÉNET	t (118)= 2,249; p=0,02; p<0,05	-
5. TÖRTÉNET	-	-
6. TÖRTÉNET	t (118)= 3,079; p=0,003; p<0,05	t (118)= 3,831; p=0,00; p<0,05
TELJES ELMETEÓRIA-TEST	t (118)= 2,806; p=0,006; p<0,05	t (118)= 1,949; p=0,54; p>0,05

Ahogy azt az elméleti részben tárgyaltuk, a nem erősen meghatározó jellegű a szociális képességeket tekintve, a nők és a férfiak a szociális kompetencia eltérő viselkedési stratégiáira szelektálódtak.⁴¹ Baron-Cohen és munkatársai, vizsgálataik során azt az erős nézetet alakították ki eredményeik alapján, hogy a nők sokkal jobb mentalizáló képességgel rendelkeznek, mint a férfiak.⁴² Ezt sikerült ezzel a vizsgálattal is alátámasztani. Egy másik feltételezés szerint a nem és az empátia foka együttesen fogják befolyásolni az elmeteóriát. A vizsgálat során begyűjtött adatok statisztikai elemzése bizonyítja azt, hogy az empátia, függetlenül attól, hogy hideg vagy meleg empátiáról van szó, befolyásolja az elmeolvasást, a nem és az empátia együtt járó hatására azonban nem találni statisztikailag alátámasztott bizonyítékot.

Az elmeolvasást befolyásoló tényezők között fontos a korai kétnyelvű környezet, mivel a nyelvváltó helyzetben megismert különböző mentális tartalmak segíthetik az elmeteória előbbi és fejlettebb kialakulását kétnyelvűeknél. Ebben a környezetben az ember előbb és gyorsabban észreveszi, hogy a partnerének más mentális állapota van, mivel más nyelvet használ.⁴³

41 Simon Baron-Cohen: *Autism: The empathizing-systemizing (E-S) theory*, 2009–75.

42 Simon Baron-Cohen – Sally Wheelwright – Jacqueline Hill – Yogini Raste – Ian Plumb: *The Reading the Mind in the Eyes test revised version*, 2001, i. m., 248.

43 Kovács Ágnes Melinda: *Early bilingualism enhances mechanisms...*, 2009, i. m., 49.

4. táblázat: A korai kétnyelvűség hatásai az elmeolvasásra és az empátiás készségre

	KORAI KÉTNYELVŰSÉG
PERSPEKTÍVA	$r = 0,478$; $p=0,00$; $p<0,05$
FANTÁZIA	$r = 0,488$; $p=0,00$; $p<0,05$
TÖRŐDÉS	$r = 0,298$; $p=0,00$; $p<0,05$
DISTRESSZ	$r = 0,515$; $p=0,00$; $p<0,05$
1. TÖRTÉNET	$r = -0,152$; $p=0,01$; $p<0,05$
2. TÖRTÉNET	-
3. TÖRTÉNET	-
4. TÖRTÉNET	$r = -0,227$; $p=0,00$; $p<0,05$
5. TÖRTÉNET	-
6. TÖRTÉNET	$r = -0,508$; $p=0,00$; $p<0,05$
TELJES ELMETEÓRIA-TESZT	$r = -0,462$; $p=0,00$; $p<0,05$

E vizsgálatból kitűnik az is, hogy a kései nyelvtanulás akár az ellenkező hatást is ki tudja váltani, és negatívan hathat a kései kétnyelvűség az elmeolvasásra, és az empátiára is. A kései kétnyelvűség valószínűleg a kognitív funkciók rovására megy, mivel ilyenkor nem két egyenértékű nyelvi képesség alakul ki, hanem egy anyanyelv, és egy olyan nyelv amiről/amire folyamatosan fordítanunk kell, és nem automatikusan mennek végbe a nyelvi feldolgozó folyamatok, állandó kódváltásra van szükség, ami időigényes, és értékes időt von el a többi funkciótól.

5. táblázat: A kései nyelvtanulás hatásai az elmeolvasásra és az empátiás készségre

	KÉSEI KÉTNYELVŰSÉG
PERSPEKTÍVA	$r = -0,506$; $p=0,00$; $p<0,05$
FANTÁZIA	$r = -0,530$; $p=0,00$; $p<0,05$
TÖRŐDÉS	$r = -0,420$; $p=0,00$; $p<0,05$
DISTRESSZ	$r = -0,442$; $p=0,00$; $p<0,05$
1. TÖRTÉNET	$r = 0,175$; $p=0,007$; $p<0,05$
2. TÖRTÉNET	-
3. TÖRTÉNET	-
4. TÖRTÉNET	$r = 0,150$; $p=0,02$; $p<0,05$
5. TÖRTÉNET	-
6. TÖRTÉNET	$r = 0,480$; $p=0,00$; $p<0,05$
TELJES ELMETEÓRIA-TESZT	$r = 0,370$; $p= 0,00$; $p<0,05$

6. táblázat: A második nyelv mindennapi használatának hatásai az elmeolvasásra és az empátiás készségre

	MINDENNAPOS NYELVHASZNÁLAT (%)
PERSPEKTÍVA	r= 0,558; p=0,00; p<0,05
FANTÁZIA	r= 0,600; p=0,00; p<0,05
TÖRŐDÉS	r= 0,466; p=0,00; p<0,05
DISTRESSZ	r= 0,480; p=0,00; p<0,05
1. TÖRTÉNET	r= -0,163; p=0,01; p<0,05
2. TÖRTÉNET	-
3. TÖRTÉNET	-
4. TÖRTÉNET	r= -0,227; p=0,00; p<0,05
5. TÖRTÉNET	-
6. TÖRTÉNET	r= -0,545; p=0,00; p<0,05
TELJES ELMETEÓRIA-TESZT	r= -0,455; p=0,00; p<0,05

Fontos szereppel bírnak a fokozott végrehajtó funkciók is, mint a gátlás és a szelekció. A kétnyelvűek gátló funkciói ki van élezve arra, hogy adott szituációkban szelektálni kell a két nyelv között, ki kell választani azt, ami a helyzetnek megfelelő, és a legjobb kimenetelt idézi elő, valamint, ezzel egy időben, a másik nyelvet kell gátolni.⁴⁴ A kétnyelvűek korán észreveszik, hogy minden fogalomnak két egyenértékű verbális alakja van, a két különböző nyelven. Ezek a különböző „címkék” segíthetik a reprezentációk megértését.⁴⁵

Ahogy az elméleti rész is említi, az empátia és a kétnyelvűség kapcsolatára vonatkozóan még nem végeztek kutatásokat, de a kommunikációs (pragmatikai) kontextus hatását már elemezték, ami szerepet játszhat egy empátiás helyzet pontos megoldásában. A fő szempont az, hogy kell lennie egy oknak, amiért megtörténik az empatizáló és a rászoruló perspektívájának összehangolása, a kommunikatív helyzet segítségével, ahol mi is igénybe vesszük előzetes tapasztalatainkat, de a másik embernek pedig úgy kell kommunikálni a helyzetet, hogy az egyértelmű legyen, vagy ha inkongruens állapottal azonosult az empatizáló, az kijavításra szorul.⁴⁶

Az eredmények szerint az, hogy az egyén egy átlagos napja során hány százalékban használja a második nyelvét, nagyban meghatározó. Minél nagyobb mértékben alkalmazza a második nyelvet, annál inkább előjön a hibacsökkenés az elmeteória-teszten és a magasabb kategóriák az empátiafaktorok mentén. Tehát nem elég a több nyelv ismerete magában, a nyelveket igénybe is kell venni ahhoz, hogy megjelenjenek a pozitív kognitív, ill. szociális hatások.

44 Ellen Bialystok – Fergus I. M. Craik – Raymond Klein – Mithily Viswanathan: *Bilingualism, aging, and cognitive control...*, 2004, i. m., 293.

45 Kovács Ágnes Melinda: *Early bilingualism enhances mechanisms...*, 2009, i. m., 49.

46 Gerard Jan Vreeke – Ingrid L. van der Mark: *Empathy, an integrative model*, 2003, i. m., 186.

Összegzés

A vizsgálatom célja az volt, hogy körüljárja a kétnyelvűség elmeteóriára és empátiára gyakorolt hatásait. Bizonyítékot kerestem arra, hogy a korai kétnyelvű embereknek, bizonyos tényezőknél köszönhetően, mint a korai kétnyelvűség, a fejlettebb kognitív képességek (pragmatikus metanyelvi tudatosság, végrehajtó funkciók, stb.) és a két nyelv mindennapos nagy használati százaléka, a szükséghelyzetben lévő személyek mentális állapotára vonatkozó reprezentációik jobbak, jobb az elmeolvasó képességük és empátikusabbak, jobban át tudják érezni egy idegen ember helyzetét, érzelmeit. Az elméletória mentén nem fektethetünk le biztos kijelentéseket, azonban mindenképp fontos hatások jöttek elő, főleg a dialógus formájú történet során. Az empátián belül nem csak a hideg empátiás készség lett magasabb, hanem a meleg empátia is, és e faktorokban viszont erős összefüggések mutatkoztak meg a kétnyelvűek javára.

Láthattuk, hogy a kétnyelvűség kognitív előnyöket alakít ki az emberben, és ezek a kognitív előnyök aztán a szociális intelligencia tekintetében is ki fogják fejteni pozitív befolyásukat. Minél több nyelvet ismerünk és használunk interakcióink során, annál nagyobb szociális közeget tudunk magunk körül kialakítani, annál több különböző nézetet, világképet, reprezentációt tudunk megismerni és magunkévá tenni, és fejleszteni a szociális kogníciókat ezáltal. Elvethető mindenképp az a nézet, hogy a kétnyelvűség hátrányokat fog szülni az ember életében, és még akkor sem következik ez be, ha korai kétnyelvűségről van szó, sőt. A kétnyelvűség kognitív előnyeivel kapcsolatban eddig végzett kutatások eredményei alapján ajánlottá válhat a második nyelv tanítása a gyermekek nyelvi szenzitív fázisában, így két nyelvi kódot tudnak majd használni, és ezzel számos más előnyre is szert tesznek. Azonkívül, hogy több emberrel tudnak majd kommunikálni, több nyelven, számos más funkció terén is hatékonyabb megoldások és kivitelezés jelenik majd meg, ami felnőttkorukra is megmarad, amikor ezt életük különböző területein hasznosítani tudják.

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy e vizsgálat és a belőle származó adatok és eredmények elsőnek számítanak a témában, nem vonhatunk le belőlük messzemenő következtetéseket, de egy tendenciát mindenképp, és ez fontos lehet a további kétnyelvűség-kutatások/kutatók számára.

Irodalom

- Astington, J. W. – Jenkins, J. M.: *A longitudinal study of the relation between language and theory-of-mind development*. In: *Developmental Psychology*. 1996, 5 (35). 1311–1320.
- Barac, R. – Bialystok, E.: *Cognitive development of bilingual children*. In: *Language Teaching*. 2011, 44. 36–54.

- Baron-Cohen, S.: *Autism: The empathizing–systemizing (E–S) theory*. In: Annals of the New York Academy of Sciences. 2009, 1156. 68–80.
- Baron-Cohen S. – Wheelwright, S. – Hill, J. – Raste, Y. – Plumb, I.: *The Reading the Mind in the Eyes test revised version: A study with normal adults, and adults with Asperger syndrome or high-functioning autism*. In: Journal of Child Psychiatry and Psychiatry. 2001, 42. 241–252.
- Bereczkei, T.: *Evolúciós pszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003,
- Bialystok, E. – Craik, F. I. M. – Klein, R. – Viswanathan, M.: *Bilingualism, aging, and cognitive control: evidence from the Simon task*. In: Psychology and Aging. 2004, 19. 290–303.
- Bialystok, E. – Craik, F. I. M. – Luk, G.: *Bilingualism: Consequences for mind and brain*. Trends in Cognitive Sciences. 2012, 4 (16). 240–250.
- Chomsky, N.: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest, Osiris Kiadó, 1995.
- Cole, M. – Cole, S. R. *Fejlődéslélektan*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.
- Cushen, P. J., Wiley, J.: *Aha! Voila! Eureka! Bilingualism and insightful problem solving*. In: Learning and Individual Differences. 2011, 21. 458–462.
- Davis, M. H.: *Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach*. In: Journal of Personality and Social Psychology. 1983, 44. 113–126.
- Grosjean, F.: *Transfer and language mode*. Bilingualism: Language and Cognition. 1998, 1 (3). 175–176.
- Haugen, E. I.: *The Norwegian language in America: A study in bilingual behavior*. Philadelphia, Pennsylvania Press, 1953.
- Hilchey, M. D. – Klein, R. M.: *Are there bilingual advantages on nonlinguistic interference tasks? Implications for the plasticity of executive control processes*. In: Psychoomic Bulletin Review. 2011, 18. 625–658
- Ibanez, A. – Manes, F.: *Contextual social cognition and the behavioral variant of fronto-temporal dementia*. In: Neurology. 2012, 78. 1354–1362.
- Kinderman, P. – Dunbar, R. I. M. – Bentall, R. P.: *Theory-of-mind deficits and causal attributions*. In: British Journal of Psychology. 1998, 89. 191–204.
- Kiss, Sz.: *Elmeolvasás*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2005.
- Kiss, Sz. – Jakab, Z.: *Az elmeolvasás kutatása napjaink megismeréstudományában*. In: Kultúra és Közösség. 2010, 4. 1. 1. 57–72.
- Klein, K. J. K. – Hodges, S. D.: *Gender differences, motivation and empathic accuracy: When it pays to understand*. In: Personality and Social Psychology Bulletin. 2001, 27. 720–730.
- Kovács, Á. M.: *Early bilingualism enhances mechanisms of false-belief reasoning*. In: Developmental Science. 2009, 1 (12). 48–54.
- Marian, V. – Blumenfeld, H. K. – Kaushanskaya, M.: *The Language Experience and Proficiency Questionnaire (LEAP-Q): Assessing language profiles in bilinguals and*

- multilinguals*. In: Journal of Speech, Language, and Hearing Research. 2007, 50. 940–967.
- Mezzacappa, E.: *Alerting, orienting, and executive attention: developmental properties and sociodemographic correlates in an epidemiological sample of young, urban children*. In: Child Development. 2004, 75. 1373–1386.
- Paál, T.: *A nyelv*. In: Bereczkei, T., Paál, T. (szerk.): A lélek eredete. Budapest, Gondolat Kiadó, 2010. 149–169.
- Paál, T.: *Machiavelliánus döntéshozó stratégiák a szociális kapcsolatokban. A manipulatív viselkedés evolúciós perspektívája*. Doktori (Ph.D.) értekezés, 2011.
- Pinker, S., Bloom, P.: *Natural language and natural selection*. In: Behavioral and Brain Sciences. 1990, 4 (13). 707–784.
- Pinker, S.: *A nyelvi ösztön*. Budapest, Typotex Kiadó, 2006.
- Preston, S. D. – de Waal, F. B. M.: *Empathy: Its ultimate and proximate bases*. Behavioral and Brain Sciences. 2002, 25. 1–72.
- Skutnabb-Kangas, T.: *Bilingualism or Not: The Education of Minorities*. Clevedon, Multilingual Matters, 1984.
- Vreeke, G. J. – van der Mark, I. L.: *Empathy, an integrative model*. In: New Ideas in Psychology. 2003, 21. 177–207.

Függelék

Felnőttkori elmeteória-teszt:

1. Leíró történet

Balázs gondolkodik

Balázs 19 éves volt és szerelőként dolgozott. Unokatestvére, Alex, jóval idősebb volt és tejesemberként dolgozott. Mivel Alex mindig korán reggel kelt, így ritkán ment el valahova este. Alex barátja Endre, egy bankban dolgozott, így neki több lehetősége volt szórakozni esténként. Balázs tudta, hogy Alex feleségül akarja venni Zsuzsit. Balázs azt is tudta, hogy Alex azt hiszi, hogy Zsuzsi férjhez akar menni Endréhez. Így Balázs azt gondolta, hogy ha be tudja bizonyítani Alexnek, hogy Zsuzsi azt gondolja, Endre Bettit akarja elvenni, akkor Alexszel el lehet hitetni, hogy Zsuzsi igent fog mondani, ha Alex feleségül kéri.

Kérem, jelölje meg a helyes választ!

- 1.a) Balázs szerelőként dolgozott.
 - b) Balázs egy zöldségesnél dolgozott
- 2.a) Alex feleségül akarta venni Zsuzsit.
 - b) Alex nem akarta feleségül venni Zsuzsit.

- 3.a) Alex barátja Endre, egy bankban dolgozott.
b) Alex barátja Endre szerelőként dolgozott.
- 4.a) Balázs azt hitte, hogy Alex meg van győződve arról, hogy Zsuzsi nem menne hozzá feleségül.
b) Balázs azt gondolta, hogy Alex azt gondolja, hogy Zsuzsi feleségül menne hozzá.
- 5.a) Balázs, aki 19 éves volt, Alex unokatestvére.
b) Balázs, aki 19 éves volt, Alex testvére.
- 6.a) Alex azt hitte, hogy Zsuzsi azt gondolja, hogy Endre Bettit szeretné feleségül venni.
b) Alex azt gondolta, hogy Zsuzsi úgy tudja, hogy Endre nem akarja feleségül venni Bettit.
- 7.a) Mivel Alex tejesemberként dolgozott, Endre pedig egy bankban, így Endre sem jár el szórakozni túl gyakran.
b) Mivel Alex tejesemberként dolgozott, Endre pedig egy bankban, Endre gyakrabban jár el szórakozni, mint Alex.
- 8.a) Balázs azt remélte, hogy Alex el fogja hinni, hogy Zsuzsi úgy tudja, hogy Endre Bettit akarja feleségül venni.
b) Balázs azt remélte, hogy Alex el fogja hinni, hogy Zsuzsi úgy tudja, hogy Endre nem akarja feleségül venni Bettit.
- 9.a) Endre barátja Alex, aki Balázs unokatestvére, idősebb, mint Balázs, aki 19 éves.
b) Endre barátja Alex, aki Balázs unokatestvére, fiatalabb, mint Balázs, aki 19 éves.

2. *Párbeszédés történet*

Kétféle tehén

Kétféle tehén létezik: alföldi és hegyi tehén. Székelyföldön mindenki tudja, mekkora perek kerekednek abból, ha valaki becsapja a vásárlót, és hegyi tehén címen alföldit ad el vagy fordítva. Utóbbiból nem származik akkora gond, mert a hegyi tehén hozzá szokhat az alföldhöz, viszont az alföldi tehén nem tanul meg oldalazva járni a hegyen. A teheneket a szokásos vásárban adják-veszik, és ránézésre nem lehet megállapítani, hogy melyik fajtáról van szó, és az is igaz, hogy menni sem látják. Előfordul, hogy kupecok olcsón felvásárolják a teheneket és drágábban igyekeznek eladni a városban, de a tehén fajtajáról nem hazudnának, mert nem akarják, hogy pert akasszanak a nyakukba. Géza is ilyen kupec, aki felvásárol mindenféle tehenet, de jól bevált módszerrel mindig számon is tudja tartani a tehén fajtaját. Egyik alkalommal a vásárban épp a 30%-kal magasabb áron kínált hegyi tehénre alkuszik egy vevő, amikor megjelenik Jani. Géza látásból ismeri a fiatal fiút, tudja, hogy tartanak teheneket, Jani ellenben annál jobban tisztában van Géza kereskedelmi fogásaival, aki tegnap a szomszédjuk teheneit vásárolta fel.

- Hogy ez az alföldi tehén? - kérdi Jani.
 - Miféle alföldi, hát nem hegyi? - méltatlankodik a vevő.
 - De, de, hegyi az. - mondja Géza.
 - Ne mondja már, hiszen látom rajta, hogy alföldi - erősködik Jani.
 - Fiam, én 20 éve tartok teheneket, de nem tudom megkülönböztetni a kettőt - mondja a vevő.
 - Hát, ha mondom, hogy alföldi! Oda nézzen, nézze csak meg a lábait: egyforma hosszúak. A hegyi tehénnek meg az első lábai rövidebbek vagy két centivel, mint a hátsók. Azért van az, hogy tudjon hegymenetben menni - mondja Jani.
 - Én még ilyet soha nem hallottam, hát azt állítod, hogy hazudok? - kérdi Géza.
 - Én csak azt mondom, amit látok. - Jani.
 - Tényleg, mintha igaza lenne ennek a gyerekek, egyformák azok mind! - csodálkozik a vevő.
 - Ugyan már, marhaság! - kiált fel Géza.
 - Hát alföldit akar rám sózni ennyi pénzért? - kérdi a vevő.
 - Adja nekem feléért az alföldit! - javasolja Jani.
- "Nagyobb kupec ez a gyerek, mint én, már magam sem tudom, tényleg hegyi-e, csak odaadom ennek a mihasznának, csak szabaduljak tőle." - gondolja Géza. Végül mindhárman elégedetten távoznak.
- Kérem, jelölje meg a helyes választ:
- 1.a) A vevő azt gondolja, Géza át akarja verni a tehén fajtájával.
 - b) A vevő nem gondolja, hogy Géza át akarja verni a tehén fajtájával.
 - 2.a) Géza azt gondolja, Jani jó áron akar a tehénhez jutni.
 - b) Géza azt gondolja, Jani nem ért a tehenekhez, de szerencsés.
 - 3.a) Jani úgy véli, a vevő azt hiszi, hogy lóvá akarják tenni.
 - b) Jani nem gondolja, hogy a vevő azt hiszi, hogy lóvá akarják tenni.
 - 4.a) Jani úgy gondolja, hogy Géza azt feltételezi róla, hogy jó áron akar a tehénhez jutni.
 - b) Jani nem gondolja, hogy Géza azt feltételezi róla, hogy jó áron akar a tehénhez jutni.
 - 5.a) Jani úgy számít, hogy Géza azt gondolja, inkább eladja neki olcsóbban a tehenet.
 - b) Jani nem számít rá, hogy Géza azt gondolja, hogy inkább eladja neki olcsóbban a tehenet.
 - 6.a) Jani úgy gondolja, Géza nem számol azzal, hogy a vevő feljelentheti őt (Gézát).
 - b) Jani úgy gondolja, Géza szerint a vevő könnyen feljelentheti őt (Gézát).
 - 7.a) Jani örül annak, hogy nem a vevő vette meg a tehenet és nagyon szerencsésnek tartja magát.
 - b) Jani rettentően büszke a csavaros eszére.

Is there a new world on the threshold of every newly learned language?

This study examined the positive effects of bilingualism on theory of mind and empathy. I believe that thanks to metalinguistic awareness (understanding that all things can be described in many ways, and everyone can have a different representation about something) and early bilingual environment (the child notices that someone uses a different language code, so he/she has a different mental state), bilingual individuals will have better mind-reading abilities and empathic skills, and not only will their cognitive empathy be advanced (visual perspective taking), but also their affective empathy will be developed, as well. Bilingualism has been proven to have a number of cognitive benefits and those benefits influence social intelligence in a positive manner

Keywords: early bilingualism, metalinguistic awareness, theory of mind, empathy, executive functions

TÓTH KATALIN

Oktatni vagy kioktatni?¹

Módszertani javaslatok az igekötős igék oktatásához

A tanulmányban az igekötős igék funkcionális oktatására teszek javaslatot olyan módszertani feladatok segítségével, amelyek szervesen beépülhetnek a magyar nyelvtan általános és középiskolai tanításába. A feladatok főként induktív jellegűek, szövegekre alapoznak, s a diákok nyelvi tudását és kreativitását érvényesítik. Az öt tematikus egységben a terjedelmi korlát miatt egy-egy típusfeladatot ismertettem, az igekötő számos funkciója azonban e néhány feladatban is nyilvánvalóvá válik. A tematikus egységek a következők: az igekötők irányjelentése, a perfektív és imperfektív aspektus megképzésében betöltött szerepe, a fordított sorrend funkciója és helyesírása, az igekötő értékjelentése, jelentéskiterjesztése és jelentésváltozása.

Kulcsszavak: igekötős igék, funkcionális nyelvtan, feladatok

Bevezetés

A tanulmányban az igekötős igék funkcionális oktatására teszek javaslatot olyan módszertani feladatok segítségével, amelyek szervesen beépülhetnek a magyar nyelvtan általános és középiskolai tanításába. Az igekötők, ill. az igekötős szerkezetek a magyar nyelv egyik leg-sajátosabb nyelvi egységei, hiszen az idegen nyelvek igéhez társuló elemeivel csak kis mértékben mutatnak rokonságot – így például a szláv nyelvi előljárókkal, ún. prefixumokkal nem egyeztethetők össze egy az egyben, más nyelvek előljáróitól pedig teljesen eltérnek. A magyar diákok többsége az idegen nyelv tanulása során szembesül a folyamatos vagy a befejezett aspektus nyelvi megalkotásával, a nyelvekhez való viszonyításhoz ezért az igekötők funkcióinak megtanítása nélkülözhetetlen. A nyelvsajátítás és nyelvhasználat során fontos a perfektív és az imperfektív események azonosítása, a magyarban pedig kifejezésük nagy részben az igekötők segítségével történik.

Az ez évben végzett szlovákiai és magyarországi általános, valamint középiskolai tankönyvvizsgálat alapján megállapítható, hogy az igekötők oktatása periférikus helyet foglal el.² A tankönyvek szemlélete egyrészt a mai nyelvtudományi ismeretek tükrében módosításra szorul, másrészt a legsarkalatosabb hiányosság az, hogy kioktatni szeretnének, és nem oktatni. Mindez abban is megnyilvánul, hogy gyakran tárgyalják a nyelvhelyességet, sőt, bizonyos változatokat stigmatizálnak: még ma sem tartalmazzák (s ha igen, nem következetesen) a beszédhelyzetek megkülönböztetését, a nyelvhasználati helyénvalóságot.

1 A tanulmány elkészülését a Domus Hungarica, valamint az UGA-projekt támogatta.

2 Tóth Katalin (megjelenés alatt): *Az igekötők a tankönyvek tükrében*, 2015, i. m.

Bár a tankönyvek a tudományos kutatások közvetítésére, a tudományos élet és az oktatás közti összhang megteremtésére törekszenek, tudvalevő, hogy az oktatás és a tudományos élet kutatásai, eredményei között óhatatlanul feszültség áll fenn. Mindez abból fakad, hogy míg az oktatás általában preskriptív és az adott közegben „örök igazságként” kívánja feltüntetni az ismereteket, addig a tudomány folyamatosan visszakerdezi a már meglévő paradigmákra, bizonyítottnak vélt tényekre.³ Az új nyelvészeti ismeretek beépítésére a tankönyvek legújabb kiadásaiban tapasztalható törekvés. A nyelvészeti területek széles spektrumából legfőképp a szövegértést és a kommunikáció alapelveit tartalmazzák, de a tankönyvek szemlélete nem alkot szerves egységet,⁴ a tananyagok és feladatok gyakran öncélúak, és nem épülnek egymásra. A szakértők egyre inkább a funkcionális szemléletű nyelvtanoktatás mellett szólnak, ennek ellenére jelenleg is az ún. hagyományos vagy tradicionális nyelvészeti szemlélet uralkodik. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy a „funkcionális program még kidolgozásra vár,”⁵ másrészt a funkcionális nyelvészet alapelvei nem ismertek az oktatók körében. A tradicionális nyelvészeti szemléletet Hudson alapján értelmezem: „Traditional grammar (in this sense) is traditional because schools simply transmit it from generation to generation with very little debate or understanding, and because it has no roots in modern linguistics or indeed in the pre-modern linguistics of previous centuries.”⁶ A hagyományos nyelvtanoktatásban (mint amilyen a magyar is) a tananyag évtizedeken át öröklődött és öröklődik anélkül, hogy benne nagyobb módosulások végbementek volna. Hudson szerint ennek köszönhető többek között az is, hogy a nyelvtanórák (főként az anyanyelvoktatás órái) céltalanok és unalmasok.⁷ A tankönyvek szemlélete leginkább a strukturalizmus irányzatát veszi alapul, amely azt sugallja, hogy a nyelv a szabályok által tökéletesen megismerhető és leírható rendszer. Ez az alulról felfelé való építkezés vagy építőkockaelv expliciten is megjelenik két tankönyvcsaládban, de impliciten mindegyik tartalmazza: „Talán nem is gondoltátok, de a nyelv az építőkockákhoz hasonlóan működik. Egyszerű építőelemeiből bármi felépíthető, ha ismerjük az „építkezés” szabályait. És érdemes megismerni őket, mert ahogyan örömet jelent kockákból alkotni valamit, öröm forrása lehet az is, hogy a nyelv építőelemeiből olyan „várat” építünk fel, amely ránk jellemző, és amelynek segítségével meg tudjuk értetni magunkat másokkal, és mi is megismerhetünk

3 Vö. Hudson, Richard: *Why education...*, 2004, i. m., 105–130.; Tolcsvai Nagy Gábor: *A kognitív szemantika a kutatásban és a közoktatásban*, 2010, i. m., 199–211.

4 A magyarországi tankönyvek legfőbb előnye, hogy a nyelvi és kommunikációs készség- és képességfejlesztést állítják a középpontba.

5 Tolcsvai Nagy Gábor: *Megismerés és nyelv az anyanyelvi oktatásban*, 2012, i. m. 1–12.

6 Hudson, Richard: *Why education...*, 2004, i. m., 106.

7 Uo. 107.: „(...) It was – and is – often referred to as ‘the grammar grind’ – a boring and pointless activity, consisting of parsing and analysis, which was inflicted on long-suffering students.”

másokat”;⁸ valamint: „A hasonlóságok és különbségek leírásával a nyelvtan ugyanúgy megmutatja a rendet a világban, mint ahogy a növénytan a növényeket, az állattan pedig az állatokat csoportosítja, rendszerezi.”⁹ Mindezekből következik, hogy a jelenlegi magyar nyelvtanoktatás hátterében továbbra is a (minden tudományterületen jelentkező, de már meghaladottnak mondható) pozitívizmus irányzata áll, vagyis a természettudományi módszerek alkalmazása a nyelvleírásban és -oktatásban. Ebből ered többek között az is, hogy a tankönyvek sokszor foglalkoznak érdemleges magyarázat nélkül a „helyes-helytelen nyelvhasználattal”, a diákokhoz közel álló nyelvváltozatot, szlenget pedig stigmatizálják. A funkcionális nyelvtanoktatás ellentmondva a korábbi hagyománynak éppen a nyelvi variabilitásra és funkcionálásra helyezi a hangsúlyt, a nyelvi szerkezeteket a szövegkörnyezetben megvalósuló jelentésekkel együtt kívánja tárgyalni: „(...) a nyelvi rendszer tanítását a diákok gyakorlati nyelvi tudása, megismerő eljárásaik és a nyelvi szerkezetek szemantikai funkciói felől kell kezdeni.”¹⁰ Mindez érvényes az igekötős igék oktatására is. Említésre került, hogy a tankönyvek nagyon kevés figyelmet szentelnek e kategóriának. A probléma azonban nemcsak a mennyiségben, hanem a minőség hiányában is rejlik: az igekötők igéhez való viszonyát nem tárgyalják, s az igekötők funkcióit elválasztva tanítják. Általában külön kategóriaként jelenik meg az igekötők „befejező” funkciója (az irányjelölés és az akcióminőség mellett). Ugyanakkor, ha az ige előtt igekötő áll, a tanuló érezheti, hogy az a folyamat végére/kezdetére irányítja a figyelmet. Az igekötős igék igekötő + ige sorrend esetén a legtöbb esetben rendelkeznek perfekatív aspektussal, legalábbis az irányjelölés mellett általában jelen van a perfekatív funkció is (l. az 1. példamondatot): 1. Rita elmegy (a boltba) tejért. 2. Rita megy (a boltba) tejért.

Míg az első példamondatban az igekötő által jelölt térbeli végpontnak köszönhetően megjelenik az időbeli végpont (és ezért az eseményt a végpont felől, egészként képezzük le), addig a második példamondatban a cselekvés folyamatában konceptualizálódik, az esemény egyes (időben kiterjedő, szekvenciálisan letapogatott) szakaszai kerülnek előtérbe.¹¹ Az irányjelölő és jelentésspecializáló funkcióval együtt jár a perfekatív funkció is, önmagában csak irányjelöléssel vagy jelentésspecializáló funkcióval nagyon

8 Lénárd Judit – Bernáth Magdolna – Patonainé Kökényesi Katalin: *Sokszínű magyar nyelv* 5, 2014, i. m., 125.

9 Takács Etel: *A magyar nyelv könyve...*, 2013, i. m., 13.

10 Tolcsvai Nagy Gábor: *Megismerés és nyelv...*, 2012. i. m., 1.

11 Vö. Takács Edit: *A progresszív jelentéstartalom...*, 2012, i. m., 325–335.; Tolcsvai Nagy Gábor: *Az igekötő + ige...*, 2013, i. m. 187–226.

ritkán rendelkezik az igekötős ige.¹²

A kognitív szemantika egyik alaptételének, mely szerint a forma és funkció szorosan összefügg¹³ (azaz a grammatikai mintázatoknak is jelentése van, s az egyes kifejezések közelsége vagy távolsága egy megnyilatkozáson belül releváns a konceptualizációban), további „igazolása” az igekötő és ige szórendje. Az ige + igekötő szerkezet szemantikai szerepe az alapbeállítástól való eltérés jelölése (alapbeállításra l. a 3. példamondatot, az ettől eltérő megvalósulásokra l. a 4., 5., 6., 7., 8., 9. mondatokat, de természetesen ezek a konstruálás függvényében tovább variálhatók). Az alapbeállításnak Imrényi alapján¹⁴ a kijelentő, semleges mondatot veszem, melyben igekötő + ige sorrend szerepel; az ettől való eltérést a magyar nyelvben az ige + igekötő sorrend jelöli, elsősorban a kiegészítendő kérdő, tagadó, fókusz pozícióval rendelkező és felszólító mondatoknál.

3. Peti megcsinálta a feladatot.
4. Kivel csinálta meg a feladatot?
5. Peti nem csinálta meg a feladatot.
6. Peti csinálta meg a feladatot.
7. Peti a feladatot csinálta meg.
8. Peti, csináld meg a feladatot!
9. Peti, ne csináld meg a feladatot!

A felsorolt tényekből kifolyólag a tanulmány elsődleges célja olyan feladatok bemutatása, amelyek komplex módon közelítik meg az igekötős igéket mint nyelvi egységeket. A feladatok funkcionális szemléletűek, ugyanakkor törekedtem arra, hogy a tananyaggal összhangban legyenek, s ezáltal könnyűszerrel alkalmazhatók a hagyományos keretek között zajló nyelvtanoktatásban. A javaslatok kidolgozását a már említett nyelvtankönyvvizsgálaton kívül az igekötős igék korpuszbeli kognitív szemantikai¹⁵ (Langacker elméleti keretében¹⁶) és szintaktikai vizsgálata¹⁷ (Imrényi modellje alapján¹⁸) előzi meg.

12 E pontban megjegyzendő, hogy a perfektív funkció állhat önmagában (tehát kizárólagosan az időbeli kezdő- és/vagy végpont kerül előtérbe, pl. az elaludt, megcsinál, stb. igékben), de a többi funkcióhoz általában társul ez a szerep. Nagyon kevés az az eset, amikor imperfektív marad az igekötő + ige szerkezet, mivel az imperfektivitást a magyarban tipikus konstrukciókkal fejezzük ki (pl. ige + igekötő fordított sorrenddel: Éppen megyek el.).

13 A szavak sorrendjének összefüggésére a magyarban kiváló szemléltető példát hoz Kugler Nóra: *Funkcionális grammatikai gyakorlatok...*, 2009, i. m.

14 Imrényi András: *A magyar mondat...*, 2013, i. m.

15 Tóth Katalin: *Az el- igekötős igék...*, 2013, i. m., 435–461; Uő: *A be igekötő jelentései...*, 2014, i. m., 87–106.

16 Langacker, Ronald W.: *Foundations of Foundations...*, 1987, i. m.

17 Tóth Katalin: *Az igekötő funkciója...*, 2013, i. m., 351–362.

18 Imrényi András: *A magyar mondat...*, 2013. i. m.

Az igekötőkre vonatkozó feladatok tematikus egységei

A feladatok főként induktív jellegűek, szövegekre alapoznak, s a diákok nyelvi tudását és kreativitását érvényesítik. Ez mellett a középiskolai feladatok az általános iskolai feladatokra épülnek szervesen, átlátható egységet alkotva.¹⁹

Az igekötőkről szóló ismeretek tematikailag a következő módon különülnek el:

- a. Az igekötő mint szófaj ismertetése: Elsődleges cél a funkciók megfigyeltetése, mint pl. az ige jelentésének módosítása, a befejezett és folyamatos aspektus leképezése;
- b. Az igekötős ige sorrendjére vonatkozó feladatok: Az imperfektív folyamatok megfigyeltetése és gyakorlása (pl. kimegy ~ éppen megy ki), majd a kérdő, felszólító, tagadó és fókusszal rendelkező mondatok szórendjének oktatása a helyesírással egyetemben);
- c. Az igekötő értékjelentésére vonatkozó feladatok: Ezen belül néhány általános metafora ismertetése;²⁰
- d. A jelentésképzésre vonatkozó feladatok: Utalás arra, hogy a jelentéskiterjesztés a nyelvben ma is élő, természetes folyamat: egyrészt nyelvjárási példákon való szemléltetés, másrészt neologizmusok elemzése és a jelentéskülönbségek megállapítása;
- e. A jelentésváltozások bemutatása: Egyes igekötők már lezajlott jelentésváltozásainak bemutatása történeti szövegeken.

Feladattípusok az igekötős igék oktatásához

Az igekötőt mint szófajt közvetlenül az ige tárgyalása után lenne fontos taglalni.²¹ E részben természetesen az igekötő alapfunkcióinak ismertetése a cél: a latívuszi jelentésből²² (irányjelentésből) kiindulva eljutni az igekötő időjelölő jelentéséhez.

A. Az igekötő mint szófaj ismertetése

I. Az irányjelölő funkció tudatosítása

Az első feladat annak a felismertetésére szolgál, hogy bár az ige jelöli a mozgást, az igekötő adja az irányt. Ugyanakkor a helyhatározók is irányt jelölnek (belőlük eredeztethetők az igekötőt), de nem kapcsolódnak olyan szorosan az igéhez (ennek

19 A teljes feladatsor bemutatására e keretek között nincs mód. A jelen tanulmányban minden feladattípusra egy-egy feladat szerepel, a többi majd a disszertációban lesz olvasható.

20 Vö. Lakoff, George – Johnson, Mark: *Metaphors We Live By*, 1980, i. m.; Kövecses Zoltán: *Metaphor*, 2010, i. m

21 Az ige szófajának tanítása a tankönyvek alapján Magyarországon a 6., Szlovákiában a 7. évfolyamban történik.

22 Vö. D. Máta Mária: *Az igekötők*, 1991, i. m., 433–441.

tudatosíttatását szolgálja az 1.b feladat, helyhatározó itt a fölfelé és a felé, de ezek nem az igéhez kapcsolódnak, hanem a határozókhöz).

1. feladat

a) A következő szövegrészletben figyeljétek meg az irányulást kifejező szavakat. Írjátok ki őket, majd ábrázoljátok (tetszés szerinti) geometriai alakzatok, nyilak segítségével az irányukat! Példaként szerepel a kibuktam ige.

A következő percben lábbal fölfelé kibuktam a Dunából és felugrottam a Margithídra. Arccal Buda felé, szépen hazamentem Pestre, háttal fölmentem a harmadik emeletre, bezártam az ajtót, mire az kinyílt, végig hátráltam az előszobán és visszaültem a díványra.²³

1. ábra: A kibuktam ige sematikus jelentésábrája



b) Csoportosítsátok a kiírt szavakat valamilyen szempont szerint! Ezt követően írjátok ki azokat a folyamatokat, amelyek a **beszélővel** vagy az **ajtóval** történtek meg!

c) Írjátok le a táblázatban található cselekvést ellentétes irányban (folyamatban)!

1. táblázat

kibuktam			bezártam	
	felugrottam	fölmentem		visszaültem

d) A b) és a c) igéiben függőleges vonallal válasszátok el, mi jelöli magát a folyamatot és mi az irányultságot!

e) Mi kerülhet a pontok helyére? Folytasd a sort!

be: befelé irányulás (vhova) pl. beszalad, beugrik, bekerül

el: távolodó irányulás (vmitől, vkitől) pl. elmegy, eldob, elvisz

meg: vissza (vkinek, vminek) pl. megad, megtér

ki:

fel:
 le:
 át:
 össze:
 szét:

II. A perfektív/imperfektív folyamat szemléltetése, irányjelölés

A következő feladat célja az ige időviszonyító jelentésének, ill. az igekötő erre tett hatásának az érzékeltetése. Az igekötő ugyanis nagyon gyakran a folyamat vég- vagy kezdőpontját profilálja (pl. a térbeli végpont elérése felől, vagy a folyamat eredményesége felől képezi le az eseményt, l. az 1.a feladatot). Az 1.b feladat arra összpontosít, hogy bemutassa, a pillanatnyi ige mindig tartalmaz határpontot (kezdő- vagy végpontot, amelyet gyakran az igekötő jelez), ellentétben a határpont nélküli ige az esemény időbeli kiterjedtségét jelzi, ezért folyamatában értjük meg.

1. feladat

a) Az igéket dőlt betűvel írtuk. Olvasd el a mondatokat, majd + jellel jelöld, mely ige szemlélteti az eseményt/cselekvést folyamatában, mely utal a folyamat végére, és melyik tartalmaz irányultságot!

Ne takard le az asztalt, most teszem a könyvet oda./ A könyvet leteszem az asztalra.

Hol vannak a gyerekek? – A kertben sétálnak. / Kisétáltak a kertbe.

Ha feldobják a labdát olyan magasra, akkor ők az elsők. / Dobják a labdát!

Vigyázz!

Hagyd őt, most nekem segít! Szedi a szilvát. / Ha összeszedi a szilvát, mehet.

2. táblázat

	folytonos esemény	lezárult, befejezett esemény, határa van	irányultság
<i>teszem</i>	+	-	-
<i>leteszem</i>	-	+	+
<i>sétálnak</i>	+	-	-
<i>kisétáltak</i>	-	+	+
<i>feldobják</i>	-	+	+
<i>dobják</i>	+	-	-
<i>szedi</i>	+	-	-
<i>összeszedi</i>	-	+	+

b) Az alábbi mondatokban melyik folyamat folytonos és melyik zajlik le egy pillanat alatt? Jelöld + jellel a megoldásokat. Valamelyik szónál azt is tudjuk, hogy az esemény kezdetét vagy befejezését jelöli, ezt is jelöld a táblázatban!

Utálok a spenótot! Megutáltam a tejbegrízt, mert egyszer rosszul voltam tőle. Pontosan egy óra volt, amikor elolvastam a könyvet. Már hetek óta olvasom, de nem bírok a végére érni.

Csillog a szeme az örömtől. A leeső harmatcseppen megcsillan a napsugár.

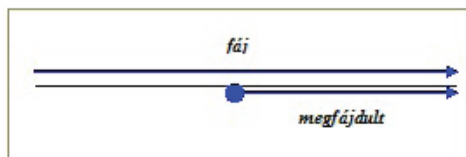
3. táblázat

	folytonos esemény	pillanatnyi esemény	kezdődő esemény, határa van	befejezett esemény, határa van
<i>utálok</i>	+	-	-	-
<i>megutálok</i>	-	+	+	-
<i>elolvastam</i>	-	+	-	+
<i>olvasom</i>	+	-	-	-
<i>csillog</i>	+	-	-	-
<i>megcsillan</i>	-	+	-	+

c) Foglald mondatba a *csinál, megcsinál, szeret, megszeret, néz, megnéz* igéket, majd a megadott példa és ábra alapján ábrázold egy egyenesen, hogy a következő igékben kifejezett cselekvés milyen hosszú ideig tart:

Úgy fáj a lábam, nem tudom, mit csináljak vele. Tegnap úgy megfájdult a lábam, hogy nem tudom, mit csináljak vele.

2. ábra: A fáj és megfájdul ige időviszonyának sematikus ábrázolása



B. Az igekötős ige sorrendjére vonatkozó feladatok

A feladatok célja az ige + igekötő, azaz a fordított sorrend funkciójának ismertetése. Az 1. feladat célja az imperfektív folyamat kifejezésének megértetése (az imperfektív folyamat a beszédidővel nagyjából egy időben zajlik, vagy egy másik folyamathoz szorosan kötődik). Az 1. feladat A csoportjában lévő igekötős igék az eseményt a (lehetséges vagy megvalósuló) végpontból konstruálják meg, ellenben a B csoport igéinél

a végpont az igekötő hátravetésével távolibb. Az ige előrekerülésével az eseményt folyamatában értjük meg. E szerkezetet érdemes párhuzamba állítani más idegen nyelvvel is (pl. Do not disturb me! I am doing my homework!).

I. Az igekötőkkel alkotott imperfektív események

1. feladat

a) Mi a különbség a következő mondatokban? Melyik oszlop (A, B) eseményei történnek akkor, amikor a beszélő mondja, és melyik esemény utal későbbre, a végeredményre?

A

Elmegyek hozzátok, ha lesz időm.

Fogd rendesen, mert *szétesik* a csokor!

Most már végre *megcsinálom* a leckémet.

B

Most megyek el hozzátok, mert van időm.

Most megyek hozzátok, mert van időm.

Fogd rendesen, mert *esik szét* a csokor!

Éppen *csinálom meg* a leckémet.

II. A kiegészítendő kérdő, felszólító, tagadó és fókusz pozícióval rendelkező mondatok

Ez a feladat a középiskolásokat célozza meg. Szerepe egyrészt az, hogy szemléltesse, az ige + igekötő sorrend funkciója a kijelentő semleges mondatból való eltérés, ezért ez a helyesírásban is megnyilvánul. Az 1. feladat csoportmunkában végezhető el, majd a végén a kapott megoldások összesítésre kerülnek. Az 1. csoportban kiegészítendő kérdő mondatok, a 2.-ban felszólító mondatok, a 3.-ban tagadó, végül a 4.-ben fókusz pozíciót tartalmazó mondatok szerepelnek.

1. feladat

A következő szövegből/párbeszédből válogassátok ki az igekötős igéket, majd figyeljétek meg helyesírásukat. Próbáljátok megállapítani, vajon mi okozza az eltérő helyesírást!

1. csoport

- Képzeld, tegnap reggel a táborban minden lány arra ébredt, hogy egy szál tulipán hevert a párnáján. Találgatni kezdtük, ki volt a tettes. Bercire gondoltunk, de ha ő volt, akkor biztosan *ellopta* a közeli kertekből. Megnéztünk egy-két kertet, és tényleg, valaki *leszakította* a tulipánokat.
- És ki *szakította le*? És miért *szakította le*?
- *Meglepődöttünk*, amikor *meztudtuk*, hogy minden fiú benne volt. Kedveskedni akartak nekünk.
- Mibe *tették bele* a tulipánokat? Hiszen ott nincs is váza!
- *Beleférték* két műanyag üvegbe.

2. csoport

Már végre felnőttem. Nagyon utáltam, amikor állandóan parancsolgattak: *Ne menj el! Ne oda tedd! Csináld meg a leckédet! Kapcsold ki a tévét!* – és még sorolhatnám. Nem azt mondom, hogy most már nem kapok utasítást, de nem kioktató hangnemben. Meg hát már magam is tudom, mi a dolgom. Miután megírtam a leckémet, *kimehetek labdát rúgni vagy bekapcsolhatom a tabletet.* És nem mondják már annyit, hogy még kicsi vagyok!

3. csoport

Bár tegnap *elmentem* a professzor úrhoz, nem *kérdeztem meg* mindent, amit akartam. *Elfelejtettem* a felét. *Megtudtam*, hogy milyen anyagokat tartalmaz a sajt, a tej, és mely baktériumok okozzák a megalvadást. De nem *tudtam meg*, miért van olyan nagy különbség az egyes sajtajták között. Legközelebb, ha *visszamegyek*, nem *felejthetek el* semmit sem.

4. csoport

Bár Palit hívtam, mégis Peti *jött el* a mérkőzésre. Nem azt mondom, hogy nem örültem Petinek, de Pali a múltkor pontosan *rúgta be* a kapuba a labdát. Viszont Peti is néha gyorsan *megszerzi* a labdát az ellenféltől. Egyszer például két perccel a mérkőzés vége előtt *cseinte el* és *passzolta oda* a csatárnak. Ő pedig rögtön *berúgta* a kapuba, s *megnyertük* a mérkőzést.

C. Az igekötő értékjelentésére vonatkozó feladatok

Az e csoporthoz tartozó feladat fő célja a metaforák, metonímiák (szóképek) oktatásával párhuzamosan az igekötős igék segítségével kifejezett (főként hétköznapi) metaforák tudatosíttatása, esetleg szembesítése más nyelvekkel. Az olyan általános metaforák bemutatása célszerű, mint: általános iskolában: FEL – POZITÍV, SZÉP / LE – NEGATÍV, CSÚNYA / EL – NEGATÍV, RONTÁS / BENT – POZITÍV, ISMERT / KINT – NEGATÍV, ISMERETLEN; középiskolában: az ÚT, IDŐ metaforája.²⁴

1. feladat

Az alábbi igekötős igékben már nem fontos az irányultság, mégis van valami közös bennük. Próbáljátok megfogalmazni, mi az!

²⁴ vö. Szilágyi N. Sándor: *Hogyan teremtsünk világot?*, 1996, i. m.; George Lakoff – Mark Johnson: *Metaphors...*, 1980, i. m.; Kövecses Zoltán: *Metaphor*, 2010, i. m.

Ahelyett, hogy tanult volna, *lesüllyedt* az elsősök szintjére.

Nézd, az a kisgida is *felbátorodik*, lépegetni kezd.

Lebetegedett, azért nem jöhetett velünk kirándulni. Annyira *leépült* szegény, hogy két hónapba telt, míg teljesen meggyógyult.

Ritkán fordul elő, de a szüleim ma *feldobtak*. Egy tiszta új bicikli várt rám ma reggel.

Nem szeretek oda járni, mert úgy érzem, ott *lebecsülnek*.

Az egekig *felmagasztalta* őt a tanár, pedig nem is érdemelte meg.

D. Az igekötős igék jelentéskiterjesztésére vonatkozó feladatok²⁵

Ezek a feladatok már főként a középiskolások számára lehetnek érdekesek. A szavak eredetének, a polyszémia kialakulásának tárgyalásakor célszerű volna szembesíteni egy-egy lexéma régi, valamint mai (leggyakrabban használt) jelentését. Az 1. feladat az elsődleges jelentés megállapítására vonatkozik. Az egyik-másik igekötős ige (a jelentéskiterjesztésben metaforikus vagy metonimikus úton) egyéb folyamatok kódolására lett felhasználva, ezért sokféle jelentésével kell számolnunk. Ezek a jelentések a kontextusban lesznek értelmezhetők. Fontos felhívni a figyelmet az első és az elvonatkoztatott jelentés közti kapcsolatra (pl. elhúz, betalál: 1. konkrét tárgy, 2. elvont tárgy, átvitt értelmű cél, stb.), illetve arra, mi mindent rejtenek magukba az egyes alakváltozatok (utalás a stílusra, a beszélők közti viszonyra, milyen szituációban hangozhatnak el a mondatok). Ugyanakkor szépirodalmi szövegekből is lehet hozni példákat, sajátos igekötős igéket.²⁶ A II. rész feladata az igekötőkkel alkotott, ugyancsak közkedvelt neologizmusokra vonatkozik, még a III. egység bemutatja, hogy a nyelvjárás is tartalmaz érdekes, a köznyelvtől (alakváltozatban vagy jelentésben) eltérő, vagy pedig egyedi igekötős igéket. A D. és az E. csoport feladatainak legfőbb célja utalni a nyelvi variabilitásra, valamint a természetes nyelvek állandó változására, működésére.

I. Fogalmi jelentéskiterjesztés

1. feladat

a) Totó-lottó. Állapítsátok meg, melyik jelentése az igekötős igének lehet elsődleges. Állítsatok fel sorrendet, majd választásokat indokoljátok meg!

25 A D csoport feladatai természetesen szorosan összefüggnek a következő, E. csoporthoz tartozó feladatokkal.

26 Gárdonyi Géza: Titkos naplójában például a következő igekötős igék megalkotásával játszik el: vénül – fonnyad, hervad, szárad, **kiagg**, megrútul, **megszürkül**, **megagg**; a gyermek – **megsiramlik**, **felsian**, **felrivakodik**, **felsivall**, **felsivan**; eszik – **mevlakik**, töltődik, töltözködik, lakmároz, **bepofáz**, **bevermel**, **behabzsol**, **bekaffant**. Kiemelés a szerzőtől.

Anyáék *leментek* a Balatonhoz nyaralni. *Lementünk* a pincébe, ne keressetek! Úgy odavágta a labdát, hogy *leмент* a falról a vakolat. A múlt hónapban *leмент* rólam 1 kiló, remélem, ebben legalább 2 *megy* majd *le*. Ha *leмент* a balhé, akkor elindulhatunk. Mikor a nap *leмент*, előbújtak a csillagok. Az utolsó korty alig *ment le* a torkán. A film már majdnem *leмент* a mozikban, mire végre sikerült megnéznünk. Antal nagyon örült, hogy a gond *leмент* róla, már nem vállal semmilyen felelősséget. A hőmérséklet *leмент* 0 fokra.

b) Írjatok mondatokat/tegyétek szöveggörnyezetbe a következő igekötős igéket úgy, hogy az igének más és más jelentéseit adjátok meg. A leírt jelentések közül melyik lehet az elsődleges?

behív, eltol, átlát, feldob, kifog, elejt, beragyog

II. Neologizmusok

1. feladat

Olvassátok el az alábbi mondatokat, majd értelmezzétek! Mi a jelentése az igekötővel ellátott igéknek és mit fejeznek ki, ha nem tartalmaznak igekötőt? Hallod, a fater tegnap nekem úgy *beolvasott* (még majdnem *le is kevert!*), hogy inkább most először megírom a HF-t.

Tegnap jól *bepaliztak* engem, rendesen mérges voltam. Mire észrevettem, hogy nem jól adtak vissza a pénzből, addigra *elhúztak*.

Ez a poén most nagyon *betalált*.

Nincs mivel *felvágnotok!* Ezúttal nem tudtok *megetetni!* Már rég *kisült*, hogy nem voltatok igazságosak!

Belibeg és azt hiszi, övé az egész világ!

III. Igekötős igék a nyelvjárásokban

1. feladat

A következő mondatokban mit jelentenek a kiemelt igekötős igék? Ti hogy mondanátok ezeket?

Beszóllát a boktër – fítek kinyitnyã (az ajtót).

Hã az embër *fõgundojjã*, mãskípp is læhet (elvégezni a feladatot).

Inkãbb nõ nyújj hozzá, csãk *ebãbrãnãd* (a tortát).

(Hol volt nagyapa?) – *Èkussãnt* egy kicsit, de ãmikor megjõtteték, fõriãdt.

Csãk tõlünk (az a falu) *elvãn* kéztõ nõgyonn, pãlne, hã gyãlog mín az embër.

E. Az igekötők jelentésváltozásának bemutatása

E részben olyan igekötős igék szerepelnek, melyek jelentése valamelyest módosult a nyelvtörténet során, az adott jelentést ma már többnyire más lexemával adunk vissza.

1. feladat

Mi a kiemelt igekötős ige jelentése a következő kontextusokban? Írjátok le! Bizonyosodjatok meg az elsődleges jelentésről a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában!

- a) Kedves Fiam! Nem kellene messze lenned, s annyit fizetned. Remélem, majd elunod egyszer fizetni s *megettérsz* végre.
- b) Ha nem hallom, ismét *megettér* szívem régi nyugalma.
- c) A nagy csoda láttán sokan *megettértek*.

2. feladat

A következő részletekben a megüt, valamint a megad igék különböző jelentését olvashatjátok.²⁷ Ma hogy mondanátok őket? Fogalmazzátok meg a jelentésüket minél pontosabban!

- a) 1578. Az buday vessez bassat Müsstafa Karat megh foytak. Buda varat az menykeo megh üte es cziak nem mind ky eghe, igen nagi kar leon.
- b) 1577. Rákóczy Sigmond az mint éössze giüllhet hertelen 2,000 magával harmad ejel megh uty az teoreóket es szeornjen lavaga.
- a) 1606. Az Lippay raczok, kik az eleott Lippat el árultak vala az teoreokeoknek adtak volt, most immár az benne való teoreókeket mind le vagiak es az varat Boczykaynak megh adak.
- b) (...) Eo az orszagát magának foglala, noha nem sokáig birhata es ez Bak arrat igen megh ada.

Összegzés

A tanulmány az igekötős igéknek a magyar nyelvtanoktatásban elfoglalt fontos szerepére hívja fel a figyelmet. A témaválasztást az előzetes tankönyvvizsgálat ihlette, mivel annak tanulsága szerint az igekötő funkcióinak oktatása sem mennyiségben, sem minőségben nem kielégítő. Nagy hiányosságnak mondható a diákokhoz közel álló

²⁷ Forrás: Domokos Pál Péter: *Tatrosi György önéletrása és történeti feljegyzései*, i. m.

nyelvváltozatok stigmatizálása is, hiszen éppen ezek a változatok szolgálhatnak motívációként, és képezhetnek alapot az elvont tartalmak megtanításához.

A rövid, de szükségszerű elméleti előzményt követően a második részben a feladatok segítségével kívántam szemléltetni azt a potenciált, amelyet az igekötős igék magukba rejtnek. Emellett hangsúlyoztam, hogy a változás lényeges tulajdonsága a nyelvnek, ezért a neologizmusok használata természetes, csakúgy, mint a jelentéskiterjesztés vagy a jelentésváltozás. A neologizmusok és új jelentések nyelvbe való épülését a gyakori használat segíti elő: ezért van az, hogy valamely szavak a magyar nyelvet beszélők által általánosan ismertek, majd pedig elfogadottak lesznek (pl. bealszik, elcsesz, stb.). Ugyanakkor felhívtam a figyelmet arra is, a folyamatok időbeli leképezésében az igekötőnek is nagy szerepe van, továbbá, legalább annyira célszerűtlen a mondatstruktúrák jelentés nélküli tárgyalása, mint a szavak jelentésének elkülönítése a lexikális tudástól.²⁸ Ezért az igekötős szerkezeteket funkciójukkal és helyesírásukkal együtt kell tanítani. A feladatokat öt tematikus egység mentén különítettem el: az igekötők irányjelentése, a perfektív és imperfektív aspektus megképzésében betöltött szerepe, a fordított sorrend funkciója és helyesírása, az igekötő értékjelentése, jelentéskiterjesztése és jelentésváltozása.

A tanulmány reményeim szerint hozzájárul a magyar nyelv működésének mind jobb megértéséhez, valamint a hasznos és érdekes nyelvtanoktatáshoz.

Irodalom

- D. Máta Mária: *Az igekötők*. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 433–441.
- Richard Hudson: *Why education needs linguistics (and vice versa)*. In: *Journal of Linguistics*, 2004. 1 (40). 105–130.
- Imrényi András: *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2013.
- Kövecses Zoltán: *Metaphor*. Oxford, Oxford University Press, 2010.
- Kugler Nóra: *Funkcionális grammatikai gyakorlatok a 9–12. évfolyam számára*. In: *Anyanyelv-pedagógia*. 2009. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=153> (2013-02-15)
- Lakoff, George – Johnson, Mark: *Metaphors We Live By*. Chicago, The University of Chicago Press, 1980.
- Langacker, Ronald W.: *Foundations of Foundations Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford, Stanford University Press, 1987.

28 Langacker, Ronald W.: *Cognitive Grammar...*, 2008, i. m., 45.

- Langacker, Ronald W.: *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford, Oxford University Press, 2008.
- Lénárd Judit – Bernáth Magdolna – Patonainé Kökényesi Katalin: *Sokszínű magyar nyelv 5*. Szeged, Mozaik Kiadó, 2014.
- Takács Edit: *A progresszív jelentéstartalom konstruálásának sajátosságai a magyarban*. In: Magyar Nyelvőr 2012. 3. 325–335.
- Takács Etel: *A magyar nyelv könyve az általános iskola 5–6. évfolyama számára*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, 2013.
- Tolcsvai Nagy Gábor: *A kognitív szemantika a kutatásban és a közoktatásban*. In: Kozmács István – Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.): *Közös jövőnk a nyelv: Nyelvtudomány és pedagógia: A nyitrai magyar pedagógusképzés 50 éves évfordulója tiszteletére tartott nemzetközi konferencia előadásai*. Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 2010. 199–211.
- Tolcsvai Nagy Gábor: *Megismerés és nyelv az anyanyelvi oktatásban*. In: Anyanyelvi Kulturaközvetítés. 2012, 1. 1–12. <http://journal.ke.hu/akk/index.php/akk/article/viewFile/10/12> (2014-10-15)
- Tolcsvai Nagy Gábor: *Az igeikötő + ige szerkezet szemantikája*. In: Nyelvtudományi Közlemények. 2013, (109). 187–226.
- Tóth Katalin: *Az el- igeikötős igék jelentései Nyitragerencsér nyelvújrásában*. In: Magyar Nyelvőr. 2013, 4 (137). 435–461.
- Tóth Katalin: *Az igeikötő funkciója kérdésben, tagadásban és felszólításban*. In: Gallik Ján – Rigó Gyula – Kralina Hoboth Katalin – Vargová Zuzana (szerk.): *Science for education – education for science*. Nyitra, Közép-európai Tanulmányok Kara, 2013. 351–362.
- Tóth Katalin: *A be igeikötő jelentései Nyitragerencsér nyelvújrásában*. In: Jelentés és Nyelvhasználat. 2014, 87–106.
- Tóth Katalin (megjelenés alatt): *Az igeikötők a nyelvtankönyvek tükrében*. In: A 2. Nemzetközi Doktorandusz Konferencia tanulmányai. Nyitra, Közép-európai Tanulmányok Kara, 2015.

Források

- Gárdonyi Géza: Más szóval a szót! In: Titkos napló. <http://mek.oszk.hu/07000/07048/07048.htm#7> (2015-01-10)
- Karinthy Frigyes: A tanulság. In: Nevető Dekameron. <http://mek.oszk.hu/08100/08196/08196.htm> (2014-12-13)
- Domokos Pál Péter: Tatrosi György önéletírása és történeti feljegyzései. http://epa.oszk.hu/00000/00001/00203/pdf/ITK_00203_1957_03_238-261.pdf (2015-01-25)

*Education or Indoctrination?
Methodological Proposal for Teaching Hungarian Preverbs*

The aim of this paper is to present methods and exercises for the functional teaching of Hungarian preverb+verbs. Whereas the teaching of grammar in Hungarian schools is traditional, exercises can also be used in these schools. The exercises are mostly inductive and they enforce students' language knowledge and creativity. Although, due to the length limit, it was only possible to show the main types of exercises used (arranged in five thematic issues), the functions of the preverb are obvious. The thematic issues are: the directional meaning of preverbs, their role in aspectuality (perfective and imperfective), the function of reverse (verb+preverb construction), the polarity of preverbs and their polysemy and semantic change.

Keywords: Hungarian preverbs, functional grammar, exercises

VASS DOROTTEA

Egy kísérleti ábécés olvasókönyv diagnózisai nyomában

2014-ben Magyarországon az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet kezdeményezésére a TÁMOP 3.1.2/B-13 projekt keretén belül több új kísérleti tankönyv jelent meg, köztük egy első osztályos ábécés olvasókönyv, amely két tankönyvre van felbontva, és amelyet két olvasási munkalap és hívóképcsomag, illetve mesekártyacsomag is kísér. Ez a tankönyvcsomag egyelőre csak kísérleti tankönyvként szerepel a tankönyvek listáján.

E dolgozat célja, hogy az említett első osztályos ábécés olvasókönyvet elemezze, és feltárja a szerzők pedagógiai-didaktikai szándékait, illetve azok megvalósulását, elemzési szempontjait: Hogyan tanítja a hangokat és a betűket? Megfelelő-e a szavak és a mondatok hosszúsága és a mondatok felépítése és hossza? Mennyire „székhez kötött”? Megfelelő arányú-e a kép és a szöveg viszonya?

Az elemzéshez a Fischerné Dárdai Ágnes (2002) által összefoglalt didaktikai standardokat veszem alapul. A didaktikai standardokat kétféle kutatási módszer segítségével diagnosztizálom: deskriptív-hermeneutikus módszerrel, továbbá helyenként kvantitatív módszerrel.

A kutatás diagnózisát táblázatos formában mutatom be, mellyel áttekinthető képet kapunk az ábécés olvasókönyvről.

Kulcsszavak: tankönyvkövetelmények, ábécés olvasókönyv, olvasástanítás, diagnózis

Ha visszautazunk az időben és magára a tankönyvek történetére fókuszálunk, Comenius kutatásáig jutunk el, aki elsőként foglalkozott a tankönyvekkel. Ő az, aki elsőként a tankönyvjavításnak is figyelmet szentelt, így annak pedagógiai funkcióját is fejtegette.¹ Comenius után a tankönyvek iránti érdeklődés csak a 19. századi háborúk elleni fellépések céljából indult meg. Abban az időben arra összpontosítottak, hogy a tanulókat a békére neveljék. Ez a koncepció az első világháborúig működött, majd a háború után kelt újra életre, de a folyamatot a második világháború szakította meg ismét.²

Az utóbbi fél évszázadban jelentős változások mentek végbe a tankönyvszerkesztésben. Az 1960-as évek előtt a tankönyv társadalmi tartalmakat, viszonyokat és értékeket közvetített, majd csak az 1960–70-es évektől következett be egy újabb szemléletváltás, amikor ügyelni kezdtek a tankönyvek színesebbé tételére, így illusztrációkkal bővítették ki azokat, de mind nagyobb jelentőséget kapott a tankönyv pedagógiai szerepe is. Az UNESCO létrehozta a tankönyvelemzés alapelveit, melyek ma is – bővített metodológiával – érvényesek.³ Az 1980–90-es évektől kezdve közel hetven országban

1 Dárdai Ágnes: *A tankönyvkutatás alapjai*, 2002, i. m., 25.

2 Uo. 25.

3 Dárdai Ágnes: *Tankönyvelemzési modellek...*, 1999, i. m.; Dárdai Ágnes: *A tankönyvkutatás alapjai*, 2002, i. m.

folyik tankönyvkutató munka, köztük Németországban, Ausztriában, az USA-ban, Norvégiában, Észtországban, Svédországban és Franciaországban. Magyarországon nincs egyértelmű tankönyvkutatás,⁴ ennek ellenére számos kutató foglalkozott a tankönyv fogalmának definíciójával.⁵ A definíciókból megállapítható, hogy mindegyik kutató egyetért azzal, hogy a tankönyv oktatási-nevelési folyamatot közvetít a tanulóknak. A tankönyvek közös jellemzői, hogy hosszabb időre tantervi-tantárgyi tananyagot tartalmazzanak, didaktikus feldolgozásban információkat közöljenek és fejlesszék a tanulók tudását, ezzel alapozva meg a tanár és a diák munkáját.⁶ A kutatók azzal is egyetértenek, hogy bár pontos és szigorúan meghatározott tankönyvelemzési szempontok nem léteznek, de az elemzések bizonyos kategóriákat és dimenziókat képeznek, továbbá, hogy értékelési vizsgálatokat és bizonyos módszereket határoznak meg, melyek alapján konkrét tényeket tudnak figyelni és elemezni. A nemzetközi tankönyvelemzések történetében Stein, Thonhauser és Weinbrenner tankönyvelemzési szempontjai hagytak nyomot,⁷ melyek alapján a hazai kutatók közül többek között Fischerné Dárdai Ágnes határozta meg a tankönyvek formai és tartalmi alapkövetelményeit. Utóbbi négy dimenzióra osztotta: szaktudományi, pedagógiai-didaktikai, nyelvi és könyvészeti dimenzióra.⁸ Azonban sem a nemzetközi, sem a hazai kutatók által kialakított tankönyvelemzési dimenziók nem tudtak elég biztos irányt nyújtani a tankönyvkutatók számára. Szükség volt egy általános kutatási módszerre, amely segítségével biztos úton halad a tankönyvelemzés módja. Az 1970-es években Meyers foglalkozott ezzel a problematikával, és végül megállapította, hogy a tankönyvet háromféle kutatási módszerrel lehet elemezni. Ezek a következők: a deskriptív-hermeneutikus elemzés, a kvalitatív és a kvantitatív tartalomelemzés. Utóbbi már hazai kutatók is alkalmazzák.⁹

A magyar tankönyv és az olvasástanítás története

A magyar olvasástanítás története a 11. századra nyúlik vissza. Az akkori olvasástanítás a latin olvasási módszert vette alapul. Ez a módszer előbb külön a betűket, majd a betűk sorát, később szavakat, majd rövidebb mondatok olvastatását követelte meg. Az olvasástanulás szakaszai a mai olvasástanítás módszereihez hasonlóak, hisz az olvasástanulás első szakaszát a mássalhangzók és a hozzáadott magánhangzók hangoztatása

4 Dárdai Ágnes: *A tankönyvkutatás alapjai*, 2002, i. m., 44.

5 Karlovitz János Tibor: *Tankönyvkutatási perspektívák*, 2000, i. m.; Dárdai Ágnes: *A tankönyvkutatás alapjai*, 2002, i. m.; Kojanitz László: *A tankönyvkutatás szerepe és feladatai*, 2005, i. m.

6 Karlovitz János Tibor: *Tankönyvkutatási perspektívák*, 2000, i. m.

7 Dárdai Ágnes: *Tankönyvelemzési modellek...*, 1999, i. m., 71.

8 Uo.

9 Dárdai Ágnes: *A tankönyvkutatás alapjai*, 2002, i. m.; Kojanitz László: *Lehet-e statisztikai eszközökkel...*, 2004, i. m.

és összeolvasása jelentette. Ekkor még nem létezett magyar nyelvű tankönyv, így a *Donatus* latin nyelvtankönyv elején szereplő alfabétumot használták, olvasni pedig szintén a *Donatus*ból és imakönyvekből tudtak, ezeket magolták be.¹⁰

Négy évszázad múlva, megváltozik az olvasástanítás módszere, a 15. században öt magánhangzóval olvastatták a mássalhangzókat, előbb zárt, majd nyitott szótagokkal. A 16. században újabb reformok következtek be, ugyanis Oláh Miklós esztergomi érsek azt a rendeletet hozta, hogy magyar nyelvű gyakorló szövegekkel kell tanítani az olvasást.¹¹

A szakirodalom *A gyermekeskéknek és az egyéb együgyű keresztyéneknek épülésére* című, magyar nyelvű szöveget is tartalmazó, kolozsvári Heltai Gáspár-nyomatványt tartja első számú ábécéskönyvünknek, amely 1553-ban jelent meg.¹² Hasonlóan a mai olvasókönyvekhez, ez az olvasókönyv is három olvasástanulási részre tagolódott: (1.) a hangok sorrendjére, (2.) a hangok felosztására és összevonására valamint (3.) a katekizmus szövegekre.¹³

1560-ban a nagyszombati katolikus zsinat azt a határozatot hozta, hogy minden tanítónak kötelessége az olvasástanítás. A 16. században Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás és Bornemissza Péter a már latin betűkön alapuló olvasástanítást a magyar hangzókészlet sajátosságaihoz igazították.¹⁴ A 17. században három–négy évre volt szükség, hogy a gyerekek és a felnőttek egyaránt megtanuljanak írni és olvasni.¹⁵ Ez a hosszú folyamat miatt újabb és újabb koncepciók mentén változtatták meg a betű- és olvasástanítási módszereket. Minden elismert pedagógus egy-egy stratégiával állt elő, így Apáczai Csere János és Jochannes Amos Comenius is. Comenius hozta létre azt a módszert, miszerint az olvasás és betűtanulás érdekében előgyakorlatokat kell végezni, pontokat, egyenes vonalakat, hajló vonalakat, derékszögű kampókat és keresztekét, végül pedig köröket kell megtanulni írni, és csak ezt követheti a betűk tanulása, közülük is elsőként csak a nagy nyomtatott betűk ismertetése. A nagy nyomtatott betűk elsajátítását követheti a kis nyomtatott betűk, és végül az írott betűk tanítása.¹⁶

Ezekben az években a felsőbb tagozatokon is már magyar nyelven tanítottak, ám az előadók csak kézirat formájában tudtak oktatási anyagot biztosítani a hallgatók számára. A 18–19. században jelentek meg az első magyar nyelvű pedagógiai elméleti

10 Jancsák Csaba: *Tankönyvek tükrében*, 1994, i. m.

11 Uo.

12 Csillag István: *A magyar olvasástanítás története*, 2001, i. m., 84., Jancsák Csaba: *Tankönyvek tükrében*, 1994, i. m., 70.

13 Jancsák Csaba: *Tankönyvek tükrében*, 1994, i. m.

14 Jancsák Csaba: *Tankönyvek tükrében*, 1994, i. m. 70.; Csillag István: *A magyar olvasástanítás története*, 2001, i. m., 84.

15 Csillag István: *A magyar olvasástanítás története*, 2001, i. m., 84.

16 Jancsák Csaba: *Tankönyvek tükrében*, 1994, i. m., 70.

összefoglalók, melyek közül Tóth Pápai Mihály 1797-ben megjelent könyve számít az első magyar nyelvű pedagógiai tankönyvnek.¹⁷

Már ebből a vázlatos áttekintésből is látszik, hogy a kísérletezések, új módszerek bevezetése a kezdetektől meghatározza az írás és olvasás tanítását. E tekintetben ma is ugyanez a helyzet. 2014-ben Magyarországon az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet kezdeményezésére a TÁMOP 3.1.2/B-13 projekt keretén belül több új kísérleti tankönyv jelent meg, köztük egy első osztályos ábécés olvasókönyv, amely két tankönyvre van felbontva, és amelyet két olvasási munkalap és hívókép csomag, mesekártya csomag is kísér. Ez a tankönyvcsomag egyelőre csak kísérleti tankönyvként szerepel a tankönyvek listáján. Kojanitz tanulmányában bővebben is kifejti ezeknek a tankönyveknek a célját: Három év fejlesztési eredmény alapján fognak megszületni – írja Kojanitz – az első évben maguk a tankönyvek készülnek el, a második évben a kiválasztott iskolákban fogják ezeket kipróbálni, majd a harmadik évben a tanárok és diákok véleményét kéri ki a tankönyvekről, melyek alapján tökéletesítik a könyvek tartalmát és módszereit. „A cél egy tanulásra inspiráló, a modern technikai eszközök lehetőségeit is értelmesen kihasználó tanítási-tanulási környezet kialakítása.”¹⁸ Kojanitz szerint a szerkesztők azt remélik, hogy ezek a tankönyvek, köztük az ábécés olvasókönyv is, előtérbe helyezik a csoportos munkaformát, jól strukturálják az ismeretanyagot, önálló munkára ösztönzik a tanulót, problémafelvető tulajdonságokkal is rendelkeznek, előtérbe helyezik a személyes tapasztalatokat, továbbá ösztönzik majd a tanulót az önálló véleményalkotásra, és valóban megértetik, nem csak közlik az ismeretanyagot.¹⁹

Napjainkban igen népszerű munkaformává vált a csoportmunka, pármunka, de ugyanúgy az IKT-eszközök használata is a tanórán. Semmi kétség, valóban kecsesgető, ha az órán vetítünk is feladatokat, a tanítótól és tanártól pedig nagyon jó azt a kijelentést hallani, hogy páros, illetve csoportos munka következik, de sajnos egy nagyon vékony hártya választja el a minőséges páros- illetve csoportmunkát, valamint az IKT-feladatokat az ugyanilyen instrukciókkal ellátott minőséget nélkülöző feladatoktól. Ha csak az ábécés olvasókönyv funkcióját vesszük figyelembe, a helyzet a következő: az első osztályba induló gyerek az a fogyasztó, akihez akarva-akaratlanul egy olvasókönyv társul, amely addig a pillanatig csupán csak egy könyv volt a milliárd közül, de kézhezvételkor már komoly és nagy feladatra szánt könyvről van szó. Ő az az olvasókönyv, aki segítséget kell nyújtson a betűk és az olvasás elsajátításában, de ugyanakkor élményt is kell nyújtson az elsős gyerekeknek. Egy ábécés olvasókönyv legnagyobb kihívása nem csak az olvasás tanítása, ettől sokkal nemesebb dolga van: megszerettetni az olvasni tanuló gyerekekkel a betűket, a szöveget, magát az olvasást. Ezekkel a tulajdonságokkal akkor rendelkezik egy olvasókönyv, ha megfelelő olvasástanítási módszerekkel,

17 Fehér Katalin: *Az első magyar nyelvű tankönyvek*, 2000, i. m.

18 Kojanitz László: *Az újgenerációs tankönyvek...*, 2014, i. m., 46.

19 Uo.

megfelelő témákkal, didaktikai koncepciókkal, megfelelő betű- és illusztrációméretekkel, valamint megfelelő tempóval van felruházva. Ha egy páros- illetve csoportmunka ilyen tulajdonságokkal van felvértezve, amit még esetleg egy interaktív CD is követ, az olvasókönyv része lesz a gyerek mindennapjainak, az olvasás pedig egy kedvelt időtöltésként manifesztálódik.

Az elemzés általános szempontjai

E dolgozat célja, hogy a Magyarországon 2014-ben az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet által kísérleti tankönyvként kiadott ábécés olvasókönyvet elemezze, és számba vegye mindazokat a pedagógiai-didaktikai faktorokat, melyek nélkülözhetetlenek egy első osztályos ábécés olvasókönyv esetében. Ehhez az elemzéshez a Fischerné Dárdai Ágnes (2002) által javasolt didaktikai standardokat veszem alapul, amelyeket Dárdai a tankönyvelemzéshez ajánl. Ezek a következők: feleljen meg az életkori sajátosságoknak, problémamegoldásra ösztönözzön, ne tartalmazzon egyoldalú magyarázatokat, a szöveg–illusztráció aránya 30–50% között legyen, a képek tartsák szem előtt a gyerekek vizuális kultúráját, ne tartalmazzon sztereotípiákat, a kérdések bonyolultabb műveletekre is ösztönözze az olvasót, a feladatok legyenek életközeli.

A kutatás célja egy diagnózis elkészítése az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet által 2014. évben kiadott I. osztályos kísérleti ábécés olvasókönyvről a következő kérdéseket figyelembe véve:

1. Hogyan tanítja a hangokat és a betűket?
2. Megfelelő-e a szótagok, szavak és a mondatok felépítése és hossza?
3. Megfelelő-e a kép és a szöveg aránya?
4. Mennyire „székhez kötött”?

A két kötetből álló ábécés olvasókönyvet egyenként, a megadott szempontok alapján deskriptív-hermeneutikus módon fogom elemezni, vizsgálatomat kvantitatív módszerrel támasztom alá. Az így kapott adatokat táblázatban fogom összegezni.

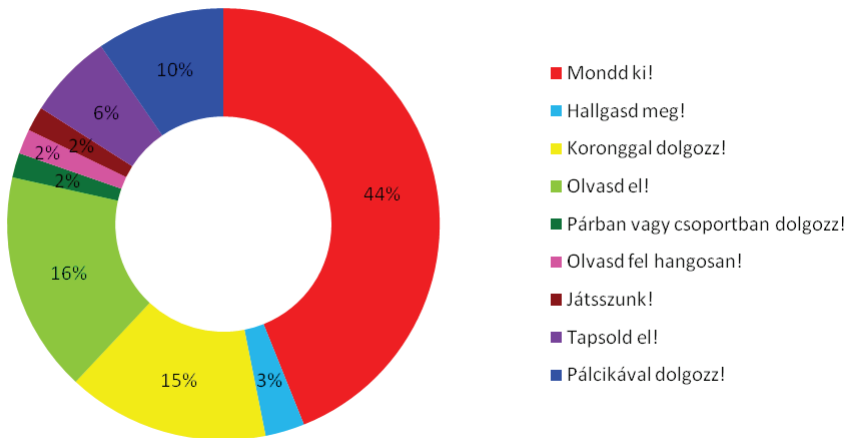
A vizsgálat

A vizsgálat körébe bevont tankönyv: Jegesi K. – N. Császi I. – Mezölaki Á. – Miskolci Sz. – Kóródi B. (szerk.): *Ábécés olvasókönyv. Kísérleti tankönyv, I. kötet*. Budapest, Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, 2014. A kötet nagy formátumú, borítója egy nagy képet és a tankönyv címét tartalmazza. A cím és a kép között jó a színkontraszt. A kép gyenge kontúrvonala miatt nehezen lehet követni a rajta szereplő antropomorf állatok tevékenységét.

Az olvasókönyv összesen 493 feladatot tartalmaz, melyhez 813 utasítás tartozik, amelyeket jelmagyarázattal irányít. Ez azt jelenti, hogy a tankönyv egy feladatot többféle célra is alkalmaz. A 493 feladatból mindössze 187 feladat tartalmaz egy utasítást,

a többi 306 többféle látásmódra is készíti a gyereket. A címlap belső oldalán Szalai Borbála *Csacsi* című versének egy részlete olvasható, alatta pedig az a bizonyos kilenc jel és a hozzá tartozó jelmagyarázat található, amelyek az utasításokat jelölik. Ezeket a jeleket a gyerekeknek meg kell tanulniuk ahhoz, hogy meg tudják érteni a könyvben szereplő instrukciókat. A jelek konkrétak, könnyen meg lehet őket érteni. A jelek jelentését és gyakorisági eloszlásukat utasítását az első ábra szemlélteti.

1. ábra: Az ábécés olvasókönyv egyes utasításainak gyakorisága



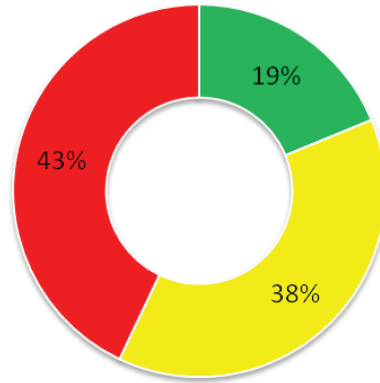
A kilenc jel közül négy olyan cselekvésre szólítja fel a gyereket, amit már tapasztalt, ismer (Mondd ki!, Hallgasd meg!, Játsszunk!, Olvasd el!), négy cselekvést meg kell tanuljon a gyerek ahhoz, hogy meg tudja oldani a feladatot (Koronggal dolgozz!, Tapsold el!, Pálcikával dolgozz! Párban vagy csoportban dolgozz!), az Olvasd fel hangosan! cselekvésnél a gyerek meg kell hogy értse azt, hogy néha magában, néha hangosan kell majd olvasnia. Ezt a jelet a Mondd el! és az Olvasd el! jelmagyarázat összevonásával szemlélteti a könyv.

Az olvasókönyv három fő részre tagolódik, a témák és feladatkörök eloszlása alapján, amit a második ábra szemléltet. E témakörök nem határolódnak el szigorúan egymástól, fokozatosan vezet át egyik a másikba. A vizsgálatkor a témakörváltást az új anyag megjelenése határozta meg: a hangoztatás-betűtanítás témakör az A betű tanításával, a betűtanítás-olvasás témakör pedig az első rövid olvasmánnyal kezdődik.

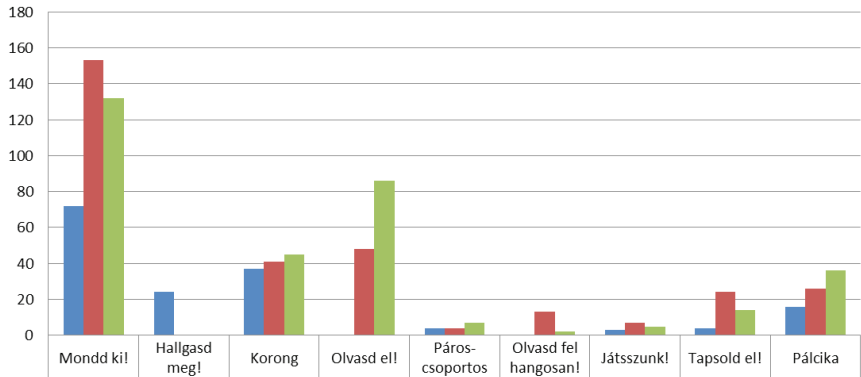
A témakörökön belül alkalmazott utasítások mennyisége megoszlik, hisz a tankönyv elején még használhatatlan például az Olvasd el! utasítás, de annál inkább lehet alkalmazni a Hallgasd meg! instrukciót. Az utasítások alkalmazásának mennyiségi előfordulását a harmadik ábra mutatja be.

2. ábra: A téma- és feladatkörök eloszlása oldalanként

■ Beszéltetés-hangoztatás ■ Hangoztatás-betűtanítás
■ Betűtanítás-olvastatás



3. ábra: Az utasítások alkalmazásának mennyisége



Utasítás	Beszéltetés-hangoztatás	Hangoztatás-betűtanítás	Betűtanítás-olvastatás
Mondd kil	72	153	132
Hallgasd meg!	24	0	0
Korong	37	41	45
Olvasd ell	0	48	86
Páros-csoportos	4	4	7
Olvasd fel hangosan!	0	13	2
Játsszunk!	3	7	5
Tapsold ell	4	24	14
Pálcika	16	26	36

Az adatok szerint a tankönyv mind többet beszélgeti a tanulót, mind többet és többet készíteti az önálló véleményalkotásra és a beszédfejlesztésre, ugyanakkor a Hallgasd meg! instrukció a beszélgetés-hangoztatás témakör után megszűnik, ehelyett a korongok és a pálcikák használatát helyezi előtérbe, melyeknek száma témakörönként fokozatosan növekszik. Az első témakör nem tartalmaz olvastatási feladatokat, mert még szó sincsen betűtanulásról, ezért az olvasás és hangos olvasás a második témakörtől lesz aktuális. Érdekes, hogy a betűtanítás-olvasás témakörben az Olvasd el! utasítások száma megnövekszik, az Olvasd fel hangosan! feladatok száma pedig lecsökken. Mivel a gyerekek fokozatosan kell megválnia a hangos olvasástól, és mind többet kell magában olvasnia, ennek a két utasításnak a számbeli változása indokolt. A harmadik ábra alapján kevés a pár- és csoportmunkára ösztönző feladat, ettől pedig még kevesebb a konkrét játéokra felszólító utasítás.

Hogyan tanítja a hangokat és a betűket?

A hang- majd a betűtanítás módszerének felméréséhez a Meixner-módszer alapelveit alkalmaztam.²⁰ A Meixner-módszer a részképesség-gyengességgel rendelkező gyerekek speciális olvasástanítási módszereit foglalja magában. Meixner Ildikó szerint abból a szintből kell kiindulni, ahol a gyerek még magabiztosan mozog, mert csak így érzi majd lehetségesnek az új anyag elsajátítását. Ezzel az eljárással könnyebben sajátítja el a bonyolultabb feladatokat is. A Meixner-terápia elsősorban diszlexiás és diszgráfias gyerekeknek ajánlott, de mindenkinek taníthatóak a betűk és a hangok ezzel a módszerrel. Meixner nagyon fontosnak tartotta, hogy a tananyagok aprólékosan legyenek adagolva, sok ismétlést tartalmazzanak. Egyik fő alapelve a betűasszociáció hármas kapcsolatának kialakítása: akusztikus, vizuális, beszédmotoros; és a pozitív megerősítés.²¹

Az olvasástanulás előtt végzett fejlesztési gyakorlatok három fő szempontból és több alszempontból állnak: (1.) beszédfejlesztés, (2.) beszédmozgás tudatosítása, (3.) iránygyakorlatok. Ez a három szempont alapján ellenőriztem, hogy az *Ábécés olvasókönyv* első témakörének feladataihoz kapcsolódó utasítások hány százalékban felelnek meg az említett Meixner gyakorlatoknak. Az eredményt az első táblázat mutatja be.

20 Juhászné Gáspár Dorottya: *Olvasás tanítása Meixner-módszerrel*, i. m.

21 Tatár Jánosné: *A Meixner-módszer gyakorlati alkalmazása*, 2007, i. m.

1. táblázat: Beszéltetés-hangoztatás fejezet megfelelése a Meixner-módszernek

Beszédfejlesztés		
Hanganalízis-szintézis gyakorlása	47	41%
Mondatgyakorlatok alkalmazása	17	15%
Beszédmozgás tudatosítása		
Ajakmozgások megfigyelése	10	9%
Zöngés-zöngétlen mássalhangzók megkülönböztetése	8	7%
Íránygyakorlatok		
Mozgásirányok megfigyelése	5	4%
Írásgyakorlatok mozgással	1	1%
Olvasás iránya, sorváltás	13	11%
Téri relációk verbalizálása	12	10%
Tájékozódás a vonalrendszerben	2	2%

A beszéltetés-hangoztatás témakör összesen 166 feladatból áll, ezek közül 115 feladat felel meg a Meixner-módszer szerinti olvasástanulás előtt végzett gyakorlatoknak. A hanganalízis-szintézis gyakoroltatása fordul elő leggyakrabban, ez a legkiemelkedőbb százalékarány. A többi feladattípus változó arányú, és nagyban eltér a hanganalízis-szintézis gyakoriságától, ugyanis a mondatgyakorlatok alkalmazása, az olvasás iránya és a sorváltás, a téri relációk verbalizálásának mennyisége igen kis arányban jelenik meg. A feladatok a mozgásos írásgyakorlatokra és a vonalrendszerben való tájékozódásra összpontosítanak legkevésbé. Azonban, ha más szemszögből közelítjük meg az ajakmozgás megfigyelésével kapcsolatos feladatokat, a táblázatban látható 9% nem számít olyan kevésnek, hisz a tizennégy magánhangzó közül valamennyi hangoztatásakor jelen van ilyen feladat. Hasonló helyzetben vannak a zöngés-zöngétlen mássalhangzók megkülönböztetésére irányuló feladatok is, ugyanis a zöngés-zöngétlen párú hangok száma is egyenlő az erre a célra irányuló feladatok számával.

Meixner a betűtanítási folyamatban három fő szempontot tartott fontosnak: (1.) az egymással vizuálisan, akusztikusan, motorosan felcserélhető betűket távol kell tanítani egymástól, (2.) a magánhangzókat artikulációról kell tanítani, (3.) a mássalhangzókat hangutánzás alapján kell tanítani. Az ezeknek a követelményeknek való megfelelést a második táblázat mutatja be.

2. táblázat: A betűtanítás lépéseinek megfelelése az első kötetben

Betűtanítás		
Egymással vizuálisan, akusztikusan, motorosan felcserélhető betűk távol tanítása egymástól	21	100%
Magánhangzók tanítása artikulációról	6	42,8%
Mássalhangzók tanítása hangutánzással	2	6,6%

A második táblázat alapján ez az olvasókönyv minden olyan betűre kellő mértékben összpontosít, amelyeket vizuálisan, akusztikusan illetve motorosan fel lehet cserélni. Ezeknek a betűknek a tanulását távol tanítja egymástól, a későbbi tanulás folyamán pedig visszatér a már elsajátítottakra, és csak erre a kettőre összpontosít. Ilyen például az *a* és az *e*, az *u* és a *n*, illetve a *h* és a *n* betű.

Annak ellenére, hogy a magánhangzók hangoztatásakor valamennyit artikulációról ismertet, betűtanításkor már csak hat magánhangzót, illetve magánhangzópárt tanít artikulációról. Feltételezem, hogy ennek oka a már részletezett tizennégy hang tanítása artikulációról.

Az *Ábécés olvasókönyv* első kötetében összesen 16 mássalhangzót lehet megtanulni. Ezek közül csupán két mássalhangzó tanulásánál jelenik meg az adott mássalhangzó játékos hangoztatása.

Megfelelő-e a szótagok, a szavak illetve a mondatok felépítése és hossza?

Az olvasástanítás lépései három fő szempontból és több alszempontból állnak: (1.) összeolvasás tanítása, (2.) mondatok olvasása, (3.) szövegek olvasása. Ez a három szempont alapján ellenőriztem, hogy az *Ábécés olvasókönyv* második és harmadik témakörének feladataihoz mellékelt utasítások hány százalékban felelnek meg az említett Meixner-gyakorlatoknak. Az eredményt a harmadik táblázat mutatja be.

A hangoztatás-betűtanítás és a betűtanítás-olvasatás témakör összesen 643 feladatból áll, ezek közül 229 feladat felel meg a Meixner-módszer szerinti olvasástanítás lépéseinek. Ezeknek százalékos megoszlását a fent említett szempontok alapján a harmadik táblázat mutatja be. Az összeolvasás tanításakor, különösen az olvasástanulás elején, a tankönyv maximálisan igyekszik szem előtt tartani a zárt és nyitott szótagok olvasásának szükségességét, ám ennek aránya, illetve mennyisége a többi olvasástanítási lépéshez viszonyítva lényegesen kevesebb. Eltekintve ettől a szemponttól, az összeolvasás tanításának többi szempontja hasonló arányban oszlik meg. Különösen kiemelkedő a játékos szituációban történő összeolvasás. A következő két szempont alapján megállapíthatjuk, hogy a tankönyv a rövid és egyszerű kijelentő és kérdő mondatok olvasatása után kevés, fokozatosan bővülő mondatot és összetett mondatot olvasat a gyerekekkel, inkább a két összetartozó mondat olvasatását részesíti előnyben.

3. táblázat: A szótagok, szavak és mondatok felépítésének megfelelése

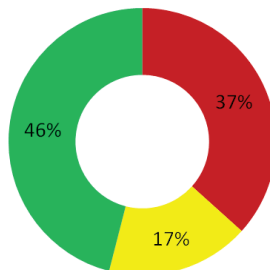
Összeolvasás tanítása		
Zárt, majd nyitott szótagok olvasása	13	6%
Összeolvasás játékos szituációban	42	18%
Szótagok felismerése	32	14%
Betűismeret mélyítése szótaggyakorlatokkal	34	15%
Jelentés felismerése	35	15%
Mondatok olvasása		
Rövid, egyszerű, kijelentő és kérdő mondatok olvasása	18	8%
Szavakból mondatok összerakása, olvasása	15	7%
Fokozatosan bővülő egyszerű mondatok olvasása	1	0%
Összetett mondatok olvasása	2	1%
Szövegek olvasása		
Két összetartozó mondat olvasása	33	14%
Szöveg hosszának növelése a mondatokkal	4	2%

Megfelelő-e a kép és a szöveg aránya?

A negyedik ábrán a képek előfordulási arányát szemléltet. A tankönyvben 17%-ban vannak olyan oldalak, ahol 30%-nál kisebb képek vannak, ami a kevésnek számít. 37%-ban vannak jelen azok az oldalak, ahol a képek mérete meghaladja az oldal 50%-át, ami annyit jelent, hogy nem felelnek meg a Dárdai által felállított követelményeknek. Az adatok alapján a tankönyv illusztrációi nagyobb részben megfelelnek az elvárásoknak. Azonban, ha összeadjuk a 30% alatti és 50% feletti képek százalékát (54%), akkor a megfelelő képek aránya kissé az átlag alatt marad. Ezért az illusztrációk nagyságának, illetve mennyiségének korrekciója ajánlott.

4. ábra: A képek megfelelő előfordulási aránya

■ Túl sok kép ■ Túl kevés kép ■ Megfelelő kép



Mennyire székhöz kötött?

Az ötödik ábra az olvasókönyv teljes feladatmennyiségét öleli magában. A 493 feladat közül csupán két feladat serkenti a tanulót arra, hogy felkeljen a helyéről, annak ellenére, hogy köztudott, hogy a gyerekek első osztályban még alig képesek élvezni az állandó széken ülést. Ezt például a páros munkák alkalmazásával ki lehetne küszöbölni, például úgy, hogy keressenek egy olyan társat, akinek a hátán meg fogják rajzolni a tanult betűt.

5. ábra: A mozgásos és székhöz kötött feladatok mennyiségének eloszlása



Konklúzió

Összességében elmondható, hogy egy rendkívül sokszínű, dinamikus ábécés olvasókönyvről van szó. Érthető és egyszerű jelekkel magyarázza el a feladatokat, amelyek tartalma könnyen elsajátítható. A tankönyv három részre osztható, melyek fokozatosan haladnak át egyik részből a másikba. Fokozatosan serkenti a tanulót a beszédre és az önálló véleményalkotásra, és fokozatosan terheli őket az új típusú feladatokkal, ám a csoportmunkából és a páros munkaformából igen kevés van.

Az olvasás előtt végzett fejlesztő feladatok során a Meixner-módszernek megfelelően sorakoztatja fel a feladatokat. A feladatok mennyisége megfelelő arányban oszlik el, bár téri relációk verbalizálása és az olvasás iránya nem kap elég hangsúlyt. Betűtanításkor az egymással vizuálisan, akusztikusan és motorikusan felcserélhető betűket távol tanítja egymástól, odafigyel a magánhangzók artikulációjára, csupán a mássalhangzók hangutánzására fordít kevés figyelmet. Az olvasástanítás lépéseinél a tankönyv maximálisan igyekszik odafigyelni az összeolvasatás szempontjaira. Rövid és egyszerű kijelentő és kérdő mondatok olvastatása után, kevés, fokozatosan bővülő mondatot és összetett mondatot olvastat, inkább a két összetartozó mondat olvastatását részesíti előnyben.

Az illusztrációk színesek, ám több esetben nem felelnek meg a követelményeknek

(pl. a legtöbb oldal felét egy nagy, túlzásfolt kép foglalja el, alatta pedig még két feladat tartalmaz kisebb képeket). Ugyanúgy továbbgondolni ajánlott a mozgásra ösztökélő feladatok számát is, amelyekből egyelőre nagyon kevés van.

Irodalom

- Csillag István: *A magyar olvasástanítás története*. In: Adamikné Jászó Anna (főszerk.): *A magyar olvasástanítás története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 84–85.
- Dárdai Ágnes: *Tankönyvelemzési modellek a nemzetközi tankönyvkutatásban*. In: *Iskolakultúra*. 1999, 4 (I). 44.
- Dárdai Ágnes: *A tankönyvkutatás alapjai*. Budapest–Pécs, Dialóg–Campus Kiadó, 2002.
- Fehér Katalin: *Az első magyar nyelvű tankönyvek*. In: *Könyv és Nevelés*. 2000, 1. (II).
- Jancsák Csaba: *Tankönyvek tükrében. Az olvasástanítás rövid története Magyarországon a kezdetektől 1868-ig*. In: *Belvedere*. 1994, 3–4 (6). 69–73.
- Jegesi K. – N. Császi I. – Mezőlaki Á. – Miskolci Sz. – Kóródi B. (szerk.): *Ábécés olvasókönyv. Kísérleti tankönyv, I. kötet*. Budapest, Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, 2014.
- Juhász Gáspár Dorottya: *Olvasás tanítása Meixner-módszerrel. Részlet Zsilka Sándorné: Tanulási zavar megjelenése az iskolai teljesítményben, a korrekció lehetőségei című munkából*. Magyar Fejlesztőpedagógusok és Gyógypedagógusok Nemzetközi Szakmai Egyesülete. <http://fejlesztok.hu/modszerek/89-olvasas-tanitasa-meixner-modszerrel.html> (2015-02-01)
- Karlovitz János Tibor: *Tankönyvkutatói perspektívák*. 2000. http://epa.oszk.hu/02100/02137/00011/pdf/EPA02137_ISSN_1219-543X_tomus_12_fas_1_2007_047-062.pdf (2015-02-28)
- Kojanitz László: *Lehet-e statisztikai eszközökkel mérni a tankönyvek minőségét?* In: *Iskolakultúra*. 2004, 9. 38–56.
- Kojanitz László: *Az újgenerációs tankönyvek fejlesztésének koncepcionális háttere*. In: *Új Pedagógiai Szemle*. 2014, 5–6. 45–67.
- Tatár Jánosné: *A Meixner-módszer gyakorlati alkalmazása*. 2007. <http://www.diszlexia.info/mexinergyakorlatban.htm> [2015-02-10]

In the wake of an experimental ABC reader's diagnosis

In 2014, the Hungarian Institute for Educational Research and Development initiated the publication of various new experimental textbooks in Hungary. Within the framework of the TÁMOP 3.1.2/B-13 project, several textbooks were published, including an ABC reader for first-grade pupils, which was divided into two textbooks accompanied by two reader workbooks, an activating picture packet, as well as a tale packet. This textbook packet still has an experimental status.

The present study aims to provide an analysis of the above-mentioned ABC reader for first-grade pupils and to reveal the pedagogical and didactic purposes of the authors, paying special attention to the realization of their purposes. The aspects of analysis are the following questions: How are sounds and letters taught? Are the length and structure of sentences adequate? How sedentary are the activities? Is the proportion of pictures and texts adequate?

For the analysis, the didactical standards compiled by Ágnes Fischerné Dárdai (2002) are applied, based on two research methods - namely, descriptive-hermeneutic, as well as quantitative.

The research diagnosis is presented in a table format in order to provide a transparent overview of the ABC reader.

Keywords: textbook requirements, ABC reader, teaching reading, diagnosis

MORAUSZKI ANDRÁS

Kisebbségi civil szervezetek Közép-Európában

Kassa és Pécs kisebbségi szervezetei

A kisebbségi szervezetekre vonatkozó eddigi kutatások jellemzően a szervezetek számával, összetételével, fő bevételforrásaikkal foglalkoztak. Bár számos új és fontos információval szolgáltak a kisebbségi intézményrendszerekről, nyitva is hagytak számos kérdést. Tanulmányunk két helyszínen, Kassán és Pécsen működő kisebbségi szervezetek képviselőivel készített egyéni és csoportos interjúk alapján arra a kérdésre keresi a választ, hogy a szervezetek működtetői hogyan látják saját helyüket a társadalomban, hogyan határozzák meg magukat, milyen tartalommal töltik meg a civil szervezet és kisebbségi szervezet fogalmakat. Tanulmányunkban rámutatunk a civil és nonprofit szervezetek hagyományos definíciói és elméletei, illetve a szervezetek vezetőinek öndefiníciói és törekvései közötti különbségekre, feszültségekre. Emellett a kutatás rávilágít a vizsgált szervezetek állandó pénzügyi problémáira, a könnyen elérhető hazai és anyaországi pályázati forrásoktól való függésükre, ami részben következménye, részben oka alacsony professzionalizáltságuknak. A dolgozat azt is feltárja hogyan értékeli a szervezetek vezetői ezt a helyzetet, és milyen megoldásokat javasolnak.

Kulcsszavak: kisebbségek, szervezetek, civil társadalom, nonprofit szektor

A rendszerváltást követően a Közép-Európa országaiban élő kisebbségi közösségek is a többségi társadalommal párhuzamosan elkezdtek megalapítani saját civil szervezeteiket. Az ezt követő évtizedekben néhány tudományos kutatás is megvalósult, elsősorban a külhoni magyar közösségek esetében, de részben a magyarországi kisebbségek kapcsán is, amelyek ezeket az új kisebbségi intézményrendszereket vizsgálták. E vizsgálatok fontos információkkal szolgáltak a szervezetek számáról, tevékenységterület szerinti és földrajzi megoszlásáról, működésük fő jellemzőiről, elsősorban a bevételi forrásaikról. Megmutatták például a kulturális tevékenységet folytató szervezetek túlsúlyát, mint ahogy azt is, hogy az intézményrendszer jelentős részét jogilag nem bejegyzett szervezetek alkotják, és jelentős a nonprofit formában működő szervezetek aránya is, ezekhez képest a más szervezettípusok kisebbségben vannak. Az intézményrendszer finanszírozása kapcsán rámutattak például a magyarországi támogatások, illetve a hazai pályázati források és a tagok önkéntes munkájának jelentőségére a szervezetek működésében. Ugyanakkor az említett kutatások, mint Kiss Dénes is rámutat, elsősorban leltárkészítő céllal történtek, nem törekedtek a külhoni magyar civil szféra értelmezésére, elméleti modellek megalkotására.¹ Ennek okaiként Kiss egyrészt a téma egyébként is meglévő elméletsszegénységét nevezi meg – hiányzik a kisebbségi társadalmak, és az ezek részét

1 Kiss Dénes: *Az erdélyi magyar civil szféráról*, 2006, i. m., 139–140.

alkotó kisebbségi nonprofit intézmények teoretizálása –, másrészt a kutatások megrendelőinek érdektelensége is szerepet játszott.² Egyetértünk Kiss Dénes megállapításával, mely szerint a civil társadalom nyugati elméleteinek kritikátlan átvétele gyakran téves következtetésekhez vezethet a kisebbségi civil szervezetek szerepével és jelentőségével kapcsolatban. A nonprofit szektor hagyományos elméletei ugyanis e fogalmat egyenrangú szervezetekből álló, önálló, az állami és piaci szektorral egyenértékű harmadik szektorként értelmezik, amely közvetítő szerepet játszik e szektorok és az informális szektor (háztartások) között, e három szektor köztes terében helyezkedik el. Ezek azonban nem számolnak azzal, hogy mint Kiss Dénes is írja, a kisebbségi társadalmak esetében az állami szférához a többségi, a nonprofit szervezetekhez pedig a kisebbségi jelleg is társul, illetve azzal sem számol, hogy a szervezetek között nemcsak horizontális, hanem vertikális, hatalmi kapcsolatok is lehetnek.³

A tanulmány célja, hogy a kisebbségi szervezetekkel készített interjúk alapján megvilágítsa, milyen szerepet játszanak ezek a szervezetek a kisebbségi közösségek életében. Ehhez előbb áttekintjük a civil, illetve nonprofit szervezetekre vonatkozó hagyományos elméleteket, majd pedig bemutatjuk azokat az elméleti modelleket, amelyek a kisebbségi civil szektor, illetve a kisebbségi intézményrendszerek egésze teoretizálására törekednek. Ezt követően bemutatjuk, milyen eredményekkel szolgáltak a kisebbségi szervezetek képviselőivel készített interjúk a szervezetek működésével kapcsolatban. A tanulmány elsősorban arra a kérdésre kíván választ adni, hogy a szervezetek mennyiben alkalmazzák magukra a kisebbségi szervezet és a civil szervezet fogalmait, és hogy ezeket a fogalmakat hogyan definiálják, milyen jelentéssel ruházzák fel, hogyan töltik meg tartalommal, milyen jelentőséget tulajdonítanak a kisebbségi civil szervezeteknek a társadalomban. Ezen túl vizsgáljuk a szervezetek működési körülményeit, amelyekkel kapcsolatban a fő kérdés, hogy ezeket a szervezetek hogyan értékelik, milyen problémákat azonosítanak, és ezekre milyen megoldást javasolnak.

Civil társadalom és nonprofit szektor

A hétköznapi és szakmai diskurzusban a vizsgált szervezeteket több különböző fogalommal jelölik, és ezeket a fogalmakat sokszor szinonimaként kezelik. Az alkalmazott fogalmak országonként, nyelvenként is eltérhetnek. Egyesek civil szervezetekről vagy szféráról, nonprofit szervezetekről vagy szektorról, nem-kormányzati szervezetekről, harmadik szektorról vagy másról beszélnek. A különböző fogalmakra pedig szinonimaként tekintenek, amelyek ugyanannak a társadalmi jelenségnek különböző oldalait ragadják meg.⁴

2 Uo.

3 Uo. 141–142.

4 Bartal Anna Mária: *Nonprofit elméletek, modellek, trendek*, 2005, i. m., 11–13.

A civil társadalom nagy múltra visszatekintő fogalom, amely azonban e hosszú múlt során többször esett át jelentésátalakuláson. A civil társadalommal foglalkozó szerzők sokszor eltérő módokon konceptualizálták a fogalmat. A civil társadalom használható mint analitikus fogalom, ideáltípus a társadalmi jelenségek leírására, elméletbe foglalására, vizsgálható a civil társadalom eredete, fejlődése, és különböző formái. A fogalom ugyanakkor használható politikai célokra is, lehet pártok és mozgalmak jelszava, egy politikai cél elérésének eszköze. Végül értelmezhető normatív filozófiai fogalomként is a jó társadalom megjelölésére, amelyben elválnak az állami és polgári intézmények, a civil szerveződések szabadsága, valamint a kommunikációs médiumok függetlensége garantált, ezáltal lehetővé válik a vita, képviselő és felelősségre vonás.⁵ Abban sincs egyetértés, hogy a civil társadalom a társadalom egy részét jelenti, vagyis tulajdonképpen az önkéntes társulásokat; a társadalom egy típusát, amelyben meghatározott társadalmi normák érvényesülnek, vagy pedig a nyilvános szférát, mint az állampolgári aktivitás és elköteleződés szféráját jelöli.⁶

Arato és Cohen gyakran idézett meghatározása alapján a civil társadalom személyek, szervezetek, egyesülések hálózata, amelyek „létrejöttük és működésük sajátos szabályai szerint különböznek az állam intézményeitől”.⁷ A civil társadalom ebben az értelmezésben nem jelent állam nélküli társadalmat, az állam és az általa teremtett jogi keretek előfeltételei az autonóm civil társadalomnak. Nem azonos a magánszférával sem, nyilvános szféra, amely önkéntes társulásokon alapul, és partikuláris és általános érdekeket egyaránt képviselhet, ezeket közvetíti az állam felé.⁸

Tanulmányunkban a kisebbségi civil társadalmat mint különböző – jogilag bejegyzett vagy nem bejegyzett – szervezetek együttesét, hálózatát értelmezzük, tehát mint a társadalom egy többé-kevésbé jól körülhatárolható részét, és célunk ezeknek a magukat civilként definiáló szervezeteknek az elemzése. Tanulmányunk elsődleges célja nem az, hogy megítéljük, hogy a kisebbségi szervezetek, vagy legalábbis a vizsgálatba ténylegesen bevontak, megfelelnek-e a civil szervezetekkel szemben támasztott követelményeknek, illetve a civil szervezetek és kisebbségi szervezetek elméleti irodalomra alapján megalkotott ideáltípusainak, hanem annak vizsgálata, hogy ők hogyan viszonyulnak ezekhez a fogalmakhoz, mennyiben tartják magukra nézve elfogadhatóknak, és hogyan próbálják tartalommal megtölteni ezeket.

A civil szervezetek fogalmát a nemzetközi vizsgálatokban jellemzően az úgynevezett harmadik szektor szervezeteivel, vagy másképpen nonprofit szervezetekkel

5 Adam Seligman: *Érvek a „civil társadalom” ellen*, 1992, i. m., 75–76., John Keane: *A civil társadalom*, 2004, i. m., 37–38.

6 Michael Edwards: *Civil Society*, 2004, i. m., vii–viii., Uő: *Introduction: Civil Society...*, 2011, i. m., 7.

7 Bartal Anna Mária: i. m., 22.

8 Andrew Arato – Jean L. Cohen: *Social Movements...*, i. m., 274–275., Bartal Anna Mária: i. m., 22.

azonosítják, vagy a nonprofit szervezeteket a civil társadalom részének tekintik.⁹ A nonprofit szervezetek meghatározásában formális kritériumoknak van döntő jelentőségük: az államtól és piaci szektortól való intézményes elkülönülésnek; a profitszétosztás tilalmának; intézményesültség, öngazgatás és önkéntesség legalább minimális szintjének.¹⁰

A nonprofit szektor és civil társadalom között bár jelentős átfedés van, a nonprofit szektor részben tágabb, ugyanis tartalmazza azokat a szervezeteket is, amelyek állami vagy önkormányzati alapításúak, vagy gazdasági társaságok hoztak létre, és ezért nem tekinthetők a civil társadalom részének, nem tartalmazza azonban a jogilag nem bejegyzett szerveződések, amelyek azonban a kisebbségi szervezetek jelentős hányadát adják.¹¹ Ezért vizsgálódásunkat nem korlátozhatjuk a nonprofit szervezetekre. A közbeszédben gyakran mégis szinonimaként jelenik meg a két kifejezés, a magyar nyelvű szakirodalom pedig a szektor duális jellegét kifejezendő, a civil nonprofit szektor kifejezést használja.¹²

A civil szervezetek, vagy az ezekkel sokszor egyenlőnek, máskor ezek részhalmozának tekintett nonprofit szektor elméleti megragadására számtalan modell tett kísérletet. Mint láttuk, a definíciókban a politikai és gazdasági intézményektől, illetve az informális, magánszférától való analitikus megkülönböztetés kap központi helyet, ez nem jelenti azonban a szektorok közötti kapcsolatok hiányát. Arató András és Jean Cohen (1992) modelljében a civil társadalom, a politikai társadalom mellett, az Életvilág – amelyhez tartozik – és a Rendszer közötti egyik közvetítő elem a politikai társadalom mellett – amely a Rendszerhez kötődik. A kettő közötti folyamatos interakció kulcsfontosságú a demokratikus működés szempontjából, akárcsak az, hogy mindkettő megőrizze saját működési logikáját. Közvetítő szerepe révén a civil társadalom képes a politikai és gazdasági folyamatok felett befolyásra szert tenni.¹³ A közvéleményben uralkodó normatív civiltársadalom-képpel szemben tehát, amelyben a civil társadalom és a politikai társadalom élesen elválik egymástól, előbbi lényegéhez tartozik a folyamatos interakció utóbbival, amely megszűnése éppolyan káros jelenség, mint a civil társadalom politikai társadalom általi gyarmatosítása.¹⁴

A nonprofit szervezetek elméleteiben ugyancsak hangsúlyos a társadalom különböző szektorainak – az állami, piaci és a harmadik szektornak – a kapcsolata. A nonprofit

9 Michael Edwards: *Civil Society*, 2004, i. m., vii–viii., Lester M. Salamon – S. Wojciech Sokolowski – Regina List: *A civil társadalom „világnézetben”*, 2003. i. m.

10 Lester M. Salamon – Helmut K. Anheier: *Szektor születik...*, 1995, i. m., 36–39.

11 Tóth Károly: *A szlovákiai magyar kulturális intézmények*, 2006, i. m., 233.

12 Bartal Anna Mária: i. m., 23.

13 Jean L. Cohen – Andrew Arato: *Civil Society and Political Theory*, 1992, i. m., ix–x.

14 Uo. ix–x.; Gerő Márton – Kopper Ákos: *A civil és politikai társadalom megkülönböztetése és kapcsolata...*, 2011, i. m., 57–59.

szervezetek strukturalista–funkcionalista elméletei kiemelik, hogy a nonprofit szervezetek, mint a hatalmi döntések befolyásolói és társadalmi kontrolljai, egyben politikai szereplők, gazdasági tevékenységük révén pedig az állami redisztribúció fontos intézményei. A jólétmix és jóléti pluralista modellekben a hangsúly egyértelműen a szektorok – állam, piac, háztartások és nonprofit szektor – kapcsolatára, egymásrautaltságára, a szektorok közötti átmenetekre és feszültségekre helyeződik. A nonprofit szektor intermedier terület, amely azáltal, hogy komplex kapcsolatok színtere, összekapcsolja a többi három szektort. Az állammal való kapcsolatában a hangsúly az autonómiával szemben a kooperációra kerül, a piaci szervezetekkel való kapcsolatban ezek gyakorlatainak átvételére a nonprofitok részéről, az informális szektorral kapcsolatban pedig az utóbbiban megszülető szubkulturális igénycsoportok formalizálására.¹⁵

A nonprofit szervezetek társadalomban betöltött szerepe rendkívül sokrétű. Lester Salamon és szerzőtársai nemzetközi összehasonlító vizsgálatra alapozva a nonprofit szervezetek ötféle funkcióját azonosították: a szolgáltatót, az innovációt, érdekképviseletet, az expresszív funkciót, amelyhez szorosan kötődik az új vezetők kinevelése, valamint a közösségépítésben és demokratizálásban betöltött funkciójukat.¹⁶

Kisebbségi szervezetek

Tanulmányunk másik központi fogalma a kisebbségi szervezet. Mint Tóth Károly is felhívja a figyelmet, a kisebbségi szervezetek esetében tudatában kell lennünk, hogy a kisebbségi intézményrendszer önmeghatározásában, amelynek a civil és/vagy nonprofit szervezetek is részét képezik, nem a hagyományos szakmai, statisztikai definíciók, mint amilyen a szervezettípus – a szervezetek jelentős része nem is bejegyzett –, hanem nemzeti és ideológiai kritériumok játszanak központi szerepet.¹⁷ A témával foglalkozó szerzők által leggyakrabban említett kritériumokat foglalja össze az 1. táblázat. Fontos azonban tudatában lennünk, hogy ezeknek a kritériumok alkalmazása nem problémamentes: a homogén magyar vagy többségi nyelvhasználat szélső helyzetei mellett a keveredés különböző fokai figyelhető meg a belső és külső kommunikációban; a deklarált és tényleges célok eltérhetnek, illetve az előbbi kritérium szükséges feltételnek tekintése kizárja a vizsgálat köréből azokat a magyar többségű területeken működő szervezeteket, amelyek tevékenysége a helyi magyar lakosságra irányul elsősorban, ám

15 Bocz János: *A nonprofit szektor strukturális átalakulása Magyarországon*, 2009, i. m., 115, Adalbert Evers: *Part of the Welfare Mix...*, 1995, i. m.; Adalbert Evers – Thomas Olk: *Wohlfahrtspluralismus...*, 1996, i. m., 29–30.

16 Lester M. Salamon – Leslie C. Hems – Kathryn Chinnock: *The Nonprofit Sector: For What and for Whom?*, 2000, i. m., 13–16.

17 Tóth Károly: i. m., 223.

a cél etnikai vonatkozása nem fogalmazódik meg.¹⁸ A kisebbségi szervezetek meghatározása tehát jellemzően több szempont együttes és körültekintő alkalmazását követeli meg, aminek következtében a kisebbségi intézményrendszer határa nem tekinthető élesnek.

1. táblázat: *A kisebbségi szervezetek lehatárolásának kritériumai*

Tóth Károly 2006	Kiss Dénes 2006	Meindert Fennema 2004
öndefiníció	célcsoport	alapító dokumentumban deklarált célcsoport
tagság etnikai-nemzetiségi összetétele	célok és tevékenységek kisebbségi jellege	tagság etnikai-nemzetiségi összetétele
használt nyelv	vezetés etnikai-nemzetiségi összetétele	vezetés etnikai-nemzetiségi összetétele
az adott kisebbség által lakott területen való működés	használt nyelv	
célcsoport		

Mint már említettük, Kiss Dénes arra is figyelmeztet, hogy a civil társadalom és nonprofit szféra klasszikus elméleteinek alkalmazása téves következtetésekhez vezethet. Amíg ugyanis a civil társadalom és a nonprofit szektor nyugati elméletei értelmében a nonprofit szektor a társadalomnak az állammal és a piaccal egyenrangú, elkülönült harmadik szektora, amely kiegyenlítő-korrigáló szerepet tölt be az állam és a piac között, valamint biztosítja a civil társadalom érdekeinek érvényre jutását ezekkel szemben, a kisebbségi intézményrendszerek esetében a civil szféra egy további, etnikai dimenzióval egészül ki: az állami szektorhoz a többségi, a nonprofit szektorhoz pedig a kisebbségi jelleg társul. Ezen túl ezek az elméletek a kisebbségi intézményrendszeren belüli hatalmi dimenzióval sem számolnak.¹⁹

Kiss Dénes tanulmányában ismerteti saját intézményrendszer-modelljét, amely nem csak az általunk tárgyalt, civilnek tekintett szervezetekre, hanem a kisebbséginek tekinthető intézmények összességére is kiterjed, vagyis mindazokra, amelyek a bemutatott kritériumok együttes alkalmazása alapján kisebbséginek tekinthetők. Ezek követett céljaik szerint alrendszereket alkotnak, amelyek – a gazdasági alrendszert leszámítva – költségvetési és nonprofit szervezeteket egyaránt magukba foglalnak.²⁰ Utóbbiak gyakran valamely nemzetállami intézmény analógjái, amelyeket a kisebbségi elit hoz létre ezek pótlására, amennyiben ezeket a kisebbség nem tudja saját intézményként,

18 Kiss Dénes: i. m., 140.

19 Uo., 140–142.

20 Kiss tételesen felsorolja ezeket, megnevezve a közigazgatási, oktatási-tudományos, vallási, politikai, művelődési, valamint a gazdasági alrendszert.

saját céljai érdekében használni. Emiatt a kisebbségi intézményrendszeren belül a többségihez képest jelentősebb a nonprofit szervezetek aránya, ugyanakkor a ténylegesen civil jellegű szervezetek köre szűkebb, mint ezeké, a jogi formájukat tekintve nonprofit szervezeteké, a szervezetek civil jellege pedig másodlagos alrendszeri beta-gozódásukhoz képest.

Az alrendszeren belül az intézményeket horizontális és vertikális, azaz hatalmi kapcsolatok egyaránt összeköthetik, de nem szükségszerű, hogy az egy alrendszerhez tartozó szervezetek kapcsolatban legyenek. A ténylegesen kapcsolódó – akár konkurens akár együttműködő – szervezetek mezőket alkotnak, amelyek hálózat-szerű képződmények. Ezek működésük során két többségi mezőhöz – az adott ország megfelelő többségi mezőjéhez, és amennyiben van, a megfelelő anyaországi mezőhöz – kapcsolódnak. Ez magával hozhatja a források potenciális megkettőződését, ám a mezőt irányító egyértelmű szabályok kialakulását is gátolhatja a két mező eltérő logikájához való alkalmazkodás.²¹ Egy friss tanulmányában azonban Dániel Botond és Kiss Dénes már az Evers által is javasolt modellben vizsgálja a romániai magyar szervezeteket.²²

A kutatás módszerei

A tanulmány alapjául szolgáló kutatás helyi szinten, három helyszínen vizsgálja a kisebbségek szervezeteit: Kassán, Pécsen és Temesváron. A helyszínek kiválasztásában soknemzetiségű jellegüknek és regionális központi szerepüknek volt szerepe, mind a három város megyeszékhely. Mindhárom helyszínen több kisebbségi közösség él egymás és a többségi nemzet mellett. Ezáltal lehetőség nyílik a különböző kisebbségek, illetve különböző országok kisebbségi szervezeteinek összehasonlító elemzésére. Mivel a temesvári szervezetek közül mindeddig csak a magyar szervezetek képviselőivel készült interjú áll rendelkezésre, a tanulmány megállapításai elsősorban a kassai és pécsi kisebbségi szervezetekre vonatkoznak.

Kassán a 2011. évi népszámlálás idején 240 688 személyt számoltak meg. A kisebbségek közül legnagyobb számban magyarok élnek a városban (2,65%), őket követik a romák (2%), ruszinok (0,68%), csehek (0,65%), ukránok (0,3%) és a németek (0,13%), de más, kisebb kisebbségi közösségek is élnek itt (bolgárok, lengyelek, stb.). Számos jelentős kisebbségi intézmény működik itt, így például a Romathan és a Thália Színház, magyar és roma iskolák. A többi kisebbség ugyancsak rendelkezik saját szervezetekkel, de intézményrendszerük nem olyan kiépített, mint a két legnagyobb kisebbségé.

Pécsen a 2011. évi népszámlálás idején 146 990 fő élt. A legnagyobb kisebbségi közösséget a németek alkotják (4,47%), második legnagyobb közösség a roma (2,14%),

21 Kiss Dénes: i. m., 143–145.

22 Dániel Botond – Kiss Dénes: *A romániai magyar kulturális szervezetek...*, 2014, i. m., 80–82.

őket a horvátok követik (1,31%). A három nagyobb kisebbségek kívül szerbek, románok, ruszinok, arabok, lengyelek, bolgárok, görögök és mások is élnek a városban. Pécs a magyarországi horvátok legfontosabb központja, itt működnek a legfontosabb intézményeik: színházuk, iskoláik, médiájuk. Ezen túl Pécs a baranyai németek számára is regionális központ, akárcsak a dél-dunántúli roma kisebbség számára.

Temesvár 319 279 lakosa közül 2011-ben 4,87% volt magyar, 1,52% szerb, 1,31% német, 0,67% roma, de ezen kívül ukránok, szlovákok, bolgárok és mások is élnek itt. Működik itt magyar és német állami színház, nemzetiségi iskolák, és más intézmények.

A tanulmány az ezekben a városokban működő kisebbségi szervezetek képviselőivel – jellemzően vezetőivel – készített egyéni és csoportos interjúk kvalitatív elemzésére támaszkodik. Az interjúk 2014 őszén kezdődtek. Jelenleg 9 interjú áll rendelkezésre összesen 21 résztvevővel, akik 27 szervezetet képviseltek. A 9 interjú közül 3 volt egyéni, amelyek közül egy elektronikus formában készült (Skype segítségével). A másik két egyéni interjú és a csoportos interjúk személyesen zajlottak.

A csoportos interjúk egy kivételével nemzetiségi szempontból homogén csoportokkal készültek. Az egyedüli kivételt a kassai német szervezetek vezetőjével, valamint a Nemzetiségek Klubja – amely több nemzetiséget tömörít – képviselőjével készített interjú jelentette. Az interjúk nyelve Magyarországon, illetve a kassai és temesvári magyar szervezetekkel a magyar volt, a más nemzetiségű kassai szervezetekkel pedig szlovák nyelven készültek. Az interjúk kivétel nélkül félig strukturáltak voltak, a témák és kérdések sorrendje az interjúk szituáció függvényében változhatott, egyes interjúk során az interjúvázlatban megfogalmazott kérdéseken túl az elhangzottaknak megfelelően más-más kérdések és témák is felmerülhettek. Az interjúk fő témái: hogyan definiálják a szervezetek képviselői a saját szervezetüket, illetve a civil szervezet és kisebbségi – roma, magyar, német, horvát, stb. – szervezet fogalmát, milyen célokat fogalmaznak meg, milyen tevékenységeket folytatnak, milyen körülmények között működnek, valamint hogy mennyire próbálnak más szervezetekkel együttműködni céljaik elérése érdekében? A cél az volt, hogy a szervezetek működtetőinek álláspontjait, attitűdjeit feltárjuk.

Fő eredmények

A következő fejezetben bemutatom a kvalitatív kutatás fő eredményeit, amelyeket összevetek a korábbiakban ismertetett definíciókkal, elméletekkel, illetve – amennyiben léteznek ilyenek – a rendelkezésre álló korábbi empirikus kutatások kapcsolódó eredményeivel.

Kisebbségi szervezetek és civil szervezetek fogalma

A tanulmány elméleti bevezetőjében röviden bemutatjuk, hogy a témával foglalkozó szerzők milyen kritériumok mentén próbálják lehatárolni a kisebbségi szervezetek körét, illetve bemutatunk egy a kisebbségi intézményrendszerre vonatkozó elméleti modellt is. A kisebbségi szervezetek fogalma az interjúk során is előkerült. A résztvevők kivétel nélkül elfogadták szervezetükre nézve a kisebbségi – magyar, roma, német, stb. – szervezet megjelölést.

A kisebbségi szervezet definíciójában a szervezetek vezetői csakugyan a fent már bemutatott kritériumokat említették, ugyanakkor ezek az egyes kisebbségi közösségek esetében eltérő jelentőséggel bírnak. Az interjúk alapján az öndefiníció önmagában még nem tekinthető elegendőnek. A fő hangsúly a tevékenységek jellegén volt, hogy ezek valamilyen formában az adott kisebbséghez kötődjenek. Ez leggyakrabban az adott közösség kultúrájával vagy történelmével faló foglalkozást jelentette, a nemzeti identitás erősítésének szándékát, a közösségépítést, illetve a közösséghez tartozók érdekeinek képviseletét. A kisebbségi szervezetek „mindenre ilyen szemszögből néznek, hogy ők németek vagy romák vagy magyarok, és valamilyen véleményük van a társadalmi folyamatokról.” (kassai roma szervezet vezetőjével készült interjú).

Ugyancsak ritkán hangzott el a tagság és a vezetés etnikai-nemzetiségi összetétele, mint szükséges követelmény, többen ki is emelték, hogy a potenciális tagokkal szemben nem támasztanak ilyen követelményeket, és akár lehetnek is nem az adott kisebbséghez tartozó tagjaik. Ugyanakkor, a szervezetek tevékenységébe való aktív bekapcsolódás alapjaként az adott személy identitását, és az ebből eredő, a közösség iránt érzett felelősséget neveztek meg, és úgy látták, hogy a többségi nemzethez tartozók jellemzően nem érdeklődnek a kisebbségek iránt, vagyis a vezetésnek, illetve az aktív tagságnak az adott kisebbségi közösséghez való kötődését többé-kevésbé adottnak tekintették. Kivételt képeztek e tekintetben a roma szervezetek képviselői, akik hangsúlyozták a roma közösség részvételének fontosságát.

Az egyes kisebbségekhez tartozók a nyelv fontosságát is eltérően értékelték: elsősorban a pécsi horvát szervezetek, illetve a kassai és temesvári magyar szervezetek számára a kisebbség nyelvének használata központi jelentőségű, bár néhány tevékenységük a többség nyelvén is folyik, ezekkel nem csak a kisebbségi közösséget, de a többséget is meg akarják szólítani. Az utóbbi igaz a kassai roma szervezetekre is, amelyek egyrészt fontosnak tartották a kisebbségi nyelv használatának elterjesztését, ugyanakkor a roma közösségről alkotott többségi véleményeket is formálni akarják. Ezzel szemben a pécsi roma szervezetek képviselői egyáltalán nem említették a roma nyelveket, ami

a magyarországi cigányság nyelvi megoszlásának tulajdonítható.²³ A roma szervezetekhez hasonlóan, a nyelv jelentősége a pécsi német szervezetek esetében is kisebbnek tűnik.

Mint már utaltunk rá, a célcsoport sem feltétlenül minden esetben a kisebbségi közösség, a szervezetek tevékenységükkel olykor a más nemzetiségűeket, jellemzően a többségi nemzet tagjait is célozzák, a rendezvények pedig jellemzően mindenki számára nyitottak.

A civil szervezet fogalmának meghatározása a magyarországi és külhoni magyar szervezetekkel készített interjúkban volt különösen fontos. Szlovákiában ugyanis ezek a szervezetek jellemzően a nonprofit szervezet („nezisková organizácia”), illetve nem-kormányzati szervezet („mimovládna organizácia”) fogalmakat használják, és a besorolás fő kritériumai egyrészt a profitsztetosztás tilalma, másrészt az államtól való függetlenség.

Ezzel szemben, a civil szervezet fogalma már kevésbé tűnik egyértelműek, és mint láthattuk, egyes szerzők meg is kérdőjelezzik, vajon alkalmazható-e az általunk is vizsgált szervezetek megjelölésére (KISS 2006). A kutatás során a fő kérdés az volt, hogy a megkeresett szervezetek, amelyek magukat civil szervezatként határozzák meg, milyen értelmet tulajdonítanak ennek a fogalomnak, milyen kritériumok mentén sorolják be magukat és más szervezeteket ebbe a kategóriába. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az interjúalanyok által adott meghatározás nem tekinthető a szó szoros értelmében vett definíciónak, sokszor inkább a kisebbségi szervezetek jelenlegi helyzetének leírását adták.

Az interjúk során a civil szervezetek fogalma többé-kevésbé hangsúlyosan négy kritérium mentén fogalmazódott meg. Ezek az önkéntesség, a politikától való függetlenség, a pályázatokból való finanszírozás és a közösséghez fűződő kapcsolat voltak.

Az önkéntesség elsősorban a vezetéshez és az aktív tagsághoz kapcsolódik. Az interjúk alapján egy szervezet akkor tekinthető a civil társadalom részének, ha tagjai civil állampolgárok, akik elkötelezettek a szervezet céljai iránt, és hajlandók szabadidejüket és energiájukat – illetve kisebb mértékben pénzüket – ezeknek a céloknak a képviselőtére fordítani, és akik ezért a tevékenységükért nem kapnak fizetést. Ez az elkötelezettség jellemzően az adott személy identitásán, a közösség iránt érzett felelősségén alapszik, de egyes esetekben hobbinak is tekinthető, utóbbit főleg az ifjúsági szervezetek képviselői említették. Az önkéntesség másik aspektusa a hierarchia hiánya, vagyis hogy a szervezet vezetői nem utasíthatják a többi tagot, hiszen mindenki önkéntes munkaként végzi tevékenységét, ami viszont a szervezetek egyik legfontosabb erőforrása is, ami révén sokkal rugalmasabban tudnak alkalmazkodni a pénzügyi körülmények

23 A 2011. évi népszámlálás során a magukat cigány, roma nemzetiségűnek vallók nem egész egyötöde tekintette a romani vagy beás nyelvet anyanyelvének, és családi és baráti körben is kevesebb mint 20 százalékuk használja.

változásaihoz. Természetesen az önkéntesség kevésbé volt hangsúlyos olyan esetekben, amikor a szervezetek professzionalizált formában, alkalmazottakkal működik, ám még ezekben az esetekben sem hiányzik teljesen, kisebb-nagyobb mértékben ezek esetében is megjelenik az önkéntes munka.

Ugyanakkor még a professzionalizáltabb szervezetek is hangsúlyozták, hogy a civil szervezeteket jellemzően pályázatokból finanszírozzák, ami ebben az esetben elsősorban a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériumának és a magyarországi Emberi Erőforrások Minisztériumának a nemzeti kisebbségek kultúrájára elkülönített forrásait jelenti, ritkább esetben más, például EU-s pályázatokat. Ebben az értelemben civil szervezeteknek számítanak azok, akik nem kapnak normatív támogatást, és gazdasági tevékenységet sem folytatnak. Egyedül a pécsi horvát szervezetek képviselőivel készült interjúban merült fel a fenti helyzet problémaként, hogy „egy igazi civil rendszer nem így működik” (pécsi horvát szervezet képviselője), hanem sokkal nagyobb mértékben kellene a tagok önkéntes felajánlásaira támaszkodniuk.

A civil szervezetek harmadik fontos jellemzője, hogy ezek nem politikai szervezetek, ami nem jelenti, hogy tevékenységük teljes mértékben politikamentes lenne. Az interjúalanyok elismerték, hogy az érdekképviselő önmagában politikai jellegű tevékenység, ugyanakkor fontos, hogy egy civil szervezet ne köteleződjön el egyik politikai párt mellett sem, és ne pártérdekeket kövessen, ha van is pártpolitikus tagja, vagy akár vezetője, az illetőnek szét kell tudnia választani civil és politikusi tevékenységét. A politikától való távolmaradást általában a politikai életben tapasztalható megosztottságokkal indokolták: egyrészt el szeretnék kerülni, hogy ezek a civil szervezetek körében is megjelenjenek, másrészt többen attól tartanak, hogy valamely politikai oldal melletti elköteleződés miatt akár pályázati forrásoktól is eleshetnének, ha a másik politikai oldal kerül hatalomra. A politikától való távolságtartásnak tehát az elvi okok mellett pragmatikus okai is lehetnek. Voltak, akik a politikai szerepet a nemzetiségi politikára, vagyis Magyarországon a nemzetiségi önkormányzatokban folytatott tevékenységre korlátoznák, mások ezzel szemben úgy látták, hogy mindezek ellenére végső soron „minden civil szervezet vagy balra vagy jobbra politizál” (pécsi német szervezet képviselője).

Végül, negyedik szempontként felmerült a kisebbségi közösséggel való közvetlen kapcsolat, ami révén a szervezet több információval rendelkezik a közösségről, mint mások, és ezáltal el tudja látni az összekötető szerepét a közösség és az önkormányzat, állam, többségi szervezetek között. Ugyanakkor ezt a szempontot egyedül a roma szervezetek emelték ki, a többi kisebbségnél nem volt hangsúlyos. Néhány esetben felmerült azonban a szervezet és a közösség egy másfajta kapcsolata, mégpedig az, hogy a civil szervezeteknek az a feladata, hogy mint a kisebbség elitje irányítsa, formálja a közösséget.

Kisebbségi szervezetek tevékenységei

Mint láthattuk, a kisebbségi szervezet definíciójának középpontjában a szervezet fő tevékenysége állt, aminek a kisebbségi közösséghez kell kötődnie. A roma és nem roma közösségek eltérő társadalmi-gazdasági helyzetéből eredően a szervezeteik esetében is eltértek a hangsúlyok. A roma szervezetek körében sokkal nagyobb hangsúllyal szerepeltek a különböző oktatási és szociális jellegű tevékenységek, tanácsadás, amelyek a roma közösség társadalmi integrációját célozták, az iskolai végzettség növelését, lakóhelyi szegregáció enyhítését, lakhatási körülmények javítását, másrészt nagyobb hangsúlyt kaptak a többségi társadalmat célzó tevékenységek is, amelyek révén a roma közösségről kialakult képet, a velük szembeni sztereotípiákat akarják megváltoztatni. A roma szervezetek ezeket a tevékenységeket jellemzően a helyi önkormányzattal és más közintézményekkel, például munkaügyi központokkal közösen végzik, ebből is eredhet az, hogy ezek a szervezetek tudatosabban lépnek fel, mint a kisebbségi közösségek képviselői, és játsszák a közvetítő szerepét a közösség és a többségi intézmények között, mint láthattuk az öndefiníciót tárgyaló fejezetben. A komparatív előnyük abból adódik, hogy ki tudják használni relatív függetlenségüket, és kevésbé bevett módszereket is kipróbálhatnak a társadalmi problémák kezelésében – feltéve, hogy ehhez sikerül összegyűjteni a szükséges pénzügyi forrásokat. A teendők széles skálájából adódóan a roma szervezetek tevékenységei a legsokszínűbbek, legalábbis Pécsen. A kassai roma szervezetek képviselői azonban a szociális jóléti programokat elsősorban az állam felelősségi körébe utalták, bár azt elismerték, hogy a nonprofit szervezetek fontos partnerei lehetnek az államnak, mivel közvetlenebb kapcsolatban vannak a helyi közösségekkel.

A roma szervezetekhez képest a többi kisebbség szervezetei, és részben a már említett kassai roma szervezetek is, sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek a kulturális tevékenységre, illetve a médiára. A kulturális szervezetek túlsúlya már a külhoni – szlovákiai és romániai – magyar intézményrendszerekkel foglalkozó korábbi empirikus kutatásokból is nyilvánvaló volt.²⁴

A legjellemzőbb tevékenység a különböző rendezvények szervezése – ezek között főleg kulturális rendezvényekről, történelmi témájú előadásokról számoltak be –, gyerek- és ifjúsági táborok szervezése, illetve a kisebbségi intézményrendszerek – elsősorban iskolák – tevékenységének támogatása. Egyes szervezetek kifejezetten az ifjúságra összpontosítanak (ifjúsági, diákszervezetek, cserkészek), mások a kisebbségi közösség egészére, azonban jelentősebb különbségek nem látszóttak az ifjúsági és a „hagyományos” szervezetek között.

A kulturális és egyéb rendezvények kettős szerepet töltenek be. Fő céljuk a közösség újratermelődésének biztosítása azáltal, hogy erősítik a résztvevők nemzeti

24 Tóth Károly: i. m., 234–235., Kiss Dénes: *A romániai magyar nonprofit szervezetek – 2009–2010.*, 2010, i. m., 14–17.

identitását, büszkeségérzetét, illetve lehetőséget teremtenek arra, hogy a kisebbségi közösséghez tartozók találkozzanak egymással, kapcsolatokat létesítsenek. Elmondásuk szerint a közösség fennmaradását elsősorban az asszimiláció, illetve a munkavállalás vagy tanulás céljából történő elvándorlás veszélyezteti leginkább. Ezeket a problémákat közvetlenül nem célozzák, ám abban bíznak, hogy a közösségi érzés, nemzeti identitás, valamint a személyközi kapcsolatok megerősödése képes lesz ellensúlyozni a többségi nemzet, illetve más országok vonzerejét. Ebben pedig nagy szerepet tulajdonítanak a kisebbségi oktatási intézményeknek is. Ezeknek a rendezvényeknek a célközönsége tehát elsősorban az adott kisebbséghez tartozók. A rendezvények, valamint a kisebbségi média másik szerepe elsősorban a roma szervezetek és néhány német szervezet képviselőivel készült interjúkon merült fel, melyek szerint ezek a rendezvények és tudósítások éppúgy szólnak a más nemzetiségűeknek, és céljuk, hogy a kisebbségi közösséget hitelesen mutassák be, pozitív színben tüntessék fel, rombolják a róluk kialakult sztereotípiákat, előítéleteket.

A potenciális egyéb tevékenységek közül néhányan megemlítették az érdekvédelem különböző formáit, ami sokszor a pénzügyi forrásokért való lobbizásban merült ki, de néhányan hangot adtak annak a véleményüknek, hogy a civil szervezeteknek nagyobb befolyást kellene gyakorolniuk a politikai folyamatokra, legyen az konkrét javaslatok megfogalmazása, vagy a közéleti aktivitás, például választási hajlandóság növelése. Mint már említettük, voltak, akik szerint a civil szervezeteknek irányítaniuk, nevelniük kellene a közösséget. A jogi keretek megváltoztatásának igénye csak elvélve merült fel – például a szlovákiai magyarok kulturális és oktatási autonómiája formájában.

Összességében a kulturális és egyéb rendezvények szervezése mellett a többi tevékenység háttérbe szorul, és még ha el is ismerik ezeknek a létjogosultságát, általában más szervezetek hatáskörébe utalják ezeket a feladatokat. Ebben szerepe lehet annak is, hogy, mint Tóth Károlyék is megjegyzik, számos más tevékenységet, így például az oktatást, de ezt véleményünk szerint kiegészíthetjük az érdekvédelemmel is, elsősorban országos szinten működő szervezetek látnak el (pl. nemzetiségi önkormányzatok, Szlovákiai Magyarok Kerekasztala, Szlovákiai Ruszinok Kerekasztala és mások), helyi szinten ezekkel kevésbé foglalkoznak.²⁵ Másrészt a civil szervezetek „klasszikus” tevékenységei között számos olyant is találunk, amelyeknek nincs, vagy nem feltétlenül van kisebbségi jellegük, mint például a környezetvédelem, szociális tevékenység, egészségügy, és mások, így ezek a szervezetek, mint a definíció tárgyalásánál láthattuk, nem feltétlenül tartoznak a kisebbségi szervezetek közé.

Ugyanakkor a kultúra és egyéb rendezvények dominanciájában véleményünk szerint a kisebbségek sajátos igényei és egyes tevékenységek országos szervezetek által történő ellátása mellett szerepe van annak is, hogy a kulturális tevékenység volt az a

25 Tóth Károly: i. m., 234.

terület, amellyel már a rendszerváltás előtt is foglalkozni lehetett. A Csemadokot, a szlovákiai magyarok legnagyobb kulturális szervezetét például a Szlovákia Kommunista Pártja mellett létrehozott Magyar Bizottság alapította 1949-ben. A kulturális szervezet egyedülálló lehetőséget jelentett a közéleti szerepvállalásra is. Kassán a civil szervezetek vezetői és aktív tagjai között mai napig jelentős számban találunk olyanokat, akik korábban Csemadok tagok voltak, vagy még mindig azok, esetleg szüleik vettek részt a Csemadok munkájában. A történelmi előzmények mellett azonban szerepe van a pénzügyi támogatásoknak is, amelyek elsősorban a kisebbségi kultúrák támogatását látják el, legyen szó a hazai vagy anyaországi támogatásokról. Utóbbi alól Németország jelent kivételt, amely kulturális tevékenységeket nem, csak infrastrukturális beruházásokat támogat (pl. számítógép és egyéb felszerelés vásárlását).

A szervezetek erőforrásai

Az interjúk alapján kijelenthető, hogy a szervezetek túlnyomó többsége kevésbé professzionizált, jellemzően nem rendelkeznek fizetett alkalmazottal, és sokszor saját ingatlannal sem.²⁶ Ha pedig egy szervezet rendelkezik saját irodával, vagy más ingatlannal, ezt sokszor pénzügyi tehernek tekinti, aminek fenntartására további forrásokat kell szereznie. Ezért több esetben előfordult, hogy több szervezet közös ingatlant használ: így a pécsi horvátok a horvát nemzetiségi önkormányzat tulajdonában lévő August Šenoa Horvát Klub épületében működnek, a pécsi német szervezetek közül pedig többnek – például a városi német nemzetiségi önkormányzatnak is – a Lenau Házban van a központja. Kassán a Nemzeti Kisebbségek Klubja biztosít helyiséget azok számára, akik erre – saját ingatlanjuk nem lévén – igényt tartanak, de arra is vannak példák, hogy az ingatlanral rendelkező szervezetek ezt megosztják másokkal. Ez abból ered, hogy a szervezetek többségét kis összegű pályázati támogatásokból működtetik, ami többnyire nem teszi lehetővé, hogy a szervezetek állandó irodát tartsanak fenn.

Szlovákiában a legfontosabb hazai forrás a Szlovák Kormányhivatal (korábban a Kulturális Minisztérium) kisebbségi kultúrák támogatására kiírt pályázatai. Magyarországon a legfontosabb hazai forrás az Emberi Erőforrások Minisztériumának nemzetiségi támogatásai. Emellett például a külföldi magyarok, horvátok, németek anyaországi pályázati támogatásban is részesülnek, amelyek sokszor legalább olyan fontosak, mint a hazai források.²⁷

A helyzetet interjúalanyaink általában negatívan értékelték, jellemzően pénzügyi bizonytalanságról számoltak be. Az interjúk alapján a legtöbb szervezet tevékenységének folytatása érdekében rá van utalva ezekre a pályázati forrásokra,

26 Vö. Kiss Dénes: i. m., 17.

27 Vö. Nagy Mirtill – Tóth Károly: *A kulturális intézményrendszer forrásai és finanszírozása*, 2006, i. m., 255–256., Kiss Dénes: i. m., 20–21.

és függő helyzetben van, ami sokszor pályázati kényszerben nyilvánul meg.²⁸ Elvi kifogásaik azonban nem voltak az állami támogatásokkal szemben, általános egyetértés volt a tekintetben, hogy az adott állam kötelessége az országban élő kisebbségek kulturális, oktatási és egyéb szervezeteinek támogatása, mivel ezek a kisebbségek adóikkal ugyanúgy hozzájárulnak az állami költségvetéshez, mint a többségi nemzethez tartozók. Az interjúalanyok az anyaországi támogatásokat is pozitívan értékelték, ugyanakkor mindkét forrás esetében kritizálták a döntéshozók részrehajlását, a rövid – jellemzően egy éves – pályázati ciklusokat, illetve hogy a döntéshozók nem rendelkeznek a döntések meghozatalához szükséges információkkal vagy kompetenciákkal.

Az interjúalanyok alig említettek más forrásokat: sem magán- sem vállalati adományokat. Néhány szervezet kapott némi támogatást a helyi önkormányzatoktól, illetve tagdíjából is van minimális bevételük. A fentiek összhangban vannak Tóth Károly és Nagy Mirtil szlovákiai magyar szervezetek bevételszerkezetére vonatkozó megállapításaival.²⁹

A forráshiány megoldására a leggyakoribb javaslat a normatív finanszírozás valamilyen formájának bevezetése volt. Ezt elsősorban azok javasolták, akik fizetett alkalmazottakkal, ingatlannal rendelkeznek, illetve közfeladatokat látnak el.

Ugyanakkor természetesen a kisebbségi nonprofit szervezetek között is található professzionizált szervezetek, akik fizetett alkalmazottakkal működnek, és képesek további források bevonására, például az Európai Unió Strukturális Alapjaiból. Interjúalanyaim közül a pécsi roma szervezetek vezetői számoltak be arról, hogy több EU által finanszírozott projektben is részt vesznek konzorciumi tagokként.

Szervezetek közötti kapcsolatok

Végül, az interjúk negyedik fő témáját a szervezetek közötti kapcsolatok jelentették. Ezekben belül elsősorban az adott kisebbség többi szervezetével való kapcsolatokat érintették az interjúk, de kitértek a más nemzetiségekkel és a többségi szervezetekkel való kapcsolatra is. A szervezetenkénti kapcsolathálózat-irodalom alapján a szervezetenkénti kapcsolatok legfontosabb előzményei a személyközi kapcsolatok, a földrajzi és társadalmi közelség, korábbi tapasztalatok az együttműködés terén, a bizalom, a kontextus, legyen az jogi, intézményi, kulturális vagy történeti, ide értve például kifejezetten hálózatiépítésre törekvő szervezetek jelenlétét, illetve olyan szervezeti szintű motivációk, mint például az erőforrás-elérés, legitimitás erősítése, kollektív célok elérése.³⁰

28 Vö. Morauzski András: *Az Illyés Közalapítvány Csemadok Szakmai Tanácsa...*, 2012, i. m., 118–119.

29 Nagy Mirtil – Tóth Károly: i. m., 255–256.

30 Daniel J. Brass. – Joseph Galaskiewicz – Henrich R. Greve – Wenpin Tsai: *Taking Stock of Networks and Organizations...*, 2004, i. m., 802–804.

Bár ezek közül több teljesül, a szervezetek képviselői ismerik a környezetükben tevékenykedő szervezeteket, a vezetőket sokszor személyesen is, a földrajzi közelség is adott, mégis a személyközi kapcsolatokat ritkán mobilizálják a szervezetek érdekében. Pedig, mint a kassai magyar szervezetek és a pécsi horvátok interjúiból kiderül, az együttműködések, közös szervezések számos előnnyel járhatnak a szervezet szempontjából, elsősorban a rendelkezésre álló erőforrások hatékonyabb felhasználása révén. E két kisebbségi közösség esetében többen is beszámoltak arról, hogy egymás rendelkezésére bocsátják az ingatlanjaikat, és nagyobb rendezvények esetén osztoznak a költségeken. Kassán létrejött a Kassai Magyarok Fóruma, ami a kassai magyar szervezetek tevékenységét koordinálja annak érdekében, hogy kevesebb legyen az egy időben megszervezett rendezvény, és így ne kelljen ugyanazokért a nézőkért versenyezni. Emellett többé-kevésbé rendszeresen megszervezik a Kassai Kerekasztalt, ahol minden szervezet beszámolhat éves terveiről, másrészt a magyar közösséget érintő aktuális témákat is megbeszélhetik. Pécsen a horvát szervezetek ugyancsak szoros együttműködésről számoltak be, a legfontosabb motivációt ebben az esetben is az erőforrások hatékonyabb felhasználása jelenti.

A többi csoportban azonban a szervezetközi együttműködésekkel kapcsolatban legtöbbször az hangzott el, hogy ezeket fejleszteni kellene, mert gyengék, és a szervezeteknek meg kellene tanulni az együttműködést. A kapcsolatok hiányának leggyakoribb okaként a specializációt említették, vagyis, hogy mostanra nagyrészt rögzült, melyik szervezet kiket céloz meg, és milyen projekteket végez, milyen témában szervez rendezvényeket. Azonban vélhetően sokszor személyes konfliktusok is akadályozzák ezeket az együttműködéseket.

Az egyéb kapcsolatok közül meg kell említeni, hogy néhány kassai magyar szervezet a Szlovákiai Magyarok Kerekasztala munkájában is részt vesz, ezáltal többé-kevésbé kapcsolódik az ország más pontjain működő magyar szervezetekhez is, a Csemadok, a cserkészcsapat tagjai részt vesznek az országos szintű szervezetek munkájában. Más szervezetek maguk ernyőszervezetként tömörítik egy vagy több kisebbség szervezeteit, így például a Kassai Magyarok Fóruma, a Nemzetiségek Klubja szintén Kassán, a pécsi Magyarországi Német Fiatalok Közössége.

Az interetnikus együttműködések még az intraetnikus kapcsolatoknál is ritkábbak. Szinte kizárólag a roma szervezetek említették, hogy az ilyen kapcsolatok előnyösek lehetnének: például növelnék a roma szervezetek befolyását. Kassán a Nemzetiségek Klubja tömöríti a különböző kisebbségek szervezeteit, amelyek nem rendelkeznek saját klubhelyiséggel, és saját rendezvényeket is szervez, ahol a különböző kisebbségek közösen vehetnek részt. Pécsen egy ideig működött egy több nemzetiséget tömörítő egyesület, amely Európai Unió szinten próbálta képviselni a magyarországi kisebbségek érdekeit, ez azonban már megszűnt. Magyarországon az interetnikus kapcsolatok általában a nemzetiségi önkormányzatok között jönnek létre, jellemzően különböző

szintű nemzetiségi tanácsok formájában. Szlovákiában például a Szlovákiai Magyarok Kerekasztala egyik deklarált célkitűzése a nemzetiségek közötti, illetve a többséggel való kapcsolatok erősítése, helyi szinten azonban ezek nem élveznek prioritást.³¹ A szervezetek elsősorban saját közösségükre összpontosítanak, eltérő tevékenységeket folytatnak (l. roma–nem roma különbségek), és tevékenységükben a saját nyelvüket preferálják.

A pécsi, de általában a magyarországi kisebbségi szervezetek számára a nemzetiségi önkormányzatok is fontos partnerek lehetnek, és ezeket sokszor személyi átfedések is kötik a kisebbségi civil-nonprofit szektorhoz. A pécsi roma szervezetek több EU-s projekt révén a városi önkormányzattal és más közintézményekkel is szorosan együttműködnek. Néhány szervezet ugyan beszámolt arról, hogy anyaországi szervezetekkel is fenntart kapcsolatokat, ezek azonban kevésbé hangsúlyosak. Az interjúkban részt vevő szervezetek képviselői jellemzően elzárkóztak a politikusokkal való együttműködéstől. A jövőre nézve érdemesnek ítéljük a civil szervezetek és pártok kapcsolatát a pártok oldaláról is megvizsgálni, illetve olyan formálisan nonprofit szervezetek vizsgálatát, amelyek tulajdonképpen párok ifjúsági szervezeteiként működnek. Ezek bevonása árnyalni tudná a két intézményi szféra kapcsolatát.

Összegzés

Tanulmányunkban a Kassán és Pécsen működő kisebbségi szervezetek képviselőivel készült interjúk alapján vizsgáltuk, milyen szerepet töltenek be ezek a szervezetek a társadalomban. A civil társadalomra és nonprofit szervezetekre vonatkozó legfontosabb meghatározások és elméleti modellek, illetve a kisebbségi intézményrendszerekre vonatkozó elméletek áttekintését követően azt vizsgáltuk, hogy a vizsgált szervezetek hogyan viszonyulnak ezekhez a definíciókhoz, hogyan próbálják jelentéssel megtölteni a rendelkezésükre álló intézményi – egyesületi, alapítványi, stb. – kereteket. A vizsgálat egyik fő kérdése az volt, hogy amennyiben magukat kisebbségi és civil szervezetnek tekintik, ezeket a fogalmakat ők hogyan hogy értelmezik, töltik meg tartalommal. Ezen túl azt is vizsgáltuk, hogy milyen körülmények között fejtik ki tevékenységüket, és ezeket hogyan értékelik, milyen problémákat látnak, és milyen megoldásokat javasolnak.

Az interjúk alapján a vizsgált helyszíneken különálló kisebbségi intézményrendszerek rajzolódtak ki. Az ezekbe tartozó szervezeteket tevékenységük kisebbségi jellege köti össze. Ezek a kisebbségi jellegű, a kisebbségi közösségre irányuló tevékenységek jellemzően különböző rendezvények megszervezését jelentették. A szervezetek legtöbbször a kisebbség nyelvét használják külső és belső kommunikációjukban, de ez alól vannak kivételek, amennyiben a kisebbség nagy része ezt nem tekinti anyanyelvének, illetve amikor tevékenységükkel a többségi társadalmat célozzák.

31 <http://kerekasztal.org/info> (2015-04-18)

Az interjúalanyaink civilszervezet-felfogásában az önkéntességnek, politikától való függetlenségnek, illetve a pályázatokból történő finanszírozásnak volt központi jelentősége, emellett néhány interjúalanyom megemlítette, hogy a kisebbségi civil szervezetek közvetlenebb kapcsolatban vannak a közösséggel, aminek köszönhetően összekötő, közvetítő szerepet tudnak játszani a többség és a kisebbség között. Ez azonban a másik három aspektusnál kevésbé volt hangsúlyos, és elsősorban a roma szervezetek képviselői említették, amelyek valóban sokszor vesznek részt közös projekteken az önkormányzatokkal és más intézményekkel. A fenti kritériumokra építő civiltársadalom-fogalom több szempontból is eltér a civil társadalom mainstream definíciótól. Mint láthattuk, a közösséggel való kapcsolat, illetve az életvilág és rendszer (politikai és gazdasági társadalom) vagy másképpen az állami, a piaci és az informális szektor közötti közvetítés a hagyományos nonprofit elméletek és civiltársadalom-meghatározások központi része. Ezzel szemben interjúalanyaink egyrészt alig említették a közösséggel való – a politikai vagy épp a többségi társadalomhoz képest – közvetlenebb kapcsolatot, másrészt a közvéleményben uralkodó nézettel összhangban nagy hangsúlyt kapott a politika szférájától való elkülönülés. Ebben a helyzetben kérdéses, hogy a kisebbségi civil szervezetek mennyiben lehetnek képesek a kisebbségi közösség érdekeit a politikai szervezetek, illetve a többség irányába közvetíteni. Bár erre vannak példák országos szinten, érdemesnek találjuk megvizsgálni, a közösség mennyiben tekinti a civil szervezeteket saját legitím képviselőinek. Amellett ugyanis, hogy a közösségi igények felvállalása, kielégítése és közvetítése csak ritkán fogalmazódott meg explicit módon a szervezetek képviselői részéről, egy másik kritérium, a pályázatokból való finanszírozás arra enged következtetni, hogy a kisebbségi szervezetek működését inkább alakítják a pályázati kiírások, mint a képviselt közösség felől érkező impulzusok. Az önkéntesség hangsúlyozása is elsősorban a szervezetek vezetőivel és tagságával kapcsolatban merült fel, a tágabb közösség bevonása a szervezetek működésébe nem volt jellemző. Összességében, az interjúk tanúsága alapján tehát a vizsgált szervezetek társadalmi beágyazottsága meglehetősen gyengének tűnik.

A szervezetek tevékenysége tipikusan a közösség erősítésére irányul. A roma szervezetek esetében az a társadalmi integrációt segítő, illetve a többségi sztereotípiák és előítéletek megváltoztatását célzó projekteken ölt testet. A többi kisebbség esetében a rendezvények a nemzeti identitás erősítését, illetve a közösségépítést célozzák, lehetőséget akarnak teremteni a kisebbségi közösséghez tartozók közötti kapcsolatok kialakulására, amitől azt remélik, hogy ellensúlyozni tudja az asszimiláció és a fiatalok elvándorlásának kiváltó okait. Bár a szervezetek képviselői elismerték, hogy szükség lenne például az érdekképviseleti tevékenység felvállalására, ezt azonban inkább másokra bíznák.

Fontos tanulsága az interjúknak, hogy a szervezetek többsége kevésbé profeszionalizálódott, a tevékenységük alapja a tagok önkéntes munkája, ami egyrészt

bizonyos fokú rugalmasságot is eredményez, ugyanakkor számos problémát is okoz. Véleményünk szerint a professzionalizáció alacsony foka mind oka, mind következménye a pénzügyi bizonytalanságnak, amiről interjúalanyaink beszámoltak. A szervezetek működtetőinek ideje nem engedi, hogy a viszonylag egyszerűen megpályázható hazai és anyaországi pályázatokon túl további forrásokat bevonjanak, jelentősebb pályázatok pedig ugyancsak elérhetetlenek számukra, hiszen nem tudnák biztosítani a szükséges önrészt sem. Ebből a helyzetből véleményünk szerint a támogatáspolitikai újragondolása jelenthetne egyfajta kiutat. Ugyanakkor, mint bemutattuk, interjúalanyainknak elvi kifogásaik nincsenek a kormányzati támogatásokkal szemben, nem érzik, hogy ez veszélyeztetné autonómiájukat, és a támogatási rendszerrel is inkább elégedettek. Az általuk javasolt megoldás nem a bevételek diverzifikálása, hanem a normatív finanszírozás valamilyen formája lenne.

Véleményünk szerint a szervezetek közötti kapcsolatok hiányának is részben a professzionalizáció alacsony szintje az oka, de ezt erősíti a szervezetek specializációja, és a szervezetek vezetői közötti személyes ellentétek is. Sokszor hiányoznak az ösztönzők, hogy a személyközi kapcsolatokat a szervezet érdekében mobilizálják. Ezt a pályázati támogatási rendszer sem ösztönzi. Az együttműködést az interjúalanyok is tanulandónak, fejlesztendőnek látják. Fokozottan igaz ez az interetnikus kapcsolatokra, amelyek kialakulását az is akadályozza, hogy a szervezetek elsősorban a saját kisebbségi közösségükre összpontosítanak, és nem szívesen mondanak le a kisebbségi nyelv használatáról sem.

Irodalom

- Arato, Andrew – Cohen, Jean L.: *Social Movements, Civil Society and the Problem of Sovereignty*. In: Praxis International. 1984, 3 (4). 266–283.
- Bartal Anna Mária: *Nonprofit elméletek, modellek, trendek*. Budapest, Századvég Kiadó, 2005.
- Cohen, Jean L. – Arato, Andrew: *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, MA–London, The MIT Press, 1992.
- Bocz János: *A nonprofit szektor strukturális átalakulása Magyarországon. A magyar nonprofit szektor az 1990-es évek elejétől a 2000-es évek közepéig*. Ph.D. értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem. 2009.
- Brass, Daniel J. – Galaskiewicz, Joseph – Greve, Heinrich R. – Tsai, Wenpin: *Taking Stock of Networks and Organizations: A Multilevel Perspective*. In: Academy of Management Journal, 2004, 6. 795–817.
- Dániel Botond – Kiss Dénes: *A romániai magyar kulturális szervezetek erőforrásainak szociológiai vizsgálata*. In: Civil Szemle. 2014, 4. 71–106.
- Edwards, Michael: *Civil Society*. Cambridge, Polity Press, 2004.

- Edwards, Michael: *Introduction: Civil Society and the Geometry of Human Relations*. In: Edwards, Michael. (szerk.): *The Oxford Handbook of Civil Society*. New York, Oxford University Press. 2011. 3–14.
- Evers, Adalbert: *Part of the Welfare Mix: The Third Sector as an Intermediate Area*. In: *Voluntas*. 1995, 2. (6). 159–182.
- Evers, Adalbert – Olk, Thomas: *Wohlfartsppluralismus – Analytische und normativ-politische Dimensionen eines Leitbegriffs*. In: Evers, Adalbert – Olk, Thomas (szerk.): *Wohlfartsppluralismus. Vom Wohlfartsstaat zur Wohlfartsgesellschaft*. Opladen, Westdeutscher Verlag GmbH. 1996. 9–60.
- Fennema, Meindert.: *The Concept and Measurement of Ethnic Community*. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2004, 3 (30). 429–447.
- Gerő Márton – Kopper Ákos: *A civil és politikai társadalom megkülönböztetése és kapcsolata. A magyar civil társadalom gyarmatosításának egy folyamatáról*. In: Dupcsik Csaba – Kovách Imre – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Nézőpontok. Fiatal kutatók tanulmányai*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 2011. 54–68.
- Keane, John: *A civil társadalom. Régi képzetek, új látomások*. Budapest, Typotex, 2004.
- Kiss Dénes: *Az erdélyi magyar civil szféráról*. In: *Civil Szemle*. 2006, 2 (3). 139–154.
- Kiss Dénes: *A romániai magyar nonprofit szervezetek – 2009–2010. A szervezetek adatbázisának bemutatása és a nonprofit szektor szociológiai elemzése*. (Műhelytanulmányok a romániai kisebbségről, 37.), Kolozsvár, NKI, 2010.
- Morauszki András: *Az Illyés Közalapítvány Csevadok Szakmai Tanácsa támogatásainak elemzése (1996–2006)*. In: *Civil Szemle*. 2012, 1 (9). 103–120.
- Nagy Mirtill – Tóth Károly: *A kulturális intézményrendszer forrásai és finanszírozása*. In: Csanda Gábor – Tóth Károly (szerk.): *Magyarok Szlovákiában III. kötet, Kultúra (1989–2006)*, Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, 2006. 241–256.
- Salamon, Lester M. – Anheier, Helmut K.: *Szektor születik. A nonprofit szektor nemzetközi összehasonlításban*. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport, 1995.
- Salamon, Lester M.–Hems, Leslie C.–Chinnock, Kathryn: *The Nonprofit Sector: For What and for Whom?* Baltimore, MD, Johns Hopkins University, 2000.
- Salamon, Lester M. – Sokolowski, S. Wojciech – List, Regina: *A civil társadalom „világnézetben”*. Budapest, Civitalis Egyesület, 2003.
- Seligman, Adam B.: *Érvék a „civil társadalom” ellen*. In: *Szociológiai Szemle*. 1992, 1. 75–80.
- Tóth Károly: *Szlovákiai magyar kulturális intézmények?* In: Csanda Gábor – Tóth Károly (szerk.): *Magyarok Szlovákiában III. kötet, Kultúra (1989–2006)*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, 2006. 223–240.

*Minority Civil Society Organizations in Central Europe
Ethnic organizations of Košice and Pécs*

So far research on the organizations of ethnic minorities focused on their number, composition, and main sources of income. Although these studies offered important information on the institutional systems of ethnic minorities, they left many questions unanswered. The present paper is based on qualitative individual and group interviews with the representatives of ethnic organizations in Košice and Pécs and seeks to answer the question of how the representatives of the organizations see their position and role in society, how they define themselves, and how they define the concepts of civil society organization and ethnic organization. The paper points out the differences between the mainstream definitions of civil society and non-profit organizations and the self-definition of the organizational leaders. The study also points out the constant financial difficulties these organizations face, their dependence on the easy-to-attain domestic and kin-state grant mechanisms, which is partly the effect and partly the cause of their low level of professionalization. The study also explores how the representatives assess this situation and what solutions they propose.

Keywords: minorities, organizations, civil society, nonprofit sector

SZÜGYI ÉVA

Szerbia régiói számokban

Szerbiában a regionalizáció, a decentralizáció ismert fogalmak. Éppen ezért a tanulmány célja, hogy bemutassa Szerbia regionális fejlődését az első világháború utáni időszaktól napjainkig. A fő kérdések: Milyen hatása volt a titói Jugoszlávia erőltetett kiegyenlítési politikájának az egyes régiók fejlődésére? Hatékonyan valósul-e meg a mai regionális fejlesztéspolitika Szerbiában? A bevezetőt követően, a tanulmány a regionális egyenlőtlenségek történeti megközelítésével folytatódik, majd a harmadik fejezet a regionális szerveződés jelenlegi helyzetével foglalkozik és végül a negyedik fejezetben Szerbia régióinak összehasonlítása következik statisztikai adatok alapján.

A regionális különbségek a mai napig rendkívül élesek. Szerbia regionális átalakulása nem mentes az ellentmondásoktól sem, továbbá az eddigi szerb regionális politikának több hiányossága is van.

Kulcsszavak: régiók, regionalizáció, regionális fejlődés, regionális különbségek

Bevezetés

Az eurointegrációs folyamatokba való bekapcsolódás közel két évtizede célja Szerbiának. Így szükségszerűen került sor a társadalmi, gazdasági, jogállami struktúrák át- és újragondolásához. A reformfolyamatok során az uniós rendszerekhez való közeledés meghatározó szemponttá vált. Ebben a körben értelmezhető Szerbia statisztikai (NUTS) rendszerének a kialakítási vitája is. Az egyes statisztikai régiók között – az ország viszonylag kis területe és alacsony népességszáma ellenére – jelentős különbségek vannak. Az ipari szerkezetváltás és az infrastrukturális fejlődés a falvakból és a fejletlen területekről a városokba irányuló migrációt eredményezett. A szerb gazdaság növekedése néhány nagyvárosra összpontosul. Az egyes régiók közötti fejlettségbeli különbségek ezáltal még kiélezettebbé váltak.

A téma aktualitását igazolja, hogy a volt Jugoszláviában az eltérő fejlettségű területek közti kohézió erősítésére kidolgozott eszközök ismerete, a területi különbségek mérséklésének célja, szerepe, az öngazgatási rendszerben alkalmazott döntéshozatal ideológiája segíti a dél-kelet-európai területfejlesztési történet megismerését. Az elemzés azért is lényeges, mert számos finanszírozási, intézményi és szabályozási kérdés vizsgálatára van lehetőség.

A tanulmány célja, hogy választ adjon a következő kérdésekre: Milyen hatása volt a titói Jugoszlávia erőltetett kiegyenlítési politikájának az egyes régiók fejlődésére? Hatékonyan valósul-e meg a mai regionális fejlesztéspolitika Szerbiában?

A tanulmány célja, hogy bemutassa Szerbia regionális fejlődését az első világháború utáni időszaktól napjainkig, és rámutasson Szerbia regionális politikájának hiányosságaira, valamint a régiók fejlettségbeli különbségeire.

A tanulmány módszertanilag szakirodalmi áttekintésre és statisztikai adatok elemzésére épül.

Szerbia regionális fejlődésének történeti áttekintése

Szerbiában a regionalizáció, a régiók és a decentralizáció nem ismeretlen fogalmak. Történetük még az első világháború utáni időben kezdődött. Az SzHSz Királyság megalakulásával fejlettségi szempontból rendkívül eltérő területek kerültek közös fennhatóság alá.¹ Sándor király 8 tartományra osztotta a királyságot, és ezen tartományok egyike volt Vajdaság, melyet a Magyarországtól elcsatolt területek: Bácska, Bánát és Baranya alkottak. Az újonnan létrehozott régió sajtószerű helyzetbe került a Magyarországtól való elszakítás által, hiszen egy fejlett ország fejletlen peremvidékéből, egy fejletlen ország fejlett régiójává vált.

Már ebben az időszakban létezett egy észak–déli irányú fejlődési tengely az ország területén. A fejlett területek Szlovénia, Horvátország, Közép-Szerbia (Szerbia autonóm tartományai nélkül) és Vajdaság voltak, míg fejletlen területnek Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Koszovó és Metóhia, valamint Macedónia számítottak.

A különbségeken nem tudott enyhíteni sem az állam, sem a király, annak ellenére, hogy már ebben az időszakban is igyekeztek csökkenteni a fejlettségbeli eltéréseket bizonyos eszközökkel (fejlesztési alapokkal). Ezek a próbálkozások azonban nem jártak sikerrel: a fejlett területek tovább fejlődtek, a fejletlenek pedig leszakadtak.

Egészében megállapítható, hogy annak ellenére, hogy egyes rövidebb időszakokban léteztek bizonyos regionalizációs kísérletek az állam területén, a két világháború közötti időszak regionalizációellenes volt, hiszen ezeket a próbálkozásokat inkább a kényszer indukálta, mint egy konzekvens fejlesztési elképzelés. A regionális különbségek kiéleztek az etnikai, kulturális, vallási konfliktusokat. Belgrád a déli államok fejlődését támogatta, és saját központi szerepének kiépítésre helyezte a hangsúlyt, eközben azonban figyelmen kívül hagyta a fejlett régiók igényeit. A következtelen fejlesztéspolitika leginkább a költségvetési elosztásból mutatható ki: míg az összköltségvetés kétharmadát szűkebb Szerbia kapta, addig a fejlett területeken beszedett adóknak csak a töredéke került helyben felhasználásra. A regionális különbségeket a világválság tovább mélyítette. A politikai elit nem volt képes kezelni a strukturális problémákat. A különböző vallási és etnikai közösségek szembe kerültek egymással. A jugoszláv állam megszűnését végül a német nagyhatalmi törekvések mellett a belső konfliktusforrások eredményezték.

1 Gulyás László: *A Délvidék története 3...*, 2013, i. m., 140.

A második világháború után sem változott a helyzet, az észak–déli irányú fejlettségi tengely az újonnan létrejött Jugoszláviában is élesen kirajzolódott. A tagállamok különböztek egymástól vallási, kulturális, etnikai, gazdasági fejlettségi, regionális fejlettségi, politikai fejlettségi, történeti fejlettségi szempontból és a jogrendszerük is eltért. Továbbá a tagállamok eltérőek voltak a tekintetben is, hogy milyen mennyiségű és fajtájú ásványi kincsel rendelkeztek, különböztek a termelés, a gazdaság és a mezőgazdaság tényezői.² Ugyanakkor éles határvonal volt húzható fejlettségi szempontból az urbánus és a rurális területek között.

Vajdaság ebben az időben nem vonzotta a befektetőket. Mivel a tartományban minden természeti adottság a mezőgazdaságnak kedvezett, ezért ezen a területen ez volt a meghatározó tevékenység. Vajdaság mezőgazdasági termékekkel és pénzeszközökkel tudta ellátni az országot. Egyfajta „éléskamra” szerepbe kényszerült, mely ma is tart.³

A fejlettségbeli eltéréseket az állam redisztribúcióval igyekezett enyhíteni. Ennek a lényege az volt, hogy a fejlett országoknak társadalmi termékük egy állandó nagyságát (2 százalékát) be kellett fizetniük egy központi alapba, melyet a fejletlen területek felzárkóztatására fordítottak. A módszer hátránya az volt, hogy a fejlesztések során nem alkalmaztak semmilyen gazdasági elvet, és a befektetések főként a „nagyszerb államépítés” gondolatának voltak alárendelve. Így leginkább csak a fejletlen déli területek felzárkóztatására törekedtek a fejlesztések során, a fejlett északi területek kárára. A következő alapokon keresztül főként a mezőgazdaság fejlesztésére és a rurális térségek felzárkóztatására tett kísérletek valósultak meg:

1. A Jugoszláv Szövetségi Föderatív Köztársaság Fejletlen Régióinak Fejlesztési Alapja, amely 1965-től létezett, egészen az állam összeomlásáig. A kevésbé fejlett területeket támogatta, mint Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Macedónia, Koszovó és Metóhia. Az Alap a fejlett tagköztársaságok társadalmi termékének 2 százalékát mobilizálta ezekbe a térségekbe. A fejlett tagköztársaságok tehát a társadalmi termékük egy állandó nagyságát különítették el az Alap szükségleteire.
2. A „Zöld terv” az 1980-as évektől az OECD-vel való közeli együttműködés hatására, nemzetközi pénzügyi alapok segítségével indított nagy befektetési projektek összessége volt, azzal a tervvel, hogy fellendítsék a földműveléssel foglalkozó gazdaságok mezőgazdasági termelését.
3. A Mezőgazdasági Termelés és a Falusi Életfeltételek Fejlesztési Programja, mely az „Agrobank” és a „Szerb Szövetkezeti Tanács” 1988-tól indult közös programja. 1992-től a Falvak Újraélesztési Programja néven folytatták. A mezőgazdasági termelés fejlesztését, mezőgazdasági gép vásárlását, korszerűsítést,

2 Uo.

3 Gulyás László: *Regionalizáció, regionlizmus és a nemzeti...*, 2009, i. m., 155–169.

minőség növelést, falusi turizmust, falusi infrastruktúrafejlesztést finanszíroztak általa.

4. A Szerb Köztársaság Fejlesztési Alapja, amelyet 1992-ben hoztak létre, eszközöket biztosított a gazdaság fejlesztésére, regionális fejlesztésre, a kis- és középvállalkozások fejlesztésére, a kivitel serkentésére, a gazdaság likviditásának biztosítására.

A redistribúció hiányossága volt, hogy nem volt egy egységes és stabil fejlesztési modell, amelyet követtek volna a támogatások alkalmával. A fejlesztések főként a mezőgazdaságra irányultak: mezőgépek vásárlására, korszerűsítésre, infrastruktúra-építésre, a későbbiekben már falusi turizmusra is és regionális fejlesztésre. Azonban a fejlesztések során nem vettek figyelembe semmilyen gazdasági elvet és szerény pénzeszközöket fordítottak csupán fejlesztési a célokra. Mivel nem volt sem érzékelhető fejlődés, sem statisztikailag kimutatható fellendülés a támogatott területeken, ezért a fejlett tartományok egyre kevésbé hittek az újraelosztás működőképességében és egyre nehezebben viselték a rájuk kirótt anyagi terheket. Mindinkább arra törekedtek, hogy a megtermelt pénz helyben maradjon vagy, ha ez nem lehetséges, bár minél többet utaljon vissza a központ. Egyre inkább önállósodtak az államok, míg végül a balkáni háború véget vetett a közös államnak, Jugoszlávia pedig több kicsi, gazdaságilag erőtlen országra szakadt.⁴

A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság felbomlásának több oka is volt. Egyrészt az öröklött jelentős regionális fejlettségbeli eltérés, másrészt a gazdasági, kulturális, nyelvi, vallási, demográfiai és történelmi különbségek. Jugoszlávia a 20. században jött létre. Megalakulása régióinak egymástól független, hosszú időn keresztül történő fejlődésén alapult. A szocializmusnak nem csak az általános gazdasági problémákat kellett volna megoldania, hanem a regionális különbségeket is ki kellett volna egyenlítenie és minden tagállamnak egyenlő esélyt kellett volna biztosítania a fejlődésre. Komoly problémákat okoztak ugyanakkor a nemzeti összetűzések. Akkoriban minden szocialista ország hasonlóan próbálta kezelni a nemzetiségi kérdést a föderatív alkotmányos államrendezés egypárt rendszerének keretein belül. Formális megoldásképpen etnikailag többé-kevésbé homogén föderációs egységeket hoztak létre. Ezáltal ugyan csillapodtak az ellentétek, de nem szűntek meg. A politikai rendszer reformjait nem a központi irányítás által hajtották végre, hanem a szociális és etnikai problémák miatt egyre inkább a hatalom decentralizációjával. Ezáltal erősödtek a lokális hatalmak. A társadalmi tulajdon, az öngazgatás, a nemzetgazdaság pozitívan hatottak az etnikai problémákra, azonban a hatalom megosztását okolták később az ország felbomlásáért. A végső decentralizáció maga Jugoszlávia szétesése volt. Ekkorra már minden tagállam rendelkezett saját irányítói hatalommal.

4 Simić, P.: *Polovi razvoja i regionalizam...*, 2009, i. m., 59–72.o.

1989 őszén Kelet-Európában sorra buktak meg a politikai rendszerek. A kommunisták hamarosan a jugoszláv tagköztársaságokban is elvesztették vagy megosztották hatalmukat az új ellenzékkel. Szerbiában és Montenegróban a kommunista elitnek a nacionalizmus, a populizmus és az államapparátusi fölény révén sikerült meghosszabbítania hatalmát, de Szerbiát az akkori államfő, Slobodan Milošević egyre nagyobb összetűzésekbe vezette.

A Jugoszláv Kommunista Szövetség az 1990. január 20. és 22. között megtartott XIV. kongresszuson széthullott, és ezzel a jugoszláv föderáció építménye is recsegni-ropogni kezdett. Többé az állam egyetlen közös intézménye sem működött. A szlovén és a horvát kommunista vezetőségnek az volt az elképzelése, hogy az államot konföderációvá kell átalakítani, ami a szerb kommunista vezetőségből nagy elégedetlenséget váltott ki. Ez a vezetőség a más köztársaságokban élő szerbek védelmének az ürügyével az állam politikai rendszerének teljes megváltoztatását követelte, és lényegében azt a dilemmát vetette fel, hogy egy erős, központosított Jugoszlávia vagy egy erőteljesebb Szerbia létezzen-e a továbbiakban. A többi köztársaság szeparatista vezetősége a referendumot követően kihirdette államának függetlenségét, ez pedig az egykori Jugoszlávia területén 1991 és 1995 között háborúhoz és új államok születéséhez vezetett. Békét az 1996-os párizsi békeszerződés hozott. Ezután Szerbia és Montenegró egyesülve létrehozta a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot, amely később Szerbia és Montenegró Államközösség néven a 2006-ban bekövetkezett szétválásig létezett, ami ezúttal békés úton, megegyezés alapján történt.

Regionális fejlődés a balkáni háború után

A nyugat-balkáni országok közötti eltérés regionális fejlettség tekintetében lényegében mindig is jelentős volt, ám a háború után tovább nőtt. Minden országnak megfelelő jelentőséget kellene tulajdonítania ennek a problémának és komplexen kellene kezelnie azt, figyelembe véve, hogy ahol nincs regionális és gazdasági egyenlőség, ott nem lehet szociális és nemzetiségi egyenlőség sem.⁵ Regionális egyenlőtlenségek minden nyugat-balkáni országban vannak. Egyesekben ez főként a vidék-város viszonylatban mutatkozik meg. A vidéki térségek munkaerő-piaci hozzáférését nehezítik a fejletlen úthálózat és a tömegközlekedés hiányosságai. Így a belső migráció gyakori oka a vidéki térségek elnéptelenedésének, ahol mindenütt magasabb a munkanélküliség, az elszegényedés és az ezekből fakadó társadalmi problémák, mint például a kirekesztettség és az ebből adódó negatív következmények.

A Nyugat-Balkán dezindustrializációs folyamatai súlyos, megoldatlan problémát jelentenek a térségben. Az ipari foglalkoztatás radikálisan visszaesett nem csak

5 Dorđević, M.: *Mesto Srbije u regionalnom razvoju...*2007, i. m., 157.

a háborús időszak következtében, hanem a sikertelen magánosítás miatt is. A szakemberek külföldre vándoroltak, az intézmények emberi potenciál nélkül maradtak. A szerkezeti problémákkal küzdő hagyományos ipari térségek mára súlyos problémákkal küzdő, visszamaradt, leromló térségekké váltak.

A háború egyaránt sújtotta a fejlett és a fejletlen vidékeket. Az újonnan létrejött Szerbia örökölte a rossz szerkezeti felépítést, központi területei perifériává váltak, ahonnan a lakosság elkezdett a központok felé áramlani, kiváltképp Belgrád (és agglomerációja), illetve Újvidék (és agglomerációja) felé. Az egykor virágzó ipari területek lassan lepusztultak, gazdasági erejüket elveszítették.

Szerbia fejlődési tengelyei könnyedén meghatározhatóak az egyes térségek fejlettségi szintjei mentén: ezek a Nyugat-Morava fejlődési tengely (Krusevác, Vrnjacska Banja, Kráľjevó, Csácsák, Pozsega, Uzsice) és a Dél-Morava térsége: Nis, Leskovác, Presevó, Vránje, Bujanovác. Ezzel szemben az egykori fejlett keleti térségek hanyatlani kezdtek és ma már az ország fejletlen régiói közé sorolódnak. Egyik ilyen térség a Timoki-tengely, ahol gazdasági erőt csupán a Bor–Majdanpek–Negotin–Kladovó-tengely képvisel.

Infrastruktúra szempontjából a következő útvonalak bírnak jelentőséggel:

- Nis, Belgrád, Szabadka, ami összeköti az ország déli, macedón és bolgár határszakaszát a magyar-szerb határral, illetve kapcsolódik a Magyarországi M5-ös autópályával.
- A Morava mellékfolyóinak völgyében a Nis–Pristina, Paratyin–Kráľjevó–Csácsák–Uzsice–Montenegró, Belgrád–Kragujevác, Belgrád–Kráľjevó.

A szerb gazdaság növekedése néhány nagyvárosra összpontosult: Belgrádra (és agglomerációjára), Újvidékre (és agglomerációjára), valamint Nis és Kragujevác környékére, vagyis jellemzően a X-es közlekedési folyosó mentére.⁶ A nagyobb városokra a szolgáltatás alapú gazdaság jellemző, de az ipari funkciók is lényegesek. A gazdasági leépülés a déli régiókat sújtja, főként az egykori nehéziparral foglalkozó térségeket. Ezek a területek egyértelműen leszakadóban vannak, jellemző rájuk a tartós szociális problémák, az elvándorlás, a lakosság elöregedettsége, az inaktív lakosság többsége, az egyoldalú gazdaságszerkezet.

Az EU-hoz való csatlakozás előfeltétele a NUTS rendszer alkalmazása. A NUTS (Nomenclature d'unités territoriales statistiques – Nomenclature of Territorial Units for Statistics) alapelvei, hogy figyelembe veszi a szervezeti területi elrendezést, általános földrajzi egységet jelent, a felosztás hierarchikus. Szerbia regionalizációs folyamata tehát ennek fényében, európai nyomásra indult be. Fő mozgatórugói az EU-s pénzforrásokhoz való hozzáférés,⁷ az EU által kikényszerített, kötelezően teljesítendő feladat,⁸

6 Boeckhout, S. – Heller, C.: *Merenje regionalnog razvoja...*, 2009, i. m., 28–29.

7 Alibegović, J.D.: *Regionalizacija u Hrvatskoj: iskustva...*, 2009, i. m., 2.

8 Nikolić, G.: *Novi predlog za statističku regionalizaciju Srbije*, 2009, i. m., 43–57.

Szerbia európai integrációs törekvéseinek elengedhetetlen velejárója.⁹ Nikolić szerint a regionalizációs folyamatok kérdésénél a következő potenciális problémákat kell megemlíteni: szeparatizmus, nem kielégítő vezetői kapacitások, fejletlen jogi és politikai kultúra, valamint a közköltségek megnövekedése. Ugyanakkor a regionalizációt a hatékony demokratizálódás eszközének tartja, ami által a hatalom „közelít” a lakossághoz.

A régiók kialakítása során a hatalom harmonikus megosztására kell törekedni. Ez a folyamat a vertikális dimenzió (központi, regionális, helyi hatalom) és a horizontális dimenzió (törvényhozói hatalom, bírói, végrehajtói hatalom) mentén játszódik le. A hatalom kiegyensúlyozott megosztása viszont kizárólag demokratikus társadalomban valósulhat meg. Szerbia esetében, ahol még ma sem megfelelő a demokrácia mértéke, féltő, hogy a regionalizmus más irányokat vesz fel, csak látszat decentralizációra kerül sor és a régiók képzése csupán a hatalom megszerzésének eszköze lesz a helyi politikai elit számára.¹⁰

A kétezres évektől kezdődően Szerbiában meghozták a regionális fejlesztés dokumentumait, kialakították a NUTS rendszert, melyhez hozzárendelték a megfelelő regionális fejlesztési intézményrendszert és elkezdték a szerbiai jogrendszer összehangolását az uniós jogrendszerrel.

A Szerb Köztársaság 2006-os Alkotmánya már külön figyelmet szentel a regionális fejlődésnek. Az első lépés a fejletlen területek felzárkóztatására a Szerbi Köztársaság Regionális Fejlesztési Stratégiája a 2007-2012-es időszakra. A jogi keret megvalósításánál a regionális fejlesztési törvényt és a területfejlesztési törvényt kell kiemelni, amely mentén számos más stratégia és törvény született, melyek mind a regionális fejlesztés megvalósulását biztosítják. A Szerb Képviselőház törvényalkotási folyamatában 2008 novembere óta szerepelt a Regionális Fejlesztési Törvénytervezet,¹¹ amely 2009. július 14-én vált hatályossá, miután megjelent a Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönyében.¹² Majd a 2010-es évben az Európai Unió szorításában megszületett az ide vonatkozó törvény is. A Regionális Fejlesztési Törvény és a törvénymódosítás,¹³ valamint a Területi Statisztikai Egységek Nomenklatúráját meghatározó Kormányrendelet és kormányrendelet módosítás¹⁴ alapján Szerbia területe a következő régiókra oszlik (1. ábra):

1. Vajdasági régió
2. Belgrádi régió

9 Komšić, J.: *Političko-institucionalni aspekti regionalnog razvoja...*, 2009, i. m., 73–101.

10 Tripković, M.: *Regionalizálódás Szerbiában, különös tekintettel...*, 2003, i. m., 117–155.

11 Nacrt zakona o regionalnom razvoju. <http://www.scribd.com/doc/4768521/> (2008-11-01)

12 Zakon o regionalnom razvoju. In: Službeni Glasnik RS. Br. 51/09. Zakon o izmenama i dopunama zakona o regionalnom razvoju. In: Službeni Glasnik RS. Br. 30/10.

13 3. szakasz, Zakon o regionalnom razvoju, 2010

14 1–2. Szakasz, Uredba o utvrđivanju jedinствene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2013. godinu. In: Sl. Gl. RS. Br. 62/2013

3. Sumádia és Nyugat-Szerbia régió
4. Dél- és Közép-Szerbiai régió
5. Koszovó és Metóhia

1. ábra: Szerbia régiói (NUTS 2)



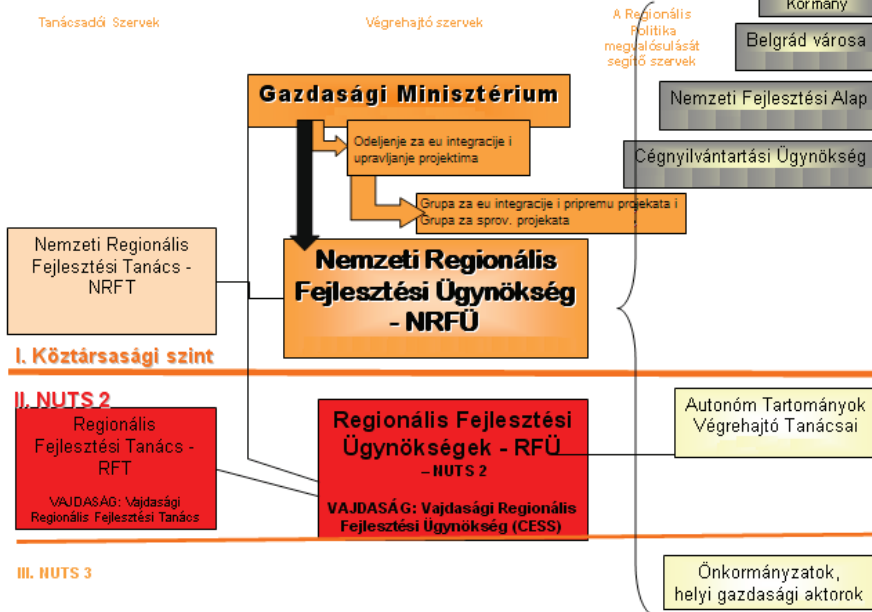
Forrás: <http://www2.bor030.net/gradske-meni-info030-179/1148-regionalizacija-srbije-sedam-pa-pet-statistickih-regiona>

A regionális fejlesztés intézményrendszeréhez hierarchikus, központi irányítású intézményi infrastruktúra kapcsolódik.¹⁵ Az intézmények tanácsadói, végrehajtói és egyéb, a regionális politika megvalósulását elősegítő feladatokat látnak el. Mindezt 3 szinten: köztársasági, NUTS 2-es és NUTS 3-as szinten. A fő hatáskörök a Gazdasági Minisztériumhoz tartoznak. Itt szükségesnek tartom megemlíteni a jelenlegi regionális fejlesztési koncepció egyik hiányosságát: az állandóan változó hatalmak mindig más minisztérium hatáskörébe helyezik a regionális fejlesztés kérdését, ezáltal ellehetlenítve a célok megvalósítását. A végrehajtás központi szerve a Nemzeti Regionális Fejlesztési Ügynökség, az Eurorégiók szintjén pedig a Regionális Fejlesztési Ügynökségek állnak (2. ábra).

¹⁵ Szügyi Éva – Trombitás Tímea: *Regionalizációs folyamatok Szerbiában*, 2013, i. m., 143–151.

2. ábra: A szerb regionális politika intézményrendszere

A szerb regionális politika intézményrendszere



Forrás: Takács Zoltán, 2014.¹⁶

Példaként említeném meg, hogy Vajdaság területén a Regionális Fejlesztési Törvény és a Régiókról szóló kormányrendelet értelmében legkevesebb 3 fejlesztési ügynökséget kell létrehozni. Ezek akkreditálása a Nemzeti Regionális Fejlesztési Ügynökségen keresztül történik.

Vajdaságban jelenleg 4 RFÜ létezik:¹⁷

1. Backa RFÜ
2. RCR Banat RFÜ
3. Srem RFÜ
4. Panonreg RFÜ

Egyelőre még nincs minden község betagozodva valamely regionális fejlesztési ügynökségbe és ezek száma szintén változhat még. Éppen amiatt, mivel a regionális fejlesztési ügynökségek még mindig a megalakulás fázisában vannak, a fejlesztések nem valósulhatnak meg rajtuk keresztül, illetve kimerülnek a humán erőforrás fejlesztésben és a kis- és középvállalkozások fejlesztésében.

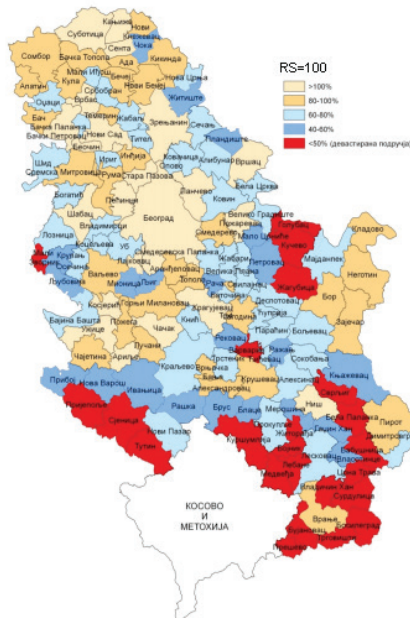
16 Takač, Z.: *Regional Policy of the Autonomous Province of Vojvodina ...*, 2013, i. m., 27–47.

17 Takač, Z – Nađ, I.: *Institutionalizam of Regional Policy...*, 2013, i. m., 27–47.

A Szerb Köztársaság régiófejlesztési koncepciója a fejletlen községekre irányul. A községi szint, a középszint, a magyarországi járásokhoz hasonlítható leginkább. A régiók fejlettségét az egy főre jutó bruttó hazai termék átlagához mérik. Ha az adott régió bruttó hazai terméke az átlag felett alakul, akkor fejlettnek, ha viszont alatta, akkor fejletlennek számít.

Ugyanígy a községeket is csoportokba sorolják fejlettségük szerint. Ennek meghatározására alap és korrekciós mutatókat alkalmaznak. Alapmutatók: a jövedelmek és nyugdíjak összege az adott községben, a költségvetési jövedelem személyenként ki-mutatva, kivéve az egyéb költségvetési bevételeket, melyeket más kormányzati szervek biztosítanak. Korrekciós mutatók: demográfiai növekedés illetve csökkenés, munkanélküliségi ráta, a lakosság iskolázottsági szintje, és egy korrekciós együttható. Fejlettségük szerint a községeket a köztársasági átlaghoz viszonyítva négy csoportba sorolják. Az említett mutatók alapján minden évben meghatározzák, hogy mely csoportba tartoznak Szerbia községei és a listát a Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönyében¹⁸ közzé teszik. A községek fejlesztését központilag, erre a listára alapozva határozzák meg. Az alábbi ábra a községeket mutatja be fejlettségük szerint (3. ábra).

3. ábra: A községek fejlettségi szintje a 2012-es Rendelet alapján



Forrás: Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvojnosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2013. godinu.

Az ábrán látható, hogy főként a déli és keleti területek vannak leszakadóban,¹⁹ de fejletlen községek előfordulnak Vajdaságban is,²⁰ főként a bánáti területeken, a román határ mentén. Ugyanakkor az ábrán jól megfigyelhető az észak-déli fejlődési lejtő, valamint Belgrád és a dél-bácskai körzet, mint fejlett gazdasági csomópontok, illetve a már korábban említett Nyugat-Morava és timoki fejlődési tengely.

Regionális egyenlőtlenségek Szerbiában

Migrációs folyamatok

A balkáni háború után az ipari szerkezetváltás, valamint az infrastruktúrális fejlődés a falvakból és a fejletlen területekről a városokba irányuló migrációt eredményezett. A Dél- és Kelet-szerbiai régió az ország egészéhez viszonyítva is erős népességszökkenést mutatnak. Mivel Szerbia területének 85%-a rurális illetve hegyvidéki terület, ahonnan jellemzően a nagyobb városokba vándorol a lakosság, ezért ezek a területek fokozatosan elnéptelenednek és elöregednek, csökken a munkaképes lakosság száma és lehetetlenné válik a természeti kincsek fenntartható kiaknázása és hasznosítása hosszútávon. A gazdasági függőség mutatója növekszik, mivel az aktív lakosság lassabban növekszik, mint az eltartottak száma. Ez a közeljövőben komoly szociális és gazdasági problémákhoz fog vezetni Szerbiában. A jelenlegi migrációs folyamatok a vidéki, de különösen a hegyvidéki népek elszigetelődéséhez vezethetnek.

A rurális térség egyik legnagyobb problémája a vidéki népesség migrációjával függ össze. Az elnéptelenedés tendenciája nem kizárólag a hegyvidékre jellemző, hanem a dombvidékre, sőt az alföldre is, így Vajdaságra, a Fruska Gora környékére, Bánát északkeleti és déli részére. A népességvesztés nem csak a falvakat, hanem a városokat is sújtja.²¹

A 2011-es lakossági összeírás alapján Dél- és Kelet-Szerbia régióban csökkent leginkább a lakosság (-10,8%), ezt követi Vajdaság régió és Sumádia és Nyugat-Szerbia régió (egyenként -4,9%-kal), míg Belgrád régióban 5,0 %-os növekedés volt tapasztalható. A városi migráció területi sajátosságainak körvonalai legintenzívebben a Újvidék-Belgrád tengely mentén jutnak kifejezésre.

A 2011-es lakossági összeírás alapján Szerbia lakosságának 55,0%-a autochton, vagyis születésétől ugyanazon a helyen lakik. Az autochton lakosság legnagyobb részben (30,2%) Sumádia- és Nyugat Szerbia régióban él. A betelepült lakosság struktúrájában a legtöbben más körzetből települtek be (17,1%), ezt követi az egyazon község más településéből betelepültek száma (9,7%), majd a volt Jugoszláv tagállamokból betelepültek száma.

19 Piros színnel jelölve.

20 Sötétkék színnel jelölve

21 Faragó L.–Rác Sz.: *Városhálózat*, 2010, i. m., 241.

A betelepült lakosság száma Belgrád régióban meghaladja az autochtón lakosság számát (1. táblázat). Ugyanez a helyzet Vajdaság régió esetében is, azzal, hogy ebben a régióban a legmagasabb a betelepültek száma (859 791 fő). A táblázat nem tér ki az elvándoroltakra, ami a lakosságcseré arányát tárná fel, viszont így is egyértelmű, hogy a vajdasági lakoságnak csaknem a fele nem születésétől kezdve él a jelenlegi lakóhelyén. Ez arra utal, hogy Vajdaság régió demográfiai összetétele az elmúlt évtizedekben jelentősen megváltozott.

A betelepült lakosság száma a déli régiókban valamivel alacsonyabb, az országos átlaghoz viszonyítva pedig Dél- és Kelet-Szerbiában él a legkevesebb betelepült.

1. táblázat: A lakosság migrációja a 2011-es lakossági összeírás adatai alapján

	Szerb Köztársaság				
	Összesen	Szerbia Észak		Szerbia Dél	
		Belgrád régió	Vajdaság régió	Sumádia és Ny-Szerbia régió	Dél- és Kelet-Szerbia régió
Összesen	7 186 862	1 659 440	1 931 809	2 031 697	1 563 916
Születésétől ugyanazon a helyen lakik	3 949 797	799 649	1 039 953	1 191 520	918 675
Betelepült összesen	3 237 065	859 791	891 856	840 177	645 241
Szerbiából	2 465 097	585 491	561 612	731 276	586 718
Más településről	697 442	40 071	153 635	297 605	206 131
Más községből	536 161	105 385	139 106	157 940	133 730
Más körzetből	1 231 494	440 035	268 871	275 731	246 857
Külföldről	770 528	273 768	329 983	108 509	58 268
Volt jugoszláv tagállamból	687 948	248 262	303 664	90 981	45 041
Más országból	82 580	25 506	26 319	17 528	13 227
Ismeretlen	1 440	532	261	392	255

Forrás: Saját szerkesztés a Statisztikai Évkönyv, 2014 adatai alapján

Szerbiában több mint 900 000-en (dolgozók, diákok és egyetemisták) ingáznak naponta az állandó lakhelyük és a munkahelyük, illetve valamely más településen lévő tanügyi intézmény között. Ez a 15 évnél idősebb lakosság 14,6%-át teszi ki országos szinten. Regionális szinten vizsgálva legtöbb munka célú és tanulási célú migráns Sumádia- és Nyugat-Szerbiában van (31,38%), legkevesebb pedig Belgrád régióban (19,40%), ami természetes, figyelembe véve, hogy a fővárosban számos felsőoktatási intézmény található.

Munkaerőpiac

Szerbia regionális demográfiai polarizációja számos társadalmi és gazdasági tényező következménye. A populációs egyenlőtlenség egyrészt pozitív változásokat mutat, viszont csupán a nagyobb városi központokban. Multiplikált negatív hatása kihat számos más szegmensre is: a foglalkoztatásra, urbanizációra, szociális környezetre, egészségre, stb. A társadalom szociális kohéziójának strukturális jellegű mutatója. A 18–24 éves fiatal populáció, a korai iskolafeladás miatt számos társadalmi veszélynek, bizonytalanságnak van kitéve: munkanélküliség, szegénység stb. Szerbiában ez a mutató 17%, ami 2,4%-kal magasabb, mint az Európai Unió átlaga. Nem szerinti felbontásban ez a mutató a nők esetében 7,9%, ami lényegesen alacsonyabb, mint a férfiak esetében mért 17,7%. Szerbiában nagyobb valószínűséggel szakítják meg a fiúk a tanulmányaikat. Regionális megközelítésben 9 szerb körzet, azon belül pedig 3 vajdasági körzet számol alacsonyabb iskola megszakítási statisztikákkal (Dél-Bácska, Szerémség, Nyugat-Bácska).

Egy régió versenyképessége és a területi fejlesztés megalapozottsága szoros összefüggésben van a humán erőforrás képzettségi szintjével. Az oktatás és iskola-végzettség terén megnyilvánuló regionális eltérések létrejöttében számos tényező szerepet játszik. Mégis az oktatási intézmények fejlettsége, megléte és közelsége gyakorol legkifejezettebben hatást az oktatáshoz való hozzájutás, illetve ezek által a régió humántőke-produkciójára.

Szerbiában az összlakosság 48,93%-ának középiskolai végzettsége van (2. táblázat). A régiók fejlesztési lehetősége függ a felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosság számától. Szerbiában e tekintetben Belgrád régió az első helyen áll mint az ország meghatározó jelentőségű felsőoktatási, kulturális, művészeti, könyvkiadási központja. A fővárosban számos nemzetközileg is elismert akkreditált állami egyetem és több magánegyetem is működik. A főváros egyetemi felsőoktatása differenciált, belső struktúrájában átfog szinte minden szakterületet. Belgrád régió lakosságának 19,6%-a rendelkezik egyetemi végzettséggel, ettől az értéktől messze lemaradva következik a többi régió, Vajdaság 9,2%-kal, míg a déli régiók lakosságának mindössze 7,4%-a (Dél- és Kelet-Szerbia régió), illetve 7,0%-a (Sumádia és Nyugat-Szerbia régió) rendelkezik egyetemi diplomával.

2. táblázat: 15 évnél idősebb lakosság iskolai végzettség szerint %-ban (2013)

	Szerb Köztársaság				
	Összesen	Szerbia Észak		Szerbia Dél	
		Belgrád régió	Vajdaság régió	Sumádia és Ny-Szerbia régió	Dél- és Kelet-Szerbia régió
Összesen	100	100	100	100	100
Iskolai végzettség nélkül	2.70	1.20	2.30	3.40	3.80
Nem befejezett általános iskola	11.00	4.10	10.70	13.90	15.00
Általános iskola	20.80	14.00	21.70	23.40	23.30
Középiskola	49.00	52.50	50.90	47.20	45.00
Főiskola	5.70	8.20	4.90	4.70	5.10
Egyetem, akadémia	10.60	19.60	9.20	7.00	7.40
Ismeretlen	0.40	0.50	0.30	0.40	0.50

Forrás: Saját szerkesztés a Statisztikai Évkönyv, 2014 adatai alapján

A foglalkoztatás és a munkanélküliség (a jelenség gazdasági és szociális következményeivel együtt) a tranzíció folyamatának, dinamikájának, minőségének mutatója. A Balkánon ezek a folyamatok igen hosszúra nyúlnak, magas szintű munkanélküliséggel, amely a lakosság életfeltételei mellett a jövő generációira is nagy nyomást gyakorolnak, ugyanis az átmeneti időszak folyamata teljes körű értékrendszer-váltást követel meg. A munkanélküliség egy ország gazdasági és társadalmi állapotának szintetikus indikátora. A magas munkanélküliség fő okai Szerbiában: a tartósan munkanélküliek magas részaránya, a fiatalok és szakképzetlenség magas száma és a nagyszámú munkanélküli nő.²²

A statisztikai adatok alapján a foglalkoztatottak és a munkanélküliek is legnagyobb számban a középiskolát végzettek közül kerülnek ki (3. táblázat). Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy ha összeadjuk a főiskolai és egyetemi végzettséggel rendelkező munkanélküliek számát, igen magas arányban jelennek meg az összes munkakeresők számában. Szerbiában a statisztikai adatok alapján a tapasztalattal nem rendelkező, frissen érettségizett, diplomázott fiatalok találnak legnehezebben munkát. Szerbiában a munkanélküliség 2013-ban 9,16% volt. Belgrád régióban a munkanélküliség ettől jóval alacsonyabb, mindössze 7,12%. Vajdaság régióban nagyjából az országos átlagot éri el, míg a déli régiókban jóval meghaladja a munkanélküliség az országos átlagot, majdnem eléri a 10%-ot.

²² Đurđev B.: *Ljudski resursi u Vojvodini*, 2009, i. m., 11.

3. táblázat: Munkanélküliek iskolai végzettség szerint %-ban (2013)

	Szerb Köztársaság				
	Összesen	Szerbia Észak		Szerbia Dél	
		Belgrád régió	Vajdaság régió	Sumádia és Ny-Szerbia régió	Dél- és Kelet-Szerbia régió
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Iskolai végzettség nélkül	0,6	0,7	1,0	0,1	0,6
Nem befejezett általános iskola	2,2	0,8	4,2	0,4	3,0
Általános iskola	15,5	9,5	18,6	15,4	16,2
Középiskola	64,1	59,9	63,3	68,7	62,8
Főiskola	6,2	9,5	4,0	5,4	7,4
Egyetem, akadémia	11,4	19,6	9,0	10,0	10,1

Forrás: Saját szerkesztés a Statisztikai Évkönyv, 2014 adatai alapján

A lakosság gazdasági összetétele a legfontosabb tényező a gazdasági fejlődés tekintetében, mivel ez a gazdasági és társadalmi fejlődés egyik indikátora. A gazdaságilag aktív népesség száma az elmúlt években növekedett, a foglalkoztatottság nagyjából stagnál a munkanélküliségi ráta növekedése mellett (4. táblázat). Meg kell jegyezni, hogy Szerbia lakossága 2013-ban a 2011-es lakossági összeíráshoz viszonyítva 94 621 fővel csökkent. A népességcsökkenéshez a természetes szaporulat csökkenése mellett hozzájárult egy újabb erőteljes migrációs hullám, amelyet kétség kívül elősegített Szerbia 2009 decemberében elfogadott vízummentessége a schengeni országokba. Szerbiában a természetes szaporulat -4,8 ezrelék. Ezzel Szerbia egyike a világ legerősebben lakosságával rendelkező országainak. Az átlag életkor meghaladja a 42 évet. E tekintetben Dél- és Kelet-Szerbiában a legaggasztóbb a helyzet, ahol a lakosság 27%-a 60 év feletti.

4. táblázat: A lakosság aktivitás szerinti megoszlása (2013)

	Szerb Köztársaság				
	Összesen	Szerbia Észak		Szerbia Dél	
		Belgrád régió	Vajdaság régió	Sumádia és Ny-Szerbia régió	Dél- és Kelet-Szerbia régió
Összesen	7 144 383	1 664 204	1 922 004	2 018 239	1 539 935
15 évnél idősebb lakosság	6 123 967	1 428 483	1 645 544	1 722 295	1 327 644
15 évnél fiatalabb lakosság	1 020 416	235 721	276 460	295 944	212 291
Aktív lakosság	2 966 838	666 565	786 290	861 051	652 932
Munkaviszonyban van	2 310 718	547 729	597 963	669 343	495 683
Földművelésben dolgozik	491 952	20 064	108 824	232 768	130 296
Munkanélküli	656 120	118 836	188 327	191 708	157 250
Inaktív	3 157 129	761 919	859 254	861 244	674 712
Aktivitási ráta	61,6%	62,0%	60,3%	61,8%	62,7%
Foglalkoztatottsági ráta	47,5%	50,8%	45,7%	47,1%	46,8%
Munkanélküliségi ráta	23,0%	18,1%	24,3%	23,8%	25,3%
Inaktivitási ráta	38,4%	38,0%	39,7%	38,2%	37,3%

Forrás: Saját szerkesztés a Statisztikai Évkönyv, 2014 adatai alapján

Jövedelem és gazdasági szerkezet

Szerbia eddigi regionális politikájának számos hiányossága van. Ezek mutatói, hogy a gazdaság Belgrádban és kisebb mértékben Dél-Bácskában, Újvidéken koncentrálódik. De Belgrádban vannak a bankok, a jelentősebb vállalatok központjai, közlekedési és kommunikációs csomópont. A bruttó hozzáadott érték 63%-a és a jövedelem 70%-a valósul meg Belgrád régióban és a dél-bácskai körzetben. Az országban működő

vállalatok 53%-a a fővárosban van bejegyezve és a foglalkoztatottaknak szintén 53%-a ezekben a régiókban dolgozik. A szerb gazdaság fejlődése nem intenzív és fenntartható, az infláció magas, az inflációs nyomás nagy és nem is lehet ennek csökkenésével számolni a közeljövőben, a reál GDP növekedést a bankszektor, a kereskedelem és a kommunikáció fejlődése és növekedése határozza meg, a kivittelt egyre növekvő behozatal kíséri, a globális pénzügyi válság növelte a külföldi hitelköltségeket, a kereslet pedig jelentősen visszaesett.²³

A regionális egyenlőtlenségeket leginkább az egyes régiók GDP-hez való hozzájárulásával tudjuk szemléltetni. Szerbiában ugyanis Belgrád és Vajdaság régiók valósítják meg együttesen a GDP 2/3-át.²⁴ A különbségek extrém példája a GDP megvalósítása terén Belgrád a maga megközelítőleg 40%-ával, Dél- és Kelet-Szerbia régió megközelítőleg 14%-ával szemben (5. táblázat). Ezeken a területen a 116 községből 58 fejletlenként van nyilvántartva, melyek közül a legfejlettebb község is fejletlenebb, mint Vajdaság legfejletlenebb községe. Ennek oka a népesség elvándorlásában, a határ közelségének negatívumaiban és a minőségtelen termelőkapacitásokban keresendő.

5. táblázat: Szerbia régióinak GDP-je %-ban

Régió	GDP összesen		
	2011	2012	2013
Szerbia	100.0	100.0	100.0
Szerbia-Észak			
Belgrád	39.9	39.7	39.9
Vajdaság	25.6	27.2	27.2
Szerbia-Dél			
Sumádia és Ny-Szerbia	20.1	19.0	18.9
D-K-Szerbia	14.4	14.0	13.9

Forrás: Saját szerkesztés a Szerb Köztársaság Statisztikai Hivatalának adatai alapján

A régiók fejlettségi szintjének szemléletes mutatója a jövedelemszint is. Szerbiában jelen van a nemi alapú megkülönböztetés a munka világában. A nők ugyan Szerbiában képzettebbek a férfaitól, mégis alacsonyabb vezetői pozíciókat töltenek be, továbbá alacsonyabb a társadalmat érintő kérdésekben meghozott döntésük súlya, átlagosan kevesebbet keresnek összehasonlítva férfikollégáikkal (6. táblázat). E tekintetben Belgrád régióban a legrosszabb a helyzet, ahol akár 150 euróval is alacsonyabb fizetést kaphatnak a nők ugyanazon munkáért, mint a férfiak. Átlagkereset szempontjából a legjobb

23 Bošnjak, M.: *Rezultati i izazovi ekonomskih reformi u Srbiji...*, 2011, i. m.

24 Szügyi Éva: *Régiók és regionalizmus Szerbiában...*, 2013, i. m., 105–126.

helyzetben Belgrád régió dolgozói vannak, legrosszabb helyzetben pedig Sumádia és Nyugat-Szerbia alkalmazottai. A két régió átlagbérei közötti különbség több mint egy szerbiai minimálbér.

6. táblázat: Bruttó átlagkereset a gazdasági szférában (2013)

	2012 szeptembere			2013 szeptembere		
	Összesen	Nők	Férfiak	Összesen	Nők	Férfiak
Összesen	60 080	56 765	63 157	63 996	59 891	67 860
Szerbia-Észak	65 978	61 263	70 585	70 528	65 427	75 575
Belgrád	72 188	66 779	77 575	78 268	72 411	84 158
Vajdaság	58 342	54 334	62 168	61 005	56 676	65 202
Szerbia-Dél	51 833	50 054	53 368	54 751	51 547	57 558
Sumádia és Közép-Szerbia	51 760	50 231	53 136	54 170	52 689	55 500
Dél- és Kelet-Szerbia	51 922	49 830	53 638	55 453	50 126	59 983

Forrás: Saját szerkesztés a Statisztikai Évkönyv, 2014 adatai alapján

A jövedelemszint elemzésekor nem szabad figyelmen kívül hagyni a tranzíció szegénység kérdését. Bizonyos népcsoportok, közösségek nagyobb valószínűséggel vannak kitéve a szegénységnek és a kirekesztettségnek. Ilyenek például az áttelepítetteket megélt egyének illetve csoportok, például a Koszovóból Szerbiába telepítettek. Ugyanakkor egyes nemzetiségek jobban ki vannak téve ezeknek a veszélyeknek. A 2006-os évben az áttelepített romák 49%-a élt kirekesztettségben, míg az áttelepített szerbeknek csak 17%-a szenvedte el azt.²⁵ Azonban nem csupán az egyes népcsoportok kénytelenek megélni a kiközösítést. Szerbiában még élénken élnek az ősi hagyományok és főként az elmaradottabb, vidéki területeken, de a városokban is a családok szégyenként élik meg, ha valamilyen speciális nevelési igényű, vagy fogyatékos gyerek születik. A közösség ilyenkor nem csak a fogyatékkal élő személyt, hanem a családot is megbélyegzi. Továbbá veszélyeztetett csoport még a 65 év feletti lakosság is részben az alacsony nyugdíjak és a magas egészségügyi illeték közötti aránytalanság miatt.

Összegzés

Szerbiában a régió és a regionális fejlesztés valamint a decentralizáció nem idegen fogalmak, hiszen már az első világháború után felismerték a fejletlen területek felzárkóztatásának jelentőségét és különböző eszközökkel (fejlesztési alapokkal) igyekeztek

²⁵ Clarence, E.: *Társadalmi struktúrák és társadalmi szolgáltatások*, 2010, i. m., 333–363.

enyhíteni fejlettségbeli eltéréseket. Közigazgatásilag létrehozták a területi fejlesztés középszintű modelljeit: a zsupánságokat, a körzeteket, illetve a járásokat. Vajdaság autonómiájának szintén történelmi gyökerei vannak. Szerbia lakosságának regionális identitása sok területen igen erős. Az egykori Jugoszlávia a működő öngazgatási rendszer hatalmi technikáival az ország területi különbségeinek mérséklésében mérhető eredményeket tudott felmutatni, ám az ország fejlett tagállamai nehezen viselték a fejletlen térségekre fordított állami támogatásokból eredő újraelosztási terheket (észak-déli irányú gazdasági fejlettség), ami az ország széthullásához vezetett.

Jugoszlávia szétesése új dimenzióba helyezte a balkáni országok területi egyenlőtlenségének kérdését. Az újonnan létrejött államok területi fejlődése torzra és egyenetlenné vált. Központi területek váltak határ mentivé, erőteljes belső migráció indult el a központi területek, kiváltképp pedig a főváros irányába.

Annak ellenére, hogy a különböző időszakokban mindig a fejlett és fejletlen térségek közti eltérések csökkentésére törekedtek, a fejlettségbeli asszimmetria ma is jelen van a fejlett/fejletlen régiók relációján kívül az urbánus és rurális térségek között, csakúgy, mint az adminisztrációs központ szerepét betöltő települések és a periférikus települések között, valamint a korridorok mentén fekvő települések és azok a települések között, ahol az infrastrukturális ellátottság a minimumon van.

Fejlettség tekintetében minden szempontból Belgrád jár az élen. Itt találhatóak a fontosabb pénzügyi, kereskedelmi, telekommunikációs központok, de egyben közlekedési csomópont is, hiszen Szerbia hálós szerkezetű úthálózata a fővárosban találkozik. Szolgáltatás alapú gazdasága képes „felszívni” a fejletlen és rurális területekről érkező lakosságot. Vajdaság fejlettség tekintetében eltérő képet mutat az egyes körzeteket külön vizsgálva. A köztudatba fejlettként beépült régió déli körzetei az ország legfejlettebb területeinek egyike, míg a román határmentén egyre több a leszakadóban lévő térség. A déli régiók: Sumádia és Nyugat-Szerbia, valamint Dél- és Kelet-Szerbia viszont egyértelműen leszakadóban vannak a statisztikai adatok alapján.

Az utóbbi évtizedekben, Szerbiában a regionális fejlődést nem tekintették a társadalmi-gazdasági fejlődés szerves részének. Mindemellett a regionalizációs folyamatokat az éveken át tartó belpolitikai válság, a folyamatos gazdasági hanyatlás és a társadalmi szerkezetváltás jelentősen akadályozta. Az országra jelenleg jellemző a régiók fejlettségi szintjei közti nagyfokú különbség, a nagyszámú fejletlen község, a strukturális egyenlőtlenség és az intézményes problémák.

Irodalom

- Alibegović, J. D.: *Regionalizacija u Hrvatskoj: iskustva i otvorena pitanja. Izazovi evropskih integracija*. In: Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009, 2.
- Clarence, E.: *Társadalmi struktúrák és társadalmi szolgáltatások*. In: Horváth Gyula – Hajdú Zoltán (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országokban*. Pécs, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, 2010. 333–363.
- Babin, M.: *Prociklična fiskalna politika i održavanje makroekonomski stabilnosti u Srbiji u periodu 2001–2008*. In: *Finansije*, 2009, 1–6 (LXIV). 86.
- Boeckhout, S. – Heller, C.: *Merenje regionalnog razvoja u Srbiji: Zahtevi sa stanovišta EU*. Centar za starteško ekonomska istraživanja, „Vojvodina – CESS”, 28–29. sz., Vlade AP Vojvodine, 2009. 7.
- Bošnjak, M.: 2011: *Rezultati izazovi ekonomskih reformi u Srbiji u tranzicionom periodu 2001–2008. godina*. Beograd, Ministarstvo finansije Republike Srbije. <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/dokumenti/REZULTATI%20I%20IZAZOVI%20EK%20REFORMI%2011%2011%202010%20.pdf> (2012-02-10)
- Faragó László–Rác Szilárd: *Városhálózat*. In: Horváth Gyula–Hajdú Zoltán (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országokban*. Pécs, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, 2010. 241–273.
- Dorđević, M.: *Mesto Srbije u regionalnom razvoju Zapadnog Balkana*. In: *Zbornik radova sa međunarodne konferencije „Euroregije i jugoistočna Evropa”*. Sarajevo, Ekonomski Institut, 2007. 157.
- Durđev, B.: *Ljudski resursi u Vojvodini*. Centar za starteško ekonomska istraživanja, „Vojvodina – CESS” 16–17. sz., Vlade AP Vojvodine, 2009. 18–21.
- EUROSTAT, 2008, 2009. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes> (2011-10-21)
- Gulyás László: *Történeti áttekintés*. In: Nagy Imre (szerk.): *Vajdaság. A Kárpát-medence régiói* 7. Pécs–Budapest, MTA RKK, 2007. 76–150.
- Gulyás László: *Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titói Jugoszláviában 1945–1980*. In: *Tér és Társadalom*. 2009, 2 (23). 155–169.
- Gulyás László: *A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig (1941)*. (Közép Európai Monográfiák 8.) Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására, 2013.
- Gulyás László: *A Délvidék története 2. A török kiűzetésétől Trianonig 1683–1920*. Közép (Európai Monográfiák 6.) Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására, 2013.
- Komšić, J.: *Političko-institucionalni aspekti regionalnog razvoja Srbije u svetlu evropskih standarda. Izazovi evropskih integracija*. In: Časopis za pravo i ekonomiju evropskih

integracija. 2009, 6. 73–101.

Nikolić, G.: *Novi predlog za statističku regionalizaciju Srbije, Izazovi evropskih integracija*. In: Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009, 6 (2). 43–57.

Nacrt zakona o regionalnom razvoju. [http://www.scribd.com/doc/4768521/\(2008-11-01\)](http://www.scribd.com/doc/4768521/(2008-11-01))

Popis, 2011.

Szerb Köztársaság Regionális Fejlesztési stratégiája 2007–2012. Strategija regionalnog razvoja Srbije za period od 2007 do 2012 godine. Službeni Glasnik RS. Br. 1/2007.

Simić, P.: *Polovi razvoja i regionalizam u Francuskoj. Izazovi evropskih integracija*. In: Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009, 6 (2). 59–72.

Statistički Godišnjak, 2014.

Szügyi Éva (2013): *Régiók és regionalizmus Szerbiában*. In: Deturope. 2013, 3 (5). 105–126. http://www.deturope.eu/img/upload/content_36388688.pdf

Szügyi Éva – Trombitás Tímea: *Regionalizációs folyamatok Szerbiában*. VIKEK Közlemények. 2014, 1. 143–151.

Zakon o regionalnom razvoju = Službeni Glasnik RS. Br. 51/09. Zakon o izmenama i dopunama zakona o regionalnom razvoju = Službeni Glasnik RS. Br. 30/10.

Takács, Z. – Nagy, I. (2013): *Institutionalization of Regional Policy and the Regional Institution System in Serbia*. In: European Spatial Research and Policy. 2013, 1 (20). 27–47.

Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2013. godinu = Sl. Gl. RS. Br. 62/2013.

3. szakasz. Zakon RR., 2010.

1–2. szakasz. Uredba NUTS, 2010.

Helynévjegyzék

Belgrád - Beograd

Bor – Bor

Bujanovac – Bujanovac

Csácsák – Čačak

Kládovó – Kladovo

Kragujevac – Kragujevac

Kraljevó – Kraljevo

Krusevac – Kruševac

Leszkovác – Leskovac

Nis – Niš

Majdanpek – Majdanpek

Paratyin – Paraćin

Pozsega – Požega

Presevó – Preševo

Pristina – Priština

Szabadka – Subotica

Uzsice – Užice

Újvidék – Novi Sad

Vránje – Vranje

Vrnjacska Banja – Vrnjačka Banja

Regions of Serbia in numbers

Regionalism and decentralisation are known phenomena in Serbia. Therefore, my study aims to present regional development in Serbia in the period beginning after World War II to the present day. The main questions include: How did the development of Tito's Yugoslavia force regional policy in the regions in Serbia? Is the regional development policy in Serbia efficient enough? The study begins with an overview of a historical approach of regional disparities; the following chapter deals with the current situation of regional organizations, which is followed by the statistical analyses of regions.

The regional differences are still very sharp. The regional transformation of Serbia has some contradictions and the regional policy has several drawbacks.

Keywords: regions, regionalism, regional development, regional differences

**KOMPLEX
TERMÉSZETTUDOMÁNYOK**

MURÉNYI SZTELLA¹

A szedimentben előforduló szerves vegyületek anaerób degradálása

Ebben a munkában az indogén mikroorganizmusok szerves szennyeződésekre gyakorolt hatásait vizsgáltuk anaerób degradálási feltételek mellett. A biodegradálás optimális feltételeinek megteremtése céljából indogén mikroorganizmusok és elektron donorok (glükóz) hatásait elemeztük. Az eredmények azt mutatták, hogy a policiklikus szerves szénhidrátok (PAH) koncentrációja 75%-ban csökkent, míg 46%-ban azon kezeléseknél, ahol glükózt adtunk a szedimenthez. A szénhidrát degradációt nézve 75%-os csökkenést értünk el azon kezeléseknél, ahol csak deionizált vizet (DI) adtunk a mintákhoz, miközben az elektrondonor jelenléte 73%-os csökkenést eredményezett.

Kulcsszavak: szediment, anaerób degradáció, remediáció, szerves polutántok

Bevezetés

Habár már régóta ismert a környezet szennyezettségének problémája, mégis globális nagyságot csak a 19. században ért el az ipari forradalom után. Az ipari forradalom előrehaladást eredményezett technológiai tekintetben, mely megkönnyítette a kapitalista munkaviszonyba kerülést (munkamegosztás, olcsóbb termelési költségek, túltermelés stb.), és több mint valószínű, hogy egyike azon tényezőknek, melyek ma a természetes erőforrások hiányát okozzák. Különböző tényezők, mint például a népességnövekedés és az urbanizáció óhatatlanul az igények megnövekedését eredményezték a Földön, és egyúttal a természetes erőforrások maximális használatát is. Azonban a Föld kapacitása sokkal kisebb annál, mint amennyire az emberi populációnak szüksége lenne. A természetes erőforrások túlzott kiaknázása a természet lebomlásához és az ökoszisztéma szennyeződéséhez vezet. Sok folyó, főképp fejlett országokban, az ipari és a kommunális szennyvíz befogadója lett, meghaladva a vízi folyamok kapacitását és így az oda érkezett hulladékok természetes úton történő lebomlását is.

A szennyezett üledéknek (szedimentnek) számos káros hatása lehet az ökoszisztémára. Köztudott, hogy a szediment nagy adszorpciós tulajdonsággal bír minden szennyeződésre, így veszélyezteti az élő környezet egészségét, épségét.^[1] Annak függvényében, hogy ezen adszorpció nagysága változó értékű, a szediment toxikus hatásai is változó mértékűek lehetnek.^[6,7,8,9,10]

¹ Murényi Sztella, dr. Maletić Snežana, dr. Agbaba Jasmina, dr. Rončević Srđan, dr. Molnar Jazić Jelena, dr. Tubić Aleksandra, dr. Kragulj Isakovski Marijana, dr. Dalmacija Božo

Becslések szerint körülbelül 100–200.000.000 m³ szennyezett üledék keletkezik Európában évente, s egyes felmérések szerint Vajdaságon belül évente körülbelül 2 millió m³ iszapot távolítanak el.

A biológiai kezelés (biodegradáció) a komplex mikroflóra tevékenységén alapuló degradációt jelenti, mely a szerves és szervesetlen (de csak kis mennyiségben) anyagok lebontásában vesz részt. A szerves szennyezők teljes tisztítása lehetetlen, de nagyrészt eltávolítható bioremediációval.^[2]

A szediment kezelésének kétféle módja létezik: aerób és anaerób. A 21. század technológiájának tekintik az anaerób kezelést, viszont még mindig nagyobb számba olvashatunk tanulmányokat az aerób kezeléstről. Ma viszont már tudjuk, hogy a policiklikus aromatikusan szénhidrátok anaerób körülmények között fordulnak elő leginkább,^[3] s hogy az anaerób kezelés sokkal olcsóbb eljárásnak bizonyult az aerób degradációval szemben, mely költséges és energiaigényes (O₂ biztosítása).^[4] Biológiai hulladékkezelésnek, szennyvízkezelésének számít, melyhez nem szükséges levegő vagy elemi oxigén. A kezelés során keletkező gáz (szén(IV)-oxid és/vagy kisebb mértékben köztes termékek vagy CH₄) és metán) felhasználható mint energiaforrás.^[5] Az anaerób kezelés előnye az, hogy gyors lefolyású és alacsony költségű. Az eljárás hatékony, még abban az esetben is, amikor a szerves szennyezőanyagok mellett jelen van a szervesetlen is. Az anaerób kezelés nem igényel nagy felszereltséget, beruházást, egyszerűnek a gazdálkodás tekintetében is.

Az anaerób kezelés folyamán, tulajdonképpen a metántranszformáció során a szilárd szennyezettanyagban lévő komplex mátrix lebomlik biogázzá, és stabil anaerób iszap keletkezik. Alapvető célja az anaerób folyamatok alkalmazásának a környezetvédelem, a szediment feldolgozása és a keletkezett iszap felhasználása, mely felhasználható mint műtrágya és/vagy talajkondicionáló a mezőgazdaságban, erdőgazdálkodásban. Ezenkívül az anaerób kezelés hasznos technológiának számít a megújulóenergia-termelésénél biogáz formájában biológiai anyagok széles körében, mint például élelmiszer-ipari származékoknál, emberi hatások szerves termékeinél, agráripari szennyvíznél és szilárd hulladékok szerves összetevőinél. Ezenkívül a megújuló energiatermelés anaerób degradációval segít a megfelelő kezeléseknél is az újrahasznosításban.

Gyakorlati rész

Kontaminált szediment

A kivizsgált minta Verbászról származik (Nagy-Bácskai-csatorna). A minta származási helyének pontos koordinátái a következők: N 45°34,210', E 19°39,320' (1. ábra). A Nagy-Bácskai-csatorna a Duna–Tisza–Duna-csatornarendszer része. 118 km hosszú és összeköti a Dunát (Bezdán) a Tiszával (Óbecse). Szárazság idején vízellátásra

használják vizét. 17 m széles, átlagmélysége 3 m. Partjai mentén Verbász, Kúla és Piros találhatóak.

A Szerb Környezetvédelmi Minisztérium a legveszélyesebb „3 fekete pont” közé sorolja. A Nagy-Bácskai-csatornát Európa legszennyezettebb folyamának tartják. Egészségügyi szempontból is problémaforrást jelent az emberekre és a körülötte élő összes élőlényre. Úgy vélik, hogy a csatornában 400.000 m³ iszap található, mely nehézfémeket, könnyűbenzin-származékokat és patogén baktériumokat tartalmaz igen magas koncentrációkban. A csatorna szintűgy problémát jelent a Duna és Tisza folyókra nézve, mert a csatornában található szennyezés egy része ebbe a két folyóba kerül.

A kutatómunka előkészítése

A mintavétel után a szediment alapos keverésnek és homogenizálásnak lett alávetve, s ezután minden fizikai és kémiai jellemzője ki lett vizsgálva.

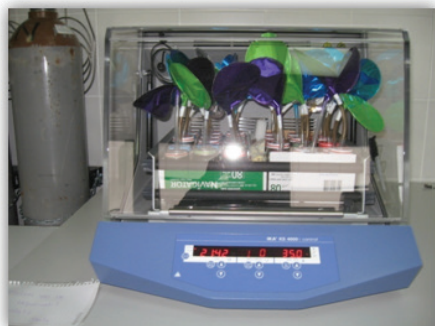
A kutatáshoz két kezelést végeztünk el hatszor megismételve ugyanazt a folyamatot. Az első kezelésnél a folyamat csak indogén mikroorganizmusok jelenlétében játszódott le, míg a második kezelésnél 0,1638 g glükózt (elektron donor) adtunk a szedimenthez glükóz-monohidrát formájában (G) (1. táblázat).

Minden reaktorba adtunk még 50 ml deionizált vizet (DI) is. A reaktorokból nitrogéngázzal eltávolítottuk az oxigént, megteremtve így az anaerób feltételeket. A mintákat 119 napon keresztül, folyamatos keverés mellett, 35°C hőmérsékleten, sötétben tartottuk. A kutatás folyamán, bizonyos időközönként mintát vettünk mindkét kezelésből, s azokat kivizsgáltuk. A kezelés során, bizonyos időközönként, párhuzamosan elemeztük a két különböző mintát.

1. táblázat: A kutatómunka sematikus ábrázolása

Kezelés	Koszubsztrát	A koszubsztrát tömege [g]
1. kezelés	koszubsztrát nélkül <i>a folyamat csak indogén mikroorganizmusok jelenlétében játszódott le</i>	/
2. kezelés	*glükóz (glükóz-monohidrát)	0,1638

1. ábra: A szedimentben található szerves anyagok anaerób degradálására szolgáló reaktorok



A kutatás módszerei

A minták nedvességtartalmát 5 g homogenizált iszapból határoztuk meg. 105⁰C-on szárítottuk (2h), s az eltelt idő után ismét megmértük azok tömegét. A kémiai oxigénigényt (KOI) és a biokémiai oxigénigényt (BOI) a szedimentben módosított standard módszerrel elemeztük (APHA, 2012). Az áramvezető-képesség (Eh), a pH, az össz szervesanyag-tartalom (TOC) és az izzítási veszteség az üledékben a következő protokollnak megfelelően lettek kivizsgálva: ISO 11265:1994, ISO 10390:2005, ISO 10694:1995 és EN 12879:2007. A szénhidrát degradációja a szedimentben ISO 16703:2004 protokoll szerint GC/FID Agilent 6890N műszerrel lett kivizsgálva. A policiklikus szerves szénhidrátokat (PAH) ultrahanggal segített extrakciós szétválasztási művelettel különítettük el a szedimentből az EPA 3550b módszernek megfelelően aceton és hexán keverékét (1:1 arányban) használva. Az elemi kén rézporral lett eltávolítva az EPA 3660b protokollt követve. A mintákat szilikagélen frakcionizáltuk az EPA 3630c protokollnak megfelelően. A PAH GC/MS műszerrel történő analizálása az EPA 8270C protokollt követve, Agilent 7890A gázkromatográfjal 5975C MSD tömegszelektív detektorral HP-5MS oszlopot (kolonna) használva (J&W Scientific) fenantrén-D10 standard jelenlétében a következő feltételek mellett: splitless injektálási módszer (50:1), 300°C injektálási hőmérséklet, 34,5 ml/perc kolonna, termosztát kezdeti hőmérséklete 55°C/perc, majd 25°C/perc 300°C-ig 3 perc alatt. A PAH koncentrációt standard metódnak megfelelően számoltuk ki (kromatogram csúcsainak területét használtuk a kiszámításhoz). A minták minőségi kivizsgálása során kapott (GC/MS) eredményeket a DRS (Deconvolution Reporting software) és a NIST Mass Spectral Library valamint az AMDIS (Automated Mass Spectral Deconvolution and Identification System) programok kombinálásával kaptuk, fenantrén intern standard jelenlétében. A dehidrogenáz aktivitást a 2,3,5-trifeniltetrazólium-klorid (TTC) redukciójának mérésével határoztuk

meg (Thalmann, 1968). 5 g nedves szedimenthez 5 ml 0,5%-os TTC oldatot (Tris-HCl pufferben) adtunk, s a szuszpenziót folyamatosan kevertük 24 órán keresztül 30°C hőmérsékleten. Ezután 40 ml acetont adtunk az keverékekhez, s további 2 h után megmértük azok abszorbanciáját 546 nm-es hullámhosszon, üres (szediment nélküli) minta lemérési eredményével összehasonlítva a kapott eredményeket.

A szediment karakterizálása

A szediment magas koncentrációban tartalmaz szerves vegyületeket, ez a kimutatott magas szénhidrát-degradáció, KOI, TOC és magas hőkezelés alkalmával előidézett veszteséggel is alátámasztható. A BOI magas értéke is rámutat olyan szerves vegyületek jelenlétére, melyek biodegradációval lebonthatóak. A szediment magas nitrogéntartalma is kimutatható.

A minták nedvességtartalma a kísérlet előtt és után 62,5% és 78,1% között mozgott, ami az anaerób feltételek mellett történő mikrobiális degradáció számára optimális feltételeket jelent. A hőkezelés alkalmával előidézett veszteség (19,5-től 25,8%-ig) és a TOC (6,81-től 9,67%-ig) nem változtak jelentősebb mértékben a kísérlet során. A minta pH-értéke 6,11 és 6,60 között volt (ami optimális a mikroorganizmusok aktivitása számára). Az áramvezető-képesség 260×10^{-1} - 109×10^{-1} mS/m intervallumban mozgott (a kezelés során így kétszer kevesebb lett a kezdeti mintához viszonyítva). Mindez az 1-es táblázatban bemutatott.

2. táblázat: A szediment kezdeti karakterizációja

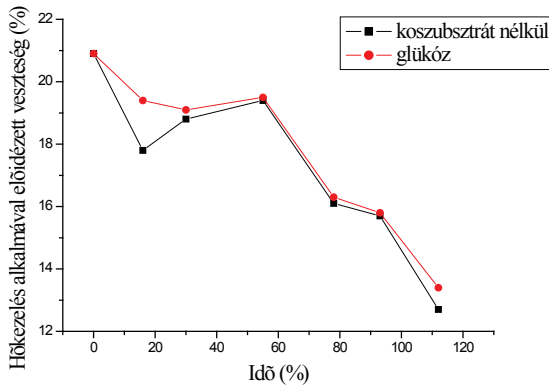
Paraméter	Eredmény
Nedvességtartalom, %	62.45
Hőkezelés alkalmával előidézett veszteség, %	20.9
Agyagtartalom, %	30
Eh, mS/m	26
BOI, mg/kg	25585
Össz PAH	555
pH	6.11
KOI, mg/kg	210783
TOC, %	10
Dehidrogenáz aktivitás, mgTPF/g	2.7716
Nitrit+nitrát tartalom, mg/kg	1427
Össz nitrogén tartalom, mg/kg	6431
Szénhidrát degradáció, µg/g	926

A KOI majdnem végig állandó értéket mutatott – mivel valószínűleg a szerves anyagok lebontásának sebessége egyenlő a komplex szerves anyagok hidrolízisével. A BOI érték a G kezelés első 15 napjában nőtt, majd ezután csökkenő tendenciát mutatott a mintában jelenlévő biodegradibilis szerves anyagok degradációjának következtében.

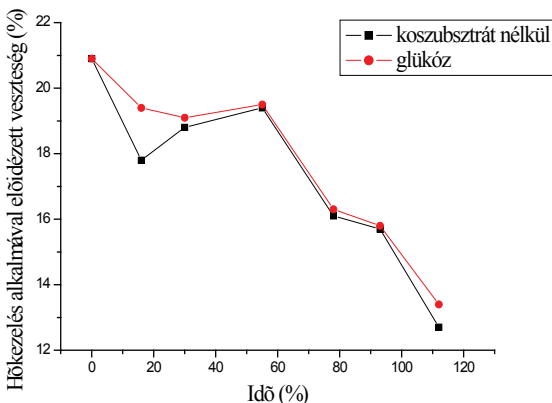
Nem volt nyoma jelentősebb mértékű szénhidrát-degradációnak a G kísérletek során, míg a DI kezeléseknél csökkenést mutatott a szénhidrát-tartalom degradációjuk következtében. A degradált szénhidrogén mennyisége a következőképpen csökken: G (40,59%) > DI (11,68%).

Az általános paraméterek változása a kísérlet során a 3–11. táblázatokban van feltüntetve.

2. ábra: A kezelés folyamán történő nedvességtartalmi változások ábrázolása



2. ábra: A kezelés folyamán történő nedvességtartalmi változások ábrázolása



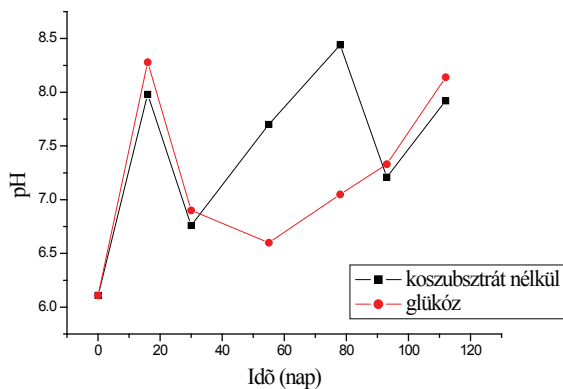
3. táblázat: Nedvességtartalom-változás a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
0	62.45	62.45
16	66.54	73.5
30	76.19	76.7
55	74.05	74.25
78	76.81	76.8
93	76.87	77.62
112	76.21	77.14

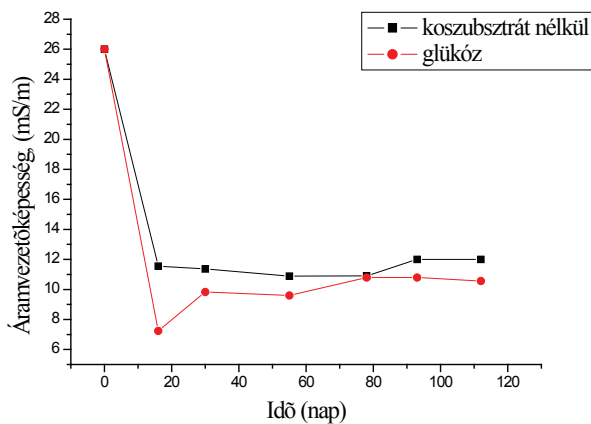
4. táblázat: Hőkezelés alkalmával előidézett veszteség a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
0	20.9	20.9
16	17.8	19.4
30	18.8	19.1
55	19.4	19.5
78	16.1	16.3
93	15.7	15.8
112	12.7	13.4

4. ábra: A kezelés folyamán történő pH-érték változásainak ábrázolása



5. ábra: A kezelés folyamán végbemenő áramvezető-képesség értékváltozásainak ábrázolása



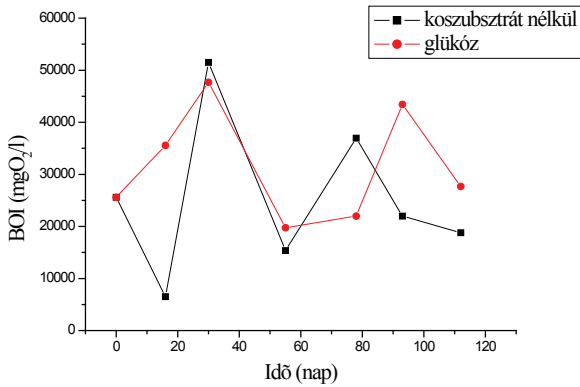
5. táblázat: A pH-érték változásai a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
	pH	
0	6.11	6.11
16	7.98	8.28
30	6.76	6.9
55	7.7	6.6
78	8.44	7.05
93	7.21	7.33
112	7.92	8.14

6. táblázat: Áramvezető-képesség értékeinek változása a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
	Áramvezető-képesség [mS/m]	
0	26	26
16	11.56	7.24
30	11.36	9.83
55	10.89	9.6
78	10.9	10.8
93	12	10.8
112	12	10.57

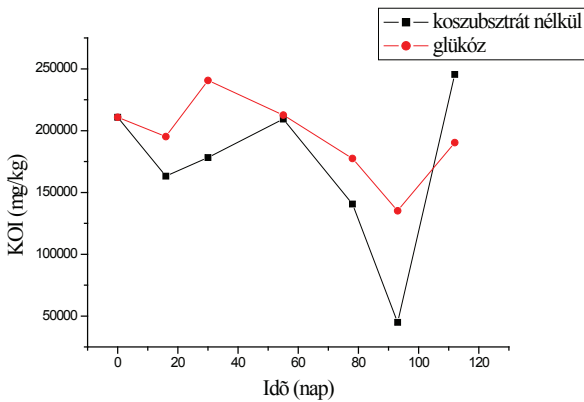
2. ábra: A kezelés folyamán történő BPK értékváltozásainak ábrázolása



7. táblázat: BOI értékei a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
	BOI [mgO ₂ /l]	
0	25585.23	25585.23
16	6504.19	35562.95
30	51487.21	47692.63
55	15352.60	19756.30
78	36959.42	21991.56
93	21980.05	43445.08
112	18790.14	27667.37

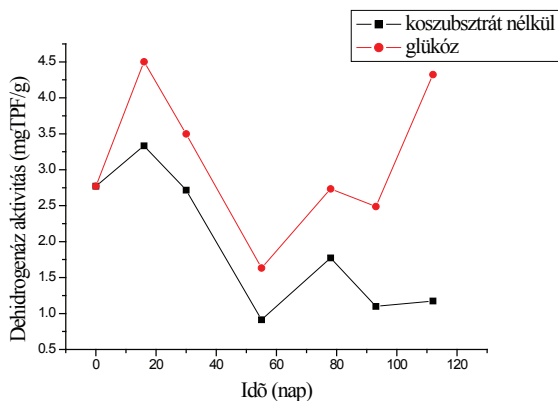
7. ábra: A kezelés folyamán történő HPK értékváltozásainak ábrázolása



8. táblázat: KOI értékei a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
	KOI [mg/kg]	
0	210782.8	210782.8
16	163173.0	195246.6
30	178316.5	240655.0
55	209409.0	212677.7
78	140655.0	177538.4
93	44906.1	135170.2
112	245468.2	190366.0

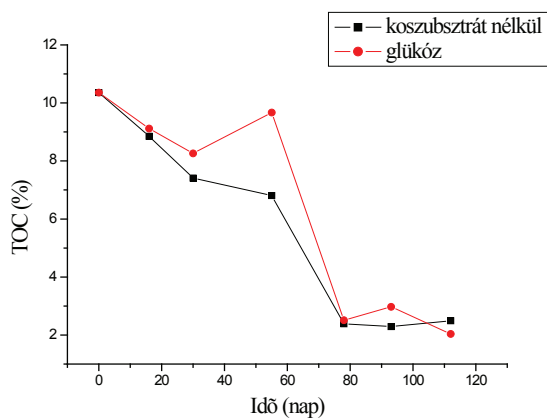
8. ábra: A kezelés folyamán történő dehidrogenáz aktivitás



9. táblázat: Dehidrogenáz aktivitás a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
Dehidrogenáz aktivitás [mgTPF/g]		
0	2.7716	2.7716
16	3.3341	4.5029
30	2.7154	3.5000
55	0.9138	1.6330
78	1.7736	2.7336
93	1.0995	2.4892
112	1.1751	4.3243

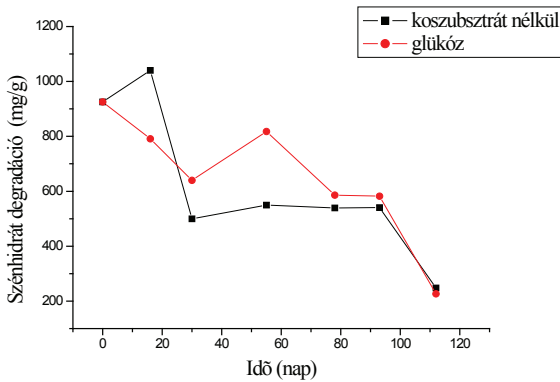
9. ábra: A kezelés folyamán történő TOC értékváltozásainak ábrázolása



10. táblázat: TOC a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
TOC [mg/kg]		
0	10.36	10.36
16	9.12	8.85
30	8.26	7.41
55	9.67	6.81
78	2.51	2.39
93	2.97	2.29
112	2.04	2.49

10. ábra: A kezelés folyamán történő szénhidrát degradáció értékváltozásainak ábrázolása



11. táblázat: Szénhidrát degradáció a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
TOC [mg/kg]		
0	925.62	925.62
16	791.27	1040.07
30	640.2	499.62
55	817.512	549.9465
78	586.3484	539.2183
93	582.222	540.7094
112	226.4645	247.9912

Detektált szerves vegyületek felbomlása

Annak céljából, hogy a jelenlévő szerves vegyületeket is kimutassuk kvalitatív analízist is csináltunk. Ezen kvalitatív analízissel kimutattuk, hogy széles intervallumban fordulnak elő szerves vegyületek a kezdeti, nem kezelt szedimentben (körülbelül 50 különböző vegyület), miközben a kutatás folyamán ez a szám megnövekedett, és a munka végén 551 különböző vegyületet találtunk a kezelt szedimentben.

Fontos megemlíteni, hogy a mintákban különböző policiklikus aromás szénhidrátok származékait is kimutattuk, melyek a még nem kezelt mintában nem fordultak elő. Minden mintában a kezelés folyamán meghatározott számban különböző új szerves vegyületek is keletkeztek, mint metabolitok, szerves vegyületek mikrobiológiai degradálása után.

A kapott eredményekből láthatjuk, hogy a kezelést követve a szerves savak 20%-át teszik ki az össz szerves vegyületnek, és a kutatás után folytatódik továbbra is a lebontásuk köztes termékekké. Fontos megemlíteni, hogy a policiklikus aromás szénhidrátok mennyisége legalább 15%-ban csökkent minden mintában a degradálásukat követve. A legdominánsabb csoportot a szénhidrátok képezik, a kutatás elején s befejeztével is arra utalva, hogy a kezelés folytatást igényel. Azon mintáknál, ahol csak deionizált vizet adtunk a szedimenthez magas a szerves nitrogéntartalmú vegyületek száma is ezzel más degradációs folyamatok lehetőségére rámutatva, melyeket végbe lehet vinni.

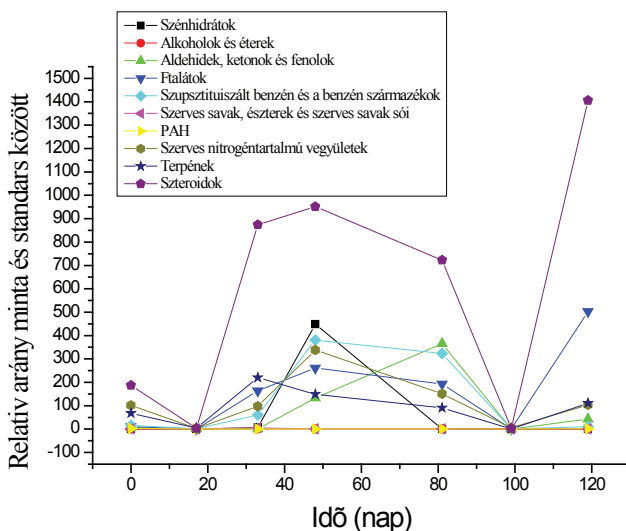
A 11. és 12. ábrákon kiválasztott szerves vegyületek mennyiségének változását ábrázoljuk grafikusán a kezelés végén. A DI mintákban volt a legnagyobb a szénhidrát arány.

12. táblázat: Detektált szerves vegyületek felbomlása azon mintában, mely nem tartalmazott kozubsztrátot

DETEKTÁLT SZERVES VEGYÜLETEK FELBOMLÁSA										
MINTA 1. (kozubsztrát nélkül)										
Idő [nap]	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
	Koncentráció [$\mu\text{g}/\text{kg}$]									
0	186.92	67.87	15.35	0.70	2.61	102.14	6.43	10.35	0.00	0.00
17	3.23	4.85	1.07	0.16	0.05	2.28	2.49	0.07	0.21	0.24
33	873.91	220.11	60.82	5.07	0.00	97.88	0.59	163.67	0.00	6.57
48	951.16	148.42	381.04	0.00	0.00	338.36	132.71	260.84	0.00	449.06
81	722.51	90.94	323.62	0.00	0.00	150.82	365.90	192.56	0.00	0.00
99	2.48	0.00	0.00	0.00	0.00	5.67	0.00	0.00	0.00	0.00
119	1406.07	111.11	10.79	0.00	1.66	104.01	42.87	502.73	0.00	0.00

Sorszám	Szerves vegyületek
1.	Szénhidrátok
2.	Alkoholok, éterek
3.	Aldehidok, ketonok és fenolok
4.	Ftalátok
5.	Szubsztituiszált benzén és a benzén származékai
6.	Szerves savak, észterek és szerves savak sói
7.	PAH
8.	Szerves nitrogéntartalmú vegyületek
9.	Terpének
10.	Szteroidok

11. ábra: A különböző szerves vegyületek relatív mennyiség tartalmának változásai a kutatás folyamán

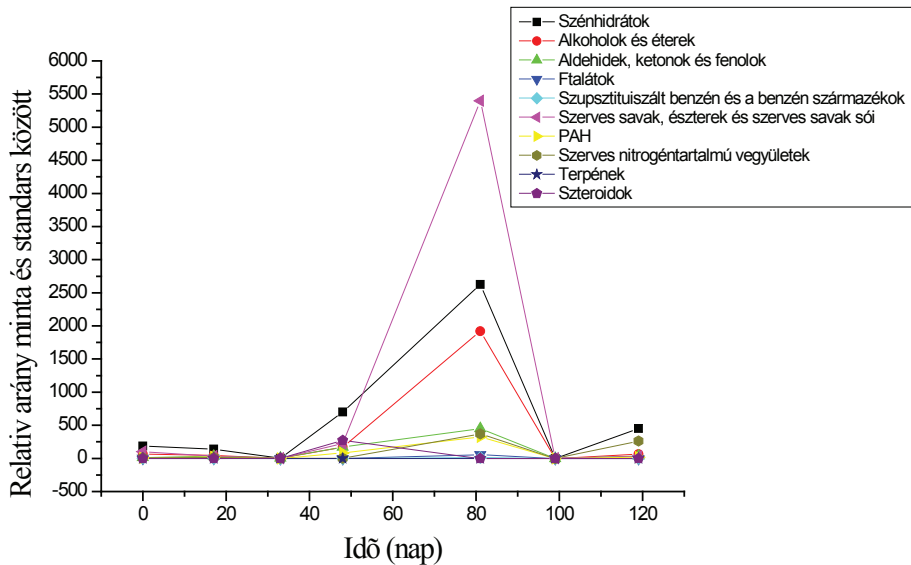


13. táblázat: Detektált szerves vegyületek felbomlása azon mintában, mely nem tartalmazott koszubsztrátot

DETEKTÁLT SZERVES VEGYÜLETEK FELBOMLÁSA										
MINTA 2. (glükóz)										
Idő [nap]	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
	Koncentráció [$\mu\text{g}/\text{kg}$]									
0	186.92	67.87	15.35	0.70	2.61	102.14	6.43	10.35	0.00	0.00
17	139.52	43.40	31.57	0.55	0.00	34.23	21.61	15.08	0.00	0.00
33	3.14	1.82	5.00	0.00	0.00	2.15	0.00	2.49	0.00	1.07
48	699.86	171.87	169.97	0.00	0.00	224.61	83.45	0.55	0.00	269.33
81	2626.37	1918.14	449.50	57.62	14.98	5398.45	325.39	368.60	0.00	0.00
99	0.11	0.00	0.00	0.00	0.00	3.72	0.00	0.00	0.00	0.00
119	451.43	63.13	37.57	0.00	3.60	33.36	15.89	263.30	0.00	0.00

Sorszám	Szerves vegyületek
1.	Szénhidrátok
2.	Alkoholok, éterek
3.	Aldehidek, ketonok és fenolok
4.	Ftalátok
5.	Szupsztituiszált benzén és a benzén származékai
6.	Szerves savak, észterek és szerves savak sói
7.	PAH
8.	Szerves nitrogéntartalmú vegyületek
9.	Terpének
10.	Szteroidok

12. ábra: A különböző szerves vegyületek relatív mennyiség tartalmának változásai a kutatás folyamán



Az alkalmazott kezelések után a detektált szerves vegyületek felbomlása jelentősen megváltozott a nem kezelt szedimenthez képest. A relatív szénhidráttartalom a DI kezelés során volt a legnagyobb, míg a G kezelésnél tartalmuk kiegyensúlyozott, ami összhangban van a kezelések során megváltozott ásványi olajjal kapcsolatban kapott eredményekkel.

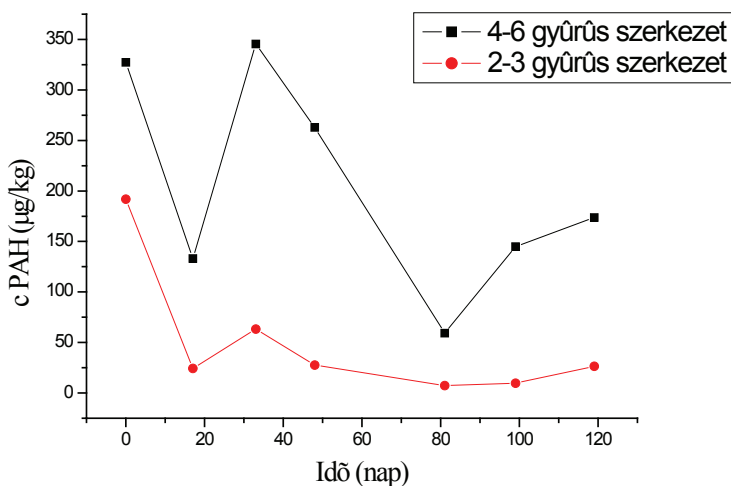
Policiklikus aromatikus szénhidrogének (PAH)

A policiklikus aromatikus szénhidrogének (PAH) mennyisége, 2–3 gyűrűs szerkezeteket tartalmazó PAH esetében, jelentős mértékben kevesebb volt a nem kezelt szedimentben a 4–6 gyűrűs szerkezeteket tartalmazó PAH-hal szemben (könnyebb biodegradáció–legnagyobb részben még a kezelést megelőzően), miközben az elektron donor (glükóz) jelenlétében kb. 70%-ban bontódtak le.

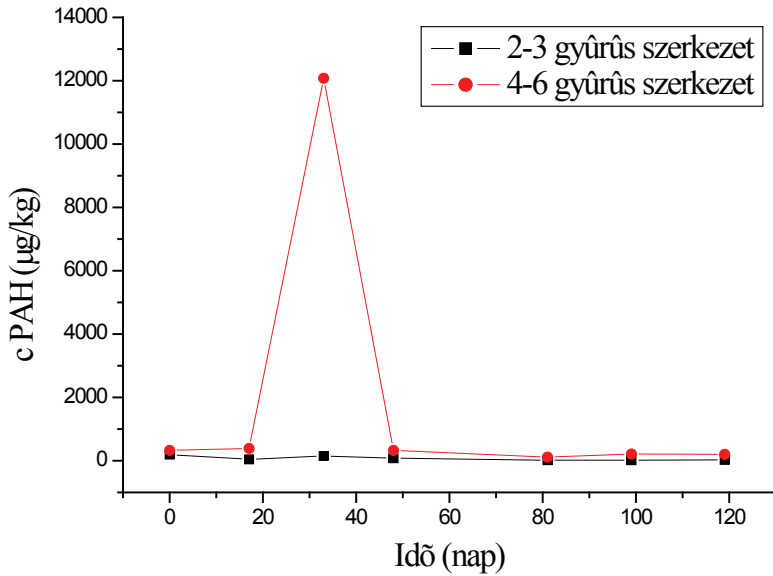
A kísérlet során a PAH mindkét csoportjában tartalmi csökkenést mutathattunk ki. A 2-3 gyűrűs PAH 57-86% között váltak le, minek során a PAH eltávolításának százaléka a DI kezelésnél nagyobb volt, mint a G kezelés alkalmával. A 4-6 gyűrűs PAH koncentrációja 31-57% között csökkent, a következő sorrendben DI>G (ez annak a következménye, hogy azon PAH, mely szerkezetileg 2-3 gyűrűs szerkezetek tartalmaz könnyebben biodegradálható). Ezek az eredmények azt mutatják, hogy elektron donorok hozzáadásával nem érünk el jelentősebb hatást a szennyező anyagok ezen csoportjának eltávolítása szempontjából.

A 13. és a 14. ábra a PAH mennyiségek változásait mutatja a kivizsgált két mintára, valamint 14 különböző PAH változását szemléltetjük a 15. és 16. ábrákon.

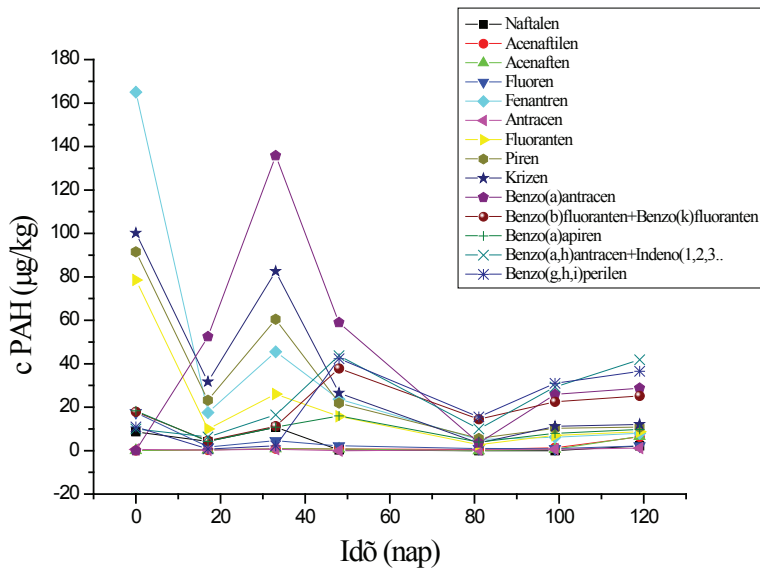
13. ábra: PAH (2-3 és 4-6 gyűrű) mennyiségeinek változásai az 1. mintánál (koszubsztrát nélkül)



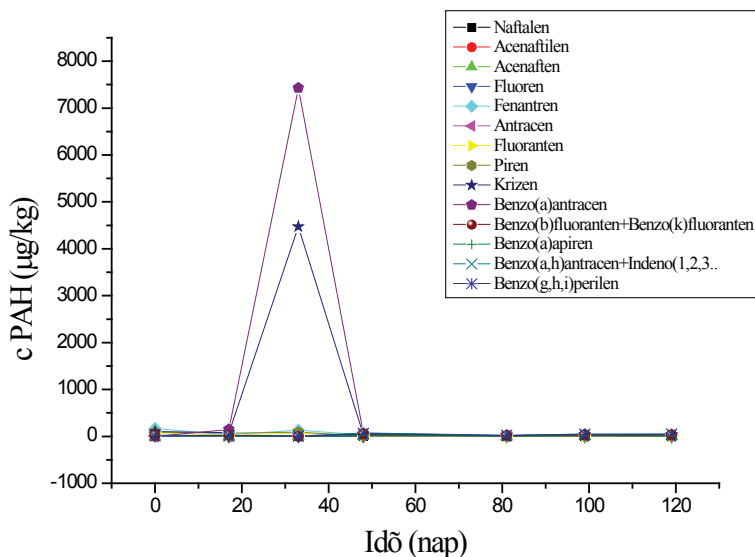
14. ábra: PAH (2-3 és 4-6 gyűrű) mennyiségeinek változásai az 2. mintánál (glükóz)



15. ábra: Különböző PAH mennyiségeinek változásai az 1. mintánál (koszubsztrát nélkül)



16. ábra: Különböző PAH mennyiségeinek változásai az 2. mintánál (glükóz)



Diskusszió

A koszubtrátok hozzáadása jelentősen hozzájárult a szénhidrátok anaerób degradáció útján történő degradálásához (ásványi olajként kifejezve). Ellentétben ezzel e koszubtrátok hozzáadása nem volt nagy hatással a poliaromatikus szénhidrátok degradálására.

A szediment anaerób degradálása számbelileg sok előnyt mutat, bár az alkalmazásához szükséges minden esetenél részletes kísérleti kutatást elvégezni, hogy megállapíthassuk az alkalmazásukhoz szükséges optimális feltételeket. Az eredmények kimutatják, hogy bizonyos ágensek (glükóz) hozzáadásával pozitív hatást gyakorolhatunk a szénhidrátok degradálására.

Irodalom

- [1] Dalmacija B. – Agbaba J.: *Zagađujuće materije u vodenom ekosistemu i remedijacioni procesi*. Újvidék, Újvidéki Egyetem, Természettudományi Kar, 2008.
- [2] Dalmacija B. – Rončević S.: *Kvalitet površinskih voda i sedimenta – procena i upravljanje rizikom*. Újvidék, Újvidéki Egyetem, Természettudományi Kar, 2013.
- [3] Berry, D.F. – A.J. Francis – J.M. Bollag: *Microbial Metabolism of Homocyclic and Heterocyclic Aromatic Compounds Under Anaerobic Conditions*. In: *Microbiology*

- Reviews, 1987, 51. 43–59.
- [4] Coates, J.D. – Woodward, J. – Allen, J. – Philp, P. – Lovley, D.R.: *Anaerobic Degradation of Polycyclic Aromatic Hydrocarbons and Alkanes in Petroleum-Contaminated Marine Harbor Sediments*. In: Applied and Environmental Microbiology, 1997, 63. 3589–3593.
- [5] Grbić-Galić D. – Vogel T.M.: *Transformation of toluene and benzene by mixed methanogenic cultures*. In: Appl. Environ. Microbiol. 1987, 53. 254–260.
- [6] Koelmans A.: *Sorption of micropollutants to natural aquatic particles*. Den Hag, CIP-GEDEVENS, Koninklijke Bibliotheek, 1994, 124.
- [7] Kuang-Chung Y. – Li-Jyur T. – Shih-Hsiung C. – Shien-Tsang H.: *Chemical binding of heavy metals in anoxic river sediments*. In: Water Research. 2001, 35.4086–4094
- [8] Priča M. – Dalmacija B. – Rončević S. – Krčmar D. – Bedelio M.: *A comparison of sediment quality results with acid volatile sulfide (AVS) and simultaneously extracted metals (SEM) ratio in Vojvodina (Serbia) sediments*. In: Science of the total environment. 2008, 2. 235–244
- [9] Tričković J. – Ivančev-Tumbas I. – Dalmacija B. – Nikolio A. – Trifunović S.: *Pentachlorobenzene sorption on to sediment organic matter*. In: Organic Geochemistry. 2007, 38/10, 1757–1769
- [10] Zhou J.L. – Hong H., – Zhang Z., – Maskaoui K., – Chen, W.: *Multi-phase distribution of organic micropollutants in Xiamen Harbour*. In: Water Research. China. 2000, 34. 2132–2150

Helynévjegyzék

Verbász – Vrbas

Nagy-Bácskai-csatorna – VelikiBački kanal

Bezdán – Bezdán

Óbecse – Bečej

Piros – Rumenka

Kúla – Kúla

Anaerobic Degradation of Organic Pollution in Aquatic Sediment

In this work, the ability of indigenous microorganisms to anaerobically degrade organic pollutants in river sediments was investigated. In order to stimulate and optimize the conditions for the biodegradation, the potential of indigenous microorganisms and the addition of electron donors (as glucose) were investigated. The results showed that the concentration of polycyclic aromatic hydrocarbons (PAH) decreased by about 75% and 70% for the treatment with glucose and deionized (DI) water, respectively. The content of mineral oil decreased by 75% for the treatments with DW, while in the treatment with sulfate, it decreased by 73%.

Keywords: sediment, anaerobic degradation, remediation, organic pollutants

TURÓCIJOLÁN

A barionok spin-spin kölcsönhatásai

Ebben a munkában megismerkedhettünk az olyan elemi részecskékkal, mint a kvarkok, mezonok, barionok, gluonok, valamint e részecskék alapvető tulajdonságaival. Kidolgoztunk egy kvazirelativisztikus modellt, amely alkalmas arra, hogy leírjuk a kvarkok közötti kölcsönhatásokat a félnehéz barionokban. E modell lehetőséget ad arra, hogy ki tudjuk számítani e részecskék tömegspektrumait és spin-spin hasadásait. Néhány barionnak ki is számítottuk a tömegspektrumát és spin-spin hasadását. A kapott eredményeket összehasonlítottuk a kísérleti eredményekkel. Elmondható, hogy az általunk kidolgozott modell effektíven működik, ugyanis nagyon kicsi az eltérés a kapott eredmények és a kísérletileg megállapított adatok között.

Kulcsszavak: kvark, mezon, barion, relativisztikus modell, tömegspektrum

Bevezetés

Témaválasztásomat főként az motiválta, hogy az utóbbi években az elméleti fizika egyik legaktívabban fejlődő tudományága az elemi részecskék fizikája, amely újból a világ figyelmének központjába került a Genfben működő Nagy Hadron ütköztető (LHC) beindításával. Ezzel az elemi részecskék közötti kölcsönhatások kísérleti és elméleti vizsgálata nagy energiáknál új aktualitást nyert. A kötött állapotok relativisztikus leírása mindig fontos feladata volt a magfizikának és az elemi részecskék fizikájának. Ez a feladat különösképpen aktuálissá vált a kvarkfizika rohamos fejlődésével, amelyben fontos szerepet játszanak a kvarkok relativisztikus tulajdonságai. A részecskegyorsítók által nagy mennyiségű új adat ismert, amely jellemzi a fent említett elemi részecskéket és azok tulajdonságait, többek között az élettartamukat, az új részecskék születését (pl. Higgs-bozon), a gluonokat és hibrideket. Ezért az említett folyamatok vizsgálata fölöttébb aktuálissá vált. Mivel minden ilyen folyamat a fénysebesség közelében megy végbe, ezért leírásukra különböző relativisztikus egyenleteket és megközelítéseket szükséges alkalmazni.

A külföldi kutatók közül e részecskéket főként Joshua F. Whitney és Horace W. Crater vizsgálták. Ők kidolgoztak egy olyan relativisztikus modellt, melynek segítségével le tudták írni a barionok különböző relativisztikus tulajdonságait. Ez azért fontos, mert nagyon nehéz felállítani egy olyan egyenletet vagy modellt, amely le tudná írni a három részecske közötti kölcsönhatást.¹ Rajtuk kívül Joseph P. Day, Willibald Plessas és Ki-Seok Choi egy olyan kvarkmodellt tanulmányoztak, amely az invariáns tömegoperátoron alapszik. E modell segítségével meg tudjuk érteni a barionok különböző

1 Joshua Franklin Whitney – Horace Crater: *Baryon Spectrum Analysis...*, 2014, i. m., 89.014023.

tulajdonságait, valamint meg tudjuk jósolni néhány barion gerjesztett állapotát, amelyek még hiányoznak az adatbázisból. A fent említett kutatók főként a Dirak-egyenletet használták. Joseph P. Day és Papp Zoltán a kétkomponensű Faggyeev modellt felhasználva kiszámolták a „strange” barionok tömegspektrumait. Főleg olyan barionokat tanulmányoztak, amelyek két könnyű és egy „strange” kvarkból állnak.²

Ebben a munkában a fő célunk az volt, hogy kidolgozzunk egy olyan modellt, melynek alapján jó pontossággal le tudjuk írni a félnehéz barionokat, valamint ki tudjuk számítani tömegspektrumait és spin-spin kölcsönhatásainkat.

A standard modell

A Mengyelejev által alkotott modell túlságosan sok elemet tartalmazott ahhoz, hogy ezek a világ végső, alapvető építőköveit jelentsék. Az elemek nagy száma, tulajdonságaik periodicitása egy mélyebb struktúra létezésére engedett következtetni. Az elemek Mengyelejev-féle periódusos rendszerében tapasztalt szabályos ismétlődések vezettek az atom szerkezetének felismeréséhez, mely szerint az atom atommagból áll, az atommag pedig protonokból és neutronokból (közös néven nukleonok), amelyeket az erős kölcsönhatásnak nevezett erő ragaszt össze atommagokká. Az atommagok az elektromágneses erő révén elektronokat kötnek magukhoz létrehozva a kémiai elemeket.³

Azonban felmerült a kérdés: ha a részecskéket egyre nagyobb energiákkal ütköztetjük, különböző részecskék százai keletkeznek és újra a kémiához hasonló zűrzavar közepén találjuk magunkat. Részletesebben megvizsgálva azonban a részecskék sokaságát újra azt látjuk, hogy csoportokba rendezhetjük őket úgy, hogy egy csoporton belül hasonló tulajdonságú részecskék lesznek. Ez a csoportokba sorolás – ahogyan a kémiában a periódusos rendszer – segítséget nyújt annak felismeréséhez, hogy a részecskék szerkezettel rendelkeznek. Így az anyag strukturáltságának egy újabb szintjére érkeztünk, ahol ismét néhány részecske és néhány kölcsönhatás építi fel az anyagot.

Korábban a ma standard modellnek nevezett kép csak egy volt az anyag alapvető felépítéséről szóló elméleti javaslatok közül. A standard modell szerint az anyag protonokból, neutronokból és elektronokból áll. A protonok és neutronok u és d kvarkokból építhetők fel. Világunkat tehát felépíthetjük két elemi részecskepárból, az u és d kvarkpárból és az e és ν_e leptonpárból. E párok elektromos töltése egy egységnyit különbözik.⁴

Mai tudásunk szerint a világot felépítő elemi részecskék a kvarkok és leptonok. Ezen részecskék mindegyike feles spinű részecske, azaz fermion. A részecskék egységnyi elektromos töltéskülönbségű párokat alkotnak, amelyek három generációba

2 Joseph P. Day – Zoltán Papp: *Treatment of broken symmetry...*, 2012, i. m., 85. 114042.

3 Давидов Олександр Сергійович: *Квантовая механика*, 1973, i. m., 704 с.

4 Jörn Bleck-Neuhaus: *Elementare Teilchen...*, 2010, i. m., 750 S.

(családba) rendezhetők. Ezt az 1. számú táblázat szemlélteti.

Az atommagok nukleonjai kvarkokból épülnek fel. A barionok három kvark kötött állapotai. A mezonok kvark-antikvark párokból épülnek fel. A proton egy uud, a neutron egy udd, a π^+ mezon pedig egy $u\bar{d}$ kötött állapot.

A hadronok komplikált, belső szerkezettel rendelkező elemi részecskék. A kvantumelektrodinamika mintájára felépülő kvantumtérelméletek azonban csak pontszerű, szerkezet nélküli részecskéket képesek leírni (mint pl. az elektron). A kvarkok bevezetése lehetővé tette, hogy kölcsönhatásaikat a kvantumelektrodinamikához hasonló hatékony elméleti módszerekkel írjuk le.

1. táblázat: Alapvető fermionok ($s=1/2$)

	1. család	2. család	3. család	töltés
Leptonok	$\begin{pmatrix} \nu_e \\ e \end{pmatrix}$	$\begin{pmatrix} \nu_\mu \\ \mu \end{pmatrix}$	$\begin{pmatrix} \nu_\tau \\ \tau \end{pmatrix}$	0 -1
Kvarkok	$\begin{pmatrix} u \\ d \end{pmatrix}$	$\begin{pmatrix} c \\ s \end{pmatrix}$	$\begin{pmatrix} t \\ b \end{pmatrix}$	$+\frac{2}{3}$ $-\frac{1}{3}$

Az ismert részecskéket a kvarkmodellben felépítve a Δ^{++} barion esetén nehézségbe ütközünk, mert ezt az állapotot a kvarkok eddig ismert sajátságai alapján az uuu kombináció szimmetrikus alapállapotának kellene feltételeznünk, amely ellentmond a kvarkok feles spinű természetének és a Pauli elvnek.⁵

Ezt a problémát úgy sikerült kiküszöbölni, hogy bevezették a kvarkoknak egy új tulajdonságát, egy új kvantumszámot: a színtöltést. Ez azt jelenti, hogy minden kvark a három szín valamelyike: piros, zöld vagy kék. Ennek megfelelően a Δ^{++} barion most már három különböző színű u kvarkból áll.

Az antikvarkok a komplementer színek (antipiros, antizöld vagy antikék). Színtelen részecskéket úgy kapunk, ha egyenlő mennyiségű piros (antipiros), zöldet (antizöldet) és kéket (antikéket) keverünk össze, illetve, ha egy adott színből és antiszínből egyforma mennyiséget keverünk össze. Például a proton egy piros, egy zöld és egy kék színtöltésű kvarkból áll, míg az antiproton egy antipiros, egy antizöld és egy antikék kvarkból; π mezon pedig egy kék és egy antikék kvarkpárból.⁶

1964-ben M. Gell-Mann és G. Zweig javasolta, hogy a barionok és mezonok elemibb részecskékből, kvarkokból épülnek fel, amikor a nagyszámú elemi részecske osztályozása közt érdekes szimmetriamintázatokat fedeztek fel. Ezen modell szerint a mezonok két, a barionok három kvarkból épülnek fel, és három kvark és antikvark létezik. 1968-ban Taylor és munkatársai ki is mutatták a kvarkokat. Kezdetben azt hitték,

5 Tursunov, E. M.: *Spectrum of the excited N^* and Δ^* baryons...*, 2012, i. m., 90. 074015.

6 Armin Wachter – Henning Hoerber: *Repetitorium Theoretische Physik*, 1998, i. m., 538 S.

hogy csak háromféle kvark van, ma már tudjuk, hogy számuk hat. A kvarkfajtákat a kvark „zamatának” vagy „ízének” szokták nevezni. Minden kvarknak töredéktöltése van $1/3, 2/3$ stb. A kvarkok alapvető tulajdonságait a 2. számú táblázat szemlélteti.

2. számú táblázat: A kvarkok alapvető tulajdonságai

Kvark		Töltés	Spin	Nyugalmi tömeg (MeV) \approx
Up	U	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$	$4,5 \pm 1,4$
Down	D	$-\frac{1}{3}$	$\frac{1}{2}$	$7,9 \pm 2,4$
strange	S	$-\frac{1}{3}$	$\frac{1}{2}$	155 ± 50
Charm	C	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$	1270 ± 50
Bottom	B	$-\frac{1}{3}$	$\frac{1}{2}$	4250 ± 100
Top	T	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$	172000

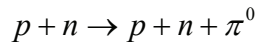
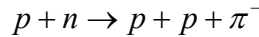
A kvarkmodell segítségével a részecskék tulajdonságai is meghatározhatók, azonban sikere ellenére a kvarkok létezését a szabad kvarkok kimutatása bizonyítaná igazán. Szabad kvarkot nem sikerült megfigyelni, az viszont kiderült, hogy pl. a protonban három kis kemény „mag” van.

Részecskék családjai

A legkorábbi rendszerezés a részecskéket tömegük alapján osztotta kategóriákba. A kis tömegű, könnyű részecskéket a görög „kis” szót felhasználva leptonoknak nevezték. Ezen család legjellemzőbb tagja a 0.511 MeV tömegű elektron. A nagy tömegű, nehéz részecskéket a görög „nehéz” szóból kiindulva, barionoknak nevezték el. Ezen család legjellemzőbb tagja a 938 MeV tömegű proton, és az ettől alig eltérő tömegű neutron.

A részecskefizikai kísérletek korai szakaszában találtak olyan – akkor eleminek gondolt – részecskéket, amelyek az elektron és a proton tömege közötti tömeggel rendelkeztek, s e részecskéket a görög „közepes” szóból kiindulva mezonoknak nevezték el. Ezen család legismertebb tagja a 140 MeV tömegű π mezon.⁷

A mezonok erős kölcsönhatásban részt vevő, egész spinű, nyugalmi tömeggel rendelkező részecskék. A mezonok általában az erős kölcsönhatás révén keletkeznek, ugyanakkor erős, elektromos és gyenge kölcsönhatás révén bomlanak el más mezonokká és leptonokká. Mezonok keletkeznek például az alábbi nukleonreakciókban:



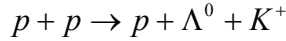
A mezonok családjának nevezetesebb tagjait és tulajdonságaikat a 3. számú táblázat tartalmazza.

3. táblázat: A mezonok alapvető tulajdonságai

mezon	anti-mezon	töltés (e)	spin (\hbar)	ritkaság	tömeg (MeV)	életidő (s)
π^+	π^-	+1	0	0	140	2.4×10^{-8}
π^0	π^0	0	0	0	135	8.4×10^{-17}
K^+	K^-	+1	0	+1	494	1.2×10^{-8}
K^0	K^0	0	0	+1	498	0.9×10^{-10}
η	η	0	0	0	549	8.0×10^{-19}
ρ^+	ρ^-	+1	1	0	769	4.5×10^{-24}
η'	η'	0	0	0	958	2.2×10^{-21}
D^+	D^-	+1	0	0	1869	1.1×10^{-12}
ψ	ψ	0	1	0	3097	1.0×10^{-20}
B^+	B^-	+1	0	0	5278	1.2×10^{-12}
Y	Y	0	1	0	9460	1.3×10^{-20}

7 Jörn Bleck-Neuhaus: *Elementare Teilchen...*, 2010, i. m., 750 S.

A barionok erősen kölcsönható félegész spinű részecskék. A legismertebb barionok a proton és a neutron. A barionok részt vesznek az elektromos kölcsönhatásban is. A barionok mindegyikének van saját antirészecskéje. A nehéz barionok (pl. a Λ^0) nukleon-nukleon reakciókban jönnek létre, mint például a:



reakció, amelyben a Λ^0 barion mellett egy K^+ mezon is keletkezik. A barioncsalád néhány nevezetes tagját és tulajdonságait a 4. számú táblázat tartalmazza.⁸

4. számú táblázat. A barionok alapvető tulajdonságai

barion	anti-barion	töltés (e)	spin (\hbar)	ritkaság	tömeg (MeV)	életidő (s)
p	\bar{p}	+1	1/2	0	938	∞
n	\bar{n}	0	1/2	0	940	889
Λ^0	$\bar{\Lambda}^0$	0	1/2	-1	1116	$2,6 \cdot 10^{-10}$
Σ^+	$\bar{\Sigma}^+$	+1	1/2	-1	1189	$0,8 \cdot 10^{-10}$
Σ^0	$\bar{\Sigma}^0$	0	1/2	-1	1192	$5,8 \cdot 10^{-20}$
Σ^-	$\bar{\Sigma}^-$	-1	1/2	-1	1197	$1,5 \cdot 10^{-10}$
Ξ^0	$\bar{\Xi}^0$	0	1/2	-2	1315	$2,9 \cdot 10^{-10}$
Ξ^-	$\bar{\Xi}^-$	-1	1/2	-2	1321	$1,6 \cdot 10^{-10}$
Δ^+	$\bar{\Delta}^+$	+2,+1,0,-1	3/2	0	1232	$6 \cdot 10^{-24}$
Σ^*	$\bar{\Sigma}^*$	+1,0,-1	3/2	-1	1385	$2 \cdot 10^{-23}$
Ξ^*	$\bar{\Xi}^*$	-1,0	3/2	-2	1530	$6 \cdot 10^{-23}$
Ω^-	$\bar{\Omega}^-$	-1	3/2	-3	1672	$8,2 \cdot 10^{-11}$

8 Horváth Árpád: *Lássuk a részecskéket*, 2005, i. m., 261.

A kvarkok közötti erő

A kvarkokat a mezonok és a nukleonok belsejében az erős erő alapvető formája tartja össze, amely gluonoknak nevezett részecskék cseréje révén hat a kvarkok között. Ahogyan a molekulák közötti Van der Waals erő az elektromágneses erő következménye, ugyanúgy a nukleonok közötti erő az erős erő következménye.⁹

A nukleonokat úgy képzelhetjük el, mint három kvarkból összetett szerkezetet, amelyet gluonok cseréje tart össze. A nukleonban a kvarkok a gluonokban úszkálnak.¹⁰

Az erős erő egyik különös tulajdonsága, hogy a kvarkoknak a nukleon méreténél nagyobb távolságokra való szétválasztásához nagyon nagy energia szükséges. A nukleonba pumpált energia kvark-antikvark párok létrehozására fordítódik, amelyek mezonokká alakulnak megegyezésben a kísérleti tapasztalattal. Az erős erő másik sajátossága, hogy a nukleon belsejében a kvarkok lényegében szabadon mozognak, kis távolságok esetén az erős erő zérushoz tart. Az erős erőnek ezt a különös tulajdonságát úgy érthetjük meg, ha összehasonlítjuk az elektromágneses kölcsönhatással. Az elektromágneses kölcsönhatást közvetítő foton nem hordoz töltést. A fotonkibocsátás nem változtatja meg a részecske töltését. A kvarkok kibocsátotta gluonok azonban kölcsönhatnak a kvarkokkal, ezáltal újabb gluonokat hoznak létre. A gluon valamilyen formában magával viszi a kvark erősen kölcsönható képességének, kvarktöltésének, színtöltésének egy részét. Az úgynevezett szín a kvarkok kölcsönhatásában hasonló szerepet játszik, mint az elektromos töltés az elektromosan töltött részecskék kölcsönhatásában. Az elektromos kölcsönhatásnál elegendő volt feltételezni kétféle töltést. A kvarkok közötti kölcsönhatás leírásához a kvarkok háromféle erősen kölcsönható képességforrást kellett feltételezni. A gluonok szint hordoznak (színesek) ezáltal megváltoztatják az elhagyott kvark színét.

A kétrészecskés Dirak-egyenlet

Ahhoz, hogy leírjuk az említett részecskék közötti folyamatokat, különböző relativisztikus megközelítéseket vagy modelleket kell kidolgozni. Az egyik leggyakrabban használt egyenlet, amely segítségével ezeket kidolgozzák, a kétrészecskés Dirak-egyenlet. Ennek értelmében két relativisztikus részecske a vektor- és skalárpotenciálokon keresztül hat egymásra, így a Dirak-egyenlet felírható a következő formában:¹¹

9 Шпеник Олександр – Фекете Юрій – Кіс Ярослав: *Застосування теорії потенціальних моделей...*, 2001, i. m., 144–149.

10 Шпеник Олександр – М. Меліка: *Електромагнітна різниця мас мезонів*, 2001, i. m., 150–154.

11 Horace Crater – Cheuk-Yin Wong: *Magnetic states at short distances*, 2012, i. m., 85. 116005.

$$S_1 \psi \equiv \gamma_3 (\gamma_1 \cdot (p_1 - A_1) + m_1 + S_1) \psi = 0 \quad (1.a)$$

$$S_2 \psi \equiv \gamma_3 (\gamma_2 \cdot (p_2 - A_2) + m_2 + S_2) \psi = 0 \quad (1.b)$$

ahol m_1, m_2 – a részecskék tömegei; p_1, p_2 – a részecskék impulzusai; A_1, A_2, S_1, S_2 – a potenciális energia vektoros és skaláris összetevői.

A továbbiakban a vektoros potenciálok A_i^μ három kovariáns függvény G, E_1 és E_2 segítségével lesznek meghatározva:¹²

$$A_1^\mu = \left(\varepsilon_1 - \frac{G(\varepsilon_1 - \varepsilon_2)}{2} + \frac{(\varepsilon_1 - \varepsilon_2)}{2G} \right) \hat{P}^\mu + (1 - G)p^\mu - \frac{i}{2} \partial G \cdot \gamma_2 \gamma_2^\mu \quad (2.a)$$

$$A_2^\mu = \left(\varepsilon_2 - \frac{G(\varepsilon_2 - \varepsilon_1)}{2} + \frac{(\varepsilon_1 - \varepsilon_2)}{2G} \right) \hat{P}^\mu - (1 - G)p^\mu + \frac{i}{2} \partial G \cdot \gamma_1 \gamma_1^\mu \quad (2.b)$$

A skaláris potenciálok S_i szintén a G , valamint további két invariáns M_1 és M_2 függvényei:

$$S_1 = M_1 - m_1 - \frac{i}{2} G \gamma_2 \cdot \frac{\partial M_1}{M_2} \quad (3.a)$$

$$S_2 = M_2 - m_2 + \frac{i}{2} G \gamma_1 \cdot \frac{\partial M_2}{M_1} \quad (3.b)$$

Az ε_i változók pedig az alkotó részecskék tömegközéppontjainak energiái:

$$\varepsilon_1 = (\omega^2 + m_1^2 - m_2^2) / 2\omega, \quad \varepsilon_2 = (\omega^2 + m_2^2 - m_1^2) / 2\omega, \quad (4)$$

ahol $\varepsilon_1 + \varepsilon_2 = \omega$.

Általában G, E_1 és E_2 függvények összefüggésben vannak egymással, és a kvantumszindinamikában ezek csak két invariáns függvénynek, a $V(r)$ és $A(r)$ függvényei:¹³

$$E_1^2(A, V) = G^2 \left((\varepsilon_1 - A)^2 - 2\varepsilon_\omega V + V^2 \right) \quad (5.a)$$

$$E_2^2(A, V) = G^2 \left((\varepsilon_2 - A)^2 - 2\varepsilon_\omega V + V^2 \right) \quad (5.b)$$

¹² Joshua Franklin Whitney – Horace Crater: *Baryon Spectrum Analysis...*, 2014, i. m., 89. 014023.

¹³ Horace Crater – Jin-Hee Yoon – Cheuk-Yin Wong: *Singularity Structures in Coulomb-Type Potentials...*, 2009, i. m., 79. 034011.

$$\text{ahol } G^2 = \frac{1}{(1 - 2A/\omega)}.$$

Az M_1 és M_2 függvények pedig az $A(r)$ és $S(r)$ függvényektől függenek:¹⁴

$$M_1^2(A, S) = m_1^2 + G^2(2m_\omega S + S^2) \quad (6.a)$$

$$M_2^2(A, S) = m_2^2 + G^2(2m_\omega S + S^2) \quad (6.b)$$

Ily módon az öt invariáns függvény M_1, M_2, E_1, E_2 és G csak három invariáns függvénytől S, A, V fog függni. A fenti kifejezések alapján a továbbiakban a (3.a) és (3.b) egyenleteket át tudjuk írni a következő formában:

$$S_1 \psi = \left(-G\beta_1 \Sigma_1 \cdot \mathbf{P}_2 + E_1 \beta_1 \gamma_{s1} + M_1 \gamma_{s1} + G \frac{i}{2} \Sigma_2 \cdot \partial (J\beta_1 - L\beta_2) \gamma_{s1} \gamma_{s2} \right) \psi = 0, \quad (7.a)$$

$$S_2 \psi = \left(G\beta_2 \Sigma_2 \cdot \mathbf{P}_1 + E_2 \beta_2 \gamma_{s2} + M_2 \gamma_{s2} - G \frac{i}{2} \Sigma_1 \cdot \partial (J\beta_2 - L\beta_1) \gamma_{s1} \gamma_{s2} \right) \psi = 0, \quad (7.b)$$

ahol

$$\begin{aligned} \beta_i &\equiv -\gamma_i \cdot \hat{P} = 2\theta_{s_i} \theta_i \cdot \hat{P}, \\ \alpha_i^\mu &\equiv \beta_i \gamma_{i\perp}^\mu = 2\theta_{i\perp}^\mu \theta_i \cdot \hat{P}, \\ \Xi_i^\mu &\equiv \theta_{i\perp}^\mu. \end{aligned} \quad (8)$$

$$P_i \equiv p - \frac{i}{2} \Sigma_i \cdot \partial \mathbf{h} \ G \Sigma_i$$

Ezek után a 7.a és 7.b számú egyenleteink szétválnak nyolc különböző egyenletté, amelyek megfelelő kombinálásával eljutunk a következő egyenlethez:

14 David Alba – Horace Crater – Luca Susanna: *Hamiltonian Relativistic Two-Body Problem...*, 2007, i. m., 40. 9585.

$$\begin{aligned}
& + \frac{1}{4}(\partial J - \partial L)^2 + i \ln' \chi_1 \chi_2 \hat{r} \cdot p - \frac{1}{2} \partial^2 G + \frac{3}{4} (G')^2 + \frac{1}{2} \ln' \chi_1 \chi_2 (G') - \frac{\ln' \chi_1}{r} L \cdot \sigma_1 - \frac{\ln' \chi_2}{r} L \cdot \sigma_2 + \\
& + \left[\frac{1}{3} \partial^2 G - \frac{1}{2} (G')^2 - \frac{1}{3} \ln' \chi_1 \chi_2 G' \right] \sigma_1 \cdot \sigma_2 \left[-\frac{1}{6} \left(G'' - \frac{G'}{r} \right) + \frac{1}{6} \ln' \chi_1 \chi_2 G' \right] S_T \psi_1 + \\
& + \left[\left[+ \frac{1}{6} \ln' \chi_1 \chi_2 (J-L)' - \frac{1}{6} (J-L)'' - \frac{(J-L)'}{r} - \frac{1}{6} \partial^2 (J-L) \right] \sigma_1 \sigma_2 + \right. \\
& \left. + \left[\frac{1}{6} \ln' \chi_1 \chi_2 (J-L)' - \frac{1}{6} (J-L)'' - \frac{(J-L)'}{r} \right] S_T \right] \psi_4 = b^2(\omega) \psi_1,
\end{aligned} \tag{9}$$

ahol $\chi_i = (E_i + M_i) / G$.

Ezt a bonyolult egyenletet felírhatjuk egy egyszerűbb általános formában:

$$(p^2 + \Phi_\omega) \psi = p^2 + \Phi_{S.I.} + \Phi_D + \Phi_{S.O.} + \Phi_{S.S.} + \Phi_T + \Phi_{D.O.\gamma_{51}\gamma_{52}} \psi = b^2(\omega) \psi, \tag{10}$$

ahol a $\Phi_{S.I.}$ tag a spin kölcsönhatást jelöli, a Φ_D tag a Darwin-féle potenciálért, a $\Phi_{S.O.}$ tag a spin-orbitális kölcsönhatásért, a $\Phi_{S.S.}$ tag a spin-spin kölcsönhatásért, míg a Φ_T tag pedig a tenzoros kölcsönhatásért felel.

Todorov-Bogoljubov egyenlet

Fentebb a kétrészecskés Dirak-egyenletet mutattuk be. Azonban jelen kutatásunk során mi főleg a félnehéz barionokat vizsgáltuk, amelyhez már ki kellett dolgoznunk egy háromrészecskés modellt is. Ehhez a Todorov-Bogoljubov-egyenletből indultunk ki, amely a következőképpen írható fel:

$$W = \sum_{i=1}^3 \sqrt{\vec{p}_i^2 + m_i^2} + \sum_{i < j} U_{ij}, \tag{11}$$

ahol p_i és m_i – az “i” részecske impulzusai és tömegei, az U_{ij} – a kölcsönhatás potenciálja, amelyet az erősen kölcsönható részecskék esetében célszerű a következő alakban felírni:¹⁵

¹⁵ Рубіш Василь – Лазур Володимир – М. Меліка: *Метод ВКБ і релятивістичні потенціальні моделі*, 2003, i. m., 67–76.

$$U_{ij} = \frac{1}{2}(S_{ij} + V_{ij}), \quad (12)$$

ahol S_{ij} – a potenciál skaláris része, míg V_{ij} – a vektoros.

Figyelembe véve azt, hogy az energia felírható a következő formában:¹⁶

$$E_i = \sqrt{\vec{p}_i^2 + m_i^2} = \vec{a}_i \vec{p}_i + \hat{a}_i m_i \quad (13)$$

és felhasználva az $\vec{\alpha}$ és β mátrixokat:¹⁷

$$\vec{a}_i = \begin{pmatrix} 0 & \vec{\sigma}_i \\ \vec{\sigma}_i & 0 \end{pmatrix}, \quad \hat{a}_i = \begin{pmatrix} I_i & 0 \\ 0 & -I_i \end{pmatrix} \quad (14)$$

megkapjuk a következő kifejezést, amely már tartalmazza a spin-spin és spin-orbitális kölcsönhatásokat három részecskére:

$$(W - U_j)^2 = \begin{pmatrix} ((\vec{\sigma}_1 \vec{p}_1) + (\vec{\sigma}_2 \vec{p}_2) + (\vec{\sigma}_3 \vec{p}_3))^2 + (I_1 m_1 + I_2 m_2 + I_3 m_3)^2; & 0; \\ 0; & ((\vec{\sigma}_1 \vec{p}_1) + (\vec{\sigma}_2 \vec{p}_2) + (\vec{\sigma}_3 \vec{p}_3))^2 + (I_1 m_1 + I_2 m_2 + I_3 m_3)^2; \end{pmatrix} \quad (15)$$

Mi azokat a barionokat vizsgáltuk, amelyek két nehéz és egy könnyű kvarkból állnak. Mivel a nehéz kvarkok sokkal nagyobb tömegűek, mint a könnyű, ezért feltételeztük, hogy ez utóbbi mozog az előző kettő körül. Ennek az egyszerűsítésnek köszönhetően a háromrészecskés barion modellünk átmegegy egy kétrészecskés kvarkmodellbe, amelyet a következő egyenlet ír le:

$$(W - U_j)^2 = \begin{pmatrix} (\vec{\sigma}_1 - \vec{\sigma}_z)^2 \vec{p}^2 + (I_1 m_1 + I_z m_z)^2; & 0; \\ 0; & (\vec{\sigma}_1 - \vec{\sigma}_z)^2 \vec{p}^2 + (I_1 m_1 + I_z m_z)^2; \end{pmatrix} \quad (16)$$

16 Claude Semay – Fabien Buisseret – Florian Stancu: *Charm and bottom baryons masses...*, 2008, i. m., 78. 076003.

17 Eyvind Wichmann – Ferdinand Cap – Charles Kittel: *Quantenphysik*, 1985, i. m., 265 S.

Ahhoz, hogy átmenjünk a $\vec{\sigma}_1, \vec{\sigma}_z$ -től az \vec{S}_1, \vec{S}_z -ig felhasználjuk a következő kifejezéseket:¹⁸

$$\vec{\sigma}_1 \vec{\sigma}_z = \frac{4\vec{S}_1 \vec{S}_z}{\hbar^2}, \quad \vec{S}_1 \vec{S}_z = \begin{pmatrix} 3 \\ -4 \\ 1 \\ -4 \end{pmatrix} \quad (17)$$

Így megkapunk két egyenletet a hullámfüggvényekre, megfelelően a szinglet és triplet nem gerjesztett állapotokra:

$$(W - V)^2 \mathcal{O}_1 = \left(9\vec{p}^2 + (m_1 + m_2 + m_3 + S)^2 \right) \mathcal{O}_1 \quad (18.a)$$

$$(W - V)^2 \mathcal{O}_2 = \left(\mathfrak{B} \vec{p}^2 + (m_1 + m_2 + m_3 + S)^2 \right) \mathcal{O}_2 \quad (18.b)$$

Ahhoz, hogy megoldjuk ezeket az egyenleteket, át kellett mennünk szférikus koordináta-rendszerbe, ahol megkaptuk a következő radiális egyenleteket:

$$\frac{d^2}{dr^2} R_1(r) - \left(\frac{9l(l+1) - \alpha^2}{r^2} + M^2 + A_0^2 r^2 - W^2 \right) \frac{R_1(r)}{9} = 0, \quad (19.a)$$

$$\frac{d^2}{dr^2} R_2(r) - \left(\frac{13l(l+1) - \alpha^2}{r^2} + M^2 + A_0^2 r^2 - W^2 \right) \frac{R_2(r)}{13} = 0. \quad (19.b)$$

Az egyenletek analitikus megoldását bemutatjuk a 19.a számú egyenleten. A következő megjelölés segítségével:

$$E(r) = \frac{9l(l+1) - \alpha^2}{r^2} + A_0^2 r^2 \quad (20)$$

átírjuk a 19.a számú egyenletet:

¹⁸ Киселев Владимир – Лиходед Александр: *Бариионы с двумя тяжелыми кварками*, 2002, i. m., 497–550.

$$\frac{d^2}{dr^2} R_1(r) = \left(E(r) - (W^2 - M^2) \right) \frac{R_1(r)}{20}. \quad (21)$$

Az energiát Furié sorba fejtjük:

$$E(r) = E(r_m) + \frac{1}{2} \frac{d^2 E(r_m)}{d^2 r} (r - r_m)^2 + O\left((r - r_m)^3\right) = K + F(r - r_m)^2 + O\left((r - r_m)^2\right) \quad (22)$$

ahol

$$K = E(r) = \frac{9l(l+1) - \alpha^2}{r_m^2} + A_0^2 r_m^2, \quad F = \frac{1}{2} \frac{d^2 E(r)}{d^2 r} = \frac{27l(l+1) - 3\alpha^2}{r_m^4} + A_0^2. \quad (23)$$

Figyelembe véve, hogy $E(r) = M^2 - W^2$ és az r_m értékét, megkapjuk a következő megoldást a szinglet állapotra:

$$W_1 = \sqrt{12\left(K_1 + 2\sqrt{F_1}(n+1)\right) + M^2} - M \quad (24.a)$$

ahol $K_1 = 2A_0 \sqrt{9l(l+1) - \alpha^2}$, $F_1 = 4A_0^2$;

valamint a triplet állapotra:

$$W_2 = \sqrt{17\left(K_2 + 2\sqrt{F_2}(n+1)\right) + M^2} - M, \quad (24.b)$$

ahol $K_2 = 2A_0 \sqrt{13l(l+1) - \alpha^2}$, $F_2 = 4A_0^2$.

Eredmények

A kidolgozott modell alapján kiszámoltuk több félnehéz barion tömegspektrumát. Ezek a következő táblázatokban vannak feltüntetve. Az 5. táblázatban a „double charmed Xi” nevű barion tömegspektrumai vannak, amely két c-kvarkból és egy u-kvarkból áll. Kiszámítottuk az energiát a szinglet és triplet állapotokban, valamint szintén megállapítottuk a spin-spin hasadást. Látható, hogy az általunk kapott eredmények jó pontossággal egybeesnek a kísérleti eredménnyel.¹⁹

5. számú táblázat. $A \Xi^{++c}$ barion tömegspektrumai

n	Elméleti adatok						Kísérleti adatok
	$^4S_{\frac{3}{2}}$	$^2S_{\frac{1}{2}}$	$^4S_{\frac{3}{2}} - ^2S_{\frac{1}{2}}$	$^4P_{\frac{5}{2}}$	$^2P_{\frac{3}{2}}$	$^4P_{\frac{5}{2}} - ^2P_{\frac{3}{2}}$	$^4S_{\frac{3}{2}}$
	(MeV)	(MeV)	(MeV)	(MeV)	(MeV)	(MeV)	(MeV)
1	3513	1745	1768				3512
2	4732	2416	2316	5604	2881	2723	

A 6. táblázatban a Ξ^{++c} barion tömegspektrumai vannak kiszámítva, amely két c-kvarkból és egy d-kvarkból áll. Itt is megfigyelhető, hogy az általunk használt modell pontos eredményeket ad.

6. számú táblázat. $A \Xi^{++c}$ barion tömegspektrumai

n	Elméleti adatok						Kísérleti adatok
	$^4S_{\frac{3}{2}}$	$^2S_{\frac{1}{2}}$	$^4S_{\frac{3}{2}} - ^2S_{\frac{1}{2}}$	$^4P_{\frac{5}{2}}$	$^2P_{\frac{3}{2}}$	$^4P_{\frac{5}{2}} - ^2P_{\frac{3}{2}}$	$^4S_{\frac{3}{2}}$
	(MeV)	(MeV)	(MeV)	(MeV)	(MeV)	(MeV)	(MeV)
1	3512	1744	1768				3518
2	4730	2415	2315	5603	2879	2724	

¹⁹ Claude Amsler: *Review of Particle Physics*. Particle Data Group, 2008, i. m., 1–5.

A 7. táblázatban a „double charmed Omega” bariont vizsgáltuk, amely két c-kvarkból és egy s-kvarkból áll. Itt szintén kiszámítottuk a spin-spin hasadást. A kapott eredmény pedig elég jó pontossággal egyezik más kutatók eredményeivel.²⁰

7. sz. táblázat. A Ω_{cc} barion tömegspektruma

n	Elméleti adatok						Más kutatók adatai
	${}^4S_{\frac{3}{2}}$ (MeV)	${}^2S_{\frac{1}{2}}$ (MeV)	${}^4S_{\frac{3}{2}} - {}^2S_{\frac{1}{2}}$ (MeV)	${}^4P_{\frac{5}{2}}$ (MeV)	${}^2P_{\frac{3}{2}}$ (MeV)	${}^4P_{\frac{5}{2}} - {}^2P_{\frac{3}{2}}$ (MeV)	${}^4S_{\frac{3}{2}}$ (MeV)
1	3441	1695	1746				3739
2	4650	2356	2294	5518	3629	1889	

A 8. és 9. táblázatokban kiszámítottuk a „double bottom Xi” barion tömegspektrumait, amely két b- és egy u-kvarkból áll, valamint, amelyik két b- és egy d-kvarkból. Mivel itt nincsenek kísérleti adatok, nem tudtuk összehasonlítani eredményeinket velük, azonban az előzőek alapján bizakodhatunk, hogy az általunk kidolgozott modell itt is jó eredményeket fog adni.

8. sz. táblázat. A Ξ_{bb} barion tömegspektruma

n	Elméleti adatok					
	${}^4S_{\frac{3}{2}}$ (MeV)	${}^2S_{\frac{1}{2}}$ (MeV)	${}^4S_{\frac{3}{2}} - {}^2S_{\frac{1}{2}}$ (MeV)	${}^4P_{\frac{5}{2}}$ (MeV)	${}^2P_{\frac{3}{2}}$ (MeV)	${}^4P_{\frac{5}{2}} - {}^2P_{\frac{3}{2}}$ (MeV)
1	1510	625	885			
2	2238	934	1304	2808	1168	1640

²⁰ Marek Karliner – Shmuel Nussinov: *The doubly heavies: and tetraquarks and QQq barions*, 2013, i. m., 153.

9.sz. táblázat. $A \Xi$ -bb barion tömegspektrumai

n	Elméleti adatok					
	${}^4S_{\frac{3}{2}}$	${}^2S_{\frac{1}{2}}$	${}^4S_{\frac{3}{2}} - {}^2S_{\frac{1}{2}}$	${}^4P_{\frac{5}{2}}$	${}^2P_{\frac{3}{2}}$	${}^4P_{\frac{5}{2}} - {}^2P_{\frac{3}{2}}$
	(MeV)	(MeV)	(MeV)	(MeV)	(MeV)	(MeV)
1	1509	624	885			
2	2237	933	1304	2807	1167	1640

Összefoglalás

Az elemi részecskék vizsgálata a mai tudományos világ egyik fontos kihívása közé tartozik. Hisz ahhoz, hogy ezeket a részecskéket vizsgáljuk, újabb és újabb modelleket és megközelítéseket kell kidolgozni. Úgy gondolom, hogy kitűzött célunkat sikeresen megvalósítottuk, hisz sikerült kidolgozni egy olyan kvazirelativisztikus modellt, melynek a segítségével ki tudtuk számítani néhány félnehéz barion tömegspektrumát és spin-spin hasadását. Mint azt láthatjuk a táblázatokból, a kapott eredmények nagyon jó pontossággal egyeznek a kísérleti adatokkal, vagy más kutatók által kidolgozott modell eredményeivel. Az általunk bemutatott megközelítésnek egyik legnagyobb előnye, hogy a spin-spin és spin-orbitális kölcsönhatások már a legelejétől fogva be voltak építve az egyenleteinkbe, így semmilyen új paraméter bevezetésére nem volt szükség.

Mivel most olyan barionokat vizsgáltunk, amely két nehéz és egy könnyű kvarkból állnak, ezért fontosnak tartom az elmélet kibővítését, hogy a továbbiakban bármilyen barion tömegspektrumát is le tudjuk írni, függetlenül attól, milyen kvarkokból áll.

A részecskefizika nemcsak az elemi részecskék leírásáról szól, hanem ezen elemi részecskék között ható erők vizsgálatáról is. Ezért további céljaim közé tartozik egy olyan relativisztikus modell kidolgozása, amely alkalmas arra, hogy leírjuk a kvarkok közötti kölcsönhatás hordozóit: a gluonokat és a hibrid részecskéket.

Irodalom

- Armin Wachter – Henning Hoerber: *Repetitorium Theoretische Physik*. Berlin, Springer, 1998. 538 S.
- Claude Amsler: *Review of Particle Physics. Particle Data Group*. In: Physics Letter B. 2008, 667. 1–5.
- Claude Semay – Fabien Buissereet – Florian Stancu: *Charm and bottom baryons masses in the combined $1/N_c$ and $1/m_Q$ expansion versus the quark model*. In: Phys. Rev., D. 2008, 78. 076003.
- David Alba – Horace Crater – Luca Susanna: *Hamiltonian Relativistic Two-Body Problem: Center of Mass and Orbit Reconstruction*. In: J. Phys. A: Math. Theor. 2007, 40. 9585.
- Давидов Олександр Сергійович: *Квантовая механика*. Москва, Наука, 1973. 704 с.
- Eyvind Wichmann – Ferdinand Cap – Charles Kittel: *Quantenphysik*. Braunschweig, Vieweg, 1985. 265 S.
- Horace Crater – Cheuk-Yin Wong: *Magnetic states at short distances*. In: Phys. Rev., D. 2012, 85. 116005.
- Horace Crater – Jin-Hee Yoon – Cheuk-Yin Wong: *Singularity Structures in Coulomb-Type Potentials in Two Body Dirac Equations of Constraint Dynamics*. In: Phys. Rev. D. 2009, 79. 034011.
- Horváth Árpád: *Lássuk a részecskéket*. In: Fizikai szemle. 2005, 8. 261.
- Joseph P. Day – Zoltán Papp: *Treatment of broken symmetry in the Faddeev approach to the strange baryon spectra*. In: Phys. Rev. D. 2012, 85. 114042.
- Joshua Franklin Whitney – Horace Crater: *Baryon Spectrum Analysis using Dirac's Covariant Constraint Dynamics*. Phys. Rev., D. 2014, 89. 014023.
- Jörn Bleck-Neuhaus: *Elementare Teilchen. Bd. 2: Von den Atomen über das Standard-Modell bis zum Higgs-Boson*. Berlin, Springer, 2010. 750 S.
- Киселев Владимир – Лиходед Александр: *Барионы с двумя тяжелыми кварками*. In: Успехи физических наук. 2002, 172/5. 497–550.
- Marek Karliner – Shmuel Nussinov: *The doubly heavies: and tetraquarks and QQq baryons*. In: Journal of High Energy Physics. 2013, 1307. 153.
- Рубіш Василь – Лазур Володимир – М. Меліка: *Метод ВКБ і релятивістичні потенціальні моделі*. In: Вісник Львів. УН-ТУ. 2003, 36. 67–76.
- Шпеник Олександр – Фекете Юрій – Кіс Ярослав: *Застосування теорії потенціальних моделей до розрахунків спектру мас глюболів*. In: Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Фізика. 2001, 9. 144–149.
- Шпеник Олександр – М. Меліка: *Електромагнітна різниця мас мезонів*. In: Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Фізика. 2001, 9. 150–154.
- Tursunov, E. M.: *Spectrum of the excited N^* and Δ^* baryons in a relativistic chiral quark model*. In: Phys. Rev. D. 2012, 90. 074015.

Spin-spin interactions of baryons

In this work a relativistic approach was designed to describe the mass spectra of baryons and spin-spin interactions using the Todorov-Bogolyubov equation. We obtained the two body semirelativistic equations to calculate the mass spectra and spin-spin interactions of baryons. The results are compared with experimental data.

Keywords: quark, meson, baryon, relativistic model, mass spectrum

SIMON LEVENTE

Erdős–Rényi hipergráfok fokszámfüggvényeinek fraktálvizsgálata

Jelen tanulmányban a hipergráfok tulajdonságait vizsgáljuk fraktál interpolációs függvények segítségével. Hipergráfok esetén rámutatunk a fraktáldimenzió-vizsgálatok eszközeként használt doboz-lefedési algoritmusok korlátaira, majd bevezetünk egy új lehetőséget a hipergráfok fokszámfüggvényeinek fraktálelemzésére. Erdős Pál és Rényi Alfréd gráfmodelljét kiterjesztjük a hipergráfokra, majd ezen hipergráfok numerikus vizsgálatainak eredményeit ismertetjük.

Kulcsszavak: Erdős–Rényi modell, fokszámok, fraktálok, fraktál interpolációs függvények, hipergráfok

Bevezetés

Jelen tanulmányban hipergráfokra terjesztjük ki a szakirodalomban gráfokra gyakran alkalmazott fraktálvizsgálatokat, melyeknek célja topológiailag elkülöníteni a más-más típusú gráfstruktúrákat (Song és mtsai, 2007).

A $G = (V, E)$ párt gráfnak nevezzük, ahol $V = \{v_1, v_2, \dots, v_n\}$ a csúcspontok halmaza, $E \subseteq V \times V$ az élek halmaza, $n = |V|$ pedig a csúcspontok száma. A fraktálvizsgálatok kiterjesztését hipergráfokra végezzük, ekképpen megengedjük, hogy az éleket – amelyeket a továbbiakban hiperéleknek nevezünk – tetszőleges számú csúcspont alkosson, azaz $E \subseteq V^k$, $k = 1, 2, \dots, n$.

1. ábra: A Lucia címkéje



: <http://www.tiffans.hu/upload/pics/borok2/9.jpg> (2015-03-23)

A hipergráfok vizsgálatának indokoltsága talán leginkább a borászaton keresztül érzékeltethető: a villányi Tiffán pincészet 2009-es összetevői Merlot, Cabernet Franc és Cabernet Sauvignon. Amennyiben a gráfunk csúcspontjai a szőlőfajták akkor ez azt jelenti, hogy egy három csúcspontból álló hiperélünk van a Tiffán-féle Lucia gráfban,

nem pedig három élünk, amelyek a szőlőfajták csúcspontjait kötik össze páronként. Intuítívan is érezhető, hogy nem ugyanazt az élményt nyújtja három pohár Tiffán Lucia elfogyasztása, mint egy-egy pohár páronkénti keveréke a három szőlőfajtának.¹

A fraktálvizsgálatokat megközelíthetjük úgy, hogy különböző algoritmusokkal ábrázoljuk a gráfokat és a reprezentációk Hausdorff-dimenzióját közelítjük doboz-dimenzióval. Mivel már egy csúcspontból álló teljes gráf esetén sem létezik egyértelműen jó reprezentáció a síkban, ezért több ábrázolóalgoritmus is vizsgálható. Ezen megközelítés hátránya, hogy tetszőleges gráf esetén a fraktáldimenzió értéke eltér különböző ábrázolási algoritmusok esetén (Simon 2014). Az ekképpen végzett fraktálvizsgálatok a társadalmi hálózatokat modellező Barabási-Albert gráfok Fruchterman-Reingold algoritmussal való ábrázolása mellett érvelnek. A Fruchterman-Reingold gráfrepresentációs algoritmus gráfokra értelmezett, így ezen vizsgálatok nehezen kiterjeszthetőek hipergráfokra.

Song, Gallos, Havlin és Makse tanulmánya a gráfábrázolási algoritmusoktól függetlenül határozza meg a fraktáldimenziót (Song és mtsai, 2007) úgy, hogy a gráfszínezési problémára vezeti vissza az értelmezést. Habár ismeretes, hogy a gráfszínezési feladat nem megoldható polinomiális időben, a tanulmány egy mohó színezési algoritmust javasol, amelynek segítségével a továbbiakban meghatározza tetszőleges gráf fraktáldimenzióját.

Jelen dolgozatban Barnsley-féle fraktál interpolációs függvények segítségével hipergráfokra terjesszük ki a vizsgálatokat. Hipergráfok esetén is értelmezzük az Erdős-Rényi modellt, majd ezek fokszámfüggvényeire illesztünk interpolációs függvényeket. Az így kapott fokszámfüggvények Hausdorff-dimenzióját doboz-dimenzióval közelítjük numerikusan.

Gráfok és hipergráfok

A tanulmányban irányítatlan és súlyozatlan gráfokat vizsgálunk. Ekképpen gráfok esetén az élekre rendezetlen párokként tekintünk, azaz ha kapcsolat az x csúcspontból az y -ba, akkor automatikusan létezik y -ból az x -be is. Hasonló hipergráfok esetén: amennyiben létezik az $(x_1, x_2, \dots, x_k), k \leq n, k \in \mathbb{N}$ hiperél, akkor biztosan létezik ennek összes permutációja is hipeélként. Mind az éleket, mind a hiperéleket egyenértékűeknek tekintjük a vizsgálatok során, azaz súlyozatlan gráfokkal dolgozunk.

Egy súlyozatlan gráf csúcspontján a rá illeszkedő élék számát, egy hipergráf esetén pedig a csúcspontra illeszkedő hiperélek számát értjük. Fokszámfüggvénynek pedig azt a megfeleltetést nevezzük, amely mindegy rögzített csúcspontra megadja, hogy az hány darab éllel illetve hiperéllel rendelkezik.

1 A Lucia adatai Tiffáns Borászat honlapján: <http://www.tiffans.hu/borok/lucia> (2015-03-23)

Fraktálvizsgálatok doboz-lefedési algoritmusok segítségével

A doboz-lefedési algoritmusok segítségével úgy vizsgálhatjuk meg gráfok fraktálméretét, hogy a gráfokra kapott dimenzióértékek függetlenek a gráfábrázolástól. A gráflefedési algoritmusok célja a lehető legkevesebb számú rögzített méretű dobozok helyezni a csúcspontokat. Két csúcspont egy rögzített l_B méretű dobozba kerülhet, ha létezik közöttük legfeljebb $l_B - 1$ hosszúságú út. Adott dobozba kerülő csúcspontok mindegyikére kell teljesüljön, hogy bármelyik másik ugyanazon dobozban található csúcsponttal kell létezzen legfeljebb $l_B - 1$ hosszúságú út.

Továbbá jelölje N_B egy rögzített gráf lefedéséhez szükséges számát az l_B függvényében, melynek értékét $l_B = 1$ értéktől az $l_B \leq l_B^{\max}$ értékig vizsgáljuk, ahol az l_B^{\max} a gráf átmérője plusz egy. Egyértelmű, hogy bármely gráf esetén, ha $l_B = 1$ akkor minden n darab doboz szükséges a lefedéshez, és ha $l_B = l_B^{\max}$, akkor egyetlen dobozzal lefedhető a gráf.

Song és munkatársainak tanulmánya a gráfszínezési problémára vezeti vissza a doboz-lefedést. Egy tetszőleges gráf kiszínezéséhez szükséges színek minimális számának meghatározása polinomiális időben nem megoldható,² ezért a tanulmány egy polinomiális mohó gráfszínezési algoritmust javasol a csúcspontok színeinek meghatározására.

A mohó színezési algoritmus adott G gráf esetén gráfkonverzió által szerkeszti meg a G' gráfot, amelyet az alábbi mohó algoritmus lépései alapján színez ki:

- 0. lépés. A G csúcspontjait egy véletlen sorrendbe helyezi az algoritmus.
- 1. lépés. A G' csúcspontjai legyenek a G csúcspontjai. Rögzített l_B dobozméret esetén két csúcspont között akkor húzunk élet, ha a közöttük lévő minimális távolság (a dolgozat ezt a Dijkstra-algoritmussal határozza meg³) nagyobb vagy egyenlő, mint l_B .
- 2. lépés. A G' gráf pontjait kiszínezésére az alábbi mohó gráfszínezést javasolja a tanulmány:
 - o az algoritmus megszámozza a G' csúcspontjait és a színeket,
 - o a csúcspontokat sorra kiszínezi azon legkisebb indexű színnel, amellyel még nincs a csúcspont szomszédja kiszínezve.
- 3. lépés. Legyen az eképpen használt színek száma N_B , amely az l_B rögzített értéke mellett megadja a lefedéshez szükséges dobozok számát.

A doboz-lefedési algoritmussal közel egyenértékű eredményeket kapunk a Compact-Box-Burning algoritmus alkalmazása esetén is.⁴

2 Vö. Frank András: *Gráfelmélet*, 2014, i. m., 6.

3 Vö. Frank András: *Operációkutatás*, 2013, i. m., 13.

4 Vö. Song, Chaoming – Gallos, Lazaros K. – Havlin, Shlomo – Makse, Hernan A.: *How to calculate the fractal dimension...*, 2007. i. m.

A 2. ábrán egy példa esetén mutatjuk be a mohó színezési algoritmus lépéseit.

Song és munkatásai alapján tetszőleges adott gráf, az l_B és az N_B adatokra esetén, amennyiben az N_B a minimális érték, akkor a gráf d_B dimenzióértékére teljesül, hogy

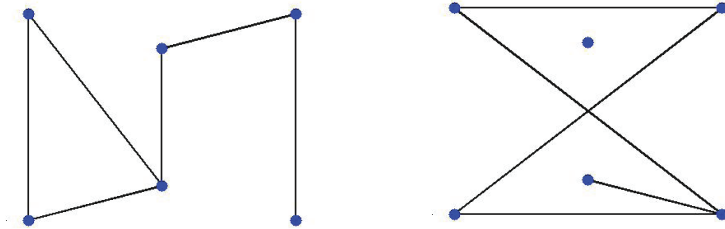
$$N_B \square l_B^{-d_B},$$

azaz

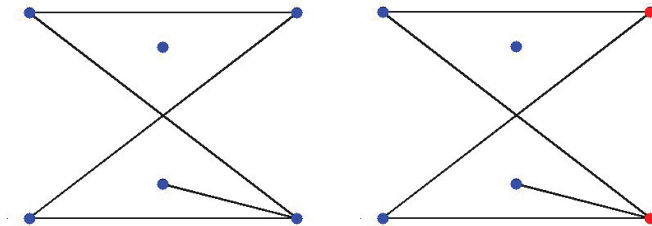
$$d_B \square \frac{\log N_B}{\log \frac{1}{l_B}}$$

A fraktáldimenzió értékének közelítés során az $l_B = 1$ -től az $l_B = l_B^{\max}$ értékig sorra rögzítjük l_B értékét, és esetenként kiszámoljuk az N_B -t. Az így kapott $\log \frac{1}{l_B}$ és $\log N_B$ adatokra legkisebb négyzetek módszerével egy egyenest illesztünk, amelynek irányítónyvezőjének tangensét az adott fraktál alakzat dimenziójaként értelmezzük.⁵

2. ábra: A mohó színezési algoritmus lépései egy rögzített gráf esetén az $l_B = 3$ esetben

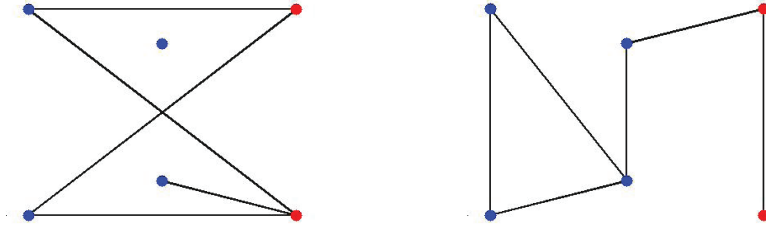


1. lépés: A G' segédgráf megszerkesztése G gráf alapján.



2. lépés: A G' segédgráf segédgráf kiszínezése.

5 Vö. Falconner, Kenneth: *Fractal Geometry...*, i. m., 39–58.



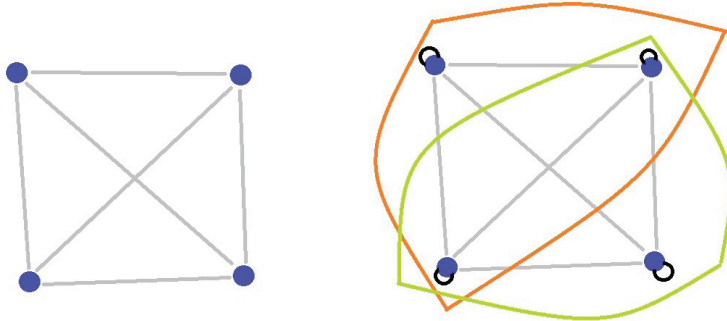
3. lépés: A színezés alkalmazása az eredeti G gráfra.

Mivel a mohó algoritmus véletlen sorrendben fedi le csúcspontokat, ezért Song és munkatársai a csúcspontok 10000 véletlen sorrend minimumértékével számolnak az l_B különböző értékei esetén.

Például a 4 csúcspontból álló teljes gráf esetén két l_B és N_B értékpár alapján számoljuk a fraktáldimenziót, amelynek értéke 2 lesz.

Ha kibővítjük a 4 csúcspontból álló teljes gráfok két 3 csúcspontból álló hiperéllel, akkor ugyanazt a dimenzióértéket kapjuk a mohó színezési algoritmussal számolva.

3. ábra: Négy csúcspontból álló teljes gráf és a bővített hipergráf



Jelen tanulmány célja azon ellenmondás feloldása, hogy különböző hipergráfokra ugyanazt a dimenzióértéket kapjuk a mohó színezési algoritmust használva. Ekképpen, ahogyan a következő fejezetben bevezetjük, a hipergráfok fokszámfüggvényeire helyezett Barnsley-féle fraktál interpoláció függvények Hausdorff-dimenzióját közelítjük.

Fraktálvizsgálatok kiterjesztése hipergráfokra

A hipergráfok fraktálvizsgálatát Barnsley-féle interpolációs függvények segítségével végezzük el úgy, hogy a fokszámfüggvényekre interpolációs függvényeket helyezünk és azok Hausdorff-dimenzióját közelítjük.

Mandelbrot 1967-ben irányította a figyelmet néhány szabálytalan és töredezett geometriai alakzatra, amelyeket később fraktáloknak nevezett el. Mandelbrot azokat a halmazokat nevezte fraktáloknak, amelyek Hausdorff-dimenziójának értéke nem egész szám.

Mivel a fokszámfüggvényekre helyezett fraktál interpoláció függvények által \square^2 -beli alakzatokat kapunk, így a további, Hausdorff-dimenzióra és doboz-dimenzióra vonatkozó, értelmezéseket az euklideszi térben közöljük.

A d euklideszi metrika, az $X \subset \square^2$ illetve $A \subset X$ és $r > 0$ esetén az A környezete

$$A_r := \{y \mid d(x, y) < r : \forall x \in A\}.$$

Legyen $C(X)$ az X nemüres, kompakt részhalmazainak sokasága. A $C(X)$ Hausdorff-metrikája a következő:

$$h(A, B) := \inf \{r : A \subseteq B_r \text{ és } B \subseteq A_r\}.$$

Legyen az F az X egy részhalmaza, ekkor

$$\text{diam} F := \sup \{d(x, y) : x, y \in F\}$$

az F halmaz átmérőjét jelöli. Az A halmaz $\{F_1, F_2, \dots\}$ lefedése r -lefedés, ha $\text{diam} F_i < r$ minden i -re, ahol $i=1, 2, \dots$. Tetszőleges $r > 0$ és $s > 0$ valós számra legyen

$$H_r^s(A) := \inf \sum_{i=1}^{\infty} (\text{diam} F_i)^s,$$

ahol az infimum az A halmaz összes r -lefedésére értelmezett.

Ha $r_1 > r_2$ akkor $H_{r_1}^s(A) \leq H_{r_2}^s(A)$ hiszen A minden r_2 -lefedése r_1 -lefedés is. Tehát létezik:

$$H^s(A) = \lim_{r \rightarrow 0} H_r^s(A),$$

ahol $H^s(A)$ az A halmaz s -dimenziós Hausdorff-mértéke.

Igazolhatjuk – például Soós (2008) alapján –, hogy egyértelműen létezik olyan $s_0 \in [0, +\infty]$, hogy ha $t < s_0$, akkor $H^t(A) = 0$ illetve $t > s_0$, akkor $H^t(A) = +\infty$.

A $s_0 \in [0, +\infty]$ az A halmaz Hausdorff-dimenziója, értéke lehet: nulla, pozitív illetve végtelen is.

A lefedési illetve az induktív dimenziók fogalmai alapján ismeretes, hogy \square^2 -beli alakzatok Hausdorff-dimenziója kisebb vagy egyenlő, mint 2. A Hausdorff-dimenzió számítógépes közelítésének egyik legjobb és legismertebb eszközét, a doboz-dimenzió fogalmát használjuk a hipergráfok fokszámfüggvényeinek fraktálvizsgálata során.

Legyen F a sík tetszőleges, korlátos részhalmaza. Tekintsük az s oldalhosszúságú négyzeteket:

$$[m_1s, (m_1+1)s] \times [m_2s, (m_2+1)s], \text{ ahol } m_1, m_2 \in \mathbb{N}.$$

Jelölje az $N_s(F)$ ezek közül azon négyzetek számát, amelyeknek van közös pontjuk az F halmazzal. Ekkor

$$\overline{\dim}_B F := \lim_{s \rightarrow 0} \frac{\log N_s(F)}{\log(1/s)}$$

az F halmaz doboz-dimenziója. Falconer (2003) alapján \mathbb{R}^2 -ben, amennyiben a vizsgált korlátos részhalmazon értelmezhető véges mérték, akkor a $\overline{\dim}_B F$ doboz-dimenzió közelíti a Hausdorff-dimenziót. Jelen dolgozat vizsgálatai során az euklideszi értelemben vett átmérő mérték, ezért a doboz-dimenzió közelíti a Hausdorff-dimenziót. Így a közelítés során egyre csökkentjük a négyzetek s oldalhossza, amely esetenként határozza meg az N_s értékét. A $(\log(1/s), \log N_s)$ pontokra legkisebb négyzetek módszerével illesztett egyenes irányítványozójának tangensét a Hausdorff-dimenzió közelített értékeként értelmezzük.

A hipergráfok fokszámfüggvényeire fraktál interpolációs függvényeket helyezünk, amelyeket Micheal Barnsley értelmezései⁶ alapján vezetünk be.

1986-ban Barnsley a fraktálfüggvények egy iterált függvényrendszerek által generált osztályát vezette be, melyek segítségével rögzített adathalmazra illeszkedő interpolációs fraktálfüggvényeket szerkeszthetünk.

Legyen $[a, b] \subseteq \mathbb{R}$ nemüres valós intervallum, $1 < N$ természetes szám és legyen $X := [a, b] \times \mathbb{R}$ és $Y := \{ (x_i, y_i) \in X \mid a = x_0 < x_1 < x_2 < \dots < x_N = b \}$ a rögzített pontok halmaza. Továbbá, legyenek $\lambda_i \in (-1, 1)$ skálázási faktorok, ahol i megy 1-től N -ig.

A Barnsley által fraktál interpolációs függvényeknek nevezett f_i függvények alakja a következő:

$$f_i \begin{pmatrix} x \\ y \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_i & 0 \\ c_i & \lambda_i \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x \\ y \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \alpha_i \\ \beta_i \end{pmatrix}, i = 1, \dots, N,$$

ahol

$$a_i := \frac{x_i - x_{i-1}}{b - a}, c_i := \frac{y_i - y_{i-1} - \lambda_i(y_N - y_0)}{b - a},$$

$$\alpha_i := \frac{bx_{i-1} - ax_i}{b - a}, \beta_i := \frac{by_{i-1} - ay_i - \lambda_i(y_0 - y_N)}{b - a}.$$

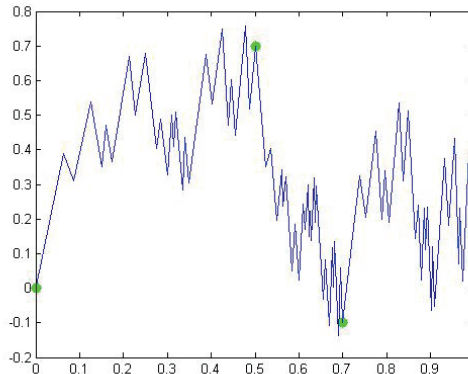
6 Vö. Massopust, Peter: *Interpolation and Approximation...*, 2010, i.m. 184–189.

Ezen f_i függvényeket helyezzük a hipergráfok fokszámfüggvényeire úgy, hogy az λ_i értékeit egyenletes eloszlás szerint generáljuk. Az így kapott ábrák Hausdorff-dimenziójának értékét a doboz-dimenzió módszere segítségével közelítjük úgy, hogy közben növeljük az iterációk számát.

Például a 4. ábrán a $[(0,0), (0.5, 0.7), (0.7, -0.1), (1,0.3)]$ rögzített pontokra és a értékekre a harmadik iterációra generált fraktál interpolációs függvény található. Az ábrán zöld pontokkal emeltük ki a rögzített pontokat, míg a generált Barnsley-féle függvényt késsel jelöltük.

A doboz-dimenzió közelítés során a négyzetrács felosztásának alsó határát 1-re felső határát pedig 1024-re állítjuk, azaz először 1×1 -es, míg végül 1024×1024 -es méretű négyzetrácsot helyezünk az ábrákra. Így a példa függvényábrázolás közelített Hausdorff-dimenziójának értéke 1.02.

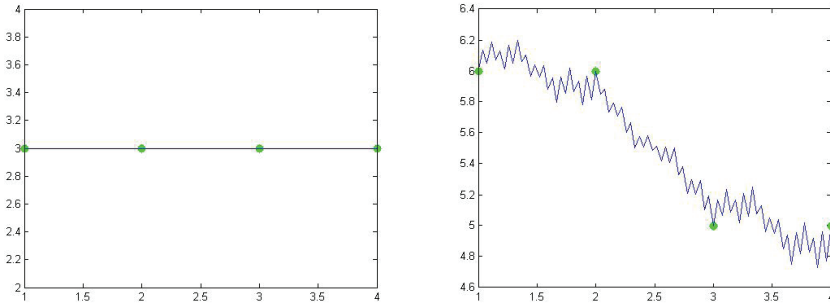
4.ábra: A rögzített $[(0,0), (0.5, 0.7), (0.7, -0.1), (1,0.3)]$ pontokra és a $\lambda_1 = 0.6, \lambda_2 = -0.5, \lambda_3 = 0.75$ értékekre generált fraktál interpolációs függvény harmadik iterációja



Jelen dolgozatban hipergráfok fokszámfüggvényeire helyezzük a Barnsley-féle fraktál interpolációs függvényeket, majd a függvényábrázolásokra alkalmazzuk a doboz-dimenzió közelítésének algoritmusát.

Amennyiben, a 3. ábrán található két példa esetén helyezünk interpolációs függvény a gráfok fokszámfüggvényeire és rögzítjük a $\lambda_1 = 0.6, \lambda_2 = -0.5, \lambda_3 = 0.75$ értéket, akkor az 5. ábrán látható függvényképek fraktáldimenzióját kell közelítsük a továbbiakban.

5. ábra: A négy csúcspontból álló teljes gráf és ezen gráfból két csúcspontból álló hiperél általi bővítéssel szerkesztett hipergráf fokszámfüggvényeire illesztett fraktál interpolációs függvényeinek harmadik iterációi, amikor $\lambda_1 = 0.6, \lambda_2 = -0.5, \lambda_3 = 0.75$.



A fraktál interpolációs függvények Hausdorff-dimenzióinak közelített értékei 1 illetve 0.98 lesznek az interpolációs függvények második iterációjára, viszont a harmadik iteráció közelített dimenzióértékek 1 illetve 1.11 lesznek.

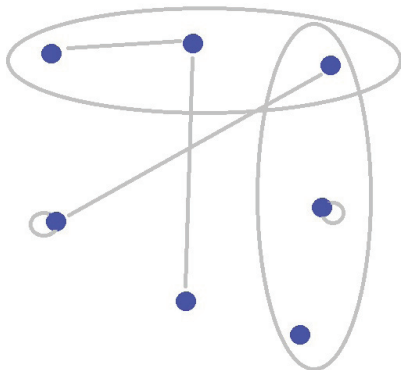
Ekképpen a Barnsley-féle fraktál interpolációs függvények segítségével feloldottuk a doboz-lefedési algoritmusok használata során észlelt ellentétet, mely szerint a két különböző példa hipergráfra ugyanazt a dimenzióértéket kapjuk.

Erdős–Rényi d -hipergráfok

A tanulmányban véletlen hipergráfok esetén közöljük a bevezetett fraktálvizsgálati megközelítés numerikus eredményeit, ehhez jelen tanulmányrészben Erdős Pál és Rényi Alfréd modelljét kiterjesztjük hipergráfokra.

Az 1959-ben bevezetett gráfmodell esetén mindegyik kettő csúcspont közötti él egymástól függetlenül létezik, előre rögzített p valószínűséggel.

A kiterjesztéshez nevezzük a $G=(V,E)$ párt Erdős–Rényi d -hipergráfnak, ahol az $e \in E$ hiperélekre teljesül, hogy legfeljebb d darab csúcspont alkotja őket, azaz formálisan $E \subseteq V^d$. Ugyanakkor megjegyezzük, hogy $d \leq n$ ahol $n = |V|$. Például, a 6. ábrán található Erdős–Rényi 3-hipergráf 7 csúcsponttal rendelkezik, ahol a hiperélek egymástól függetlenül, 0.1 valószínűséggel léteznek az értelmezésnek megfelelően egy, kettő vagy három csúcspont alkothat egy hiperéleket.

6. ábra: Erdős–Rényi 3-hipergráf $n=7$ és $p=0.1$ paraméterekkel

Megengedjük hurokélek létezését is, hiszen ez nem befolyásolja a doboz-lefedési algoritmusok eredményét Erdős–Rényi 2-hipergráfok esetén, viszont módosítják a csúcspontok fokszámait. Továbbá, a d értékét a G hipergráf dimenziójának nevezzük.

Erdős–Rényi hipergráfok fokszámfüggvényeinek számítógépes fraktálvizsgálata

Jelen tanulmányrészben először partikuláris hipergráfok fraktálvizsgálataira vonatkozó eredményeket ismertetünk, majd Erdős–Rényi hipergráfokat vizsgálunk a fokszámfüggvényekre illesztett fraktál interpolációs függvények Hausdorff-dimenzióértékeinek közelítése által. Végül, de nem utolsó sorban a véletlen hipergráfok dimenzióértékeit a gráf és közelítési algoritmus paramétereinek függvényében vizsgáljuk.

A numerikus közelítések során a négyzetrácsot felosztásának határát először 1×1 -esre, míg végül 1024×1024 -esre állítjuk és $i \times i$ méretű négyzetrács esetén meghatározzuk a metszett négyzetek számát, ahol $i=1, \dots, 1024$.

Amennyiben Barnsley-féle interpoláció függvényeket helyezünk hipergráfok fokszámfüggvényeire, akkor bármennyi csúcsponttal rendelkező üres gráf Hausdorff-dimenziójának értéke 1 lesz, hiszen egyik csúcspontja sem rendelkezik hiperélekkel és így egy szakaszt nyerünk az interpoláció által.

Ugyanez teljesül teljes Erdős–Rényi d -hipergráfok esetén is: amennyiben t egy Erdős–Rényi d -hipergráf esetén az összes legfeljebb d darab csúcspont által alkotott

hiperél létezik, akkor mindegyik csúcspont fokszáma egyenlő, $\sum_{k=1}^d \binom{n-1}{k-1}$ lesz, ahol

n a csúcspontok száma. Ekkor is, az üres hipergráfok esetéhez hasonlóan, egy szakasz lesz a kapott fraktál interpolációs függvény, melynek Hausdorff-dimenziója szintén 1.

Amennyiben egy 10 csúcspontból álló teljes Erdős–Rényi 2-hipergráfhoz, hozzáadjuk, az 1-es, a 2-es és a 3-assal sorszámozott csúcspontokból álló hiperélet, akkor a numerikus közelített dimenzióérték 1,1956 lesz. Ekképpen látható, hogy már a hipergráfok fokszámfüggvényeire helyezett fraktál interpolációs függvények vizsgálata elegendő, hogy feloldjuk a doboz-lefedési algoritmusok alkalmazása során észlelt legfőbb ellenmondást.

Véletlen hipergráfok esetén ugyanazon rögzített paraméterekkel rendelkező Erdős–Rényi d -hipergráfok esetén több egyedi esetet vizsgálunk és így a paraméterkombinációk által meghatározott hipergráfok modelljeit az átlaggal (azaz az $E(X)$ -szel jelölt várható értékkel) és a tapasztalati korrigált szórással (amelyet $D(X)$ -szel jelölünk) jellemzünk, ahol az X az aktuálisan vizsgált függvényreprezentáció.

A véletlen hipergráfmodell fraktálvizsgálatait az interpoláció iterációs számának, a csúcspontok számának, a valószínűségi paraméter illetve a hipergráfok d dimenzióértékének kontextusában végezzük el.

Az 1. táblázat tapasztalati korrigált szórásértékei alapján feltételezhetjük, hogy a Barnsley-féle függvények segítségével hipergráfokra számolt dimenzióértékek is függetlenek az egyedi gráfpéldányoktól és csak a gráfok generálására és a interpolációra vonatkozó paramétereiktől függ.

Mivel a különböző iterációs számokra mért értékek közötti különbség egyre csökkenése – azaz kisebb a különbség az második és a harmadik iterációra számolt értékek között, mint a harmadik és a negyedik iteráció közötti – alapján kijelenthetjük, hogy az iterációs szám növelésével közelítjük a fokszámfüggvényekre helyezett fraktál interpolációs függvények Hausdorff-dimenzióját.

1. táblázat: Erdős–Rényi hipergráfok fraktálvizsgálatainak numerikus eredményei az interpoláció iterációs számának függvényében

Szimulációk száma	n	d	p	Iteráció-szám	$E(X)$	$D(X)$
50	10	2	0.1	1	1.0468	0.0245
50	10	2	0.1	2	1.3389	0.0347
50	10	2	0.1	3	1.4777	0.0558
10	10	2	0.1	4	1.5043	0.0273

A numerikus szimulációk számítási igényeiből fakadóan a továbbiakban 3-ra rögzítjük az iterációs szám értékét.

2. táblázat: Erdős–Rényi hipergráfok fraktálvizsgálatainak numerikus eredményei a csúcscsökkentés függvényében

Szimulációk száma	n	d	p	Iteráció-szám	$E(X)$	$D(X)$
50	5	2	0.1	3	1.0718	0.0779
50	10	2	0.1	3	1.4777	0.0558
50	25	2	0.1	3	1.5766	0.0287
20	50	2	0.1	3	1.5587	0.0342

A 2. táblázatban a hipergráfok csúcspontszámának függvényében közöljük a Erdős–Rényi hipergráfok dimenzióértékeit, a 3. táblázatban pedig a p valószínűségi paraméter függvényében vizsgáljuk az interpolációs függvények segítségével közelített dimenzióértékeket.

3. táblázat: Erdős–Rényi hipergráfok fraktálvizsgálatainak numerikus eredményei a p valószínűségi paraméter függvényében

Szimulációk száma	n	d	p	Iteráció-szám	$E(X)$	$D(X)$
50	10	2	0	3	1	-
50	10	2	0.1	3	1.4777	0.0558
50	10	2	0.2	3	1.5698	0.0237
50	10	2	0.5	3	1.4594	0.0050
50	10	2	1	3	1	-

Sem a csúcscsökkentés, sem a p valószínűségi paraméter szerinti vizsgálatok alapján nem következtethetünk egyszerű összefüggésekre a paraméterek és a dimenzióértékek között, viszont vizsgálataink feloldják azon doboz-lefedési algoritmusok által felvetett ellentétet, mely szerint különböző hipergráfok vizsgálatai során a numerikusan közelített Hausdorff-dimenzió értékek megegyezőek lesznek.

4. táblázat: Erdős–Rényi hipergráfok fraktálvizsgálatainak numerikus eredményei a hipergráfok d dimenziójának függvényében

Szimulációk száma	n	d	p	Iteráció-szám	$E(X)$	$D(X)$
50	10	1	0.1	3	1.3341	0.3005
50	10	2	0.1	3	1.4777	0.0558
50	10	5	0.1	3	1.6247	0.0363
50	10	10	0.1	3	1.5339	0.03947

Végül, de nem utolsó sorban, az Erdős–Rényi d -hipergráfok d dimenzióértékének változtatása során észlelt numerikus eredményeket közöljük.

A 4. táblázat adatai alapján kijelenthetjük, hogy a továbbiakban a hipergráfokra olyan fraktálvizsgálat bevezetése szükséges, amely érzékelteti ezen d dimenzióértéket. Ekképpen szükséges az Erdős–Rényi d -hipergráfok fraktál interpolációs felületekkel való vizsgálata, amelynek alkalmazásával arra törekszünk, hogy egy Erdős–Rényi d -hipergráf dimenzióértéke a $[d, d+1]$ intervallumba essen.

A dolgozatrész numerikus vizsgálatainak tapasztalati korrigált szórásértékei alapján kijelenthetjük, hogy az Erdős–Rényi d -hipergráf dimenzióértékei függetlenek az egyedi gráfpéldányoktól és így a véletlen gráfokat meghatározó paraméterektől, valamint a Barnsley-féle interpolációs algoritmus iterációs számától függnék.

Összegzés

Jelen tanulmány célja fraktálvizsgálatok kiterjesztése hipergráfokra. A doboz-lefedési algoritmusok alkalmazása során kapott paradox eredmények feloldásához a Barnsley-féle fraktál interpolációs függvények eszközén keresztül jutunk el, így feloldjuk azon ellenmondást, mely szerint doboz-lefedési algoritmusokkal való fraktálvizsgálatok során ugyanazon dimenzióértéket kapjuk eredményeként különböző hipergráfokra.

A hipergráfok értelmezését a mohó színezési doboz-lefedési algoritmus ismertetése követi a dolgozatban, majd a hipergráfok fraktálvizsgálatához szükséges Barnsley-féle interpolációs függvényeket vezetjük be.

A fraktál interpolációs függvények segítségével hipergráfok fokszámfüggvényeinek Hausdorff-dimenzióját közelítjük numerikusan a doboz-dimenzió módszerével, mely vizsgálatok segítségével feloldjuk a doboz-lefedési algoritmusok esetén észlelt paradox eredményeket.

Erdős Pál és Rényi Alfréd véletlen gráf modelljét kiterjesszük hipergráfokra, majd ezen valószínűségi hipergráfok fokszámfüggvényeinek numerikus fraktálvizsgálatait végezzük el A Barnsley-féle interpoláció függvények segítségével meghatározott dimenzióértékek további vizsgálatokra sarkallnak, felvetik annak szükségét, hogy a jövőben olyan fraktálértelmezést keressünk hipergráfokra, amely érzékelteti azok d dimenzióértékét.

Végül, de nem utolsó sorban, ismertetjük az Erdős–Rényi hipergráfok numerikus fraktálvizsgálatainak paraméterek szerinti eredményeit, amelyek az egyedi példányoktól való függetlensége mellett érvelnek.

Köszönetnyilvánítás

A szerző megköszöni dr. Soós Anna docensnek javaslatait és a tanulmány szövegének átolvasását. Jelen tanulmány elkészítése alatt a szerző a Collegium Talentum – A külföldi tehetségekért ösztöndíjprogram támogatásában részesült. A dolgozat megírásához anyagi támogatást biztosított a Humán erőforrás-fejlesztési operatív program 2007–2013 és az Európai Szociális Alap a „Minőség, a kiválóság, transznacionális mobilitás a doktori kutatásban” POSDRU/187/1.5/S/155383 projektből.

Irodalom

Erdős Pál – Rényi Alfréd: *On Random Graphs I*. In: *Publicationes Mathematicae*. 1959, 6. 290–297.

Falconner, Kenneth: *Fractal Geometry – Mathematical Foundations and Applications*. New York, John Wiley, 2003.

Frank András: *Gráfelmélet*. <http://www.cs.elte.hu/~frank/jegyzet/graf/graf.2014.pdf>, jegyzet, 2014. (2015-03-24)

Frank András: *Operációkutatás*. <http://www.cs.elte.hu/~frank/jegyzet/opkut/uu-lin.2013.pdf>, jegyzet, 2013. (2015-03-24)

Gilbert, Edgar: *Random Graphs*. In: *Annals of Mathematical Statistics*. 1959, 30. 1141–1144.

Mandelbrot, Benoit B.: *How long is the coast of Britain? Statistical self-similarity and fractional dimension*. In: *Science*, 1967. 156, 636–638.

Massopust, Peter: *Interpolation and Approximation with Splines and Fractals*. Oxford, Oxford University Press, 2010.

Song, Chaoming – Gallos, Lazaros K. – Havlin, Shlomo – Makse, Hernan A.: *How to calculate the fractal dimension of a complex network– the box covering algorithm*. In: *Journal of Statistical Mechanics*, P03006, 2007.

Graham, Ronald-Lewis – Grötschel, Martin – Lovász László (szerk.): *Handbook of combinatorics Volume I*. Amsterdam: Elsevier, 1995.

MATLAB szoftver. <http://www.mathworks.com/products/matlab/>. Mathworks, Utolsó frissítés: 2014-04-11.

Simon Levente: *A fraktáldimenzió érve valószínűségi hálózatok egy innovatív algoritmusmal való ábrázolása mellett*. In: Székely Tünde (szerk.): *Innováció és kreativitás a tudományban. Kolozsvár, Romániai Magyar Doktoranduszok és Fialat Kutatók Szövetsége*, 2014, 241–257.

Soós Anna: *A valószínűségszámítás elemei*. Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2001.

Soós, Anna: *Contraction Methods in Fractal Theory*. Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2002.

Soós Anna: *Sztochasztikus folyamatok és fraktálok*. Kolozsvár, Egyetemi jegyzet kézirat, 2008.

Szabó László Imre: *Ismerkedés a fraktálok matematikájával*. Szeged, Polygon könyvtár, 1997.

Fractal analysis of Erdős–Rényi hypergraphs' degree functions

In this paper we analyse hypergraphs using fractal interpolation functions. In the case of hypergraphs we show the limit of box-covering algorithm for fractal analysis of them; moreover, we introduce a new approach for the fractal analysis of graphs' degree functions. We extend the random graph model of Paul Erdős and Alfréd Rényi to hypergraphs and we approximate the fractal dimension of these hypergraphs numerically.

Keywords: degrees, Erdős–Rényi model, fractals, fractal interpolation functions, hypergraphs

KOVÁCS SÁRKÁNY HAJNALKA – KOVÁCS VILMOS

Kockázatkommunikáció a szerbiai élelmiszer-biztonság területén

Jelen munkánkban elemezzük a kockázatkommunikáció elméletét és a szerbiai jogi hátterét, valamint bemutatjuk a kockázatkommunikáció gyakorlati alkalmazását néhány élelmiszerrel kapcsolatos incidens példáján keresztül. Olyan javaslatokat fogalmazunk meg, amelyek elősegíthetik a szerbiai hatóságok élelmiszer-biztonsággal kapcsolatos kockázatkommunikációjának a hatékonyságát.

Kulcszavak: hatóság, kockázat-kommunikáció, élelmiszer-biztonság

Bevezetés

Szerbia az Európai Unióhoz történő integrációs törekvéseivel összhangban joganyagát folyamatosan közelíti az EU-s joganyaghoz. Ez nincs másképpen az élelmiszeripar területén sem. E folyamatban jelen van az a részterület is, amely a fogyasztókkal történő kommunikációt helyezi előtérbe. Ez egy olyan tevékenység, amely eddig nem szerepelt az élelmiszer-biztonsággal kapcsolatos szerbiai jogi szabályozásban, és amelynek az alkalmazására olyan mechanizmusokat kell a hatósági struktúrákban működtetni, amelyek eddig nem léteztek.

A kockázatkommunikáció

A kockázatkommunikáció, másképpen fogalmazva kockázat közlés, a kommunikáció-tudomány részterülete.¹ Maga a szó nehezen definiálható fogalom, hiszen az élelmiszer-biztonságra vonatkoztatható jelentése többféleképpen is definiálható. Jelen esetben elsődlegesen a lakosság olyan jellegű élelmiszer-biztonsággal kapcsolatos tájékoztatását értjük alatta, amelyek közvetve vagy közvetlenül fenyegethetik a fogyasztók életét vagy egészségét.

A 178/2002 EK rendelet értelmében a kockázatkommunikáció a kockázatelemzés folyamatában az információk és vélemények interaktív cseréje a veszélyekről és kockázatokról, a kockázatokkal összefüggő tényezőkkel és a kockázat megítélésével kapcsolatban a kockázatértékelők, a kockázatkezelők, a fogyasztók, az élelmiszer- és a takarmányipari vállalkozások, a tudósok és egyéb érdekelt felek között, többek között a kockázatértékelés eredményeinek értelmezéséről és a kockázatkezelési döntések okáról.²

1 Kasza Gyula: *Kockázatkommunikáció az élelmiszerbiztonság területén*, 2009, i. m., 37.

2 178/2002/EK Rendelet, i. m.

A Magyar Élelmiszer-biztonsági Hivatal megfogalmazásában az élelmiszer-biztonsággal kapcsolatos kockázatkommunikáció biztosítja a szükséges információáramlást és egyben a kapcsolatot is a kockázat által bármilyen módon érintett szervezetek, intézmények és személyek között. A kockázatkommunikációs tevékenységet szét lehet bontani kríziskommunikációra (az élelmiszerlánc-felügyeleti események hatósági kommunikációja) és általános kockázatkommunikációra (élelmiszer-eredetű megbetegedésekkel, háztartási higiéniaival, élelmiszerlánc-információkkal, tudatos fogyasztói magatartással stb. kapcsolatos, valamint a stratégiát, a hatósági tevékenységet és az elért eredményeket bemutató kommunikáció).³

A kríziskommunikáció célja a bekövetkezett élelmiszerlánc-felügyeleti események során a veszély mielőbbi elhárítása a fogyasztók tájékoztatása révén. Ezt a továbbiakban is kizárólag hatósági feladatnak kell tekinteni, és hatékonyságát javítani kell, módszereit pedig szükséges korszerűsíteni.⁴

A kockázatkommunikáció szakmai értelemben nem önálló fogalomként jelenik meg, egységben szerepel a kockázatbecsléssel és a kockázatkezeléssel, kialakítva a kockázatelemzés hármását. Ezt jól szemlélteti a 178/2002/EK Rendelet is, miszerint: „Abban az esetben, ha az élelmiszerjog az egészséget veszélyeztető kockázatok csökkentését, kiküszöbölését vagy elkerülését szolgálja, a kockázatelemzés három, egymással összefüggő eleme – a kockázatértékelés, a kockázatkezelés és a kockázatkommunikáció – rendszerezett módszerekkel szolgál az egészségvédelmet szolgáló hatékony, arányos és célzott intézkedések és akciók meghatározásához.” A hatóságnak az információk és a kommunikáció forrásának tudományos forrásának kell lennie a fogyasztók bizalmának növelése érdekében.⁵

A kockázatkommunikációnak nem egyirányú folyamatnak, hanem tágabb értelemben az élelmiszerlánc érintettjei közti párbeszédnek kell lennie, melyet az illetékes hatóság kelt életre.

A 178/2002/EK Rendelet értelmében az élelmiszer-ipari incidensekre való felkészülés része a kommunikációs stratégia kialakítása, melyet a tagállamoknak kell megalkotniuk. Ennek keretében ki kell alakítaniuk egy válságkezelő egységet, amelynek a munkájában részt vesz a hatóság is. A válságkezelő egység feladata a közvélemény tájékoztatása a kockázatokról és a hozott intézkedésekről.

Be kell látnunk azt, hogy a kockázatkommunikáció nagy szakértelmet igényel, hiszen egy „elhízázott, bizonytalan kommunikáció még megfelelő intézkedések esetén is pánikhelyzet kialakulásához a lakosság elbizonytalanodásához, bizalomvesztéséhez, piacvesztéshez, politikai és gazdasági következményekhez vezethet. Megfelelő kommunikációval a tényleges egészségkockázat vagy egészségkárosodás esetén is megnyerhető

3 Dr. Szeitzné dr. Szabó Mária (szerk.): *Élelmiszer-biztonsági helyzetelemzés...*, 2008, i. m., 70–71.

4 *Élelmiszerlánc-biztonsági Stratégia 2013–2022*, i. m.

5 178/2002/EK Rendelet, i. m.

a lakosság együttműködése. A hiteles kommunikációhoz azonban hiteles kockázatbecslés is kell, amely lehetőséget ad a különböző kockázatok összehasonlítására is.”⁶ Egy-egy incidens a hatóság részéről hatékony kríziskezelést igényel. Ennek is megvanak a legfontosabb részterületei, melyek a következők:

- kockázatazonosítás,
- megelőzés,
- felkészülés,
- kárelhárítás,
- rehabilitáció és
- elemzés.⁷

A hatékony kockázatkommunikációnak a kárelhárításban és a rehabilitációban van kiemelkedő szerepe. „A kockázatkommunikáció hatékonyságát a következő irányelvekkel segíthetjük elő: tényszerűség, következetesség, őszinteség, hitelesség, elsődleges az emberi élet és egészség védelme, együttérzés kinyilvánítása, felelősség bemutatása, egyszerűség.”⁸

Szerbia kockázatkommunikációjának jogi alapjai

Szerbiában a kockázatkommunikáció fogalomkörét a 2009-ben megjelent Élelmiszerbiztonsági Törvény⁹ fogalmazta meg, azonban a kockázatkommunikáció kifejezés alatt csupán az illetékes minisztériumok tájékoztatási kötelezettségét érti. Több ponton azonban megtalálhatóak a majdani hatékony kockázatkommunikációt megalapozó rendelkezések, amelyeket a továbbiakban tételesen áttekintünk.

A fogalommeghatározások során a Törvény a következőket állapítja meg:

- kockázatelemzés: egy eljárás, amely három összefüggő elemből áll: kockázateértékelésből, kockázatkezelésből és a kockázati kommunikációból;
- kockázatkommunikáció: a kockázatelemzés folyamatában az információk és vélemények interaktív cseréje a veszélyekről és kockázatokról, a kockázatokkal összefüggő tényezőkkel és a kockázat megítélésével kapcsolatban a kockázateértékelők, a kockázatkezelők, a fogyasztók, az élelmiszer- és a takarmányipari vállalkozások, a tudósok és egyéb érdekelt felek között, többek között a kockázateértékelés eredményeinek értelmezéséről és a kockázatkezelési döntések okáról.

Az Átláthatóság elve cikkelyben az állampolgárok tájékoztatásáról rendelkezik a Törvény. Ennek értelmében, minden olyan esetben, amikor fennáll az alapos gyanúja

6 Szeitzné Szabó Mária: *Új utak a kockázatbecslésben*, 2009, i. m., 80–81.

7 Kasza Gyula et al.: *Rendkívüli helyzetek és kezelésük...*, 2012, i. m., 102–103.

8 Uo. 110.

9 Élelmiszer-biztonsági Törvény, i. m.

annak, hogy egy élelmiszer vagy takarmány veszélyt jelenthet az emberek vagy az állatok egészségére, a Földművelésügyi, Erdészeti és Vízgazdálkodási Minisztérium megteszi a szükséges intézkedéseket az állampolgárok tájékoztatása érdekében az egészséget veszélyeztető kockázat jellegéről, valamint a lehető legpontosabban meghatározzák a veszélyt jelentő élelmiszert vagy takarmányt, vagy az élelmiszer vagy takarmány jellegét, az azzal összefüggő kockázatot, ezenfelül megadják a kockázat megelőzésére, csökkentésére vagy felszámolására vonatkozó, már megtett vagy előkészületben lévő intézkedéseket. Megállapítható, hogy a fentiekben megfogalmazottak teljes egészében lefedik a 178/2002/EK Rendeletben meghatározottakat.

A sürgősségi riasztórendszerre vonatkozó rendelkezések keretében a törvény kimondja azt, hogy az átláthatóság elvével összhangban, a sürgősségi riasztórendszerben szereplő adatoknak a nyilvánosság számára elérhetőeknek kell lenniük, amely alatt az élelmiszer vagy takarmány adataival, a veszély jellegével, valamint a meghozott intézkedésekkel kapcsolatos adatokat értik.

A Törvény rendelkezik a Válságkezelési terv megalkotásának a szükségességéről, melynek tartalmaznia kell a következőket:

- minden olyan szituációt, amely direkt vagy indirekt kihatással van az emberek egészségére, és amely élelmiszer- vagy takarmányeredetű;
- azokat az intézkedéseket, amelyeket meg kell tenni abban az esetben, ha kiderül az, hogy az élelmiszer vagy a takarmány direkt vagy indirekt módon a környezeti befolyás által komolyan veszélyeztetheti az emberek egészségét;
- eljárást a válságkezelésre, amely magában foglalja az átláthatóság elvét és a kommunikációt is; továbbá
- tervet a válságkezelési terv alkalmazására, valamint a válságkezelési terv megvalósításának a szimulációját.

A válságkezelési programot a Kormány alkotja meg, pontosabban a Mezőgazdasági Erdészeti és Vízgazdálkodási miniszter az Egészségügyi miniszterrel együtt, akik krízishelyzetben Válságkezelési stábot hívnak össze.

Szerbia élelmiszer incidenshez kapcsolódó élelmiszer-biztonsági kommunikációja

Tekintve, hogy Szerbiában az élelmiszer-biztonság ellenőrzése a Mezőgazdasági és Környezetvédelmi Minisztérium¹⁰ Állategészségügyi Igazgatóságához és a Mezőgazdasági ellenőrző hatóságához, valamint az Egészségügyi Minisztériumhoz tartozik, elsődlegesen az ezekhez az intézményekhez tartozó honlapokat tekintettük át. Ennek során azt vizsgáltuk, hogy a honlapok tartalmaznak-e élelmiszer-biztonsági incidenshez kapcsolható információkat mint a kockázatkommunikáció elektronikus

10 Volt Mezőgazdasági, Erdészeti és Vízgazdálkodási Minisztérium

megjelenését. A keresést megkönnyíthetné egy egyesített felület, ahol az ilyen jellegű információk hozzáférhetőek lennének.

A Közegészségügyi Minisztérium Vajdasági Közegészségügyi Hatóságának a honlapján csupán a hatóság munkájáról kaphatunk tájékoztatást.¹¹ A Mezőgazdasági Felügyelőség honlapján pedig csak egy hír olvasható, miszerint a Szerb Köztársaság piacán biztonságosak a növényi alapanyagú termékek. Ezt arra alapozzák, hogy akkreditált laboratóriumban megvizsgáltattak 114 terméket, és csak 14 termék esetében találtak eltérést. A 14 termék közül csak egy esetben tártak fel élelmiszer-biztonsági problémát, a kukoricaliszt mikotoxin tartalma nagyobb volt a megengedettnél.¹²

Tekintve, hogy a hatályos joganyag mikrobiológiai megfelelés tekintetében nem fedi le a teljes növényi alapanyagra vonatkozó pontos paramétereket, a termékek mikrobiológiai megfelelését (amennyiben nem kórokozóról van szó) a gyártó határozza meg. Ezért a hatályos joganyagot ismerők ezt az információt fenntartással fogadják.

2015 – A „szalmonellás tojások” esete

Az Állategészségügyi Igazgatóság honlapján csak egy élelmiszer-biztonsági eltéréssel kapcsolatos információ található meg: „Az Állategészségügyi hatóság tegnap a hivatali ellenőrzés során Valjevóban a Merkator S Megamarket Roda épületében, Fili pili márkanévvel 800 darab tojást foglalt le, amelyet a Mrčić farm állított elő Merkator márkanévvel. A Fili pili cégnek a 2014. november 25-én és 2015. január 9-én kiadott állategészségügyi hatósági határozat alapján meg lett tiltva a tojás forgalomba hozatala, mivel a farmon az 1. kategóriába tartozó szalmonellafertőzést mutatták ki. A hatósági ellenőr szóbeli határozata szerint a lefoglalt tojást visszahívták az eladásból, és megsemmisítették. A termelőnek megtiltották a tojások további forgalomba hozatalát. A felelős személynek elrendelték azt, hogy tegyen intézkedéseket a többi eladási hellyel kapcsolatosan, ami a tojások eladásból történő visszahívását jelenti.”¹³

Ez a hír a fogyasztók számára valóban csak egy hír marad, a honlap bővebb információkat nem közöl azzal kapcsolatosan, hogy ha a fogyasztó elfogyasztotta ezt a tojást, akkor mi a teendő, milyen kihatással lesz az egészségére.

2015 – Tortabotrány Kragujevácon

Az ominózus torta esetét leginkább a médián keresztül lehetett nyomon követni. Kragujevac község Jovanovac nevű szeméttelépéről eltulajdonítottak 13 260 kg (18 000

11 Vajdaság Közegészségügyi Hatóságának honlapja

12 Mezőgazdasági Felügyelőség honlapja

13 Állategészségügyi Igazgatóság honlapja

darab) tortát 2014. december 24-ének éjjelén. A tortákat a környező piacokon és utcákon adták el 50–500 dináros (0,40–4,00 EUR) áron.

Az N1 hírportál megfogalmazásában Sanja Čelebićanin, az Állategészségügyi Hatóság felelős vezetője azt nyilatkozta, hogy „ezek a torták nem rendelkeztek deklarációval (címkével), ezért azok a felelősek az egészségügyi következményekért, akik megvásárolták az utcán a tortákat. A hatóságnak nem volt kötelessége részt venni a torták megsemmisítésének a folyamatában, hiszen a torta gyártója vette azt észre, hogy a torták nem az előírt hőmérsékleten voltak tárolva, ezért értesítette a területi állategészségügyi hatóságot.” Damjan Srejić, a šumadijai körzet felelős vezetője azt nyilatkozta, hogy „az állategészségügyi ellenőr hibát követett el, amikor azt rendelte el, hogy a városi szeméttelen semmisítsék meg a tortákat, mert az nem megfelelő hely az ilyen jellegű termékeknek. A torták ugyanis nem lakossági hulladéknak számítanak, és az említett városi hulladéktelepnek nincs jogosultsága megsemmisíteni az állati eredetű hulladékot, főleg nem olyan kereskedelmi csomagolásban, amelyben egyébként azt értékesítik. Azt állati melléktermék-feldolgozóban kellett volna megsemmisíteni a tortákat.”¹⁴

Az ALO hírportálon viszont a hulladéktelep igazgatója azt nyilatkozta, hogy „az ilyenfajta hulladéknak ásunk egy gödröt, amelybe beletemetjük a romlott élelmiszert.”¹⁵

Arról, hogy mely torta tételeket érintette a botrány, sem hivatalos, sem pedig nem hivatalos információk nem láttak napvilágot. Sem pedig azzal kapcsolatosan, hogy milyen élelmiszer-biztonsági kockázatot rejthet magában a szemétteléről származó torta, és mi a teendő abban az esetben, ha mégis valaki fogyasztott belőle.

2013 – „Tejbotrány”

Talán Szerbiában az első, meglehetősen nagy média figyelemmel övezett élelmiszer-incidens az aflatoxinos tej esete volt. A teljesség igénye nélkül szeretnénk kiemelni néhány nyilatkozatot:

Vajdaság Autóm Tartomány mezőgazdasági titkára, Goran Ješić tájékoztatta a nyilvánosságot a tej rendkívüli analízise során fellelt magasabb határértékű aflatoxin M1-tartalmáról. Goran Knežević, mezőgazdasági miniszter állítása szerint azonban a tej Szerbiában biztonságos.¹⁶ Az egészségügyi miniszter, Slavica Đukić Dejanović azt nyilatkozta, hogy a polgároknak maguknak kell eldönteniük azt, hogy megisszák-e a tejet, vagy sem.¹⁷

14 N1 hírportál honlapja

15 ALO hírportál honlapja

16 Blic hírportál honlapja, 2013. 02. 19.

17 Blic hírportál honlapja, 2013. 02. 20.

A tej aflatoxintartalma ekkor még 0,050 ($\mu\text{g}/\text{kg}$) lehetett a vonatkozó szabályzat alapján,¹⁸ majd a kormány az eredeti 0,050 ($\mu\text{g}/\text{kg}$) aflatoxintartalmat megemelte 0,5 ($\mu\text{g}/\text{kg}$)-ra, majd azt 2015. januárjától ismét visszaállította az eredeti, alacsonyabb szintre.¹⁹

Az egyes tejtételekről, az egészséggel kapcsolatos információkról hivatalos közleményt nem találtunk, viszont a média bőségesen szolgált adatokkal, valósakkal és valótlannal egyaránt.

Megállapítások és javaslatok

Az Európai Unió és tagállamai egy jól felépített, jogilag alátámasztott és már mintegy másfél évtizedes múlttal rendelkező rendszerrel rendelkeznek, amelynek része a kockázatkommunikáció is. Ezt a tudásanyagot mint aqviszt Szerbia részben átemelte a saját jogrendjébe, amelyet jól fémjelez az a tény, hogy a szakkifejezések körében szó szerint követi az Európai Unió joganyagának szövegezését. A válságkezelést ugyanakkor egy kissé más szemszögből közelíti meg Szerbia, de általános struktúrájában még mindig követve a 178/2002/EK rendeletet. Jelentős eltérés, hogy amíg az Európai Közösség joganyaga a válságkezelést elsődlegesen a Bizottságra bízta, amely a munkába bevonja a hatóságot is, addig Szerbia ezt a jogkört a miniszterekre ruhazza át.

Ez a megosztott felelősség cselekvőképtelen helyzetet indukálhat, és nem megfelelő kockázatkommunikációt válthat ki, ahogyan azt az esettanulmányokban láthattuk. Mindenképpen leszögezendő, hogy a kockázatkommunikációnak transzparensnek kell(ene) lennie Szerbiában is, hiszen amint láthattuk is, amennyiben a média nem kap megfelelő tájékoztatást, az információkat a közérdeklődést kielégítendő egyéb forrásokból szerzi be. Mindenképpen célszerű lenne meghatározni annak az egy miniszternek a személyét vagy azt a hatóságot, amelynek a felelősségi körébe tartozna a kockázatkommunikáció. Lehetne ez például a mezőgazdasággal megbízott minisztérium. Célszerű lenne kinevezni egy olyan megfelelő képzettséggel rendelkező személyt, akinek kizárólagos jogosultsága lenne incidensek esetén nyilatkozni a hatóságok álláspontja és a megtett intézkedések vonatkozásában. Véleményünk szerint a kockázatkommunikációnak ténszerűnek, következetesnek, hitelesnek, megalapozottnak és őszintének kell lennie. Mindazonáltal úgy véljük, a kockázatkommunikációt tanulni és gyakorolni kell, még ha a diák maga az állam is.

18 Szabályzat az élelmiszerek és takarmányok növényvédőszer maradványok megengedett felső határértékéről.

19 Vreme hírportál honlapja

Irodalom

- 178/2002/EK Rendelet: Az Európai Parlament és a Tanács 178/2002/EK Rendelete (2002. január 28.) az élelmiszerjog általános elveiről és követelményeiről, az Európai Élelmiszerbiztonsági Hatóság létrehozásáról és az élelmiszerbiztonságra vonatkozó eljárások megállapításáról.
- Állategészségügyi Igazgatóság honlapja: <http://www.vet.minpolj.gov.rs/srb/organizacija/veterinarska-inspekcija/430-iz-prometa-povuceno-800-konzum-nih-jaja-proizvodjaca-fili-pili> (2015-04-19)
- ALO hírportál honlapja <http://www.alo.rs/vesti/reportaza-srbija/kragujevac-sa-deponije-ukrali-18-000-torti/80271> (2015-04-19)
- Blic hírportál honlapja 2013. 02. 19 <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/368492/Sta-je-aflatoksin-kako-je-dospeo-u-mleko-i-kako-deluje-na-organizam> (2015-04-19)
- Blic hírportál honlapja, 2013. 02. 20. <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/368623/Djukic-Dejanovic-Gradjani-moraju-sami-da-procene-da-li-ce-piti-mleko-ili-ne> (2015-04-19)
- Élelmiszer-biztonsági Törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 41/2009) – Zakon o Bezbednosti hrane (Sl. Glasnik RS, br. 41/2009)
- Élelmiszerlánc-biztonsági Stratégia 2013–2022. http://2010-2014.kormany.hu/download/b/2b/01000/%C3%89LBS%204_1_20130711.pdf#!DocumentBrowse (2015-04-19)
- FAO/WHO, 1997 Risk management and food safety. Report of a Joint FAO/WHO Expert Consultatio, FAO, Rome, FAO Food and Nutrition Paper No,65. <http://www.fao.org/3/a-w4982e.pdf>
- Kasza Gyula – Surányi József – Lakner Zoltán – Bódi Barbara – Deák Ferenc – Faludi Gábor – Horváth Attila – Mészáros László Szántó Attila – Danczák István: Rendkívüli helyzetek és kezelésük az élelmiszerkereskedelemben-irányelvek és tapasztalatok. In: Élelmiszervizsgálati Közlemények. 2012, 3–4 (68). 101–117.
- Kasza Gyula: Kockázatkommunikáció az élelmiszerbiztonság területén. Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, 2009.
- Mezőgazdasági felügyelőség honlapja: <http://www.mpzss.gov.rs/bezbedna-hrana-biljnog-porekla-na-trzistu-republike-srbije-2/#more-1783> (2015-04-19)
- N1 hírportál honlapja: <http://rs.n1info.com/a25114/Vesti/Torte-sa-deponije-u-Kragujevcu-prodavali-gradjanima.html> (2015-04-19)
- Szabályzat az élelmiszerek és takarmányok növényvédőszer maradványok megengedett felső határértékéről. (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 28/2011 szám) - Pravilnik o dopuni Pravilnika o maksimalno dozvoljenim količinama ostataka sredstava za zaštitu bilja u hrani i hrani za životinje (Sl. Glasnik RS br. 28/2011 <http://www.mooshema.com/wp-content/uploads/2013/02/>

Pravilnik-o-dopuni-Pravilnika-o-maks.dozvolj.koli_inama-ostataka-sredsta-va-za-za_titu-bilja-u-hrani-i-hrani-za-_ivotinje-Sl.-glasnik-RS-br.-28-2011.pdf (2015-04-19)

Dr. Szeitzné dr. Szabó Mária (szerk.): Élelmiszer-biztonsági helyzetelemzés és kockázatértékelés. Budapest, MÉBIH, 2008. http://www.linbert.hu/letoltheto_anyagok/Elelmiszerbiztonsag/Elelmiszerbiztonsagi%20helyzetelemzes%20es%20kockazaterkeles%202008.pdf (2015-02-15)

Szeitzné Szabó Mária: Új utak a kockázatbecslésben. In: Élelmiszervizsgálati Közlemények. 2009, 2 (55). 73–82.

Vajdaság Közegészségügyi Hatóságának honlapja: <http://195.178.40.87/~sanitarc/index.php/izvestaji/149-izvestaj-o-radu-za-januar-2015> (2015-04-19)

Vreme hírportál honlapja: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1104190> (2015-04-19)

Risk communication in Serbian food safety

The paper analyses the theory and the Serbian legal background of risk communication. Furthermore, it presents the practice of risk communication using the examples of food safety incidents. We also formulate recommendations which contribute to the efficiency of Serbian authorities' risk communication in food safety.

Keywords: inspection, risk communication, food safety

A kötet szerzői

BESE LÁSZLÓ (Komárom, 1987)

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs

HABODÁSZ ANDREA (Komárom, 1987)

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola, Komárom

ILLÉS ATTILA (Dunaszerdahely, 1986)

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola, Komárom

JÁVOR REBEKA (Szabadka, 1989)

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pszichológia Doktori Iskola, Pécs

KOVÁCS SÁRKÁNY HAJNALKA (Zenta, 1973)

Debreceni Egyetem, Hankóczy Jenő Doktori Iskola, Debrecen

KOVÁCS VILMOS (Szabadka, 1972)

Debreceni Egyetem, Hankóczy Jenő Doktori Iskola, Debrecen

MAJOR IMRE (Kassa, 1984)

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola, Komárom

MÁTÉ ORSOLYA (Komárom, 1987)

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola, Komárom

MORAUSZKI ANDRÁS (Léva, 1986)

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, Budapest

MURÉNYI SZTELLA (Szabadka, 1988)

Újvidéki Egyetem, Természettudományi Kar, Kémia, Biokémia és Környezetvédelmi Tanszék, Újvidék

NAGY ÁKOS (Marosvásárhely, 1986)

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék,
Kolozsvár

ONDREJCSÁK ESZTER (Rimaszombat, 1985)

Ötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi
Doktori Iskola, Budapest

PASZMÁR LÍVIA (Vágsellye, 1986)

Szlovák Tudományok Akadémia, Világirodalmi Intézet, Pozsony

SIKÓ BEÁTA (Marosvásárhely, 1988)

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Hungarológiai
Tanulmányok Doktori Iskola, Kolozsvár

SIMON LEVENTE (Sepsiszentgyörgy, 1990)

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Matematika és Informatika Kar, Magyar
Matematika és Informatika Intézet, Kolozsvár

SZABÓ TÜNDE (Rozsnyó, 1990)

Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi és Néprajzi Doktori
Iskola, Debrecen

SZÁZ PÁL (Vágsellye, 1987)

Comenius Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Szak,
Pozsony

SZÉMAN E. RÓZSA (Kolozsvár, 1986)

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Hungarológiai
Tanulmányok Doktori Iskola, Kolozsvár

SZITÁS PÉTER (Komárom, 1987)

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola,
Komárom

SZÜGYI ÉVA (Zenta, 1982)

Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és
Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs

TÓTH KATALIN (Pozsony, 1987)

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyitra

TÓTH LILLA (Érsekújvár, 1989)

Bél Mátyás Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Hungarisztika Tanszék, Besztercebánya

TÖMÖSKÖZI FERENC

Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar, Egyháztörténeti Doktori Iskola, Komárom

TURÓCI JOLÁN (Zápszony, 1991)

Ungvári Nemzeti Egyetem, Magyar Tannyelvű Humán- és Természettudományi Kar, Ungvár

VASS DOROTTEA (Nagybecskerek, 1989)

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs

VRÁBEL TÜNDE (Komárom, 1987)

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola, Komárom